

Elmélet és módszer

Nyelvészeti tanulmányok

név kutatás		funkcionális		lexikalizálódás
	szóképzés	grammatika	etimológia	
szemantika		stilisztika		kognitív
	empirikus	fonológia	pragmatika	
variancia		deixis		diaktológia

Elmélet és módszer

Nyelvészeti tanulmányok

Szerkesztők: Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd

EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával készült.

Eötvös Collegium

Budapest, 2014

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Borító: Egedi-Kovács Emese

Copyright © Eötvös Collegium 2014 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte

1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Fodor István vezérigazgató

ISBN 978-615-5371-21-9

Tartalomjegyzék

Előszó	7
BARTOS HUBA	
Kontrollált referensek: PRO és kontra.....	9
FARKAS TAMÁS	
Névkutatás és dimenzionális nyelvészet. Két esettanulmány	39
GÓSY MÁRIA	
A beszédtervezés tükröződése a spontán beszédben	67
HAADER LEA	
A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához	87
HÁMORI ÁGNES	
Nevetés a társalgásban.....	105
IMRÉNYI ANDRÁS	
Operátorok a magyar mondatban – funkcionális kognitív nézőpontból.....	131
ITTÉS NÓRA	
Lexikalizálódás, szemantika, grammatika, etimológia. Szempontok A magyar nyelv nagyszótára címszavainak meghatározásában.....	147
KESZLER BORBÁLA	
Beszélt nyelvi tényezők a kérdés- és felelettipusok vizsgálatában...	165
KISS JENŐ	
A dialektológiai leírás néhány módszertani kérdéséhez.....	177
KUGLER NÓRA	
A következtetés nyelvi megkonstruálásának empirikus vizsgálata ...	185
KUNA ÁGNES	
Betegségkoncepciók a 16–17. századi orvosi receptek meggyőző részeiben.....	209
LACZKÓ KRISZTINA	
Térdeixis és a mutató névmások a magyarban.....	223

LADÁNYI MÁRIA	
Idegen képzők a magyar szóképzésben: rendszeresség, produktivitás, versengés	237
MÁRTONFI ATTILA	
A helyesírás mint szabályrendszer	263
PETYKÓ MÁRTON	
„Tudom, hogy troll vagy”. Trollok, szándéktulajdonítás és diszkurzív identitásképzés számítógép közvetítette diskurzusokban.....	279
PRÓSZÉKY GÁBOR	
A számítógépes nyelvészet hatása a nyelvreírásra	315
SIMON GÁBOR	
A líra diszkurzív sajátosságai – egy kognitív poétikai líraelmélet lehetőségei.....	323
SIPTÁR PÉTER	
A fonológiai elméletek történetéből	341
SVINDT VERONIKA	
Nonverbális kompenzációs stratégiák afáziában	359
SZATHMÁRI ISTVÁN	
A szecessziós stílus.....	377
SZENTGYÖRGYI RUDOLF	
A nyelvi változások előrejelzésének lehetősége és lehetetlensége ...	397
TÁTRAI SZILÁRD	
Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet	411
TOLCSVAI NAGY GÁBOR	
A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus. Egy kognitív stíluselmélet vázlata	421

ELŐSZÓ

Az ELTE Eötvös József Collegiumának magyar műhelyében 2009 őszén indítottuk útjára az *Elmélet és módszer* című előadás-sorozatot, amelynek a legfőbb célja és – talán fogalmazhatunk így – küldetése az volt, hogy a műhely tagjai megismerkedhessenek a mai hazai nyelvészet legkülönbébb elméleti háttérfeltevéseivel és módszertanaival, így kínálva fel a leendő kutatók számára az esetleges későbbi tudományos alternatívák közötti választást. Ehhez igyekeztünk a legkülönbébb diszciplínák jelentős hazai szakembereit megnyerni, akik csütörtök esténként egy-másfél órás előadás keretében mutatták be szakterületük elméleti kereteit, kutatási módszertanát, az előadásokat pedig kérdések és beszélgetés követték, több esetben az éjszakába nyúlóan. Sorozatunk – az eredeti célkitűzésnek megfelelően – 2011 őszéig tartott, ekkor az *Elmélet és módszer* átalakult: részben folytatódtak a nyelvészeti előadások, részben viszont a kortárs irodalom szerzőivel, valamint neves irodalmár és nyelvész szakemberekkel pódiumbeszélgetésekre került sor.

Jelen kötet azon szerzőknek egy-egy tanulmányát tartalmazza, akik nyelvészeti témával érkeztek a műhelybe előadásukkal. Külön köszönettel tartozunk mindannyiuknak, hogy azonnal vállalták a felkérést, és a rövid határidőn belül is elkészítették írásaikat. A tanulmánykötet szándékosan és az előadás-sorozatnak megfelelően rendkívül széles spektrumú: megtalálható benne a formális, generatív elméleti kerettől kezdve a hagyományos leíró módszeren át a funkcionális kognitív szemléletmódig lehetőség szerint minden irányzat, és az írások szándékosan részben teoretikus, részben módszertani mintát mutató munkák. A nyelvészet bizonyos fokú diszciplináris „lefedettségére” is törekedtünk. Éppen ezért, hiszen a sokszínűség hangsúlyos, nem rendeztük a tanulmányokat sem tematikus blokkokba, sem elméleti háttérfeltevések szerint. A rendezőelv nagyon egyszerű: a szerzők alfabetikus rendben követik egymást. Ezzel is a kötet üzenetét szeretnénk erősíteni: a nyelvészeti pluralizmusban, a kutatási sokszínűségben való hitet. Azt, hogy nincsen egyetlen jó elméleti háttér vagy módszertan, hanem a nyelv működésének feltárásához minden irányzat a maga módszertanával sikeresen és termékenyen képes hozzájárulni.

Diszciplinárisan a kötet a következő területeket tartalmazza: morfológia, szintaxis, pragmatika, szövegtan, társalgáselemzés, stilisztika, dialektológia, névtan,

nyelvtörténet, kodikológia, fonetika, fonológia, pszicholingvisztika, neurolingvisztika, szaknyelvkutatás, lexikológia, nyelvtechnológia, helyesírás. A 23 tanulmány között 15 elsőközlés, 9 pedig olyan másodközlés, amelyek lektorált folyóiratokban vagy monográfiában láttak napvilágot, ezek közül kettő angol nyelven jelent meg korábban. Az elsőközléseket kivétel nélkül lektoráltattuk. Lektoraink a következők voltak: É. Kiss Katalin, Gósy Mária, Juhász Dezső, Kiss Jenő, Kulcsár Szabó Ernő, Laczkó Krisztina, Ladányi Mária, Lengyel Klára, Pusztai Ferenc, Siptár Péter és Tátrai Szilárd. Ezúton is köszönjük mindannyiuknak a precíz és alapos munkát.

Köszönettel tartozunk továbbá Horváth Lászlónak, az Eötvös Collegium igazgatójának, hogy lehetővé tette a kötet megszületését. És nem utolsósorban köszönet illeti a Collegium magyar műhelyének minden egyes tagját, akik megszervezték az előadás-sorozatot, és aktívan részt vettek a megvalósulásban.

Budapest, 2014. május 31.

A szerkesztők

KONTROLLÁLT REFERENSEK: PRO ÉS KONTRA

1. Bevezetés

A nem finit tagmondatok alanyának kifejezései lehetőségei általában meg-
lehetősen korlátozottak, és sajátos korlátozások alá esnek: az ilyen alanyok
nagyon gyakran nincsenek nyelvileg látható-hallható módon kifejezve („oda-
értett” alanyok), amikor pedig mégis megjelennek, akkor jellemzően nem
alanyesetben állnak:

- (1a) Laci megpróbált [mindig mindenkivel barátságosan viselkedni].
(1b) [Mindig mindenkivel barátságosan viselkedni] nem könnyű.
(1c) Laci megtanította Katit [mindenkinél gyorsabban úszni].
(1d) [A fiúknak gyalog elindulniuk ebben az esőben] nem volt valami jó ötlet.
(1e) [Mindig mindenkivel barátságosan viselkednetek] nem könnyű.
- (2a) Lucy tried [to talk loudly to everyone].
Lucy próbált INF beszélni hangosan mindenkire
'Lucy megpróbált mindenkivel hangosan beszélni.'
- (2b) [To talk loudly to everyone] is not always easy.
INF beszélni hangosan mindenkire COP nem mindig könnyű
'Nem mindig könnyű mindenkivel hangosan beszélni.'
- (2c) Lucy taught Jim [to swim faster than anyone].
Lucy tanította Jim INF úszni gyorsabb mint bárki
'Lucy megtanította Jimet mindenkinél gyorsabban úszni.'
- (2d) Lucy expected [us to swim faster than her].
Lucy várt minket INF úszni gyorsabb mint őt
'Lucy azt várta, hogy gyorsabban úszunk nála.'

- (2e) [For us to swim faster than her] is no easy feat.
 comp minket INF úszni gyorsabb mint őt van nem könnyű tett
 'Nekünk gyorsabban úsznunk önála nem egyszerű.'

Mind a magyarban (1a–c), mind az angolban (2a–c) jellegzetes, hogy az alárendelt főnévi igeneves tagmondatok¹ alanya nincs jelen látható-hallható alakban, de a mondat jelentésében „odértjük”, mégpedig nem véletlenszerűen megválasztott, hanem a mondatkontextustól függő referenciával: bizonyos főmondati igék (pl. *megpróbál*) tárgyi alárendelt mondatában a főmondat alanyával, más igék mellett (pl. *megtanít*) pedig a főmondat tárgyával egyezik ennek az „odaértett” alanynak a jelölete, egyes további esetekben pedig, például ha a beágyazott nem finit tagmondat maga a főmondat alanya, a főnévi igenév alanyának referense lehet önkényes értelmezésű („bárki”), mint (1b, 2b)-ben, vagy lehet egyedi referenciája – ez esetben természetesen nyelviileg ki kell fejeznünk, de ilyenkor valamilyen jelölt, nem nominatívuszi esetet visel (a magyarban pl. datívuszt: (1d), az angolban pedig egy általános oblikvuszi [= nem-nominatívuszi] esetjelölést: (2d, e)). (1e) alanyi tagmondatában látszólag nem látunk alanyt, de az egyeztetést hordozó főnévi igenév árulkodik az alany ottlétéről, még ha egyfajta „rejtőzködő” alanyról van is szó, de ez ugyanaz a névmási alany, mint amelyet finit tagmondatokban is megtalálunk, ugyancsak az állítmánnyal egyeztetve (pl. *Látlak = 'én látlak téged'*), és amely tipikusan kiejtetlen marad, hacsak nincs valamilyen konkrét ok (pl. emfázis megjelenítése) arra, hogy kiejtsük. Az efféle kiejtetlen, de a tagmondatban értelmileg és szintaktikailag is világosan jelen levő (és egyeztetést kiváltó) alany neve *pro* ('kis pro'; Chomsky 1982).

Azt az esetet, amikor az beágyazott nem finit tagmondat alanya referenciálisan a felettes tagmondat valamely argumentumához van kötve, a modern elméleti nyelvészeti terminológia *kontroll*nak nevezi: a felettes tagmondat valamely argumentuma kontrollálja a beágyazott mondat nyelviileg (látszólag) ki nem fejezett alanyának referenciáját.² Ha a kontrolláló elem alany, akkor alanyi (1a, 2a), ha pedig tárgy, akkor tárgyi kontrollról (1c, 2c) beszélünk. Az önkényes

¹ Nem finit mondatok jellemzően alárendelt helyzetben találhatók, bár egyes nyelvekben egyes típusaik főmondatként is állhatnak, ilyenek például a magyar főmondati infinitívusok, jelölt modalitással: *Fegyvert eldobni!; Ebben a sötétben nem látni*. Ezekre is jellemző az alany látható-hallható kifejezésének hiánya (Bartos 2002).

² A kontroll klasszikus elméletét Chomsky (1981) dolgozta ki, de előzménye a generatív nyelvészeti szakirodalomban az úgynevezett *Equi-NP* konstrukció (Rosenbaum 1967), amelyben a kontrollált argumentum még rendes főnévi kifejezésként szerepel a mélyszerkezetben, amely a felszíni szerkezet derivációja során törlődik.

értelmezésű nem finit tagmondatbeli alanyok esetét (1b, 2b) *önkényes kontroll-nak* szokás nevezni/tekinteni, ez azonban nem igazán szerencsés elnevezés, hiszen itt valójában a kontroll *hiányáról* van szó, arról, hogy (kötelezően!) milyen módon értelmezzük felettes tagmondati *kontrolláló híján* az ilyen „odaértett” alanyokat. Meg szokás továbbá különböztetni a kontroll fent illusztrált *kötelező* típusát (azaz amelyben a beágyazott mondatbeli „odaértett” alany referenciáját kötelezően egy meghatározott főmondati argumentum determinálja – mindezt a főmondati predikátum által meghatározottan) a *fakultatív kontrolltól*, ahol ez a fajta referenciakontroll lehetséges, de nem kötelező:

- (3a) Laci szerint [ideje hazaindulni].
- (3b) Hiba volna [tovább maradni].
- (3c) Laci tudja, [hogyan illik viselkedni vendégségben].

Ezekben az esetekben az „odértett” alárendelt mondatbeli alany kötődhet referenciálisan egy felettes tagmondati argumentumhoz (pl. azonosítható Lacival (3a, c)-ben: 'Laci szerint ideje hazaindulni_q'; 'Laci tudja, hogyan illik viselkedni_q'), de lehet logoforikusan meghatározott is ('Laci szerint ideje indulnunk_k'; 'Laci tudja, hogyan illik viselkednünk_k'; 'Hiba volna tovább maradnunk_k') vagy akár önkényes is ('Hiba volna, ha bárki tovább maradna [egy ilyen helyzetben]'; 'Laci tudja, hogyan illik bárkinek/mindenkinek viselkednie vendégségben').

E tanulmány a továbbiakban elsősorban a kötelező kontroll eseteire koncentrálva tárgyalja azt, hogy milyen módon elemzendők szintaktikailag ezek az „odaértett” alanyok a kurrens generatív nyelvelmélet keretei között, és egy különleges konstrukció, az úgynevezett *inverz kontroll* adatai segítségével támasztja alá az elemzést.

2. A kontroll szintaxisa és szemantikája

A kötelező kontroll eseteiben a felettes predikátum inherens, lexikailag megjelölt tulajdonságai szabják meg a kontrollviszonyt. Az alábbi két példa a kötelező alanyi, illetve tárgyi kontrollt illusztrálja, megadva (némileg informálisan) a predikátumok lexikai leírását is, amelyben a lényeg, hogy az ilyen predikátumok rendelkeznek egy propozicionális vonzattal, és e vonzat (alárendelt mondat) alanyának jelölete megegyezik a mátrixpredikátum megjelölt vonzatáéval:

- (4a) Laci megpróbált aludni. *megpróbál* <x, PROP[SUBJ = x]>
- (4b) Laci megtanította Jucit úszni. *megtanít*<x, y-t, PROP[SUBJ = y]>

Az ilyen propozicionális vonzatú igék valamelyik (alany, tárgy, esetleg datívuszi) vonzata tehát *kontrollálja* az alárendelt propozíció alanyi vonzatának referenciáját:

(4a) ≠ 'Laci kísérletet tett arra, hogy valaki más aludjon.'

(4b) ≠ 'Laci arra tanította Jucit, hogy valaki másnak hogyan kell/lehet úsznia.'

Amikor nem egy efféle, lexikailag kontrollpredikátumként meghatározott állítmány alárendeltségében áll nem finit tagmondat, akkor vagy önkényesen megválasztható jelölétű az alanya ('bármire/mindenkire igaz, hogy...'), mint például (5a)-ban, vagy pedig logoforikusan (a beszédsszituáció körülményei által) meghatározott az alany referenciája: (5b).

(5a) Hallgatni arany.

(5b) Ostoba dolog lenne egymás torkának esni.

(5a') 'minden *x* személyre igaz, hogy ha *x* hallgat, az aranyat ér'

(5b') 'ostoba dolog lenne, ha bármely $\langle x, y \rangle$ pár tagjai egymás torkának esnének'

Akármelyik módon dől is el az ilyen nem finit tagmondatokbeli „odértett” alanyok referenciája, ezek a vonzatok a kifejezések szintaktikai és szemantikai reprezentációiban is világosan jelen kell, hogy legyenek, mint azt lentebb részletes érvekkel meg is fogom mutatni. A generatív mondattanokban *PRO*-ként ('nagy pro') szerepel az ilyen kiejtetlen alany, önkényesen megválasztott referenciájú változatát pedig *PRO_{arb}*-ként (*arbitrary* 'önkényes') jelölik.³ Két érdekes és fontos tulajdonságát kell rögtön kiemelnünk:

(6) **Nem azonos a kiejtetlen személyes névmási argumentummal (pro):**

- *pro* helyén kiejthető, testes névmási alak (pl. *én, te, ő*) is állhat (sőt ilyennek kell ott állnia, ha valamilyen értelemben hangsúlyos/emfatikus): (6a)
- *pro* egyaránt lehet alany, tárgy vagy datívuszi argumentum, míg *PRO* mindig alany: (6b)
- *pro*, ha alany, egyezést vált(hat) ki az igén, míg *PRO* sosem vezérel egyeztetést: (6c)
- *pro* jellemzően anaforikus vagy deiktikus, és sosem lehet „önkényes” referenciájú: (6d)

³ Megemlítendő, hogy a szakirodalom nem egységes *PRO_{arb}* kérdésében, sokan (pl. Chierchia 1988; Hornstein 1999) különböző okokból nem tartják motiváltnak a feltételezését.

- (7) Az „önkényes” referencia mindig ember(ek)re utal:

- Mint e példák mutatják, olyan proposíciókban, melyeknek alanya nem értelmezhető emberiként, nem állhat önkényes értelmezésű PRO. Ezt a jelenséget egyébként érdemes összevetni a többes szám 3. személyű egyezést kiváltó „általános alannyal” esetével is, melyre ugyanez a kritérium áll fenn (Tóth 2010; Bródy 2011):

- (9a) Ebben a medencében / #akváriumban minden reggel úsznak.
(9b) A sziklabarlangokban gyakran állítanak oltárokat / #alszanak téli álmot.

3. PRO: „odaértett” vagy tényleg ott is van a szerkezetben?

Ebben az alrészben röviden megvizsgáljuk, milyen érvek szólnak amellett, hogy egy PRO-szerű elemet mindenképpen fel kell tételeznünk a kontrollos szerkezetekben.⁴ Először beláttatjuk, hogy valóban van ezekben a szerkezetekben egy elkülönülő alárendelt tagmondattartomány, majd számba vesszük mindazokat a megfontolásokat, amelyek alapján (a) érdemes, sőt (b) elkerülhetetlen a PRO-nak nevezett hangalak nélküli névmásszerű elemet (szót) feltételezni e tartomány alanyaként, ahelyett, hogy csak a mondatjelentés szintjén értelmeznénk ott egy alanyi funkciót betöltő jelentési egységet.

3.1. A kontrollos szervezetek alárendelt tartománya önálló tagmondat

E szerkezetekben a főmondati predikátum propozícióvonzatát megtestesítő tartománynak teljes saját mondatszerű funkcionális szerkezeti „felépítménye” van, azaz saját, csak őt érintő tagadása lehet (10), saját fókuszpozíciója lehet (11), és elkülönülő, egymással hatóköri interakciókba lépő kvantorrétegei lehetnek (12),

⁴ Az itt bemutatott érvelés Haegeman (1994) és Landau (2000) gondolatmenetét követi.

amint mindeme tulajdonságok a magyar (tag)mondatszerkezetet jellemzik (É. Kiss 1987, 1992; Szabolcsi 1997):

- (10a) *Megbuktam nem. vö. (10b) Nem buktam meg.
 (10c) Megpróbáltam [nem megbukni].

Mint (10a, b) mutatja, a magyarban a mondattagadó elem nem állhat a tagadott ige mögötti tartományban, tehát a (10c)-beli tagadószó világosan csak egy második, alárendelt tagmondat tagadása lehet.

- (11a) *Megbuktattam kevés diákat. vö. (11b) [_F Kevés diákat] buktattam meg.
 (11c) Szerettem volna [kevés diákat megbuktatni].

Hasonlóképp, az úgynevezett számolást végző kvantorokat tartalmazó főnévi kifejezések (Szabolcsi 1997), melyeknek egyik „tankönyvi” példája a *kevés NP*, szintaktikai fókuszként viselkednek, tehát állító mondatban mindig az előtt az ige előtt jelennek meg, amelynek vonzataként állnak (kivéve, ha más fókuszált elem kényszeríti őket ki onnan), ahogy az (11a, b)-ben is látszik. (11c)-ben tehát a *kevés diák* NP a *megbuktat* ige vonzata lévén ez elé az ige elé kerül, ebből látható, hogy erre az alárendelt predikátumra is felépül egy szintaktikai fókuszréteg.

- (12a) *Meghívtam nem minden barátomat. vö.
 (12b) Nem minden barátomat hívtam meg.
 (12c) Képtelen vagyok [nem minden barátomat meghívni].

(12a, b) pedig illusztrálják, hogy a tagadott univerzális kvantorok is egy sajátos, ige előtti pozíciót foglalnak el, nem állhatnak régens igéjük mögött, így világos, hogy (12c)-ben is az alárendelt predikátumhoz kell egy olyan beágyazott tagmondatstruktúrát feltételeznünk, amelyben megvan ez a bizonyos kvantorpozíció is. (13)-ban pedig egyidejűleg látható mindhárom, a magyar mondatstruktúrában jellegzetes operátorpozíció (topik, kvantor, fókusz) kitöltöttsége (tehát megléte) az alárendelt predikátum (*hagy*) saját tartományában:

- (13) Megpróbáltunk [_T holnapra] [_Q minden társunknak] [_F kevés tennivalót] hagyni].

Látható (és belátható) tehát, hogy a kötelező kontrolllos szerkezetekben a kontrollált referensű (PRO) alany régenspredikátuma egy teljes tagmondattartományt épít fel, beágyazott mondatként. Ha pedig valóban teljes tagmondatról van szó, akkor joggal tesszük fel, hogy ebben egy alany számára is van hely és szerep, szintaktikailag is.

3.2. Érvek arra, hogy érdemes feltételeznünk PRO szintaktikai jelenlétét

3.2.1. Együtt

Számos „klasszikus” érvet lehet felvonultatni annak szemléltetésére, hogy a kontrollált referens szintaktikai szerkezetben való megjelentetése jelentősen megkönnyíti bizonyos relációk magyarázatát. Ilyen például az *együtt* határozószó adekvát használatának engedélyezése (pl. Haegeman 1994: 260–261). Ez a határozószó úgy használható, ha összefüggésben van egy többességet jelölő főnévi kifejezéssel (14a, b), amellyel egyazon tagmondatban is kell lennie, lásd (14c) rosszulformáltságát.⁵

(14a) A fiúk együtt ebédeltek.

(14b) *Laci együtt ebédelt.

(14c) *A fiúk megkérték Lacit, hogy térjen haza együtt.

Kontrollos szerkezetben minden további nélkül használható az *együtt*, lásd (15)-öt – kérdés, hogy mi legitimálja a használatát. Az *a fiúk* NP csak akkor tehetné ezt meg, ha tagmondatársa lenne, de ez a feltevés nem állja meg a helyét: egyrészt az előző alrészben láttuk, hogy az alárendelt tartomány teljes önálló tagmondat, másrészt ugyanakkor a (15)-beli *együtt* ebben az alárendelt mondatban van, nem a főmondati tartományban (ahogy (15') ábrázolná), hiszen ez a határozószó jellemzően régensigéje előtt áll, igemódosítói helyzetben (16a, b), kivéve, ha egy fókuszált elem otléte kizárja onnan: (16c).

(15) A fiúk megpróbáltak [*együtt* megebédelni].

(15') NEM: A fiúk megpróbáltak *együtt* [megebédelni].

(16a) ??A fiúk megebédeltek együtt.

(16b) A fiúk együtt ebédeltek meg.

(16c) A fiúk [_F A MENZÁN] ebédeltek meg együtt.

Arra következtethetünk tehát, hogy (15) tényleges szintaktikai reprezentációja (17), egy PRO-val a beágyazott mondat alanyaként – ez legalábbis lehetővé teszi, hogy további bonyodalmak nélkül magyarázzuk az *együtt* viselkedésmódját.⁶

⁵ Ezen kívül persze úgy is használható, ha egy társhatározói kifejezéssel kötjük össze (*Laci együtt ebédelt Katival*), de ez az eset a jelen diskuszióhoz nem releváns, a kulcspéldákban megfelelő társhatározó ugyanúgy nincs, ahogy többes jelölésű NP sem.

⁶ A referenciális indexek azonossága nem véletlenszerű koreferenciát jelöl, tehát kontroll alatt PRO „megöröklí” kontrollálójának referenciális tulajdonságait, így többességgjelölő voltát is.

- (17) A fiúk_x megpróbáltak [PRO_x együtt megebédelni].⁷

Mi a helyzet az önkényes kontroll esetével? Itt is előfordulhat a nem finit tagmondatban az *együtt*, holott itt egyáltalán nincs semmiféle többséget jelölő NP a mondatban: (18).

- (18a) [*Együtt* megbukni] kevésbé kínos, mint egyedül.

- (18b) [*Esküvő* előtt *együtt* aludni] ma is sok társadalomban elfogadhatatlan.

Ez esetben is megoldja az *együtt* engedélyezésének problémáját PRO, azaz konkrétan a PRO_{arb} elhelyezése a szerkezetben – ez az a szintaktikai elem, amely biztosítja az *együtt* számára a többes jelölétű horgonyt:⁸

- (18a') [PRO_{arb} *együtt* megbukni] kevésbé kínos, mint egyedül.

- (18b') [PRO_{arb} *esküvő* előtt *együtt* aludni] ma is sok társadalomban elfogadhatatlan.

3.2.2. Kötelező koreferencia

Ugyancsak jelentős magyarázat-egyszerűsítő szerepe van a PRO-nak olyan esetekben, amikor egy szabad határozói (pl. célhatározói) mellékmondat alanya kötelezően koreferenciális a főmondat valamelyik NP-jével. Ilyenkor nem megoldás a kötelező kontrollos szerkezetek esetén látott lexikai kódolása sem a koreferenciának (mint (4a, b)-ben láttuk), hiszen a szabad határozók nem jelen(het)nek meg a felettes predikátum lexikai jellemzésében, így azok belső elemeire sem lehet hivatkozni:

- (19a) Laci elindult otthonról [újságpapírt gyűjteni].

= 'Laci elindult, hogy ő újságpapírt gyűjtsön.'

≠ 'Laci elindult, hogy Juci/bárki újságpapírt gyűjtsön.'

- (19b) Laci elküldte Jucit [újságpapírt gyűjteni].

= '... hogy Juci újságpapírt gyűjtsön.'

⁷ Arra, hogy a PRO pontosan hol helyezkedik el a mondat szerkezetben, nincs közvetlen érvünk (hiszen nem látjuk/halljuk, hol is áll a szavak sorában), a magyarban pedig nincs specifikus, kötött helye az alanyoknak (É. Kiss 2000), így általános megfontolás se segít. Anélkül, hogy ezt a kérdést megpróbálnánk megoldani, az egyszerűség kedvéért példánkban a tagmondat elején helyezzük el a PRO-t, de valójában e kérdésben itt nem kívánunk állást foglalni.

⁸ Itt a többes referenciát minden valószínűség szerint a PRO_{arb} lexikai jelentésleírásában szereplő generikus operátornak lehet tulajdonítani. (Részletes diszkusszióért lásd Costantini–Laskova 2009.)

- (19c) Laci segített pro_{dat} [újságpapírt gyűjteni].⁹
 = '... segített vki(k)nek, akik újságpapírt gyűjtöttek'

A koreferencia biztosítását könnyen megoldja, ha az eddigiekhez hasonlóan itt is feltételezzük PRO jelenlétét az alárendelt mondat alanyaként, és referenciálisan hozzákötjük azt (kontroll útján) a felettes mondatartomány valamelyik argumentumához. Az alanyi és tárgyi kontroll közül pedig az utóbbit tekintjük elsődlegesnek: ha a mátrixigének van tárgya, akkor az lesz a kontrolláló, ha nincs, akkor pedig az alanya. A datívuszi argumentum a tárgyhoz hasonlóan prioritást élvez:

- (19a') → Laci elindult otthonról [PRO_L újságpapírt gyűjteni].
 (19b') → Laci elküldte Jucit [PRO_J újságpapírt gyűjteni].
 (19c') → Laci segített $\text{pro}_{\text{dat:X}}$ [PRO_X újságpapírt gyűjteni].

Érdemes megfigyelni, hogyan működik kontrollálóként maga PRO, például egy PRO_{arb} :

- (20) [PRO_{arb} Egyedül elindulni otthonról [PRO újságpapírt gyűjteni] meg gondolatlanság]

Fontos látni, hogy itt nem két független, „önkényes” referenciájú alany van a két tagmondatban, hanem kovariancia esetével állunk szemben: bármilyen konkrét értéket vesz is fel a PRO_{arb} interpretációja, ugyanazt a referenciális értéket kapja a célhatározói tagmondat alanyi PRO-ja is.

3.3. Érvek arra, hogy elkerülhetetlen a PRO alany feltételezése

További érveink azt mutatják, hogy nem egyszerűen célszerű és kívánatos, hanem teljességgel elkerülhetetlen, hogy a kontrollált alanyokat PRO-ként (hangalak nélküli névmásszerű szóként) jelenítsük meg a mondat szerkezetben.

3.3.1. Másodlagos predikátumok (pl. állapothatározók)

A hagyományos magyar nyelvtani rendszerben állapothatározónak nevezett mondatösszetevő az úgynevezett másodlagos predikátumok egyik típusa. Ebben az összetevőben egy állítmányi melléknév a predikatív elem, amely egy alanyról állít egy tulajdonságot:

⁹ pro_{dat} itt a kiejtetlen datívuszi névmás (a *segít* ige részes esetű vonzata) – ez kontrollálja a mellékmondat alanyának referenciáját.

- (21) Laci *kimerülten* érkezett a buliba.
 'megérkezett<Laci, a buliba, *t*-kor> & kimerült_volt<Laci, *t*-kor>¹⁰
 (NEM: ... & kimerült_volt<*bárki* (*más*), *t*-kor>)

A másodlagos predikáció alanya elvben lehet szintaktikailag reprezentált, vagy csupán impliciten értett. Itt azonban tudható, hogy nem elég egy implicit alany. Egyfelől alanytalan (fogalmi passzív) szerkezetben, mint amilyen (22b), nem használható a (szintaktikailag kifejezetlen, de az eseményszerkezet alapján impliciten mégis jelen levő) alanyra utaló állapothatározó – mi több: a nem alanyként (hanem adjunktumként) megjelenített ágens sem megfelelő horgony:

- (22a) A pincérek_x kimerült_x -en szolgálták fel a vacsorát.
 (22b) *A tegnapi vacsora kimerült_x -en lett/volt felszolgálva (a pincérek_x által).

Ehelyett ismételten PRO (és egy állapothatározói alárendelt tagmondat) feltételezése segít; a predikatív viszony így a mátrixmondati alany által kontrollált PRO és az állapothatározó alapjául szolgáló melléknévi állítmány között áll fenn:

- (21') Laci_x [PRO_x *kimerült-en*] érkezett a buliba.

Másfelől megfigyelhetjük, hogy ilyen másodlagos predikátum nemcsak a mátrixmondat alanyához, hanem a tárgyához is kötődhet:

- (23) Laci *meztelen*_{L/J} -ül fotózta Jucit.
 'fotózta<Laci, Jucit, *t*-kor> & meztelen<Laci, *t*-kor>'
 'fotózta<Laci, Jucit, *t*-kor> & meztelen<Juci, *t*-kor>'

A két lehetséges értelmezés épp aszerint különbözik, hogy melyik mátrixmondati argumentum referenséről tesz másodlagos állítást az állapothatározó. Ez a ket-tősség megragadható PRO „közbeiktatásával”: az állapothatározó melléknéve mindenképp saját PRO alanyáról predikál, ám ez a PRO egyaránt lehet alanyi vagy tárgyi kontroll alatt:

- (23') Laci [PRO_{xL/J} *meztelen*_x -ül] fotózta Jucit.

Ám akármely vonzat legyen is a kontrolláló, az nem lehet implicit – (24a) csak úgy értelmezhető, hogy Juci volt meztelen (nem a meg nem nevezett,

¹⁰ Ebben az informális jelentésleírásban *t* egy időpont vagy időintervallum, amelynek az a szerepe a formalizmusban, hogy biztosítsa a főmondati esemény és az állapothatározó által leírt állapot időbeli egybeesését.

de az eseményben impliciten mégiscsak jele levő fotós), (24b) értelmezésében pedig egyértelműen Laci volt meztelen, nem a meg nem nevezett fotómodell:¹¹

(24a) Juci [PRO_x/x:más meztelenül] lett lefotózva.

(24b) Laci mindig [PRO_x/x:más meztelenül] fotóz.

Végül pedig, mindabból következően, amit eddig megállapítottunk, természetesen egy PRO_{arb} is kontrollálhatja a másodlagos predikátum alanyát:

(25) [Kimerülten érkezni egy buliba] nem valami okos dolog.

→ [PRO_{arb/x} [PRO_x kimerülten] érkezni ...]

3.3.2. Különálló antecedensek

További erős érvet szolgáltat a kölcsönös névmások meglepőnek tűnő viselkedésmintája olyan alárendelt mondatokban, ahol „odaértett” (azaz PRO) alany van. A kölcsönös névmásnak többséget jelölő előzménye kell, hogy legyen (26a, b), de ez a többség nem „adható össze” két szerkezetileg különálló főnévi kifejezés jelöléséből, azaz alapvetően nem lehetnek különálló antecedensei: (26c).

(26a) Laci és Juci elhívták egymást_{L, J} a szülinapi bulijukba.

(26b) A fiúk_{x, y} meghívták Jucit egymás_{x, y} szülinapi bulijába.

(26c) *Laci elhívta Jucit egymás_{L, J} szülinapi bulijába.

„Odaértett” alanyú nem finit alárendelt mondatokban azonban gond nélkül látszik referálni az *egymás* két külön (egyenként egyes számú) antecedenstre (27a) – ez sem okozhat azonban problémát a kölcsönös névmás elemzése számára, ha e beágyazott mondat alanyaként ott áll egy (névmásszerű) PRO, hiszen így lényegében PRO a kölcsönös névmás antecedense, PRO pedig lehet többes számú, például, mert több „együttműködő” kontrollálja van:

(27a) Laci elhívta Jucit [feldíszíteni egymás_{L, J} lakását].

(27b) → Laci elhívta Jucit [PRO_{L, J} feldíszíteni egymás_{L, J} lakását].

PRO segítségével tehát fenntartható egy a kölcsönös névmás viselkedését jól leíró általánosítás.¹²

¹¹ Irreleváns módon (24b)-nek természetesen van olyan értelmezése is, ahol *x* = én/te, de ez azért áll elő, mert ilyenkor szintaktikailag jelen van az 1/2sg tárgy a mátrixmondatban, *pro* formájában, és ez a *pro* kontrollálhatja az állapothatározó PRO alanyát.

¹² Az *egymás* egyébként olyan lokális (közeli) antecedenst igényel, amely hierarchikusan „magasabban” van nála (a szerkezetben vagy valamilyen szerephierarchiában), tehát például alany lehet tárgyi

3.3.3. Részleges kontroll

Egy másik érdekes jelenséggel találkozhatunk olyan predikátumoknál, amelyek kötelezően többes számú alannyal állnak – ilyen például a szimmetrikus predikátumok azon használata, amikor az általuk jelölt esemény két résztvevőjét összefogva jelöli egy többes számú kifejezés: (28a). Az ilyen predikátumok mellett nem állhat legitímen egy többességet sehogyan sem jelölő NP alany: (28b).

(28a) Laci és Juci 7 helyett 6-kor találkozott.

(28b) *Laci 7 helyett 6-kor találkozott.

Megfigyelhető azonban, hogy ha „odaértett” alanyú alárendelt mondatban van a szimmetrikus predikátum és a felettes tagmondatban a (látszólagos) alanya, akkor mintha eltűnne ez a korlátozás:

(29) Lacinak nem állt érdekében [7 helyett 6-kor találkozni].

A jelenség ismét egyszerűen magyarázható, ha az alárendelt mondat alanya egy PRO, amely többes számú, és referenciáját csak részlegesen kontrollálja a felettes tagmondat valamely NP-je (azaz a PRO által jelölt többességnak csak egyik eleme an azonosítva a felettes tagmondati argumentum jelölésével, míg a többiek logoforikusan vagy diskurzusszinten, kontextuálisan azonosíthatók):¹³

(29') Lacinak nem állt érdekében [PRO_{L, ...} 7 helyett 6-kor találkozni].

A fentiek alapján tehát az elemzésekben kellően motivált a (személyragozatlan predikátumú) nem finit alárendelt tagmondatok testesen nem megjelenő alanyát szintaktikailag megjeleníteni (a hangalakkal nem rendelkező speciális névmás,

anaphora antecedense, de fordítva nem működik: (i, ii). Emellett az antecedensnek jelen kell lennie a szintaktikai szerkezetben, nem elég impliciten (pl. vonzatszerkezet alapján visszakéreshetően) elérhetőnek lennie a jelentés szintjén: (iii–iv) (Chomsky 1981).

(i) A fiúk nem látták/kedvelik egymást.

(ii) *Egymás nem látta/kedveli a fiúkat.

(iii) A fiúk meghívták egymás barátnőjét a buliba.

(iv) *Egymás barátnője meg lett/volt hívva a buliba.

¹³ Ez egyébként reprodukálható a „predikátum + együtt” konfigurációban is, amely ugyancsak többességet jelölő horgonyt kíván (lásd fentebb a 3.2.1. alrész):

(i) *Laci nyilvánosan együtt mutatkozott.

(ii) ?(Laci és Juci vitatkoztak indulás előtt, mert) Laci nem szeretett volna nyilvánosan együtt mutatkozni.

(iii) Laci nem szeretett volna [PRO{L; ...} nyilvánosan együtt{L; ...} mutatkozni].

PRO útján), ahelyett, hogy csak a szemantika szintjén élnénk valamilyen értelmezési művelettel („odaértett alany”).

4. Kontroll vs. emelés: nem mind PRO, ami fénylik...

A következő részben egy rövid kitérőt téve összehasonlítjuk a kontrollos szerkezeteket egy első ránézésre hasonlóknak tűnő, de szerkezetében attól fontos módon különböző másik konstrukcióval, amelyet a generatív szakirodalom hagyományosan (alanyból alanyba való) *emelésnek* nevez. Tekintsük az alábbi példapárt:

- (30a) Laci sietni próbált. *próbál* <*Laci*, *siet*<*x* | *x* = *Laci*>]>
 (30b) Laci sietni látszott. *látszik* <*siet*<*Laci*>>

Bár első pillantásra mintha azonosan épülne fel a két mondat, valójában egy igen lényeges különbség van köztük, amely az értelmezésük kifejtése alapján nyilvánvaló és világos: míg (30a)-ban saját alanya van mindkét tagmondatnak (amelyek referenciája történetesen azonos), addig (30b)-ben valahogy ugyanazon az egyetlen alanyon osztozik a két tagmondat, és ennek az az alapvető oka, hogy a *látszik* ige (ebben a használatában) nem rendelkezik saját alanyi vonzattal (csak egy propozíciós argumentuma van: 'Látszott, hogy Laci siet'), grammatikailag azonban valamilyen módon „megöröklí” az ezt a propozíciós vonzatot megjelenítő alárendelt tagmondata alanyát:

- (30a') Laci [*PRO*_i sietni] próbált.
 (30b') *Laci* [*Laci* sietni] látszott. *Laci* = {*Laci*; *Laci*; ...; *Laci*}

(30b')-ben a *Laci* főnévi kifejezés egyidejűleg mindkét tagmondat alanya, őt (mint szintaktikai argumentumot) egy-egy *kópia* képviseli a két tagmondatban, de a két kópia együtt felel meg egyetlen főnévi kifejezésnek, együtt rendelkezik egyetlen referenssel, és (jellemzően) csak az egyik kópiát ejtjük ténylegesen ki.¹⁴ Az ilyen (és így származtatott) szerkezetet nevezik *emelő* szerkezetnek: a mátrixmondat állítmánya „felemeli” az alávetett tartomány alanyát saját alanyává. Így egyazon szintaktikai egység két külön tagmondat alanyi szerepét (és pozícióját) is betölti, „két különböző időpontban” (kezdetben a beágyazott mondatét, majd, a szerkezet szintaktikai derivációja során egy későbbi szakaszban a mátrixmondatét) – időbeni megkettőződését fejezi ki a két őt reprezentáló kópia. A két kópia tehát

¹⁴ A kópiák elméletét Chomsky (1995) vetette fel, az őt követő nyelvészeti irányzatban jelenleg is fontos szerepet játszik ez az elmélet.

egyetlen szintaktikai entitás (egyetlen referenssel), ugyanannak a struktúrának két külön helyén. Kontroll esetén viszont két külön szintaktikai entitásunk van a két tagmondatban, amelyek közül az egyiknek (kontrolláló) saját, független referenciája van, míg a másiké (PRO) ennek a függvénye.

A különbséget jól szemléltetik olyan példák, amelyek mutatják, hogy a kontrollós mátrixigének (amilyen pl. a *próbál*) valóban vonzata az alanya (szemantikailag összeférhetőnek kell lennie vele), míg az emelő ige (mint pl. a *látszik*) nem „finnyás”, ami csak lehet az alávetett predikátum alanya, az neki is megfelel:

(31a)	Laci / #Az óra sietni próbált.	vs.	Laci / Az óra sietni látszott.
(31b)	#Beütni próbált a krach.	vs.	Beütni látszott a krach.
(31c)	#Havazni próbál.	vs.	Havazni látszik.

További klasszikus megfigyelés, hogy míg a kontrollige alanya jellemzően ágensi szerepű, és így a konstrukcióval mindazt meg lehet csinálni, amihez ágensi alany kell (pl. felszólítás, faktitív műveltetés), addig ilyesmi az emelő konstrukcióval nem tehető meg, hiszen az emelőpredikátum által jelölt eseménynek nincs akaratlagos kivitelezője:

(32a)	Próbálj sietni!	vs.	*Látssz sietni!
(32b)	?Vasalni próbáltattam Jucival.	vs.	*Vasalni látszattam Jucit/Jucival.

Fontos azonban, hogy léteznek olyan „kételtű” igék, amelyek mind kontrollós, mind emelő szerkezetben előfordulhatnak, ilyen például a *kezd* (Postal 1974):

(33)	Laci tanulni kezdett.	vs.	A labda gurulni kezdett.
	$kezd\langle Laci, tanul\langle x \mid x = Laci \rangle \rangle$		$kezd\langle gurul\langle labda \rangle \rangle$
(34a)	Kezdj tanulni!	vs.	#Kezdj gurulni!
(34b)	#A labda tanulni kezdett.	vs.	Tavaszkodni kezdett.

Bármely konkrét előfordulásukban azonban az ilyen igék is vagy kontrollósak (pl. ha saját alanyuk van, amely ágens), vagy emelők – ugyanaz a szerkezet nem lehet egyszerre kontrollós és emelő is.

5. Van-e látható/hallható bizonyíték a PRO (ott)létére?

A fenti diszkusszió elolvasása, az abban foglalt érvelés tudomásulvétele után is könnyen maradhat azonban kétely az olvasóban: nem pusztán egy elmélet kreálta, csak az adott elméleten belüli *raison d'être* alapján és csak az adott elméleten belül létező artefaktum-e a PRO? Lehet-e vajon „kézzelfogható” bizonyítékot találni a létezésére? Meg lehet-e esetleg „pillantanunk” valahogy, vagy (a PRO hangalakkal nem rendelkező) bele kell nyugodnunk, hogy csak indirekt bizonyítékaink vannak a létére? Az általános válasz nemleges: – a PRO (ill. a helyén valami testes névmás) nem ejthető ki:

(35a) A fiúk megpróbáltak [PRO/*ők háton úszni].

(35b) Juci elkezdett [PRO/*ő énekelni].

(35c) Lucy tried/began [PRO/*she/*her to sing].
 Lucy próbált/kezdet ő/öt INF énekelni
 *'Lucy énekelni kezdett/próbált ő.'

Az utóbbi bő évtizedben azonban egyre-másra kerültek napvilágra olyan adatok a legkülönbözőbb nyelvekből, ahol mégiscsak valami ilyesmi történik, azaz hangalakot ölt a kontrollált alany, azaz a PRO. A felfedezések lavináját Polinsky és Potsdam munkái (2002, 2006) indította el, amelyekben egy kaukázusi ergatív nyelvből, a *cezből* vett adatokkal támasztották alá annak a konstrukciónak a létét, amelyet *inverz kontrollnak* (backward control) nevez a szakirodalom, azaz ahol a kontrolláló-kontrollált viszonyban az előbbi marad kiejtetlen, míg az utóbbi hangalakkal jelenik meg. A következő példák illusztrálják a jelenséget:

(36a) kid-bā [PRO čorpa b-od-a] ħakarāt nełsi. EGY. KTRL
 lány.ERG PRO_{ERG} leves.III.ABS III-készít-inf próbálkozás adott
 'A lány megpróbált levest főzni.'

(36b) e [kid-bā čorpa b-od-a] y-oqsi. INV. KTRL¹⁵
 e_{ABS} lány.ERG leves.III.ABS III-készít-inf II-kezdet
 —————egyeztetés—————
 'A lány elkezdett levest főzni.'

¹⁵ A mátrixmondat kiejtetlen alanyát *e* ('empty') jelöli: ez valamilyen (közelebből egyelőre meg nem határozott) hangalak nélküli lexikai „helyfoglaló” elem – valós természetét alább specifikáljuk majd. PRO mindenesetre nem lehet, hiszen az nem kontrollált, hanem kontrolláló, és finit tagmondatnak (mint amilyen ez is) nem lehet PRO alanya.

Az „egyenest” kontroll (36a) pont ugyanúgy működik, mint az angolban/magyarban stb. (36b)-ben azonban tudjuk, hogy a *kid-bā* alak nem képviselheti a főmondati alanyt, mert annak nem ergatívuszi, hanem abszolutívuszi esetben kellene állnia, a *kezd* mátrixige esetmintázata alapján – ergatív esettel nyilvánvalóan a beágyazott mondat alanyának kiejtése ez. Tehát a kontrollált alanyt kiejtik, a kontrollálót viszont nem. Valóban: mintha a beágyazott tartomány alanya „mondaná meg” a főmondati alany jelölését is. Felvethető azonban a kérdés: mi bizonyítja, hogy inverz kontroll esetén valóban van a szerkezetben egy (kiejtetlen) főmondati alany? Általános elméleti megfontolásokon (mint például, hogy valaminek be kell ott tölteni az alanyi funkciót) túl empirikus, a strukturális viszonyokon alapuló érv is van erre: visszaható névmást (*nesir*) tud a főmondati tartományon belül kötni:

- (37) e_x [yesi žek’ā Ṣagarawyo-r yutku roda] nesā-*nesir*_x oqsi.
 ez férfi.I.ERG rokon-DAT ház.ABS épít.INF maga.DAT kezdett
 ’A férfi önmaga érdekében házat kezdett építeni a rokonának.’

Mint Alboiu (2004) megmutatta, a románban is létezik hasonló jelenség, Alexiadou és mtsai (2010) pedig a modern görögből hoznak példákat:

- (38a) e_x încearcă [să cînte Victor_x la trombon]. ROMÁN
 próbál.3sg SBJNCT énekel.3sg Victor a harsona
 ’Viktor játszani próbál a harsonán.’
- (38b) e_x emathe [na pezi o Janis_x kithara]. MODERN GÖRÖG
 megtanul SBJNCT játszik.3sg a János gitár
 ’János megtanult gitározni.’

Ezek alapján az egyenes és az inverz kontroll általános sémája az alábbi módon adható meg (e = kiejtetlen egység, pl. PRO):¹⁶

- (39a) NP_x ... [_{nem-finit} ... e_x ...] – EGYENES
 (39b) e_x ... [_{nem-finit} ... NP_x ...] – INVERZ

¹⁶ Vegyük észre azonban, hogy az „inverz kontroll” elnevezés csak egy (talán nem is túl szerencsés) leíró címke, egyáltalán nem utal arra, hogy valóban fordított kontrollviszony állna fenn a két koreferenciális NP között – a fordított viszony érvényességéhez alaposan át kéne írni a kontrollelméletet. Valójában itt is a felettes tagmondatbeli NP kontrollálja a másik NP referenciáját, az „inverzítás” csupán a kontrollviszonyban érintett NP-k közötti kiejtett/kiejtetlen mintázat megfordult voltára vonatkozik.

5.1. Inverz kontroll a magyarban is?

Az elmúlt években (elsősorban Szabolcsi (2005, 2007) és Bartos (2006) munkái alapján) a magyarral kapcsolatban is vita indult az inverz kontrollalnak tűnő szerkezetekről, amelyeket az alábbi példák hivatottak illusztrálni:

- (40a) Megpróbáltam [*ÉN* venni fel előbb a telefont].
- (40b) Nem vagyok hajlandó [*mindent ÉN* csinálni].
- (40c) Jobban szeretnél [csak *TE* menni busszal]?
- (40d) Képes volt [*Ő* menni be elsőnek].
- (40e) (A színész karrierje leszállóban volt.) Elkezdte [nem *Ő* kapni a főszerepeket].

Bár (mint látni fogjuk) az adatok szinte első ránézésre csábítanak az inverz kontroll feltételezésére, van ennek a konstrukció(típus)nak néhány olyan tulajdonsága, amelyek elkülönítik a más nyelvekben látott hasonló szerkezetektől, és (látszólag) nem vagy csak bonyolult segédfeltevésekkel magyarázható meg az inverz kontrollal elemzés alapján. A szerkezet első ránézésre is nyilvánvaló tulajdonságai az alábbiak:

- tipikus kontrollallos predikátumokkal fordul elő (*megpróbál*, [*jobban*] *szeretne*, *képes* stb.);
- a referenciális függőség is a kontrollra emlékeztet – csak épp fordított irányú;
- a kontrolláló nem jelenhet meg nyíltan: (41a, b);
- a kiejtett kontrollált NP mindig erős hangsúlyt visel (emfatikus);
- a kiejtett kontrollált NP csak névmás lehet: (41c, d).

- (41a) ?*Laci képes volt [*Ő* menni be elsőnek].
- (41b) ?*Juci nem hajlandó [*mindent Ő* csinálni].
- (41c) *Megpróbált(a) [*PÉTER* venni fel előbb a telefont].
- (41d) *Jobban szeretne [csak *JUCI* menni busszal].

Az első három tulajdonság tekintetében valóban nagy a hasonlóság a cez/román/görög példákkal, az utóbbi kettő tekintetében azonban nem: a többi nyelvben a kiejtett kontrollált NP-nek nem kell emfatikusnak lennie, az a korlátozás pedig egyenesen meglepő, hogy csak névmás lehet ez a testes kontrollált. Vizsgáljuk hát meg alaposan ezt a konstrukció(típus)t, Szabolcsi (2005, 2007) és Bartos (2006) érvei és elemzései alapján, de azokat helyenként pontosítva és kiegészítve.

5.1.1. *Érvek arra, hogy itt is két teljes, önálló tagmondat-tartomány van*
 Ahogy a kontrollos szerkezetek általános ismertetésénél tettük, itt is lássuk először be, hogy valóban két tagmondatos szerkezettel van dolgunk, és nem egyszerű *mondatátiszövődés* (É. Kiss 1998: 156ff) történik, ahol két tagmondatnyi mondatösszetevő egyetlen mondatrétegben, „összekeveredve” jelenik meg – ha így lenne, akkor a kiejtett NP akár a kontrolláló NP is lehetne, csak épp az alárendelt tagmondat összetevői közé keveredve soroltan. Számos jelenség mutatja azonban, hogy ez nincs így. Az alárendelt mondat a szokásos saját funkcionális rétegekkel (mondattagadás, fókusz stb.) rendelkezik (és így a kiejtett kontrollált valóban egy beágyazott tagmondat része):

- (42a) Jobban szeretnék [nem *ÉN* / csak *ÉN* menni busszal].
 (42b) *Szeretnék nem én egy kólát. vö. ✓Nem én szeretnék egy kólát.
 (42c) Viki szereti Gabit (*nem) nagyon. vö. ✓Viki nem nagyon szereti Gabit.
 (43a) Hajlandó vagyok [csak *ÉN* mosogatni].
 (43b) *Meghívta a barátait csak ő. vö. ✓Csak ő hívta meg a barátait.

Mint (42b–c)-ből látszik, a konstituenstagadás mindig a tagmondat igéje előtt jelenik meg. Tehát a (42a)-beli *nem én* szekvencia biztosan nincs a *szeretne* ige mondattartományában, ez esetben pedig (egyéb ezzel ellentétes megfontolás híján) úgy kell gondolnunk, hogy a *menni* infinitívuszi ige saját külön mondattartományt határoz meg, és a tagadott konstituens ebben helyezkedik el. (43) ugyanezt illusztrálja, fókuszált összetevővel (*csak NP*) – ez sem állhat posztverbális helyzetben a tagmondatában, kivéve ha más, „erősebb” igemódosító (pl. tagadás) oda nem kényszeríti – de ilyen elem (43a)-ban nincs. A fentiekből pedig az is következik, hogy a *nem/csak NP* egységekben szereplő emfatikus NP a lenti tagmondattartományban helyezkedik el.

Egy más típusú érv a hatókörrel rendelkező elemek elhelyezkedése és értelmezési lehetőségei segítségével diagnosztizálja a külön mondattartományokat.

- (44a) *Kétszer is* megpróbáltam *ÉN* nyomni meg a csengőt.
 (44b) Megpróbáltam *kétszer is* *ÉN* nyomni meg a csengőt.

A *kétszer is* határozó a két példában részlegesen eltérő értelmezési lehetőséggel rendelkezik: (44a) e tekintetben egyértelmű, és azt jelenti, hogy kétszer *próbálkoztam* a csengő megnyomásával, azaz a próbálkozások számát adja meg a határozó. (44b) azonban kétértelmű: a *kétszer is* vonatkozhat itt is a próbálkozások számára, de ettől eltérően a *csengőnyomások* számára is, azaz lehet, hogy csupán

egy alkalommal próbálkoztam, és ekkor a próbálkozásom arra irányult, hogy a csengőt (mind)kétszer én nyomjam meg (ne valaki más). (44b) kétértelműségéről, és a (44a)-hoz képesti különbségéről úgy adhatunk számot, ha feltételezzük, hogy (44b)-ben két olyan distinct szerkezeti pozíció van, amelybe a határozót elhelyezhetjük, mindegyik állítmányhoz kötődően egy-egy, márpedig ez a fajta kvantorszerű határozó a tagmondat szerkezet általános funkcionális felépítménybeli kavantorpozícióban (É. Kiss 1992) szokott elhelyezkedni. Két külön ilyen pozíció jelenléte pedig két tagmondattartomány jelenlétére utal.¹⁷

5.1.2. Érv arra, hogy a főmondatban valóban ott van szintaktikailag egy „kontrolláló” is

A következő lépésben azt is meg kell tudnunk mutatni, hogy a felettes tagmondatban valóban ott az a bizonyos „üres”, kiejtetlen kontrolláló is. Ahogy a fenti 3.3.1. alrészben láttuk, a másodlagos predikátumok is saját tagmondatot építenek ki, amelyek alanya PRO, amelyet pedig a mátrixmondat valamely argumentuma kontrollál. (45a)-ban eszerint a *kitartóan* alanya egy PRO – mi kontrollálhatja ezt? A mátrixmondatban semmilyen testesen megjelenő argumentum nincs. A másodlagos predikátum értelmezése szerint a kontrollálónak ugyanaz a referense, mint a (másik) alárendelt tagmondat kiejtett alanyának (δ) – fel kell tehát tennünk, hogy a mátrixmondatban ott van egy ugyanilyen referenciájú kiejtetlen elem. Ha azonban ott egy ilyen referenciális (bár kiejtetlen) NP („e”), akkor az egyben nemcsak a másodlagos predikátum PRO alanyával, hanem az infinitívuszi tagmondat alanyával is kontrollviszonyba kerül(het).

Nagyon hasonlóan működik az érv (45b) kapcsán is, csak itt nem másodlagos predikátum alanyának a kontrollja miatt kell egy „üres” NP-nek lennie főmondati alanyként, hanem egy úgynevezett „lebegő kvantornak” (*mind*)¹⁸ kell gazda-NP-t keresnünk, és ezt is a beágyazott mondati alannyal kontrollviszonyban levő „üres” NP-ben találjuk meg:

(45a) ? e_x [PRO_x *kitartó* $_x$ -an] próbált [$\bar{O}_x$ nyerni meg minden futamot].

(45b) e_x *mind* $_x$ megpróbáltunk [nem MI_x esni ki elsőnek a játékból].

¹⁷ Ezt az érvet csak látszólag gyengíti Bródy és Szabolcsi (2003) azon elemzése, amelyben tagmondatonként több topik/kvantor/fókusz (RefP/DistP/FocP) rétegsorozat állhat egyetlen tagmondatban, a kétértelműség természete okán ugyanis biztos, hogy a (44b)-beli két kvantorpozíció nem ugyanahhoz az állítmányi csoporthoz (VP) tartozik.

¹⁸ A lebegő kvantorok eredeti felvetése Kayne (1975)-ben található, francia adatok alapján, általánosan elfogadott elemzése pedig eredetileg Sportiche (1988)-hoz köthető.

Ami az értelmezéseket illeti, világosan a próbál(koz)ást és nem a nyerést jellemzi a kitartás, illetve a próbálkozásra igaz, hogy mindannyian műveltük, nem a ki (nem) esésre, tehát a másodlagos predikátum, illetve a lebegő kvantor biztosan nem a beágyazott tagmondat része, vagyis a beágyazott mondati alany nem szolgálhat kontrollálójukként/gazda-NP-jükként.

5.2. Hogyan magyarázhatók a konstrukció további tulajdonságai?

Elevenítsük fel most a fentebb már említett két olyan tulajdonságát e konstrukciónak, amelyekkel nem lehet triviálisan elszámolni:

- (i) Hogyan/miért lehet a kontrollált NP kiejtve, és ha már ki lehet ejtve, akkor mégis miért csak névmás(ként) lehet?
- (ii) Miért nem ejthető ki a kontrolláló?

Mielőtt azonban megkísérelnénk ezekre megadni a választ, fontos tisztázni, illetve pontosítani az általánosításokat.

5.2.1. Inverz emelés is?

Mint arra már Szabolcsi (2005) is hozott példákat, bizonyos esetekben nemcsak névmás szerepel a „kontrollált” helyén:

- (46a) Elkezdett [csak JÁNOS kapni új szerepeket].
- (46b) A választások után kezdte [nem VIKTOR vezetni az üléseket].
- (46c) Nem tűnik minden tárgyból [LACI a legokosabbnak].

Amint azonban arra már Bartos (2006) is rámutatott, ezekben a példákban a mátrixige nem kontrollige, hanem emelő ige. Úgy tűnik, hogy míg a kontrolligés típusra érvényes a névmás-megszorítás, addig erre az emelőigés változatra nem. Felvetődik a kérdés: van-e a magyarban inverz emelés is, és ha igen, melyek ennek tulajdonságai?¹⁹ A választ e kérdésre csak azután (ill. azzal együtt) adjuk alább meg, hogy felvázoltunk egy mondattani elemzést az inverz kontrollós konstrukcióra – de a fő tanulságot megelőlegezve: inverz emelés a magyarban nincs, a (46)-beli példákban valójában nem történik emelés, azaz nincs a főmondatban kópiája az alárendelt tagmondatbeli emfatikus alanynak.

¹⁹ Polinsky és Potsdam (2006) tipológiájában valóban létezik inverz emelő szerkezet is, de igen ritka – felmérésük szerint csak a kaukázusi adige nyelvben találtak rá valós példát.

5.2.2. Amikor a kontrolláló mégis kiejthető

Mint az alábbi példák jelzik: bizonyos esetekben mégis megjelenhet nyíltan a kontrolláló is a mátrixmondatban – ha az is emfázist hordoz:²⁰

(47a) ?Csak LACI lehet képes [mindig Ő lépni be elsőnek].

(47b) ?Majd pont TE fogsz akarni [mindent TE magad csinálni].

Nem annyira egyszerű tehát a képlet, mint ahogy azt a vonatkozó általánosítás fentebbi megfogalmazása sugallta – ugyanakkor így talán némileg kevésbé misztikus ez a megszorítás, és több reménnyel is kecsegtet az elemzési lehetőségek terén. Mielőtt azonban az elemzési javaslatra térnénk, fontos, hogy lehatároljuk a kontroll azon típusainak körét, ahol elérhető az „inverz” mintázat.

5.3. Mikor nem „invertálható” a kontroll?

Igen lényeges az elemzés szempontjából, hogy nem jelenik meg az „inverz” mintázat olyan esetekben, amikor az alárendelt mondat a főmondatban nem tárgyi vonzat (hanem alany vagy szabad határozó):

(48a) *[Csak TE menni busszal] értelmetlen volna. – ALANYI MELLÉKMONDAT

(48b) *A kapuhoz siettem [ÉN lépni be elsőnek]. – SZABAD HAT. (CÉLHAT.) MM.

Ez a mintázat (tárgy vs. alany / szabad határozó) egy a generatív mondatban igen jól ismert mintázat, és felidéz egy széles körben érvényes megszorítást:

(49) A KIEMELÉSI TARTOMÁNYOK FELTÉTELE (Huang 1981)

Csak olyan szintaktikai tartományból lehet bármit kimozgatni, amely strukturális komplementum pozícióban áll.²¹

Anélkül, hogy a generatív szintaxiselmélet részleteibe belemennénk, a „strukturális komplementum pozíció” a mi számunkra lényegében a tárgy pozícióját jelenti. Azaz: tárgyi alárendelt tagmondatból ki lehet mozgatni elemeket, alanyi és szabad határozói mellékmondatból viszont nem. Mozgatásról azonban eddig a kontroll kapcsán szó sem esett, csak az emelésről láttuk, hogy egy elem helyváltoztatását foglalja magában.

²⁰ Szabolcsi (2007) is megvizsgálta ez a kérdéskört, és (más adatok alapján) más következtetésre jutott: szerinte a kontrollálónak nem az emfázisa, hanem a kontrollált NP-től való „távolsága” (egy v. több közbeékelődő tagmondat) legitimálja (vagy „javítja”) az ilyen példákat.

²¹ Huang (1981) definíciója precízebb és technikaibb („Csak olyan tartományból lehet bármit kimozgatni, amely szorosan van kormányozva”), de mivel a szoros kormányzás fogalmának minden összetevőjét itt nem szeretnénk citálni, egy kevésbé formalizált megfogalmazást adtam meg.

Egy másik érdekes korlátozás is vonatkozik az inverz kontroll elérhetőségére: nem fordul elő tárgyi (ill. datívuszi) kontrollnál.²²

- (50a) Megtanítom Pétert_x/öt_x [PRO_x úszni]. „EGYENES” KONTROLL
 (50b) *Megtanítom *e* [(csak) PÉTER(T)/Ő(T) úszni]. *INVERZ KONTROLL
 (50c) *Juci segített *e* [(csak) ÉN/NEKEM elérni a vonatot]. *INVERZ KONTROLL

Ezek a jellegzetességek, különösen az előbbi, azt sugallják, hogy talán a szintaktikai mozgatósi műveletek segítségével hívásával jól elemezhetők az (inverz) kontrollos szerkezetek, és választ kaphatunk a problémafelvető kérdésekre.

6. Kontroll és emelés: a javasolt elemzés

A fentebb részletezettek okán ésszerű megoldásnak tűnne, hogy a kontrollt is valamiféle mozgatósi művelet eredményeként elemezzük – ebben az esetben a kontroll és az emelés jóval hasonlóbbnak bizonyulna egymáshoz, származtatásukat tekintve, mint azt a standard chomskyánus modellek (kormányzás és kötés / elvek és paraméterek: Chomsky 1981, Chomsky 1995, 1. fejezet; minimalista program: Chomsky 1995 és később) láttatják.

Ugyanakkor ennek a megközelítésmódnak is jelentős hagyománya van már: a legkorábbi ilyen javaslat talán O’Neil (1995) nevéhez köthető, de Hornstein és munkatársai egy sor művükben építették fel és védtek meg a kritikáktól a „kontroll = mozgató” elemzésüket (Hornstein 1999; Boeckx–Hornstein 2003, 2004; Boeckx–Hornstein–Nunes 2010).²³ Itt most csak a javaslat lényegének ismertetésére szorítkozom; a technikai részletek és a vitás pontok ügyében lásd a hivatkozott szakirodalmat.

E javaslat szerint a kontrollos és az emeléses szerkezetek egyaránt úgy állnak elő, hogy a beágyazott tagmondat alanyaként „születő” NP a mondat derivációjának adott pontján átmozog a felettes tagmondat alanyi pozíciójába.²⁴ Ezáltal mindkét esetben két kópiája jön létre ennek az NP-nek, a két tagmondatban egy-egy:

²² Nem általában nincs inverz tárgyi kontroll, hanem csak a magyarban: Polinsky és Postdam (2006) áttekintése szerint a kabardban, a koreaiiban, és talán a japánban, valamint a braziliai portugálban is létezik – a konkrét további hivatkozásokat lásd ott.

²³ Nem hallgatható azonban el, hogy sok kritika is érte-éri e megközelítést – a legismertebbek, legbefolyásosabbak talán: Landau (2000, 2003, 2007), Culicover–Jackendoff (2001), Brody (1999).

²⁴ Hogy a tárgyi kontrollt is mozgatóssal kell-e elemezni, az potenciálisan egy külön kérdés (lásd a hivatkozott irodalmat) – én itt most az alanyi kontroll és az alanyba történő emelés derivációs párhuzamának ismertetésére szorítkozom, mivel a fő mondanivaló szempontjából ez az érdekes(ebb) eset.

- (51a) ____ látszik [Juci lankadni]
 → Juci látszik [Juci lankadni]
- (51b) ____ megpróbál [Laci úszni]
 → Laci megpróbál [Laci úszni]

Az emelés és a kontroll tulajdonságainak különbsége (lásd fentebb a 4. részben) nem a strukturális konfigurációból következik, hanem abból, hogy kontroll esetén a mátrixige is régens-vonzat viszonyt létesít a felmozgatott NP-vel (thematikuszszerép-osztása, szemantikai kompatibilitás ellenőrzése), és ha e viszony ágenses, akkor (és csak akkor) jelentkeznek a felsorolt diagnosztikus különbségek.

Ezután egy további algoritmus kiszámítja, hogy a két kópia közül melyiket (esetleg: mindkettőt) ejtjük ki, és melyiket nem. Információ-visszakereshetőségi okból az összes egy NP-hez tartozó kópia kiejtetlenül hagyása („elnémítása”) nem kívánatos, ilyen eset tehát nincs. Mindkét kópia kiejtése valamiféle gazdaságossági megfontolás szerint ugyancsak szuboptimális (Pesetsky 1998; Nunes 1999; Landau 2006), ezért ez a lehetőség is csak rendkívüli esetben fordulhat elő, ha külön-külön erős motivációja van mindkettőnek. Minden más esetben csak az egyik lesz kiejtve, a másik „elnémul”. Az „egyenes” kontroll (és a tipikus emelés) esetében egyértelműen a felettes tagmondati kópia lesz kiejtve – ez az alapeset (default; Nunes 1999): (51a, b’).²⁵

- (51a’) → Juci látszik [~~Juci~~ lankadni]
 (51b’) → Laci megpróbál [~~Laci~~ úszni]

A fordított eset speciális okot igényel, ám ha ez fennáll, akkor *csak* a másik (lentebbi) kópiát ejtjük ki (kivéve, ha a kettős kiejtés kettős motívuma fennáll). A „speciális ok” azonosításában segít az a megfigyelés, hogy a kiejtett kontrollált NP mindig erős hangsúlyt visel: ez az erős hangsúly, vagyis az emfázis megjelenítésének szükségessége váltja ki az alsó (kontrollált) kópia kiejtését: emfázist megjeleníteni, nyomatékhangsúlyt felvenni csak kiejtett anyag (kópia) képes. De ha az alsó kópiát kiejtjük, a felső (gazdaságosság okán) néma lesz – kivéve, ha ez is emfatikus, lásd (47). Így áll elő az „inverz kontroll” mintázata: (52a), illetve a kettős kiejtésé (52b):²⁶

²⁵ Az áthúzással az elnémítást jelöljük.

²⁶ Ennek technikai kivitelezésére Landau (2006: 56) javaslata igen jól használható:

(i) VISSZAKERESHETŐSÉG

Egy $\langle X_1, \dots, X_p, \dots, X_n \rangle$ kópia-együttesben, ahol valamely X_i fonetikai tartalommal társul, X_i -t ki kell ejteni.

(52a) → én megpróbálok [én menni be elől]

(52b) → nem én szeretnék [csak én menni taxival]

Meg kell jegyeznünk, hogy a kontroll itt ismertetett mozgató- és kópiás elemzése csak a tárgyi alárendelt mondatbeli kontrolláltak esetére vonatkozatható közvetlenül – de inverz kontroll is csak itt van, tehát amennyiben az inverz kontroll jelenségét kívánjuk magyarázni vele, ez rendben is van. Más esetekben azonban (fakultatív kontroll, másodlagos predikátumok alanyának kontrollja, PRO_{arb}) továbbra is a hangalak nélküli névmás, azaz PRO feltételezése, és anaforikus értelmezése tűnik a helyes elemzésnek.²⁷

Három kérdésre kell még választ adnunk:

*Miért csak névmásokat találunk kiejtett kópiaként inverz kontrollnál?*²⁸

A kérdés nem triviális, hiszen elvileg bármiféle lexikális tartalmú kategória hozhat létre kontrollviszonyt (lásd az „egyenes” kontroll eseteit, ahol nincs ez a névmási korlátozás). Úgy tűnik, hogy a kópiák a kiejthetőség szempontjából nem egyneműek: a nem legfelső (azaz nem legutoljára létrejött) kópiák csak *részleges kiejtést* (Pesetsky 1998) nyerhetnek, azaz csak névmási jegykötegekhez (szám+személy) rendelhető hozzá hangalak (ami pedig ez esetben nem lehet más, mint a jegytartalmában odaillő személyes névmás).²⁹

(ii) X akkor és csak akkor társul fonetikai tartalommal, ha:

(a) X-nek fonetikai tartalma van, vagy

(b) X olyan pozícióban áll, melyre vmilyen fonológiai kíváncsalom vonatkozik.

²⁷ Nem mindenki ért azonban egyet ezzel (lásd pl. Boeckx–Hornstein–Nunes 2010-et egy ettől teljesen eltérő álláspontért).

²⁸ E tekintetben ráadásul dialektális változatok is látszanak lenni a magyarban: egyes beszélők számára elfogadhatók olyan példák is, ahol kontrollszerkezetben nem névmásos inverz mintázat van, például:

(i) % Szeretnék [MI NYELVÉSZEK kapni a legtöbb fizetést].

(ii) % Nem szeretnék [A VERSENYZŐK IS elcsúszni a pályán].

(iii) % Kénytelen volt [EGY TAXIS vezetni le a szülést].

²⁹ Ez egy érdekes további kérdést vet fel, az információvesztés vs. ineffabilitás réméét: Ha nem névmási kategória a kontrollalany, akkor: (a) információ vesz el a beszélő-hallgató adatátvitelben, midőn a felső kópiát elnémitjük, az alsónak pedig csupán névmási tartalma ejthető ki, vagy (b) ilyen közlést a magyarban nem lehet nyelvi formába önteni? Szerencsére azonban nem ilyen súlyos a helyzet. 1. és 2. személyű névmások esetén nincs információvesztés, 3. személyűek esetén pedig, ha a kontextus nem biztosítja a csak részlegesen kiejtett lexikális tartalom visszakereshetőségét ('Kiről van szó?'), az elsősorban azért lehet, mert a szóban forgó lexikális kifejezés (referense) nem aktuális diszrusztopik. Ebben az esetben viszont mindenképp topikváltással kell élnünk, a topikváltáskor az új topik megnevezése pedig már biztosítja azt az emfázist, amely garantálja, hogy a felső kópia

Miért nincs kettőskópia-kiejtés az emelő szerkezetekben (és hogyan különbözik az „inverz emelésnek” látszó szerkezet az inverz kontrolltól)?

Az inverz mintázat hiánya emelő szerkezetekben valójában epifenomenális – a magyarban az (alanyból alanyba) emelés ugyanis a szó technikai értelmében nem létezik.

- Nincs motívuma. Szintaktikai mozgatózás csak akkor történik, ha valami kényszeríti ('last resort', Chomsky 1995 és később). Az emelés motívuma általában a kiterjesztett projekciós elvben (KPE) keresendő: a tagmondatok alanyi pozícióját be kell tölteni.³⁰ A magyarban azonban a KPE nem érvényes, részben mert nincs „alanyi pozíció” a mondat szerkezetben, részben pedig mert a magyarban talán 0 argumentumú igék is vannak (és építenek mondat szerkezetet): *tavaszdik, hajnalodik* stb.
- Nem detektálható. Mivel nincs specifikus alanyi szerkezeti pozíció, az „emelt” argumentum elvben akárhol „lézenghet” a mondatban, ráadásul gyakran kommunikatív szerepe szerint foglal el valamilyen bal periférikus pozíciót, azaz amúgy sem a közvetlenül emelés utáni pozíciójában lenne, ha volna is olyan. Mivel az emelőigék nem ágensek / nem rendelkeznek saját külső argumentumszereppel, ezért a mátrixtartományban nem fogunk másodlagos predikátumokat sem találni, hiszen azok nem propozíciós argumentumokhoz kötődnek. Végül pedig, minthogy az emelőigék propozíciós vonzattagmondata nem rendelkezik önálló igeidővel (Stowell 1982), így nincs két jól különvál(aszthat)ó eseménytartomány sem. Végül pedig a beágyazott predikátum előszeretettel inkorporálódik az emelőigébe (*okosnak látszik/tűnik, távozni kényszerül*), végképp összemosva a tagmondattartományokat.

Emelés (mint mozgatózási művelet) tehát a magyarban nincs, így nem jön létre két kópia sem – egyetlen kópia van csupán, és az ott lesz kiejtve, ahol szerkezetileg éppen van. Ebből pedig rögtön következik, hogy ami „inverz” mintának látszik, az egyben az „egyenes” eset is. Mivel pedig csak egy kópia van, a „névmásodás” sem állhat elő, azaz emelő predikátumok mellett lexikális „alsó” (azaz a beágyazott tagmondatban elhelyezkedő) kópiát is találunk:

(is) kiejtésre kerül, erre pedig már nem vonatkozik a részleges kiejtés korlátja, például:

K: – Hogyhogy Laci is itt van már?

V: – [_{emf} Péter] nem akart [csak Ő jönni taxival].

³⁰ A másik hagyományos motívum, az esetigény, a minimalista szintaxis újabb változataiban (pl. Chomsky 2000, 2001) már „elesett”: esetadáshoz/esetellenőrzéshez nem kell mozogni, az távoli egyeztetés során is megtörténik.

- (53a) Elkezdett [csak JÁNOS kapni új szerepeket].
(53b) Nem tűnik minden tárgyból [LACI a legokosabbnak].

Miért nincs tárgyi „inverz kontroll” a magyarban?

Erre a kérdésre csak spekulatív és részleges válasz adható. Mint Runner (2006) megállapítja: a tárgyi kontroll gyakran más jellegű jelenség, mint az alanyi, nem feltétlenül kell/szabad tehát azonos mintázatokat, elemzéseket keresni a kettő számára. Polinsky (2005) számos nyelv adatait érintő áttekintése szerint pedig egyetlen nyelv (a kabard) kivételével minden inverz kontrollós nyelvre igaz, hogy vagy csak az alanyi, vagy csak a tárgyi kontrollban mutat inverz mintázatot – bármi legyen is ennek az oka, a magyar mindenesetre nyilvánvalóan az előbbi típusba tartozik.

7. Összefoglalás

E dolgozatban összefoglalást adtunk a kontroll jelenséggörének, szerkezeteinek fő tulajdonságairól, majd azt vizsgálva, hogy az elemzésben feltételezett „üres”, hangalak nélküli kontrollálók hogyan érhetők tetten a szintaktikai szerkezetben, bemutattuk az inverz kontroll jelenséggörét, mindezt elsősorban magyar nyelvi adatokkal, a magyar nyelv ilyen konstrukcióit elemezve. Az inverz kontroll jelenségével mintegy végső igazolást adtunk a „hangtalan” kontrollált NP ottlétére az alárendelt tagmondatban. Az inverz kontroll jelenséggöre ugyanakkor új elemzési kihívásokat is tartogat, ezért (az általánosítások magyarázata céljából) bemutattuk egy mozgatalapú kontrollélmélet lényegét, és megmutattuk, hogyan (ill. milyen kiegészítésekkel-módosításokkal) lehet ezt alkalmassá tenni arra, hogy számot adjon a magyar inverz kontrollós jelenséggöréről. Végül pedig megállapítottuk, hogy a magyarban „inverz emelés” már csak azért sincs, mert emelés (mint szintaktikai mozgatalási művelet) sincs.

Irodalom

- Alboiu, G. 2004. Shared arguments in control. *Toronto Working Papers in Linguistics* 22: 53–74.
- Alexiadou, A. – E. Anagnostopoulou – G. Iordachioaia – M. Marchis. 2010. No objections to backward control? In: N. Hornstein – M. Polinsky (eds.): *Movement theory of Control*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 89–118.

- Bartos, H. 2002. 'Root Infinitives'. In: Kenesei I. – Siptár P. (eds.): *Approaches to Hungarian vol. 8.* (Akadémiai Kiadó, Budapest), 13–38.
- Bartos H. 2006. És mégis mozog? In: L. Kálmán (szerk.): *KB 120 – A titkos kötet.* MTA NyTI/Tinta, Budapest. 49–65.
- Boeckx, C. – N. Hornstein. 2003. Reply to 'Control is Not Movement'. *Linguistic Inquiry* 34: 269–280.
- Boeckx, C. – N. Hornstein. 2004. Movement under control. *Linguistic Inquiry* 35: 431–452.
- Boeckx, C. – N. Hornstein – J. Nunes. 2010. *Control as Movement.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Brody, M. 1999. Relating syntactic elements: Remarks on Norbert Hornstein's „Movement and chains.” *Syntax* 2: 210–226.
- Bródy M. 2011. Az általános alany (vagy más mondatrész) ami nem az, és ami az, de mégse. Előadás az MTA NYTI-ben (2011.10.13.) http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/brody/nytud_ea111013.ppt
- Brody, M. – A. Szabolcsi. 2003. Overt scope in Hungarian. *Syntax* 6: 19–51.
- Chierchia, G. 1988. *Topics in the Syntax and Semantics of Infinitives and Gerunds.* Garland, New York.
- Chomsky, N. 1981. *Lectures on Government and Binding.* Foris, Dordrecht.
- Chomsky, N. 1982. *Some concepts and consequences of the theory of government and binding.* The MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, N. 1995. *The Minimalist Program.* The MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, N. 2000. Minimalist inquiries: The framework. In: R. Martin et al. (eds.): *Step by Step: Essays in Honor of Howard Lasnik.* The MIT Press, Cambridge, MA, 89–155.
- Chomsky, N. 2001. Derivation by Phase. In: Kenstowicz, Michael (ed.): *Ken Hale: A Life in Language.* The MIT Press, Cambridge, MA., 1–52.
- Costantini, F. – V. Laskova. 2009. Remarks on PRO_{arb}. *University of Venice Working Papers in Linguistics vol. 19.* <http://lear.unive.it/bitstream/10278/1373/1/4%20Costantini%20Laskova.pdf>. (Letöltve: 2014.04.29.)
- Culicover, P. – R. Jackendoff. 2001. Control is not movement. *Linguistic Inquiry* 32: 493–512.
- É. Kiss, K. 1987. *Configurationality in Hungarian.* Reidel, Dordrecht.

- É. Kiss K. 1998. Mondattan. In: É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P.: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest.
- É. Kiss K. 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. – Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–177.
- Haegeman, L. 1994. *Introduction to Government & Binding Theory*. [2nd ed.] Blackwell, Oxford.
- Hornstein, N. 1999. Movement and Control. *Linguistic Inquiry* 30: 69–96.
- Huang, Ch.-T.J. 1982. *Logical Relations in Chinese and the Theory of Grammar*. Doktori disszertáció, MIT.
- Kayne, R. S. 1975. *French Syntax*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Landau, I. 2000. *Elements of Control: Structure and meaning in infinitival constructions*. Kluwer, Dordrecht.
- Landau, I. 2003. Movement Out of Control. *Linguistic Inquiry* 34: 471–498.
- Landau, I. 2006. Chain resolution in Hebrew V(P)-fronting. *Syntax* 9: 32–66.
- Landau, I. 2007. Movement resistant aspects of Control. In W. Davies – S. Dubinsky (eds.) *New horizons in the analysis of control and raising*. Springer, Dordrecht.
- Nunes, J. 1999. Linearization of chains and phonetic realization of chain links. In: Epstein, S. D. – N. Hornstein (eds.): *Working Minimalism*. The MIT Press, Cambridge, MA. 217–249.
- O’Neil, J. 1995. Out of Control. *NELS* 25: 361–371.
- Pesetsky, D. 1998. Principles of sentence pronunciation. In: P. Barbosa – D. Fox – P. Hagstrom – M. McGinnis – D. Pesetsky (eds.): *Is the Best Good Enough?*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Polinsky, M. 2005. Control and raising, back and forth. Handout. LSA Control Panel, Oakland.
- Polinsky, M. – E. Potsdam. 2002. Backward control. *Linguistic Inquiry* 33: 245–282.
- Polinsky, M. – E. Potsdam. 2006. Expanding the scope of control and raising. *Syntax* 9: 171–192.
- Postal, P. 1974. *On Raising*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Rosenbaum, Peter S. 1967. *The Grammar of English Predicate Complement Constructions*. The MIT Press, Cambridge, MA.

- Runner, J. T. 2006. Lingering challenges to the raising-to-object and object control constructions. *Syntax* 9: 193–213.
- Sportiche, D. 1988. A Theory of Floating Quantifiers and its Corollaries for Constituent Structure. *Linguistic Inquiry* 19: 425–449
- Stowell, T. 1982. The tense of infinitives. *Linguistic Inquiry* 13:561–570.
- Szabolcsi A. 1997. Strategies for scope taking. In: A. Szabolcsi (ed.): *Ways of Scope Taking*, Kluwer, Dordrecht, 109–155.
- Szabolcsi, A. 2005. Overt infinitival subjects (if that's what they are...). In: H. Broekhuis et al. (eds.): *Organizing Grammar*. De Gruyter, Berlin, 618–625.
- Szabolcsi, A. 2007. Hidden in plain sight: Overt subjects in infinitival control and raising complements. Kézirat. New York University.
- Tóth, I. 2010. Non-referential readings of null subjects in Hungarian. In: Laczkó, T. et al. (eds.): *Approaches to Hungarian* 12. J. Benjamins, Amsterdam, 209–238.
- Williams, E. 1980. Predication. *Linguistic Inquiry* 11: 203–238.

FARKAS TAMÁS

NÉVKUTATÁS ÉS DIMENZIONÁLIS NYELVÉSZET*

KÉT ESETTANULMÁNY

I.

1. A névkutatás a tudományok rendszerében. A tulajdonnevek megléte a világ nyelveiben nem szükségszerű, ám kommunikációs célszerűségből fakadó, nyelvi és antropológiai univerzálé (Szépe 1970: 307–309). A nevek a kultúrába erőteljesen beágyazott nyelvi jelek, a név társadalmi intézmény is, és a különböző tulajdonnévtípusok szorosan kapcsolódnak a nyelven kívüli valóság legkülönbözőbb tényezőihez (földrajzi környezet, gazdasági élet, politika stb.).

A névtan (idegen szóval: onomasztika) önelvű – nem öncélú, hanem saját kutatási kérdéseit megfogalmazó, azokra válaszokat kereső – tudományterületként is értelmezhető. A tulajdonnevek, a névadás és a névhasználat különböző tényezőinek vizsgálata ugyanakkor – a fentebb említett okok miatt – számos tudományszak ismereteinek és módszereinek felhasználását igényli, a konkrét kutatási téma függvényében. A névkutatás tehát komplex, integráló szakterület, és erősen interdiszciplináris jellegű, ami egyébként a 20. század második felétől egyre több tudományterületen, így a nyelvtudományon belül is megerősödő vonás. A tulajdonnevek elsősorban azonban nyelvi jelek, így a velük kapcsolatos kérdéseket vizsgáló tudományterület, a névtan alapvetően nyelvtudományi diszciplínának tekintendő. (A névtan tudomány-rendszeri helyéről áttekintő igénytel lásd pl. Benkő L. 1997, Hajdú 2003: 9–10, Hoffmann 2003: 21–25, Várnai 2005 [utóbbit Slíz 2008: 267–271 kritikájával együtt].)

A tulajdonnevek kutatásában ugyanakkor a nyelvtudomány mellett számos további tudományterület is érdekelt, amelyek számára a tulajdonnév a kutatásoknak inkább eszköze, mint tárgya. A névtan így számos diszciplína és részdiszciplína segédtudományának is tekinthető, ez azonban nem leértékelése, hanem inkább

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatási ösztöndíjának támogatásával.

hasznosságát kifejező vonása. Ezek a tudományterületek hasonlóképpen segítői is a névkutatásnak, a köztük fennálló viszony tehát kölcsönös. (A névtan társ-tudományairól lásd pl. Bauer 1995, Algeo 2000, Hajdú 2003: 38–45.) Egyetlen példát említve itt az utóbbi évek kutatásaiból: a névmagyarosítás, a hivatalos családnév-változtatások kérdésköre a különböző diszciplínák egész sora számára kínál releváns kutatási terepet (vö. Farkas–Kozma szerk. 2009).

A névkutatás jellemző témái révén elsősorban nemzeti keretek közt folyó tevékenység; nem „körülkorlátozottan hungarocentrikus”, de magyarságtudományi diszciplína, jellegzetesen nemzeti tudomány is. Része egyúttal természetesen a nemzetközi tudományosságnak, elvárható látóköre és eredményei, illetve kapcsolatrendszerei szempontjából egyaránt. (Benkő L. 1997: 7–8, Juhász 1997.)

Az itt elmondottakat jól szemléltetik a hazai névtudomány legerőteljesebb ágát képviselő névtörténeti kutatások is, amelyek a történeti nyelvtudomány és a történettudomány számára egyaránt fontos területet jelentenek. Így például a középkori szórványemlékek tulajdonnévi adatai a magyar nyelv korai történetének (hang- és morfématörténet, nyelvföldrajz stb.) legfontosabb forrásai közé tartoznak, és a velük kapcsolatos kutatások a történettudomány különböző ágai (művelődéstörténet, birtoklás-, település- és népiségtörténet, történeti földrajz stb.) számára is lényeges tanulságokat hordoznak (vö. pl. Walter 1996, Kristó 2006: 280–285). Az újabb névtörténeti kutatások jócskán túllépnek az egykori etimológia-központú megközelítéseken, miközben egyrészt maga a névetimológia is túllép a közzsói etimológiák megállapításának feladatán, másrészt e vizsgálatoknak sem csupán a névetimológia meghatározása, hanem az ennél tágabb vonatkozású úgynevezett névrekonstrukció a feladata (Kiss 1970: 16–17, Hoffmann 2008a). Mindezek során a kutató szükségszerűen hasznosítja a nyelvészeti, a történettudományi – és nem ritkán a más, további tudományterületekről származó – ismeretek és módszertan számos elemét. A névtörténeti kutatások komplexitását jól példázzák a közelmúltból a Benkő Loránd kutatói pályájának utolsó időszakát fémjelző Anonymus-tanulmányok (Benkő L. 1998, 2003, 2009), de általában a történeti névkutatás korábbi – koruk legkiválóbb nyelvészei közé tartozó – nagyjainak (Melich János, Gombocz Zoltán, Pais Dezső, Bárczi Géza, Kniezsa István, Szabó T. Attila, Kiss Lajos) munkássága is.

2. Névkutatás és nyelvtudomány. A tulajdonnevek kérdésköre – akár csak mi-benlétük, rendszerük leírása – különböző nyelvészeti irányzatok képviselőit foglalkoztatta. Azt tapasztaljuk azonban, hogy a mikrolingvisztikai, a független nyelvészeti megközelítések – a tulajdonneveknek a nyelven kívüli valóságba

való erős beágyazottságának tényéhez képest – eleve szűkre szabják a vizsgálati terepet, a tulajdonnevekkel kapcsolatban egyáltalán felvethető kérdések körét. A formalista elemzési módszerek pedig – minden tanulságuk mellett is – kevésbé bizonyulnak alkalmasnak a tulajdonnévi kategória, illetve szerep megragadására, miközben a kognitív, illetve pragmatikai szempontok bevonása e nyelvi struktúrák vizsgálatát az itt nélkülözhetetlennek mutakozó szélesebb összefüggések közé képes helyezni. A tulajdonnevek, a névrendszerek, illetve a névadás, a névhasználat számos vonatkozása csak makrolingvisztikai, kontextuális nyelvészeti értelmezésben vizsgálható. A tulajdonnevekkel foglalkozó tudományterület, a névtan elméleti keretként pedig leginkább a funkcionális nyelvészet, nyelvszemlélet határozható meg. (Minderről áttekintően, továbbvezető irodalommal lásd Hoffmann 2003: 41–50, 2012.)

A névkutatás területeinek jelentős részét emellett a dimenzionális nyelvészeti megközelítés jellemzi. Az a szemléletmód, amely a nyelvi változatosságot és változékonyságot a nyelvhasználat lényegi tulajdonságának tekinti, és ezért a nyelvi jelenségeket a nyelv alapvető létezési dimenzióiban: a földrajzi tér, a történetiséget meghatározó idő és a nyelvhasználó közösség, azaz a társadalom és annak kultúrája szempontjából együttesen vizsgálja. Ezek a tényezők a tulajdonnevek, illetőleg a névadás és a névhasználat vonatkozásában különösen alapvetőnek számítanak, a névkutatás pedig a dimenzionális nyelvészet egyik jellemző területét jelentheti. Mindez egybevág a névkutatás komplex, integráló jellegével is. (Bővebben lásd Juhász 2011.)

A nevek kutatása szoros kapcsolatban áll a nyelv különböző szintjeinek és vonatkozásainak, összefüggéseinek a vizsgálatával, azaz a nyelvtudomány különböző ágaival. Az általános névtan többek közt a nyelvfilozófiával, szemantikával, a nevek nyelvi felépítésének vizsgálata a grammatikai kutatásokkal, az alkalmazott névtan az alkalmazott nyelvészeti (valamint további, nem csupán társadalom-, illetve bölcsészettudományi) területekkel stb. Az imént említett egyes nyelv(használat)i dimenzióknak szánt kitüntetett figyelem jellemzi a névtan további ágait: a mai technológiáknak köszönhetően dinamikusan fejlődő névföldrajz, a hagyományosan erős névtörténet, az egyre újabb szempontokkal gazdagodó szocioonomasztika területeit. E részterületek egyúttal a nyelvföldrajz, a nyelvtörténet, a szociolingvisztika témaköreit gazdagítják.

A névtani vizsgálatokat elsősorban az induktív módszer jellemzi: a szükségszerűen kevésbé látványos, gondos filológiai munkával gyűjtött és feldolgozott adatokra, sőt adatok lehetséges nagy számára támaszkodnak. Az ezekre alapítható következtetések, elméleti eredmények, például a névadási modellek leírásai

azután a további kutatások viszonyítási pontjaiként is alkalmazhatók. (Vö. pl. Kiss 1970: 17; Hoffmann 2012: 13–14.)

3. Előzetes megjegyzések az esettanulmányokhoz. A továbbiakban két, eltérő típusú esettanulmány révén kívánok némi betekintést nyújtani a mai magyar névkutatás, illetőleg a dimenzionális nyelvészet módszertanába. Az egyik vizsgálat alapvetően ómagyar vonatkozású, szűkebb értelemben vett nyelvtörténeti problematikájú, helynévtani témát takar: két, egymással szomszédos székelőföldi település nevének a kérdéskörét. A másik elemzés új- és újabb magyar kori, a nyelven kívüli tényezők szélesebb körének bevonását igénylő, személynévtani problematikát tárgyal: a *Kárpáti* családnév történetét. Mindkét vizsgálat arra kíván – legalábbis a főbb vonalak ismertetésével – példát adni, hogy egy-egy konkrét névtani kérdés vizsgálata során a névtan, a nyelvészet, illetve a kapcsolódó további tudományterületek legkülönbözőbb szempontjainak és ismereteinek, illetve ezek összefüggéseinek a figyelembevétele, hasznosítása vezethet a valóság – a nyelvi tények és a nyelvi vonatkozású valóság – teljesebb megismeréséhez. (A két, itt tárgyalandó esettanulmány teljesebb, illetve korábbi változatai: Farkas 2007, 2008.)

II.

1. Kilyén és Szotyor: két háromszéki település nevéről. Kilyén és Szotyor néhány száz fős, középkori alapítású és napjainkban is csaknem színmagyar lakosságú falvak Sepsiszentgyörgy közvetlen közelében, Háromszéken (Kovácsna megye). Kilyén területén 12. századi település nyomait találták a régészek, nevének első feljegyzése pedig – a legtöbb környékbeli helységgel, köztük Sepsiszentgyörggyel együtt – az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékéből maradt ránk: *sacerdos de Kylien*. A szomszédos Szotyort itt nem említik, tehát későbbi alapítású, netán saját egyházzal még nem rendelkező falu lehetett. Szotyor régi templomára a 15. századból vannak adataink, a falu első említése 1448-ból ismert: *Zwthjor*. (Adataikra lásd FNESz.; ETH. 2: 86–102, 178–181.) A két helységnévből származtatható, jellemzően erdélyi családneveket történeti családnévszótárunk (CsnSz.) a 16. századtól adatolja megbízhatóan.

Háromszék középkori helységnevei általában (vö. Kniezsa 1943/2001: 101–104, ill. térképmelléklet) magyar eredetű nevet viselnek. A két szóban forgó falu – számos társával együtt – feltehetőleg személynévből keletkezett: egykori birtokosukról, illetve lakójukról kaphatták nevüket, ősi és a környező nyelvek közül jellegzetesen magyar névadási mód szerint; pusztán személynévből, azaz

minden további elem (képző, utótag) hozzáadása nélkül válva helységnévvé (FNESz.). A két helységgel együtt mindkét településnév megszakítatlan folyamatossággal, a Kárpát-medencében egyedi előfordulását névként és változatlan formában maradt fenn a magyar nyelvhasználatban napjainkig.

2. *Kilyén*. A *Kilyén* helynév alapjául szolgáló régi magyar személynév a végső soron kelta, nyelvünkbe egyházi latin közvetítéssel érkezett *Kilianus* ~ *Chilianus* névből származik, amely a 7. századi Szent *Kilián* würzburgi püspök nevéként került be a martirológiumokba (Fekete 2007: 104). Középkori tisztelete jelentős nem lehetett Magyarországon – egyetlen középkori patrocíniumáról van tudomásunk (Mező 2003: 189) –, ám a szent egyházi ünnepe (július elején) a korabeli martirológiumi, illetve születésnap szerinti névadás révén is biztosíthatta helyét a hazai keresztnévanyagban. Személynévként latinos és magyaros formában, sokféle alakban és viszonylag bőven előfordul az Árpád-kori forrásokban (pl.: 1138/1329: *servorum Kiliani*, 1202–3/1500 k.: *Kilian*, 1210: *Gelianus*, 1211: *Kylien*, 1218: *Gelian* stb.; ÁSz. 462–463). Az apa nevére utaló, megkülönböztető névelemként is adatható (pl.: 1308: *Dionysius Kilianus*; Fehértói 1969: 104), és ha nem is tömegesen, de később öröklődő, azaz családnevek alapjává is vált (1403: *Georgio Kellyen*, 1601: *Thomas Kilian* stb.; CsnSz. *Kilián* a.). Később tovább ritkult a névcsalád tagjainak használata; napjainkban is ritkának számíthat.

A szóban forgó, a középkorban nálunk is használatos személynév érthető módon – jellegzetes helységnévadási, motivációs típusként – több magyar településnévben is megjelenik, például: Borsod m., 1237/1244/1356: *terra Kyliani* (Gy. I: 782); Ny-Szlovákia, 1404: *Kyllyanvasardya* (> 1416: *Gelyenfalw*, *Gylyenfalw*; FNESz. *Gellénfalva* a.); Gyergyó, 1576: *Kylienfalva* (FNESz. *Kilyénfalva* a.); az alapjául szolgáló latin személynév más származékai úgyszintén (lásd még FNESz. *Gelénés*, *Gellénháza* a. is). A keresztnévek tehát különböző névszerkezetekben jelenhettek meg a régi magyar helységnévadásban. A szóban forgó falvak azonban nem közvetlenül a szentről (ennek motivációját nem találunk), de nem is templomáról (ti. arról *Szent-* előtagú helynév született volna), hanem valamely, a szent neve után elkeresztelt személyről (a falu birtokosáról vagy egyik lakójáról) kaphatták a nevüket – megfelelően a régi személy-, illetve helynévadási gyakorlatról meglehetően ismereteinknek.

Tudós, ám a helynévtörténetben járatlan magyarázat eredeztetheti tehát *Kilyén* nevét közvetlenül a vértanú püspöktől, mint Benkő József 1770–80-as években íródott munkájában (1999. II: 121) olvashatjuk: „*Kilyén*, melyet Szent Kiliánról neveztek el”. Másféle magyarázatra bukkanhatunk Pesty Frigyes

országos helynévgyűjtésének 1864-es kéziratosa anyagában, amelyet a helyi felekezeteket képviselő unitárius és református pap szolgáltatott: „A’ helység érintett elnevezéséről sem okiratilag, sem szohagyományilag tiszta tudat nints, – azomba hihetőleg az Avarok egy Kilián nevezetű Vezérük nevérol örökölte volt a’ Helység el neveztetését ugy látszik való színe” (Farkas–Zántó 2008: 21). A falu nevére újabb, helyi, népetimológias magyarázatot nem ismerünk.

A Benkő- és a Pesty-féle téves névmagyarázatok közösek abban, hogy a településnevet személynévből származtatják. Benkő József, a 18. század második felének sokoldalú tudósa a kevéssé ismert régi szent nevéből, míg a 19. század közepének helyi értelmisége, protestáns lelkészei korukhoz és társadalmi környezetükhöz illőbben történeti-mondai háttérrel magyarázták keletkezését. A személynévi eredeztetést egyébként a helynév etimológiailag nem átlátszó jellege és a helységnevek nagy tömegének szembetűnően személynévekből való egyszerű keletkezése is kézenfekvővé tette. S hogy névadóként egy avar – és a név újkori alapformájával (*Kilián*) említett, tehát nem pusztán a falunévből (*Kilyén*, *Kén*, illetve a „[N]ép nyelvin: *Kiën*”) feltett – vezér személyét nevezték meg, művelődés- és mentalitástörténeti szempontból tekinthető jellemzőnek.

3. Szotyor. A *Szotyor* helységnevé alapjául a FNEsz.-ben is feltett személynév Kiss Lajos feltételezése szerint az ismeretlen eredetű *szatyor* közsóval (’kosár, táskaféle’, első adatai: 1364, ill. 1395; EWUng.) függhet össze. Ebben az esetben a tárgynévből a foglalkozásra utaló egykori világi névadás példáját valószínűsíthetjük benne (vö. pl. 1211: *Sorloud*, *Sorud*, *Varsa*; vö. Pais 1966: 21–22). Tárgynevek az előállított tárgy vagy a jellegzetes munkaeszköz neveként minden további nyelvi elem (képző, összetételi tag) hozzáadása nélkül is személynévvé válhattak. Ennek az általános emberi szemléletből fakadó lehetőségét az újabb kori ragadványnevek vizsgálata is igazolja; vö. például *Bórszivar*, *Bükkfa*, *Dikics*, *Páncél*, *Salak* (B. Gergely 1977: 156–157; az alapvető motivációt akár szavajárási jelleggel is színezve: *Vinkli*, Ördög 1973: 397). Újabb kori falusi ragadványnévként egyébként a *Szatyort* is adatolhatjuk, de a név motivációját sajnos nem ismerjük (Ördög 1973: 397). Az időben távoli két névállomány, illetve személynév fajta pedig joggal vethető össze egymással, hiszen lényegük szerint ugyanazon, sajátosságjelölőként kreált névtípust képviselik (vö. Hoffmann 2008b).

De térjünk vissza az ómagyar kori névanyaghoz és az etimológia kérdéséhez. A Tihanyi összeírás 1211: *Zotur* szolganeve kérdőjelesen a *szatyor* közsó első adataként szerepel történeti-etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng.). E személynévre azonban az Árpád-korból nincs több adatunk, az ÁSz.-beli utalás

pedig, amely a szintén egyszeri előfordulását 1272: *Zoitur* névvel való összevetését ajánlja, ugyancsak elbizonytalanítja a lehetőséget. Az említett közszóval nyilván csupán azonos alakú *szatyor*, *szotyor* szavak ('blúz', 'vízen úszó hó- és jéggomoly'), illetve szavunk további jelentései (ellenszenves öregasszony, -ember, 'csirkeborító', 'szövőszék' stb.) érthető módon: névjelentéstani, illetve történeti okokból nemigen jöhetnek szóba a feltett *Szotyor* személynév magyarázatában (legtöbbjüket együtt lásd TESz.).

A *szatyor* közszó már ómagyar kori szójegyzékeinkből 'kosár, táskaféle' értelemben adathozható (EWUng.), és hasonlóképpen az erdélyi régiségből is (SzT.). Általános tájszótáraink tanúsága szerint is *szotyor* alakban a székelység körében, illetve – nem csupán, de jellegzetesen – a Székelyföldön él, hasonló jelentésekkel: 'lapos, nádból szőtt hosszú kosár' (TSz.); 'kétfülű, hosszúkás, tarisznyaforma, összelapítható gyékénykosár' (MTsz.); 'egy- vagy kétfülű fonott kosár' (ÜMTsz.). Ezt erősítik meg természetesen az erdélyi magyar nyelvfeldrajzi munkák (SzNySz. *kosár* a., RMNyA. IV: 1102. sz. térkép) is. A néprajztudomány a kasornya Erdély keleti részén használatos változataként tartja számon: „kisméretű, ritka szemű teherhordó háló, edények kézben való szállítására szolgál”, amelyet a Székelyföldön a szegényebbek háziiparként állítottak elő, és eredetileg a halász-csikász életmód eszköze lehetett (NéprLex. *kasornya*, ill. *szatyor* a.).

A *szatyornak* nevezett használati eszköz készítésével foglalkozó személyt *szatyrosnak*, *szatyorkötőnek* nevezték a régiségekben. Erre mutatnak a családnévi adatok, pl.: 1552: *Zyatrios*, 1565: Paulus *Zagyorketeo* (CsnSz.), illetve az erdélyi szótörténet forrásai: 1568: *Ilona szatyor kotho*, 1570: *Ilona Zattyros Peterne* (SzT.). Maga a *Szatyor* családnév ugyanakkor több helyről, több előfordulással és korábbi adathozható, mint a csak szó szerint mutatóban idézhető *Szatyorkötő*, illetve a *Szatyros* is. (A 'szatyorkészítő' névcsaládjának nyelvi rokonságához vö. *Tanisztrakötő*, *Tarisznya*, *Tarisznyás*; CsnSz. *Erszény* a.)

A *Szatyor* családnévet a CsnSz. a mesterségnévből keletkezett *Szatyorkötő* rövidüléséből magyarázza, számos más családnév esetében alkalmazott eljárásához hasonlóan (vö. pl. a *Gúzs*, *Hordó*, *Mész*, *Páncél*, *Párta*, ill. *Kürt* családnévek szócikkeivel; CsnSz.). Egy ilyen közszói alapú családnév, pontosabban annak közvetlen, öröklődővé váló előzménye esetében viszont valószínűbbnek tűnik – már csak a fentebb idézett, mai ragadványnévi adatok tanúsága szerint is –, hogy az metonimikus alapon, azaz magából az adott foglalkozáshoz szorosan kapcsolódó tárgy nevéből, jelentésbeli névalkotással keletkezzen. Jegyezzük meg egyúttal, hogy éppen a *szatyor* szó első adata (1364: Paulum dictum *Zagyurwagou* alio nomine fileltenpal; gonosztevő nevéként: 'szatyorvágó'; Fehértói 1969: 29)

további sajátos – bár szintén foglalkozásnévnek minősíthető – névadási motívációt rejthet magába. Egyéb lehetőség (így általában egy jellegzetes használati tárgyról történő elnevezés) szintén elképzelhető esetünkben. Egy adott név keletkezésében tehát, ha nem is minden viselőjére kiterjedően, de egyes esetekben lehetséges (azaz ki nem zárható) a nyilvánvalónak tekintett fő típustól eltérő motiváltság. Mindez persze összefoglalható egyszerűen úgy is egy motivációs jellegű családnév-tipológiában, mint az adott tárggyal való kapcsolatra utaló családnév típusa (vö. N. Fodor 2010: 74, ill. 79–80). Emellett viszont egy régi, világi személynévből mint apanévből való származtatás esélye igen csekélynek mondható.

Összefoglalva az eddigieket: ha létezett egy *Szatyor* személynév, és az a *szatyor* közszóval állt összefüggésben, akkor az valószínűleg a *szatyor* szóval megnevezett tárgy készítőjét jelentette; az ő pusztá személynévből pedig keletkezhetett helységnév a szóban forgó területen, a szóba jöhető nyelvtörténeti korszakban, *Szotyor* alakban. Mindezt a szótörténet és nyelvföldrajz, a tárgy- és művelődéstörténet, továbbá a névadásban megnyilvánuló emberi szemléletmód és az ennek megfelelő nyelvi eszközök, a személy- és helynévtörténet és általában a névkutatás mai ismeretanyaga egyaránt lehetségesnek látja. Akkor is, ha a kiindulásként feltett személynévre egyelőre nincs adatunk.

A megfelelő személynév adatolhatóságának hiánya is arra indít azonban, hogy a településnév közszói eredetének lehetőségét is mérlegre tegyük. A *szatyor* ~ *szotyor* szavak fentebb már említett jelentései a helységnévvadás szemléleti háttereként viszont nem vehetők számításba – hasonló motivációs, illetve szemantikai típusok nemigen ismertek a hazai helységnévanyagban. Kevéssé látszik valószínűnek itt a közvetlen, személynévi áttétel nélküli foglalkozásnévi eredeztetés is. Csábítónak tűnhetne azonban egy 'vizinövény (ti. amelyből a szatyort készítik)' típusú jelentésből való származtatás, amelyre az ótörök eredetű *gyékény* szó jelentéstörténete kínálna a megfelelő párhuzamot: 1. VR., 1219/1550: ? de villa *Geken* (helységnévi adat!), stb. 'egyfajta vizinövény'; 2. JókK., 1372 u./1448: 'ebből készült takaró, szőnyeg'; 3. 1544: 'belőle szőtt kosár' (!) – mindez az egyébként is gyakori 'anyagnév' → 'az anyagból készült tárgy' jelentésfejlődés adott fogalomkörben megtalálható példájaként (vö. TESz.). A kérdéses szó 'vizinövény'-féle jelentését azonban nem tudjuk adatolni: a legkorábbi biztos előfordulások is már a 'kosár, táskaféle' jelentésre utalnak. Pedig a *szatyor* szót próbálták már összefüggésbe hozni a szláv *szittyó*val és a hangutánzó eredetű *szotyog* szócsaládjával is, ezeket azonban az újabb etimológiai szakirodalom nem tartja valószínűnek, szavunkat ismeretlen eredetűként tartva nyilván (TESz. *szatyor*; ill. *szotyka* a.). A közszói

eredeztetés esetén mindemellett még inkább kellene számítanunk hasonló helységnevekre a magyar nyelvterületről – ilyenek azonban nincsenek.

A falu nevének a helyi nyelvjárásra jellemző *szotyor* szóval fennálló egyezése annyira jellegzetes, hogy minden ismert névmagyarázat ehhez kötődik. Jellemzően persze közvetlenül a közszóhoz és nem egy, a magyar egyénnévanyagban alapvetően – de legalábbis sok évszázad óta – ismeretlen névhez. Benkő József (1999. II: 121) is így vélekedett egykor: „Szotyor: úgy hiszem, így nevezték el, mivel ennek az előző lakosai a vékony varjúmákból (Hibiscus) kosárcát szoktak fonni; a kosárka (Rohr Körblein) először a székeleyknél és a magyaroknál a *szotyor* vagy *szatyor* névre hallgat”. (Bár hozzát teszi: „hacsak nem akarod Szent Szótériusztól származtatni”, de ezt láthatólag maga sem gondolta komolyan.) Pesty Frigyes adatközlője is hasonlóképpen vélekedett: „névét a mint tudatik, a körülötte régentén termett nádból szöni szokott szotyortól vette” (Farkas–Zántó 2008: 23). A helynévadás szemléleti alapjának problémájával ezek a magyarázatok természetesen nem gondolnak. A homonímia azonban a mai napig táplálja a helyi, népi humort is (Farkas–Zántó 2008: 7).

4. Történeti névváltozatok. A két falunévnek *-falva* utótagú változatai is ismeretesek. *Szotyor* esetében egyetlen ilyen adatunk van; az 1576. évi *Zottiorfalva* forma helyett azonban már ugyanazon adománylevél külsején is a *Zotyor* forma szerepel, hasonlóan az adott ügyet folytató későbbi oklevél szövegéhez és minden korábbi vagy későbbi említéshez is (SzékOkl. V: 103, 103, 108; stb.). Kilyén esetében is csak mutatóba idézhetünk *-falva* utótagú vagy legalábbis annak látszó adatot: 1576/18. sz. e.: *Killyen falva*, 1728: *Killyen falva* erdeje (ETH. 2: 86, 92). Egyébként még Suciú történeti helynévszótárának vonatkozó szócikkében is akadna egy 1591-es *Killiyenfalva* adat (Suciú 1967–1968. I: 141), ám a hivatkozott forrásban (SzékOkl. V: 151) az adat szövegkörnyezetének utánanézve (magyarul és nem betűhű közlésként): „Barabás Tamást Killyénfalváról Gyergyóból” – ez tehát tévedés: valójában nem a háromszéki *Kilyén* (*Chilieni*), hanem a gyergyói *Kilyénfalva* (*Chileni*) adatsorába tartozna. (A hiba hasonlóképp szerepel a SzékOkl. 5. kötetének mutatójában, azaz innen öröklődhetett át.)

A két középkori magyar helységnevnél valóban elképzelhető *-falva* utótagos változata, a névváltozatoknak pedig ingadozó, párhuzamos használata is a régiségben. Hasonló névváltozatok akár a Székelyföldön nem ritka személynév + *-falva* típusú helységnevek analógiás hatására, másodlagosan is könnyen keletkezhetnek a korábbi falunév kiegészülésével, akár csak időleges jelleggel. (A témáról részletesen lásd Kázmér Miklós helységnévtípus-monográfiáját: Kázmér

1970.) Itt is igaz azonban, hogy „[e] szerény adatsorból tetszetős lenne kiolvasni a $\emptyset > -falva > \emptyset$ változás tényét, de éppen az adatok csekély száma miatt ezt nem tehetjük meg”, azaz a jelenséget legfeljebb egy $\emptyset > \emptyset \sim -falva > \emptyset$ változás jelének tarthatjuk (Kázmér 1970: 118). Az esetünkben említett névváltozatok ugyanakkor feltűnően ritkák, a meglehetősen adatgazdagság ellenére is (vö. az ETH. 2. anyagával is). Eleve kérdéses továbbá, hogy a *falva* elem valóban a tulajdonnév, a falunév részét képezi-e a szóban forgó adatokban, vagy csupán annak alkalmi kiegészítője, és persze az is, hogy ezek a beszélt nyelvben is létezett vagy csak az írásbeliségben felbukkant formák lehetnek-e. Az adatok alaposabb vizsgálata után mindenesetre túl sok a kétely ahhoz, hogy komolyabban számolnunk kelljen e névváltozatokkal.

A helységnévváltozásoknak egy másik, ismertebb típusa a (gyakorta használt névén: megkülönböztető) előtaggal való kiegészülés. A két településnév a történeti Magyarországon egyszeri előfordulását, és *Szotyor* esetében nincs is adatunk előtaggal bővült névformára. Ám Kilyén neve olykor – bár feltehetőleg nem a helyi, mindennapi, szóbeli használatban – *Sepsikilyén* formában is használatos volt, ha alaki egybeesés nem is állt fenn más magyar helységnevekkel. A „megkülönböztető” előtag persze nem csupán a megkülönböztetés igénye miatt keletkezhetett, de nem is volt szükségszerű a létrejötte (mint pl. *Sepsiszentgyörgy* esetében már 1492-ből, 1854-ben *Sepsiszentkirálynál*, és további helységnevek egész soránál a századforduló táján zajló hivatalos helységnévrendezés során; vö. FNEsz., Mező 1982: 218–229). A *Sepsikilyén* névváltozat esetében az előtag inkább az informativitást, a lokalizálást segíthette, ám nem rögzült igazán; a jellegzetes forma a pusztá *Kilyén* volt és maradt.

5. A román névanyag. Az erdélyi magyar falvak román népi elnevezései alapvetően a magyar nevekből alakultak ki. *Kilyén*ből *Chil(i)eni*, *Szotyor*ból *Sotior* lett. A pusztá személynévből keletkezett (vagy *-i* képzős) régi magyar helységnevek jellemzően egyszerű átvétellel kerültek át a románba (Kniezsa 1943/2001: 35–36). *Kilyén* neve (és *-i* melléknévképzős, gyakori származéka) azonban igen közel áll a román helységnévrendszer egyik jellemző típusához, a személynévi eredetű helységnevek *-eni* képzővel ellátott csoportjához (pl.: *Dobre > Dobreni*, *Costea > Costeni*). E név román megfelelője így nem egyszerű hangalaki, hanem a román névrendszerhez való igazodással alakult.

A Trianon utáni román hivatalosság a nem transzparens és főleg a román névrendszerbe jól illeszkedő *Chilieni* nevet változatlanul meghagyta, a tőle azonban mindkét szempontból különböző korábbi román nevet, a *Sotiort* – több más

társához hasonlóan – lecserélte. A hivatalos helynévadás jellemző módszereként a nevet lefordítva jött létre a *Coșeni*, amelynek jelentése: 'egy Coș [= Kosár] nevű személy emberei, Coșék', amely a román helynévrendszerbe már jobban beleillett. E román helységnevek a román nyelvben, a román nyelvű, hivatalos névhasználatban természetesen a vonatkozó magyar nevek helyett állnak; adott politikai érában pedig a nyilvános magyar nyelvhasználatban, szó- és írásbeliségiben is kényszerűen azok helyett szerepeltek. (Mindehhez lásd FNESz., ill. Kniezsa 2001 és Murádin 2003, kül. 12–20.)

6. Összefoglaló megjegyzések. A szóban forgó két háromszéki falu neve keletkezése óta – formájában és jelentésének lényegében – változatlan. Bizonyos szempontból azonban mégis megváltoztak, közös kiindulásuk – feltehető puszta személynévi alapjuk – ellenére is különbözőképpen. A személynévadás, -névrendszer jellege időközben átalakult, a vonatkozó személynévek maguk pedig kiavultak a használatból. Egyikük – etimológiai átlátszatlan volta, egyházi háttere, névcsaládja révén is – valamennyire megőrizte személynévi jellegét, míg a valamikori névadó kiléte természetesen feledésbe merült. A másik személynév viszont – nyelvünkben egykori világi névadással és ma is meglévő magyar közszóból születvén – személynévként feledésbe ment, a belőle keletkezett helységnevet pedig az utódok már közszóból származónak érzik. Bár a tulajdonnevek változásai körében elsősorban a név hangtestét, struktúráját és denotációját érintő változásokat szokás számon tartani, mindez figyelmeztet arra, hogy másféle változások is léteznek. Megértésükhöz és leírásukhoz a szakirodalomban a beleértésnek nevezett jelenség (Kiss 1995: 6–7); a népi és a tudá(lé)kos, illetve tudós, de hibás etimologizálás (Hajdú 2003: 59–68); illetve a transzszemantizáció fogalma vezet közelebb (Hoffmann 1999: 213–215). E változástípusnak a magyar névtörténet szűkebb keretén belül és a különböző nyelvek névanyagának érintkezésében egyaránt lehet szerepe.

A két helységnev itt bemutatott történetével mindenekelőtt azt igyekeztem példázni, hogy a szótörténet, a személynévek különböző típusainak története és a helynevek kutatása egymással, a fennálló névrendszerekkel, illetve az azokat használó közösség életkörülményeivel, a térbeli és időbeli viszonyokkal egyaránt összefüggéseket mutat. Ezeket az adatok széles körű gyűjtésére és kritikai értékelésére alapozva, a legszűkebb értelemben vett nyelvészeti elemzésen túl egyaránt és együttesen is vizsgálni érdemes, ha a tulajdonnevek állományának, a nevek keletkezéstörténetének és névélettanának kutatására vállalkozunk.

III.

1. *Kárpáthy, Kárpáti és a történeti magyar családnévanyag.* Jókai Mór 1853 és 1855 közt írta meg egykor legolvasottabb regényeit, az Egy magyar nábobot (EMN.) és a Kárpáthy Zoltánt (KZ.). Ezek szerint a Berettyó vidékén áll a kárpáti Kárpáthy család kárpátfalvi kastélya, amelyet a „legrégibb nagyapa” kezdett építtetni még a tatárjárás előtt, nemzedékek sorának hagyva azt örökül (a fiktív genealógiára lásd EMN. I: 256–258). „Tudja-e, mit tesz az: egy Kárpáthynek nevezetni? – kérdezi büszkén Jancsi úr – Viselni olyan nevet, melyet harminckét ős hagyott hátra, kik mind főispánok, zászlós urak voltak, melynél különben hangzó név nincs a magyar hazában?” (EMN. I: 27.) E családnevet azonban nem találjuk természetes módon alakult, történeti, 14–18. század közötti névanyagunkban. A nábob „a régi Magyarország típusa”, „a magyar úrnak [...] minden időkre szóló megtestesülése” (EMN. I: 319, 334), ám Jókai több más hőisével együtt rá is igaz: „Kárpáthy Zoltánnak, Garanvölgyi Aladárnak vagy a *Mire megvénülünk* Tátray Bálintjának [...] nem élhettek még ősei a XVIII. században” (Nagy 1999a: 297).

Magyar családnév természetes módon, közösségi névadással eleve alig született hegységek nevéből. A földrajzi nevek különböző típusaiból keletkezett családnevek reális motivációja a lakó-, birtok- vagy származási hely megjelölése lehetett – és ez a (magas)hegységek esetében kevésbé jöhetett szóba. A hasonló adatok (*Bakonyi, Börzsönyi ~ Berzsényi, Pilisi* stb.) jórészt más – főleg helységnevi – eredettel magyarázhatók, míg a valóban hegységnevi alapú *Mátrai* csak mutatóban adatolható a történeti anyagból (vö. CsnSz.). A *Kárpáthy* (és a *Tátray*) azonban azért is hiányzik mellőlük, mert az adott hegységnevek meglehetősen késeiek nyelvünkben. A *Kárpátok* neve csak a 18. század végétől adatolható a magyarban (1789: *Kárpátusok*, 1787–92: *Kárpát*, 1819: *Karpátok* stb.), és bár ókori eredetű, a magyarba csak ekkoriban, irodalmi úton, a latin közvetítésével került át (FNESz., Kiss 1997: 154–155). Hasonlóképpen – névtipológiai és névtörténeti okokból – egyébként nem létezhetett *Kárpátfalva* sem a régi Magyarországon.

A *Kárpáti* (több írásváltozattal képviselt) mai névcsaládjába sorolható a képző nélküli *Kárpát(h)* és a névmagyarosítások tipikus, képzőszerűen használt utótagjait viselő *Kárpátfalvi* (!), *Kárpáthegyi*, *Kárpátvölgyi*, illetve *Erdőskárpáti*, valamint *Kárpátfi*. (Vö. ezeket a *Tátrai*, *Mátrai* mai névcsaládjával is: *Tátrai ~ Tátray*; *Tátraaljai*, *Tátravölgyi*, *Tátraházi*, *Tátraszéplaki*; illetve *Mátra*, *Mátrai ~ Mátray*; *Mátraházi*; *Mátrabérci*, *Mátrahalmi*, *Mátrahegyi*, *Mátravölgyi*; *Mátramegi*, *Mátraszéki*, *Mátravári*.) Földrajzi nevekből hasonló típusú új családnevek egész

sorát alkották a névmagyarosítások történetében; sokuk feltűnően mesterséges alakulat, és többségüket ma is csupán néhányan (tíz alatti számban, azaz feltehetően egyedi névváltoztatásra visszavezethetően) viselik.

2. Jókai névvilágában. Az irodalmi műveknek természetesen nem kell közvetlenül a valódit adniuk. Ugyanakkor „Jókainál a nevek nagyon jól betöltik alapvető funkciójukat, utalnak a szereplő nemzetiségére, szűkebb közösségi és társadalmi hovatartozásukra, s a korra, amelyben élnek. Neveinek ezen kívül sajátos hangulatuk, varázsuk van, alkalmasság asszociációk ébresztésére” (Kutasi 1991: 54). Mindez nyilván különösen fontos egy olyan műben, amelyet szerzője is irányregénynek, példázatnak tekintett (EMN. II: 255–257). Jókai első próbálkozásának, a Hétköznapiaknak a hősei még kevésbé valószínű neveket viseltek, de az itt említett regények (a Dilógia) alakjai már hihetőbbek, és neveik – akár az író által kreált voltak ellenére is – valószínűsőbbnek hangzanak (Nagy 1999b: 36).

A regényekbeli *Kárpáthy* családnevet érdemes elsőként összevetnünk a nábob szűkebb környezetének neveivel. „A környék legelső arslánai”: *Darvay*, *Csendey*, *br. Berky* és *Csepcsí*; míg a főrangú urak és hölgyek: *gr. Szépkiesdi*, *br. Málnay*, *gr. Erdey*, *gr. Karvay*, *gr. Sárosdy*, *gr. Kereszthyné* és *Körtvélyiné* (EMN. II: 97, 127–129, 133). Többségük valószínűsége is létezett magyar családnév, és jellemzően mind a leginkább nemesinek tartott *-i* ~ *-y* végű, helynévi eredetű nevek típusát képviseli. A *Kárpáthy* patinájával azonban egyikük sem – tán még a *gróf Szentirmay* sem – bír. Még inkább ezt érezzük azonban akkor, ha a nábob alakjához esetleges mintául szolgáló valós személyek nevét vesszük számba: *Józsa Gyuri* (köznevesi figura, mint a szintén róla mintázott *Csollán Berti* is); *br. Balassa*, *gr. Karácsonyi* (amelyek viszont valós és korabeli főnemesi nevek), illetve *gr. Keglevich* (amely ráadásul idegen eredetű név is, amelyet Jókainál a negatív figurák szoktak viselni). Az irodalmi mintaként számon tartott *Bélték Máttyás* neve pedig a *Kárpáthy*hoz képest inkább hat mesterkéltnek – bár valós történeti családnév (vö. CsnSz.). (*Kárpáthy* János alakjának mintáihoz lásd EMN. I: 318–324.) Jókai névadásának asszociációs erejéről ezek az „ellenpróbák” is tanulságos képet adhatnak. Említsük meg végül a név írásmódját: Jókai írásaiban többféle változatban fordul elő (*Kárpáthy*, *Kárpáthi*, sőt *Kárpáti* is; EMN. I: 344, 355; KZ. I: 301, 353), amelyeket az újabb kiadások *-y*-osként, *Kárpáthy*ként egységesítettek, azaz az újabb kori közvélekedés (és egyúttal Jókai) szerinti nemesi, előkelő (vö. Farkas 2012a) formában.

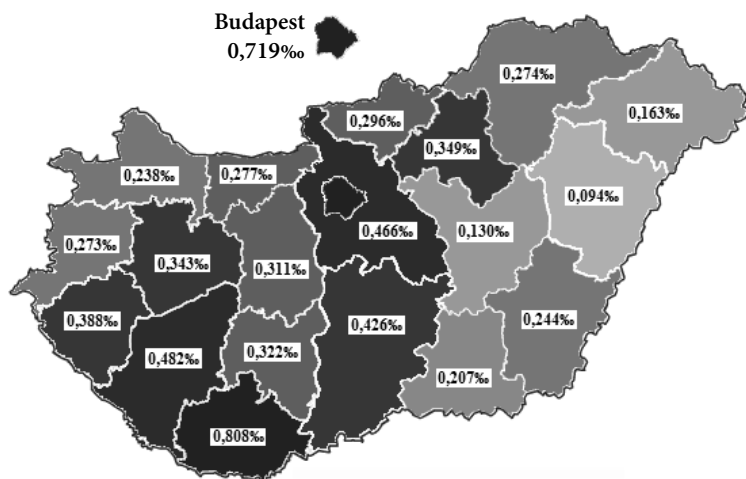
3. Jókai névadásának hatása. Jókai művei a magyar keresztnévadásra ismert módon gyakoroltak befolyást: az általa alkotott *Tímea* népszerű keresztnév lett, de *Kárpáthy Zoltán*jával hathatott általában a *Zoltán* névdivatjára is (vö. KnE.). A *Dilógia Szentirmay*ja korábban ugyancsak nem létezett: a realitásához egy valós helynév, ahhoz egy templomcím, amelyhez pedig egy hasonló nevű szent kellene – ám ilyet nem ismerünk az egyháztörténetből. A *Szent-* előtagú, (részben ál)helynévi alapú családnévnek közt a *Szentirmai* ~ *Szentirmay* ma viszont az egyik leggyakoribb – a névmagyarosítások folyamatának következményeként, az irodalmi eredetű családnévadás példajaként.

Jókainak igaza lett, amikor Kárpáthy Zoltán születésekor az öreg nábob nevében így gondolkodott (EMN. II: 216): „Mi legyen a fiú neve? [...] Kárpáthy Zoltán! Milyen szépen fog az hangzani!” Évtizedekkel ezelőtti névesztétikai felmérések szerint a *Kárpáti Zoltán* a legszebb magyar névnek számíthatott, illetőleg a családnév legalábbis egyike volt a legszebbeknek (Tóth 1967, 1981). Bár ezeket az eredményeket kritikával kell fogadnunk, érdemes idéznünk a tanulmányok szerzőjének értékelését is a névről: „Hangzásában kellemes, jelentésében is szép. [...] a Kárpátok szépségével és irodalmi élményekkel is indokolták a *Kárpáti* név »győzelmét«;” a mellette érvelők körében értelmiségi felülreprezentáltsággal (Tóth 1967: 130). S hogy másképpen is megközelítsük a kérdést: a budapesti telefonkönyv adatai szerint a *Kárpáti* családnév leginkább valóban a *Zoltán* keresztnévet vonzza. (Abszolút gyakorisága a lista élén ugyan a *Kárpáti József*ekéhez hasonló, a *József* viszont a teljes népességen belül ugyanakkor mintegy másfélszer gyakoribb a *Zoltánnál*; vö. Tel2006, Erdész né szerk. 2007: 10. Függelék.) A *Kárpáti Zoltán* névegyüttes népszerűségének nyilvánvaló példája és alakítója lehetett Jókai hőse (később pedig akár a rádió „Szabó család”-jának azonos nevű alakja is), aki a családnév, a keresztnév és a teljes névegyüttes népszerűségét egyyszerre segíthette elő.

4. A Kárpáti napjainkban. A családnév a jelenkori magyar névanyag közismert eleme. Leggyakoribb formája a *Kárpáti*, amelynek több régies írásképpű változata létezik (*Kárpáthi*, *Kárpáty*, *Kárpáthy*), ezek azonban ma együttesen is félszáznál kevesebb hazai névviselőt jelentenek (CsnE.). A *Kárpáti* (a továbbiakban mindig írásváltozataival együtt értendően) az országos telefonkönyv adataiból becslve a 170. leggyakoribb családnév lenne Magyarországon (Bogárdi é. n.; 0,7%-hez közelítő gyakoriság). Ha ezt országos viszonylatban is reprezentatívnak tartanánk, mintegy hétezer *Kárpáti* nevű honfitársunkkal kellene számolnunk. Más típusú, saját vonatkozásában szintén reprezentatív értékű névállományokban

(pl. Göcsej és Hetés falvaiban: Ördög 1973, Erdély magyar iskolába járó diákjainál: Murádin 2005) e név azonban jóval ritkább, akár teljességgel hiányzik (egyébként a *Tátrai*hoz hasonlóan). A nagyfokú aránybeli eltérések magyarázatát e nevek keletkezésének háttere, közelebből a névmagyarosítások története adja: elsősorban urbánus (különösen nagyvárosi), polgári jellegű és a mindenkori – de főleg a mai – magyar állam területére jellemző folyamat volt. A szóban forgó családnév előfordulása tehát nemcsak időbeli, de térbeli és társadalmi sajátosságokat is mutatni fog, mégpedig igen markáns módon.

A *Kárpáti* nevet ma négyezres (3989 fős) magyarországi népesség viseli, a lakosságnak kevesebb, mint 0,4‰-e; 315. a hazai családnév-gyakorisági listán (CsnE.). Mai magyarországi névföldrajzát is ismerjük (forrás: Vörös 2010: 130):

1. térkép. A Kárpáti családnév (és változatainak) szinkrón nyelvföldrajza

A *Kárpáti* az átlagosnál nagyobb gyakorisággal a Dél-Dunántúlon, Pest megyében, Bács-Kiskunban és természetesen Budapesten rendelkezik (átlagos előfordulása: 0,392‰). A megyei jogú városokban él a néviselők 51,31%-a, Budapest pedig az abszolút élmezőnyben található (2. a megyéknek a fővárossal együtt 20-as, 3. a megyei jogú városok 24-es listáján). Mindeközben a megyei jogú városokban a magyarországi népességnek csupán 36,36%-a él, a családnév ezekben tehát jócskán felülreprezentált (vö. Vörös 2010: 129–131 is). Hasonló névföldrajzi

megoszlásokat csak a családnév-változtatások névanyagával kapcsolatban találhatunk, a természetes keletkezésű családneveknél másféle mintázatok léteznek (mindezekhez lásd Farkas 2010, ill. Vörös 2010).

5. Hegynévi alapú családnevek a magyar névanyagban. Érdekes összevetnünk információinkat a *Kárpátival* szemantikai típusát és részben a névadás hátterét tekintve is rokon további magyar családnevekkel (Az írásváltozatokat itt is a leggyakoribb formában összevonva említem, gyakoriságukat a CsnE. alapjául szolgáló 2007. évi népszámlálási nyilvántartás adatai alapján.) Leggyakoribbak közülük a történeti magyar névanyagból is adatolható (vö. CsnSz.) nevek: *Bakonyi* (3714 fő), *Havasi* (3279 fő), *Mátrai* (2070 fő). Mindhármuk kedvelt családneve volt azonban a hivatalos családnév-változtatásoknak is, és ez mai gyakoriságukra is számottevő hatással lehetett. Más nevek egyértelműen a névmagyarosítások szülöttei, és az előbbieknél ritkábbak is: *Hargitai* (1849 fő), *Tátrai* (1356 fő), *Vereckei* (469 fő), *Lomnici* (58 fő) stb. A leggyakoribb, ezernél több mai magyarországi névviselet jelentő családnevek főbb adatait együttesen is szemügyre vehetjük alább (forrásaink: 14–17. sz.-i adatok: CsnSz.; névváltoztatásokbeli adatok: Szent-Iványi 1895, ill. Karády Viktor dualizmus kori adatbázisa; mai adatok: CsnE.):

1. táblázat. A leggyakoribb hegynévi alapú családnevek történeti és mai adataink szerint

Családnév	Történeti adatolása	Első adatai	Névváltoztatási adatai		Mai adatai	
			1893-ig	Karádynál	Névviselek	Pozíciószám
<i>Kárpáti</i>	—	— 1848	42 fő	138 fő	3989 fő	315.
<i>Bakonyi</i>	bőven	15. sz. 1867 e.	8 fő	20 fő	3714 fő	336.
<i>Havasi</i>	jól	1469 1843	28 fő	50 fő	3279 fő	386.
<i>Mátrai</i>	alig	1720 1837	53 fő	68 fő	2070 fő	603.
<i>Hargitai</i>	—	— 1893 u.	—	4 fő	1849 fő	688.
<i>Tátrai</i>	—	— 1863	5 fő	16 fő	1357 fő	934.

Eleinte tehát a *Mátrai* volt a névtípus legkedveltebbje a névváltoztatók közt, később azonban egyértelműen a *Kárpáti* lett azzá, túlszárnyalva a már a történeti névanyagban meglévő (és akár többforrású) hasonló családneveket is. A hegynévi alapú családnevek egyébként egyértelműen a nem zsidó kérvényezők körében örvendtek nagyobb népszerűségnek: Karády dualizmus kori adatbázisa szerint például közel hatszoros gyakorisággal, de e névválasztásbeli különbségek még a 20. század közepén is jellemzőek voltak (vö. Farkas 2009: 84). Mindez persze

kevésbé újdonság akkor, ha tudjuk, hogy a zsidóság – a nem zsidó származású névváltoztatókkal ellentétben – elsősorban a közszoói eredetű, egyszerűbb és hétköznapi nevet kedvelte, és helynévi alapú családneveket általában véve ritkábban választott magának (Farkas 2012b: 9–12).

6. A Kárpáti családnév és a családnév-változtatások. A Kárpáti családnév messze a leggyakoribb azon nevek közül, amelyek kifejezetten mesterséges névalkotás, egyéni névváltoztatások révén születtek és terjedtek el a magyar névanyagban. Gyakoriságának (esetünkben egyúttal: népszerűségének) hátterében így elsősorban a névben rejlő pozitív konnotációkat kell keresnünk, amelyek révén a kérvényező elérhette névváltoztatásának alapvető célját, azaz hogy korábbi nevénel előnyösebb – szép, igazi magyar, jól csengő, előkelő hangzású stb. – nevet használhasson. A név ismert viselőjeként ott állt és hathatott Jókai ideális hőse is, de a név nyelvi-kulturális karaktere legalább ilyen vonzó lehetett.

Az *-i* képzős családneveket a közvélekedés a magyar nyelvre, a névmagyarosítások fénykorában pedig a társadalmi mintának tekintett nemességre is leginkább jellemző névtípusnak tartotta. A név morfológiája révén így eleve bizonyos vélt társadalmi csoportfelidéző erővel rendelkezett. A név szemantikai típusa, amely a Kárpátok nevéből való származását mutatja, ugyancsak vonzónak bizonyult. A névmagyarosításokban fontos szerepet játszott ugyanis a nemzeti tájromantika (ha nem is oly erős hangsúlyokkal, mint egykor a finn nemzeti családnévanyag hasonló kialakításában; vö. Paikkala 2004). A „Rousseau óta hagyományos hegyromantika” a magyar világképben is erőteljesebb volt egykor, mint az alföld, a pusztá iránti vonzódás és megbecsülés (Horváth 1927: 239–246). Erről tanúskodnak indirekt módon egyébként Petőfi nevezetes sorai („Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája!”) és általában a korabeli irodalom és tájfestészet is. Ugyanekkor az újonnan létrehozott családnevekben megjelenő földrajzi köznevek (pl. *bérc, kő, szikla*) is elsősorban a hegyvidéki tájakat idézték (vö. Juhász 2005: 201). Az új családnevek választásához mintákat kínált nemcsak Jókai, de általában a korabeli szépirodalom is, és persze ezt ugyanazon korszellem, illetve a nemzeti romantika névízlése táplálta, mint a névmagyarosítók – később szintén mintákká is váló – névválasztásait.

A Kárpátokat méretei, kiterjedése és a Kárpát-medencét, azaz a történeti Magyarország határait körülölelő és azt jelképező volta egyaránt kiemeli a történeti magyarországi hegységek közül; kitüntetett szerepű, szimbolikus értékű említésével is sokfelé találkozhatunk (akár a Himnusz soraiban is). Trianon után mindez a feldarabolt és visszaállítani vágyott Nagy-Magyarország szimbólumaként még

inkább felértékelődhetett. Egy közelmúltban készült nagyszabású, a magyarság szimbólumait kutató felmérés szerint a Kárpátok egésze még napjainkban is „mint az ország természetes védőve, s különösen maga a Kárpát-medence [...] mozgósítja az érzelmeket” (Kapitány Á. – Kapitány G. 2002: 20). Érdemes megemlítenünk, hogy a Kárpátokat különösen kitüntetett szerepűnek érzők aránya a budapestiek, a férfiak, illetve a magasabb végzettségű válaszadók körében volt kiemelkedő (Kapitány Á. – Kapitány G. 2002: 48, 104–108), azaz épp azon társadalmi csoportokban, melyek a névmagyarosításoknak is legjellemzőbb közönségét képezték (Farkas 2009: 48–49). A névváltoztatások családnévanyaga pedig jórészt épp az ő névívzésüket tükrözi napjainkig.

A *Kárpáti* nevek népszerűségét sajátos módon az is elősegítette, hogy az idegen eredetű magyarországi családnevekben is igen gyakori *K* kezdőbetűvel (-hanggal) rendelkezik. A névváltoztatók ugyanis különböző okokból mindig is előszeretettel kerestek régi családnevük kezdőbetűjének, illetve -hangjának megfelelően új nevet maguknak.

A *Kárpáti* családnév egyaránt megfelelt a dualizmus kori, még inkább pedig a Trianont követő idők névdivatjának, sőt a későbbi évtizedek névváltoztatóinak is. Ugyanakkor a nemcsak időben, de társadalmi szempontok szerint is változékony névívzés részben nem kedvezett gyakoriságának: a névmagyarosítóknak rendszerint meghatározó részét képező zsidóságon belül viszonylag ritkának számított. A névváltoztatók – eszerint: egyéb csoportjai – körében kimagasló népszerűségét így még inkább hangsúlyozza, hogy e név így is a legsikeresebb mesterséges családnévvé lehetett Magyarországon.

E családnév ugyanakkor nemcsak itthon, de a nagyvilágban is kellően „jó magyar név”-nek számíthatott. Egy Kanadában élő hazánkfia például ezt a nevet kezdte el használni eredeti, angol nyelvi környezetben használati nehézségeket okozó magyar családneve helyett (7223/1964. BM; kérvény az Igazságügyi Minisztérium irattárában). Más szempontból is érdekes pedig, hogy annak a magyar szélhámosnak a figurája, aki G. B. Shaw *Pygmalion*jában *Nepomuk* néven szerepel, az ennek alapján készült musicalben, a *My Fair Lady*ben már *Zoltan Karpathy* ~ *Kárpáthy Zoltán*ként tűnik fel előttünk.

7. A *Kárpáti* a családnév-változtatások történetében. Az első *Kárpáti*t valójában *Schmidt Endré*nek hívták, és 1848 júniusában engedélyezték a névváltoztatását (Walther 1872: 88). Néhány hónappal később, 1848 szeptemberében – azaz ugyancsak a névmagyarosítások első konjunkturális időszakában, a forradalom és szabadságharc időszakában – hagyta jóvá ugyanezt a családnévet egy

Kalabusz István nevű, komáromi kérelmezőnek a minisztérium. (E névváltoztatások tehát még a Jókai-regények megírása előttiek. Az utóbbit melleleg a szabadságharc bukását követően, több száz társával együtt, hatálytalanították: Szent-Iványi 1895: 18.) A további *Kárpátik* az 1860-as évek derekától, illetve az 1870-es évektől jelennek meg, és 1893-ig legalább 42 személy kérelmezte ugyanezt a nevet (Szent-Iványi 1895: 117–118). A Monarchia korabeli névmagyarosításokat szorgalmazó kiadványok e nevet az ismert, de nem túl sokszor felvett, egyúttal pedig a jóhangzású – tehát a felvételre ajánlható – nevek között tartották számon (Telkes 1898: 15, ill. 13, 37, 79; Lengyel 1917: 104, 175). A *Kárpáti* nevűeknek a természetes népszaporulatot messze meghaladó gyarapodására pedig számos egyéb forrás alapján is következtethetünk. A Budapesti Czim- és Lakjegyzékek például jól leképezik a fővárosi névmagyarosítások folyamatát. A magyar írók életét és munkáit feldolgozó életrajzi lexikonokból ugyancsak a névmagyarosító mozgalom megerősödését: e markáns értelmiségi csoport névváltoztatásainak menetét kísérhetjük figyelemmel. (A vonatkozó adatokra lásd Farkas 2007: 158–159.)

A *Kárpáti* családnevek – a már említett okokból – a két háború közötti évtizedekben váltak különösen népszerűvé. A trianoni határokon túli magyar helynevek viszonylag gyakran szerepeltek ekkoriban a névmagyarosítások új családneveiben (*Kassai, Szalontai, Zentai* stb.) (vö. Köhegyi–Merk 1992: 257), jellemző párhuzamot mutatva a Trianon utáni hivatalos utcanévadás gyakorlatával is. Ez a korhangulat pedig különösen felértékelhette a *Kárpátit*: „Minket a Kárpátok az otthonba vetett hitre rendel, ha akarjuk, ha nem” (Szabó 1942/1999: 46).

A hivatalos családnev-változtatások ügyét szabályozó miniszteri rendelet kiadásának évében, 1933-ban például a *Kárpáti* a nem zsidó névváltoztatók körében messze a leggyakoribb volt a felvett nevek közt: 2,2%-uk választotta (500 névváltoztató közül 11-en), míg a népszerűségi lista következő neveit alig feleannyian (*Galambos, Kövári, Pataki, Szabados*: ugyanezen mintában 6-6 fő, azaz 1,2-1,2%). A zsidók körében ez a név ugyanekkor összehasonlíthatatlanul ritkább volt: részben korábbi névanyag alapján számítva, de csupán a 129. a névgyakorisági listájukon (jóval bővebb, ám 19. századi esetekkel együtt számított anyagban: 0,43%, összesen is csupán 4 eset) (Forgács 1990: 28, ill. 67, 90).

Az említett belügyminiszteri rendelethez kapcsolódóan megjelent, A védelemben részesülő és a sokszor felvett nevek jegyzéke című hivatalos lista (lásd Kozma–Farkas 2009: 372–379) is már a sokszor felvett nevek közé sorolta a *Kárpátit*. Népszerűsége pedig nem függött a földrajzi helytől. A bajai születésű

névváltoztatók körében, 1895 és 1945 között például szintén igen gyakori volt: a helyi vonatkozású névválasztásokat (*Bajai, Bácskai*) az alföldi város népszerúségi listáján is a *Kárpáti* és a *Havasi* követik; a további nevek csak mindezek után következnek (Kőhegyi–Merk 1992: 283–292).

A *Kárpáti* népszerűsége azonban a második világháborút követő időszakban sem szűnt meg. A 60-as évek első felében – saját vizsgálataim szerint is – még számosan választották, majd – egy korabeli államigazgatási célú tanulmány szerint – „[r]észben a regény és a belőle készített film hatására [1966 óta – F. T.] napjainkban idealizálták. Száz kérelmezőből 17 a *Kárpáti* nevet kéri. Felvételét a Belügyminisztérium már négy éve [kb. 1968 óta – F. T.] nem engedélyezi. A névváltoztatás során óvni kell családnév anyagunkat [sic] egy-egy név tömeges elterjedésétől” (Pásztor 1972: 557). S valóban: sok ilyen névkérést a *Kárpáti* családnév túlzott gyakoriságára való hivatkozással utasítottak el ebben az időszakban. Ez azonban legfeljebb a rendszerváltás körüli időig lehetett így, az elvszerű korlátozást az egyre megengedőbbé vált elbírálási gyakorlat már jó ideje nem alkalmazza.

8. Összefoglaló megjegyzések. A *Kárpáti* családnév keletkezése és élettörténete a közelmúlt nyelvtörténetén túl a 19–20. századi magyar társadalom-, művelődés- és mentalitástörténetnek is jellemző fejezetét képezi. A történeti magyar családnévanyagból névtörténeti és -tipológiai okokból hiányzó név a 19. század derekán, a névmagyarosítások első hullámának idején született meg, majd vált a magyar családnévanyag szerves részévé. A nemzeti romantika alapvetésével, nyelvi, irodalmi és történeti, mentalitástörténeti tényezőknek a következményeképpen lett éppen ez a családnév a névmagyarosítások történetének legeredményesebb – leggyakoribb, tehát legnépszerűbb – alkotásává. E folyamat háttere, szűkebb és tágabb értelemben vett – nem utolsósorban szociokulturális – összefüggései különböző módszerekkel és források alapján vizsgálhatók.

A névtörténeti és -rendszertani kutatások számára legfőbb tanulságunk az, hogy e mesterséges névanyagot a természetes keletkezésű történeti magyar nevekétől sokban eltérő szempontok és eszközök felhasználásával közelíthetjük meg (vö. Farkas 2009, kül. 8, 17–40). A *Kárpáti* típusú családnévek e vizsgálatával azonban elsősorban egy újabb névtani témakör szerteágazó, többdimenziós, egyúttal a szűkebb értelemben vett nyelvészetén túlmutató lehetséges összefüggéseit kívántam példázni.

Irodalom

- Algeo, John 2000. Onomastics as an Interdisciplinary Study. *Names* 48: 265–274.
- ÁSz. = Fehértői Katalin 2004. *Árpád-kori magyar személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bauer, Gerhard 1995. Namenforschung im Verhältnis zu anderen Forschungsdisziplinen. In: Eichler, Ernst et al. (eds.): *Namenforschung / Name Studies / Les noms propres. Ein internationales Handbuch zur Onomastik / An International Handbook of Onomastics / Manuel international d'onomastique* 1. HSK. 11.1. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 8–23.
- Benkő József 1999. *Transsilvania Specialis. Erdély földje és népe* I–II. Fordította és közzétette Szabó György. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.
- Benkő Loránd 1997. Névtudományunk (Megnyitó az V. Magyar Névtudományi Konferencián). In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* I–II. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest–Miskolc, I: 5–9.
- Benkő Loránd 1998. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 2003. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bogárdi János é. n. *The most frequent Hungarian surnames*. <http://www.bogardi.com/gen/g022.htm>. [2014. 04. 30.]
- CsnE. = Hajdú Mihály 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei XVII. Tinta Kiadó, Budapest.
- CsnSz. = Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- EMN. = Jókai Mór 1853–1854/1962. *Egy magyar nábob* I–II. Jókai Mór összes művei. Szerk. Nagy Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Erdész Tiborné (szerk.) 2007. *A személyiadat- és lakcímnnyilvántartás, okmánykiadás összesített adatai 2007. január 1-jén*. Népszámszázmnyilvántartási füzetek. Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala, Budapest. http://www.nyilvantarto.hu/kekhh/kozoz/index.php?k=statisztikai_adatok_kiadvanyok_nepessegefuz_hu_2007. [2010. 05. 14.]
- ETH. 2. = Szabó T. Attila (gyűjt.) 2001. *Háromszék*. Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése 2. Közzétette Hajdú Mihály – Slíz Mariann. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Farkas Tamás 2007. *Kárpáti, Kárpáthy és a Kárpáti-k*. Egy újkeletű magyar családnév művelődéstörténete. In: Hoffmann István – Juhász Dezső (szerk.): *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.)*. Nemzetközi Magyaraságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 147–164.
- Farkas Tamás 2008. Két háromszéki településnévről. *Kilyén, Szotyor* és ami körülöttük van. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti tanulmányok* 3. A Magyar Névmarchívum Kiadványai 13. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 53–69.
- Farkas Tamás 2009. *Családnév-változtatás Magyarországon. A névmváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében*. Nyelvtudományi Értekezések 159. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Farkas Tamás 2010. Családnév-változtatás és nyelvföldrajz. In: Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvföldrajztól a névmföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 234. Magyar Nyelvtudományi Társaság – NyME Savaria Egyetemi Központ, Budapest–Szombathely, 67–80.
- Farkas Tamás 2012a. Az ipszilonos nevekről. Egy helyesírási jelenség a nyelvi-kulturális térben. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Tanulmányok 25–26. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht. – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU Kft. – Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 301–307.
- Farkas Tamás 2012b. Jewish Name Magyarization in Hungary. *AHEA E-Journal* 5: 1–16. <http://ahea.net/e-journal/volume-5-2012/28> [2014. 04. 30.]

- Farkas Tamás – Kozma István (szerk.) 2009. *A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Farkas Tamás – Zántó Edina 2008. *A háromszéki Kilyén és Szotyor család- és helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 202. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Fehértói Katalin 1969. *A XIV. századi megkülönböztető nevek*. Nyelvtudományi Értekezések 68. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fekete Antal 2007. *Keresztneveink, védőszentjeink*. 3., javított és bővített kiadás. Szent István Társulat, Budapest.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- N. Fodor János 2010. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest.
- Forgács Krisztina 1990. *Zsidó névmagyarosítás*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK, Budapest. Kézirat.
- B. Gergely Piroska 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Gy. = Györffy György 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hoffmann István 1999. *A helynevek rendszerének nyelvi leírásához*. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 7. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Hoffmann István 2008a. *A név mint történeti forrás*. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 20–29.

- Hoffmann István 2008b. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- Hoffmann István 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- Horváth János 1927. *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. MTA kiadása, Budapest.
- Juhász Dezső 1997. Névtudomány – magyarságtudomány (Néhány gondolatvázlat). In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* I–II. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest–Miskolc, II: 477–483.
- Juhász Dezső 2005. Névmagyarosítás és nemzeti romantika. *Magyar Nyelv* 101: 196–202.
- Juhász Dezső 2011. Dimenzionális nyelvészet. In: Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Kft., Budapest, 61–64.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2002. *Magyarságszimbólumok*. 3., bővített kiadás. Európai Folklor Intézet, Budapest.
- Kázmér Miklós 1970. *A „falu” a magyar helynevekben (XIII–XIX. század)*. Nyelvészeti Tanulmányok 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos 1970. Az európai névtudomány fontosabb eredményei. In: Kázmér Miklós – Végh József (szerk.): *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest, 16–26.
- Kiss Lajos 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos 1997. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KnE. = Fercsik Erzsébet – Raátz Judit 2009. *Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei XVI. Tinta Kiadó, Budapest.
- Knieszsa István 1943/2001. *Kelet-Magyarország helynevei*. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest.

- Kozma István – Farkas Tamás 2009. Dokumentumok a magyarországi család-név-változtatások állami szabályozásának történetéből (1787–2002). In: Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 353–396.
- Kőhegyi Mihály – Merk Zsuzsanna 1992. Bajai születésűek névváltozásai (1895–1945). In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XI*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 218–296.
- Kristó Gyula 2006. Nyelvtudomány. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. A Történettudomány Kézikönyve I. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kutasi Zsuzsanna 1991. Jókai Mór, Egy az Isten. In: Hajdú Mihály (szerk.): *Dolgozatok az írói névadásról I*. Magyar Névtani Dolgozatok 93. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport, Budapest, 47–56.
- KZ. = Jókai Mór 1854–1855/1963. *Kárpáthy Zoltán* I–II. kötet. Jókai Mór összes művei. Szerk. Nagy Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel Zoltán 1917. *Magyar Névkönyv*. Nap Nyomda, Budapest.
- Mező András 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Nyelvészeti Tanulmányok 22. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM Könyvek 40. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MTsz. = Szinnyei József 1893–1901. *Magyar tájszótár* I–II. Hornyánszky, Budapest.
- Murádin László 2003. *Utak és nevek. Településnevek erdélyi utakon*. Nyelv és Lélek Könyvek. A Magyar Nyelv és Kultúra Társasága, Budapest.
- Murádin László 2005. *Erdélyi magyar családnévek*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárád.
- Nagy Miklós 1999a. Kárpáthy Zoltántól Topándi Samuig. (Egy fejezet Jókai írói névadásának történetéből). *Névtani Értesítő* 21: 293–299.
- Nagy Miklós 1999b. *Jókai Mór*. Korona Kiadó, Budapest.
- NéprLex. = Ortutay Gyula (főszerk.) 1977–1982. *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Ördög Ferenc 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paikkala, Sirkka 2004. *Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Pais Dezső 1966. *Régi személyneveink jelentéstana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Pásztor György 1972. A családnevek változtatásáról. *Állam és Igazgatás* 28: 555–558.
- RMNyA. = Murádin László (gyűjt.) – Juhász Dezső (szerk.) 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest.
- Slíz Mariann 2008. Három névelméleti tanulmánykötetről. *Névtani Értesítő* 30: 267–296.
- Suciu, Coriolan 1967–1968. *Dicționar istoric al localităților din Transilvania I–II*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- Szabó Zoltán 1942/1999. *Szerelmes földrajz*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SzékOkl. V. = Szádeczky Lajos (szerk.) 1896. *Székely Oklevéltár V*. Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, Kolozsvár.
- [Szent-Iványi Zoltán] 1895. *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- Szépe György 1970. Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről. In: Kázmér Miklós – Végh József (szerk.): *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest, 307–311.
- SzNySz. = Gálffy Mózes – Márton Gyula 1987. *Székely nyelvfeldrajzi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzT. = Szabó T. Attila és mtsai (szerk.) 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV*. Kriterion Könyvkiadó, Akadémiai Kiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület; Bukarest, Budapest, Kolozsvár.

- Tel2006. = *Telefonkönyv 2006. Budapest és Pest megye*. CD változat. Magyar Telekom Nyrt. – Magyar Telefonkönyvkiadó Társaság – Tele-Data Kft., Budapest.
- Telkes Simon 1898. *Hogy magyarosítsuk a vezetékneveket? 2.*, javított és bővített kiadás. Singer és Wolfner, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Imre 1967. A legszebb magyar név. *Magyar Nyelvőr* 91: 122–132.
- Tóth Imre 1981. Még egyszer a legszebb magyar nevekről. *Magyar Nyelvőr* 105: 10–26.
- Tsz. = N. n. 1838. *Magyar tájszótár*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Várnai Judit Szilvia 2005. *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához XLII. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Vörös Ferenc 2010. *Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 235. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Walter, Hans 1996. Namen und Geschichte. In: Eichler, Ernst et al. (eds.): *Namenforschung / Name Studies / Les noms propres. Ein internationales Handbuch zur Onomastik / An International Handbook of Onomastics / Manuel international d'onomastique* 2. HSK. 11.2. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1665–1684.
- Walther Imre 1872. *Névváltoztatások 1817–1871*. Magyar Országos Levéltár Könyvtára, Budapest. Kézirat.

GÓSY MÁRIA

A BESZÉDTERVEZÉS TÜKRÖZŐDÉSE A SPONTÁN BESZÉDBEN

1. Bevezetés

Évtizedekkel ezelőtt Victoria Fromkin úgy fogalmazott (1973: 44), hogy a beszéd megakadásjelenségei ablakok, amelyek lehetőséget nyújtanak a nyelvi mentális folyamatok, vagyis a rejtetten működő beszédtervezési mechanizmus megismerésére. Az alapkérdés az, hogy hogyan képes az ember a gondolatait beszéddé alakítani úgy, hogy folyamatosan válogat a lehetséges tartalmak közül és közben egyidejűleg megtörténnek a beszédtervezési transzformációk, sőt az artikuláció, azaz a kiejtés is. A beszédprodukciós mechanizmus egyes szintjeit különféle megközelítésekben, eltérő módszerekkel és célokkal vizsgálták, pszicholingvisztikai, fonetikai, pragmatikai, sőt beszédpatológiai tekintetben. A jelen tanulmány célja, hogy megkísérelje áttekinteni, hogy az egyes felszíni megakadásjelenség-típusok miként funkcionálnak „ablakokként”, vagyis milyen folyamatokra, hibás működésekre, illetve korrekciós stratégiákra mutatnak rá.

A beszélést a legfelsőbb szinten az átadásra szánt gondolat megtervezése előzi meg. Ez önmagában sokféle beszélői feladatot és tervezést igényel. El kell döntününk, hogy mit mondunk, vagyis részben válogatnunk kell a gondolataink közül, meg kell határoznunk egyfajta sorrendet a gondolataink közlésére. Mindezzel csaknem párhuzamosan zajlik a nyelvi kódolás, vagyis azok a transzformációs folyamatok, amelyek révén a gondolatok nyelvi formát, nyelvi kifejezést öltenek. Meg kell határoznunk a megfelelő grammatikai (szintaktikai és morfológiai) szerkezeteket, aktiválnunk kell a szükséges szavakat, ezen belül válogatunk a rendelkezésre álló többféle variációból, alkalmazzuk a megfelelő nyelvi szabályokat, és előkészítjük a grammatikailag és szemantikailag létrehozott közlést a kiejtésre. Mindeközben tekintetbe kell vennünk számos belső és külső tényezőt. A belső és külső tényezők elsősorban a beszélő személyiségéből, a témához és a beszédpartner(ek)hez való viszonyából (pl. Bata–Grácsi 2009), adott lelkiállapotából

adódnak, illetve függenek a beszédhelyzettől, a kommunikációs céltól, a beszéd műfajától, a rendelkezésre álló időtől. A spontán beszéd létrehozását számos további tényező is befolyásolja, mint az artikulációs biztonság, a szókincs nagysága, a hozzáférési sajátosságok, az anyanyelvi grammatikai ismeretek, és a felsorolás még folytatható lenne. Mindezek (és az itt nem említettek is) a beszédtervezés és a kivitelezés valamennyi folyamatára hatnak, és befolyásolják a beszédtervezési és kiejtési döntéseinket. Ugyanazokat a gondolatokat másként fogalmazzuk meg például a kommunikációs cél függvényében, de a kiejtésünket is meghatározhatja például a beszédpartner. Ez a mechanizmus nyilvánvalóan úgy működhet csak, ha megfelelő monitorozási folyamatok párhuzamosan kísérik a tervezéseket és a kiejtést, és lehetővé teszik a korrekciós működéseket, vagyis a vélt vagy valószínű hibák javítását (pl. Levelt 1983, 1989).

A valódi spontán beszéd esetében a közlést semmilyen felkészülés nem előzi meg, a beszélőnek nincs arra módja, hogy átgondolja, mit fog mondani, és hogyan fogja azt mondani. A beszéd az emberi kommunikáció legtermészetesebb formája, rendszerint fel sem tűnik, hogy milyen könnyen használjuk, szemben például az olvasással vagy az írással (Gósy et al. 2009). Bizonyos kommunikációs helyzetek (pl. vizsgahelyzet, orvos és beteg kommunikációja, interjú) vagy egy váratlan beszédtema azonban jellemzően problémát okoz a beszélők jó részének. A beszédprodukción olyan folyamat, amely stratégiák alkalmazását igényli, függetlenül attól, hogy a beszélő tudatában van-e ezeknek, vagy sem. A beszédstratégia voltaképpen egy általános séma, amely tartalmazza a beszélő szándékát, a tervét, azt a módot, ahogyan a közlendőjét megformálja az adott hallgató(k)nak, illetve ahogyan tekintetbe veszi a Grice (1975) által meghatározott és később kiegészített maximákat. Grice eredetileg négy maximát vezetett be, amelyek a társalgást szabályozzák: a mennyiségi, a minőségi, a relevancia-, valamint a módmaximát; rendszerét azonban nem tartotta lezártnak, ő maga is kiegészítette további elvekkel, mint például az esztétikai, a társadalmi vagy a morális maximák. Leech (1983) megalkotta az úgynevezett udvariassági elvet, amely több újabb maximát (mint például tapintatmaxima, nagylelkűség-maxima, jóváhagyás-maxima, szerénység-maxima, megegyezés-maxima, rokonszenvenv-maxima) tartalmaz.

A beszédvizsgálatok a kezdetekben az (ugyanazon nyelven belül) általános érvényűt igyekeztek meghatározni. Az utóbbi években egyre nagyobb hangsúlyt kapnak az egyéni sajátosságok. Az egyes beszélők között igen jelentős különbségek lehetnek a spontán közlések tartalmi és formai sajátosságaiban egyaránt, eltérnek az alkalmazott produkciós stratégiák, az aktivált szókincs vagy az ön-monitorozás is. A variabilitás minden területen nagyfokú. Ez természetesen nem

azt jelenti, hogy a beszélők adott csoportjaira, avagy egyes tervezési folyamatokra nem állapíthatók meg általános jelenségek, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy minden esetben érdemes az egyedi jellemzőket is vizsgálni és tekintetbe venni a folyamatok leírásában, a jelenségek magyarázatában.

Tapasztalatból is tudjuk, hogy a spontán beszéd relatíve folyamatos (Bortfeld et al. 2001). Az egymást követő szavak folyamatosságát, a nyelvi jeleket azonban esetenként szükséges, akaratlagos és szándéktalan kimaradások szakítják meg (Shriberg 1994). A jelkimaradás, azaz a „nincs jel” esete fiziológiai eredetű, ha oxigéncserére, azaz lélegzetvételre van szükség. Akaratlagos a nyelvi jel hiánya, ha a beszélő tudatosan szünetet tart, vagy nem nyelvi jelet produkál, például nevet vagy krákog. A nyelvi jel szándéktalan kimaradása is több okra vezethető vissza, ilyenkor a beszédtervezési és/vagy kivitelezési folyamatok működése következtében fordulnak elő néma vagy kitöltött szünetek. A nyelvi jelek folyamatosságát paradox módon maguk a nyelvi jelek is megszakíthatják, ha nem illeszkednek megfelelően a közlésfolyamatba, szándéktalanul ismétlődnek, avagy részlegesen megvalósítottak. A különféle típusú megakadásjelenségeket úgy elemezzük, hogy milyen betekintést engednek a beszédtervezési, kivitelezési, illetve monitorozási és javítási folyamatokba. Noha ilyenkor hibákról beszélünk, ezek a jelenségek a spontán beszéd természetes velejárói, koherens részei a beszédprodukciós mechanizmusnak (Levelt 1989; Local 2007).

A beszédtervezési nehézségek felszíni következményei több kutató szerint azért jönnek létre, mert a beszélő önmonitorozása, illetőleg a korrekció nem kielégítően működött (Blackmer–Mitton 1991; Postma–Kolk 1992). A megakadásjelenségek sok információt nyújtanak a beszédtervezési folyamatokról, az önmonitorozásról, a javítási műveletekről, a beszélő stratégiáiról. Nagyon sok esetben azonban nem lehet pontosan megmondani azokat az okokat, amelyek a létrejöttükért felelősek (pl. Cutler 1988). A fonetikai és pszicholingvisztikai vizsgálatok célja éppen az, hogy a kontextus, az akusztikai-fonetikai adatok, a szemantikai és a grammatikai elemzések révén megkísérelje azonosítani a felszíni jelenségek alapján a rejtett beszédtervezési folyamatok bizonytalanságait és hibáit.

A megakadásjelenségek többféleképpen osztályozhatók, így az elhangzott jelenségek, a feltételezett kiváltó ok (vagy forrás), a funkció vagy a javíthatóság aspektusából. A jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a felszínen tapasztalható jelenségekből – mint fromkini ablakokból – rálássunk a tervezési folyamatokra, és összefüggést próbálunk találni közöttük. Nem célunk a megjelenő és hallható összes megakadásjelenség elemzése (így nem foglalkozunk

például a szóismétlésekkel vagy a nyújtásokkal). Négy kategóriát különítettünk el: szünetek és a beszédet kísérő, de nembeszéd-jelek; részben kiejtett, azaz befejezetlen szavak; töltelékszók és tévesen aktivált szavak; álszavak, vagyis jelentés nélküli hangsorok. Az első kategória tartalmazza a néma és a kitöltött szüneteket, valamint olyan nembeszéd-jeleket, mint a krágókás, nevetés. A befejezetlen szavakhoz soroltuk a szóban tartott szüneteket, a téves kezdéseket és az újraindításokat. A harmadik kategóriába kerültek a töltelékszavak, a tévesen aktivált szavak, valamint a szándéktalan valódi szavak. Végül, külön csoportban foglalkoztunk azokkal a hangsorokkal, amelyeknek a magyarban nincs jelentésük, a beszélők egy-egy adott megakadásjelenség véletlen következményeiként ejtik ki őket a spontán beszédben, de morfológiailag illeszkednek az adott kontextusba. Hangsúlyozzuk, hogy ez az osztályozás nem veszi figyelembe a hibaforrást, vagyis az egyes megakadásjelenségek kialakulásának okát, pusztán a felszínen tapasztalható jelenségeket igyekszik kategorizálni. A cél éppen az, hogy a hasonló típusú felszíni jelenségek esetében próbáljuk meg azonosítani a beszédtervezés során végbemenő folyamatokat.

2. Szünetek és nembeszéd-jelek

Beszédünk szünetekkel tarkított. A beszédsszünet (jellemzően a néma szünet) előfordulására hagyományosan két okot találunk (Szende 1976), a lélegzetvételt és az értelmi tagolást. A spontán beszéd behatőbb vizsgálata számos további szünetfajtról is említést tesz, mint például a gondolkodási szünet vagy a hatás-szünet, amelyek más-más funkciót töltenek be a beszédprodukcióban. A spontán beszédben gyakoriak a különböző időtartamú néma szünetek, amelyeket a beszélő nem lélegzetvételi céllal tart (Duez 1982; Gósy 2000; Markó 2005; Bóna 2013). A beszédtervezési folyamatok során a beszélő olykor olyan gondolkodási és átalakítási műveleteket végez, amelyek extra időt kívánnak meg. Az adott kontextus utalhat arra, hogy mi lehetett a felszínen megjelenő néma szünet kiváltója. *A mondjuk lehetnék jó építész mer tudok számolni □ rajzolni hát ezt nem tudok közlésrészletben*¹ (a □ jel a néma szünetet szemlélteti) a beszélő feltételezhetően számba vette a jó építészhez szükséges készségeket és a saját tulajdonságait a *számolni* kiejtése után tartott szünetben, a folytatás pedig annak a bevallása, hogy nem tud rajzolni. A szünet lehetőséget adott például annak eldöntésére, hogy mennyire legyen személyes, amit mondani fog. *Az az is hat félév és akkor utána kihagytok □ egy évet szüneteltetek* példában a szünettartás arra vezethető vissza,

¹ A példák a BEA adatbázisból (Gósy 2012a), a *Beszédkutató* folyóiratszámok „Nyelvbtlés”-korpuszából, valamint a hivatkozott tanulmányokból valók.

hogyan beszélő pontosítani akarta a kihagyás időtartamát, és ezt nyilván át kellett gondolnia. A megfelelő szó keresése miatt valószínűsíthető a néma szünet a következő közlésrészletben: *másrészt ami még □ zavaró ugye*. Grammatikai hiba is szükségessé teheti a néma szünetet, miközben a beszélő végrehajtja a javítást, például *egy lencsefőzelékbe bele fogok pakolni □ bele fogom pakolni* vagy *megtaláljuk a céljunkt □ célunkat*. A kontextus hatása (pl. anticipáció, perszeveráció) előidézheti a néma szünet megjelenését, ezalatt egyértelműen a monitorozás és a korrekció tervezése történik, például: *a környező egyetemeken □ bocsánat környező országok egyetemein* vagy *hát mondjuk a pékné csülök módra □ csülök pékné módra* vagy *ezt akarjuk adatbázisosítani □ adatbázisosítani*.

A beszéd tartalmas jeleinek folyamatosságát a legtöbb beszélőnél leggyakrabban a kitöltött szünetek, azaz hezitálások (hezitációs jelenségek) törlik meg. A magyar beszédben a kitöltött szünet leggyakrabban a semleges magánhangzóval (svával), azaz egy *ö*-szerű hanggal (vö. *özés*) valósul meg, de más hangzásokkal is találkozunk, például a *mm*, *öm*, *öhm* ejtésekkel (Horváth 2009, 2010). Megjelenése számos okra vezethető vissza. Előidézheti az, hogy a beszéd sebessége gyorsabbá válik, mint a mondandó tartalmának kialakítása, avagy függetlenül a kiejtési tempótól a beszélőnek időre van szüksége a gondolatok válogatásához, döntésekhez, avagy egyes nyelvi átalakítások véghezviteléhez (pl. Shriberg 2001; Clark–Fox Tree 2002), illetve diskurzusjelölőként is szolgálhatnak (Fox Tree–Schrock 2002).

A kitöltött szünet leggyakrabban akkor hallható, ha a beszélő a tervezés legmagasabb szintjén, a gondolatok kiválasztásakor igényel többletidőt. Nézzünk példákat erre (az *ö* a kitöltött szünetet szemlélteti). Az *igen problémás dolog hogy hogy ö az egyetemek oktatási rendszere se túl jó* közlésrészletben a beszélő – a hosszabb kontextus alapján valószínűsíthetően – az oktatásra vonatkozó véleményét igyekezett tömören megfogalmazni, ehhez némi időre volt szüksége, amit a kötőszó ismétlése is jelez. A tervezési gondot tükrözi a következő példa is: *azzal én mindig ilyen ö nem is az hogy pesz de hát lehet azt mondani hogy pesszimistán állok hozzá*. A mentális lexikonhoz történő hozzáférés különféle okoknál fogva okozhat nehézséget, és ekkor a megszokottnál több idő válik szükségessé a kereséshez, aktiváláshoz, változtatáshoz. Ezt a beszélő hezitálással tölti ki. A *kétszer négy növényt két két tát egy egy cserépbe ö elültettek* (itt és a további példákban a *tát* a *tehát* ejtését reprezentálja) példában a megfelelő ige aktiválása okozhatott pillanatnyi nehézséget; hasonlóképpen a mentális lexikonban történt keresés tükröződése volt a kitöltött szünet az *esetleg még Barbi filmeket nézek de azt mondom azt szociálisabb ö időtöltésnek számítom* közlésben.

A beszédtervezés bármely szintjén létrejött hiba azonosítása, illetve javítása a rejtetten működő mechanizmusban időt igényel, és a felszínen ilyenkor is kitöltött szünet hangzik. Ezt a tervezés közbeni monitorozást igazolja a következő közlésrészlet, amelyben a beszélő meg is fogalmazza a monitorozási eredményt: *és akkor elgyávultak öö □ jó hát ilyen szó nincs de mindegy*. Létrehozza és kiejti ugyan az *elgyávul* szót, de a monitor jelez, ennek hatására megjelenik a felszínen a kitöltött szünet (és egy rövid néma szünet is), és ezt követően a beszélő minősíti is a kiejtett szót. Ugyancsak a belső monitor működése következtében jön létre kitöltött szünet a következő két példában: *szakmai gyakornok öö hát marketing gyakornok* vagy *nagyon nagy a zúgás vagyis öö a zaj*. A kitöltött szünet ideje alatt hívja le a beszélő az adott helyzetben megfelelőbbnek ítélt szót. A „nyelvem hegyén van” jelenség mint a lexikális hozzáférés pillanatnyi korlátozottsága esetében is időnyerési célt szolgál a kitöltött szünet, például *adnál egy ööö na mi is az □ kanalat*.

Ahogy a néma szünetet, úgy a kitöltött szünetet is felhasználja a beszélő, hogy az ejtésének időtartamában ellenőrizze a tervezést és a kivitelezést, illetve korrigálja, ha szükséges. Grammatikai hiba javítása történik a következő példákban: *a tejt öö a tejet a bontottat* vagy *miért vannak ezek a kategóriák meg minden nyelvekben öö minden nyelvben*. A fonológiai tervezéshez kapcsolható hiba javítására is alkalmas a hezitálás időtartama, mint az *akkor bejutott öö befutott egy magyar film* közlésrészletben. A beszédtervezési nehézségeken nem minden esetben segít a kitöltött szünet, illetve nem mindig lehet egyértelműen meghatározni a felszíni jelenségek alapján a nehézség pontos okát.

Diskurzusjelölői funkcióban a kitöltött szünetek jelezhetik a társalgásban, hogy a beszélő még nem kívánja átadni a szót, vagy hogy pillanatnyilag befejezte a közlést, utóbbira például: *és akkor táncolgotok esténként vagy az Operába megyek öö* (itt egy másik beszélő vette át a szót), de indíthatja is a beszélő ezzel a mondanóját, jelezvén, hogy érti a beszédfeladatot, vagy át kívánja venni a fordulót, például *öö nehéz szó útelágazás* vagy *öö a következő részben két szöveget fogsz majd hallani*. A hezitálások jelezhetik az egyén mentális állapotát, különösen a szorongást, például a következő példában (egy hallott tudományos ismeretterjesztő szöveget kellett azonnal visszamondania): *konkrétan a vizsgálat azt célozta meg öö hogy azonos és eltérő fajú öö környezettel öö milyen öö versenyszellemmel öö veszik fel a öö □ harcot*.

A megakadásjelenségeken túl a spontán beszédben számos, nembeszéd-jel is hallható, amelyek részben fiziológiai okok következtében jönnek létre (hangos nyelés, cuppogás, köhögés stb.), részben a beszélő többé-kevésbé tudatos

megnyilvánulásai, amelyek a közlések tartalmára reflektálnak (Buck–VanLear 2002; Campbell 2007). A nembeszéd-jelek folyamatos kísérőjelenségei a beszédnek, jó részüknek egyértelmű diskuzusjelölői funkciója van, ilyen például a nevetés (Bachorowski et al. 2001). Az úgynevezett háttérzajok (pl. hűmmögések, nevetések, krákogások, avagy akár rövid szavak vagy szókapcsolatok, pl. *igen, persze, na ne*) többféle funkcióban kísérik a párbeszédet, társalgásokat (Markó 2006). Kifejezhetnek egyetértést, figyelmet, avagy éppen az egyet nem értés üzenetei lehetnek. Neuberger kutatásai szerint (2012) magyar spontán beszédben a leggyakoribb nem verbális jel a jól hallható ki- és belégzés volt, ezt követték a nyelvcsettintések, majd a nevetés, végül elenyésző mértékben a köhögések (és torokköszörülések). A felszínen hallható nonverbális jelenségeknek különféle funkciói lehetnek, amelyek az adott kommunikációs helyzetben nagy arányban egyértelműen azonosíthatók (Neuberger 2012). Gyakran reakciók, akár a saját vagy a beszélgetőtárs közléseire, alkalmazhatók a beszéd tagolására, jelezhetik a közlés indítását vagy a szóátvételt (például a csettintések), és sokszor időnyerési céllal fordulnak elő.

3. Befejezetlen szavak

A jelkimaradás egy sajátos esete, amikor a beszélő tudatosan vagy nem tudatosan, de megállítja az addig folyamatos artikulációt, az agy leállást parancsol a beszéd-szerveknek (Gósy 2012b). Nooteboom (1980) nevéhez fűződik az „alapvető megakadás (a beszédfolyam megszakadása) szabálya” (*Main Interruption Rule*), amely különösen akkor feltűnő, ha az artikulációs leállás a szó ejtése közben történik meg. Nooteboom szabálya kimondja, hogy ha a beszélő a rejtett vagy a felszíni önellenőrzés során észreveszi, hogy hibázott, akkor azonnal megáll (megszakítja a kiejtést). Megjegyezzük, hogy tapasztalataink szerint ez nem feltétlenül következik be, a beszélő kimondhatja a hibás hangsorokat is, és ennek számos oka, illetve magyarázata lehet.

Az artikuláció hirtelen megszakadása, leállása többféleképpen osztályozható jelenség, attól függően, hogy mi a folytatás. Ha a megkezdett artikulációs gesztus vagy gesztusok semmilyen módon nem folytatódnak, akkor téves kezdésről beszélünk, ha a beszélő az elejétől változatlanul megismétli a hangsort, akkor újraindítás történt, és ha a leállás folytatása az eredetileg szándékozott szó kiejtése, akkor az „a szünet a szóban” jelenség.

A téves kezdések azt tükrözik, hogy – valamilyen oknál fogva – a beszélő egy olyan szót kezdett el kiejteni, amely nem illett az adott kontextusba, az elindított artikuláció hibás hozzáférési művelet eredménye volt (Horváth–Gyarmathy 2012).

A téves kezdés egy másik formája áll elő akkor, amikor a megkezdett artikulációs gesztus vagy gesztusok jól indulnak ugyan, de a lexikális hozzáférést követően a tervezés egy további szintjén valahol hiba következik be. A monitor jelez, és a beszélő leállítja a kiejtést, például: *nem volt olyan, hogy ne köpö □ kötött volna bele valakibe*. A szándékolt szó a *kötött* volt, de a második mássalhangzó hibája miatt vált szükségessé a megállás. A téves kezdések különféle tervezési hiba következményei lehetnek, tükrözhetik a lexikális hozzáférés hibáját, de grammatikai vagy fonológiai tervezési hibák esetén is kialakulhatnak. Példák: *kicsi a bors de bo ő erős vagy a délidá ő délibábok hőjét kéne megszerezni*.

A téves kezdések egyértelműen jelzik a hibát a felszínen is, a beszélő nem a megfelelő (szándékolt) szót kezdte el kiejteni. Ezekben az esetekben bekövetkezik az artikuláció leállása, a folytatás azonban egy egészen más szó kiejtése. Az okok itt is sokfélék, legnagyobb arányban a kontextus hatása felélős, főként az anticipációs, illetve perszeverációs hatás is, valamint a téves szó aktiválása, amelynek kimondását azonban a monitorozás a teljes kiejtés előtt leállította (Horváth–Gyarmathy 2012). Példa az anticipációs okra: *amíg nem lesz visszaállítva az hogy a tekintély és a jo a tanárnak is joga van*, illetve a perszeverációs okra: *csinálnak egy ilyen csiná ő ő az egyik részen*. Az időben leállított téves szóaktiválás jelenik meg a következő közlésrészletben: *nem kellett volna kiabálni a szülőszob vagy a izébe csecsemőotthonba*. A tervezés során versengő lexémák aktiválásának eredménye lehet a felszínen téves kezdés, például *Székesfehérvárról szolt a anek* (anekdota) *tát a történet*. A beszélő elbizonytalanodhatott, hogy vajon az *anekdota* megfelelő szó-e, ezért javította azt a semlegesebb *történetre*.

Jóval ritkább, hogy azonosítható a grammatikai tervezés hibája, ami téves kezdéshez, pontosabban az elkezdett szó artikulációs leállításához vezet. A következő példában ez tükröződik: *az a véleményem hogy engedé engedni kell az otthon-szülést* (Horváth–Gyarmathy 2012). Gyakoribbak azok az esetek, amikor valamilyen nemkívánatos kontextushatás érvényesül, például *alapvetően digitális ja ő ő zajszűrőssel foglalkozok vagy tehát a szákt szakterületen belül már volt ilyen jellegű felvétel* vagy többféle ok is közrejátszik a felszíni jelenség létrejöttében, például *de mert nyilván nekem hogyha mede megyek valahova éppen*.

Külső tényezők, pragmatikai megfontolások eredményezhetik a kiejteni szándékolt szó felülbíráását, például mint *a vitézeket elengedte és a polgárokat meg kinyír ő ő lefejeztette* közlésrészletben. Az adott beszédhelyzetben a beszélő nem találta helyénvalónak a *kinyírta* szót, ezért annak befejezése előtt leállította az artikulációt, a kitöltött szünet ideje alatt pedig egy másik lexémát aktivált.

Az artikuláció leállása az újraindításoknál úgy következik be, hogy bár a kiejtett beszédhang vagy beszédhangsorozat látszólag megfelelt az eredeti szándéknak, a beszélő mégis elkezdte a szó ejtését az elejétől (Gyarmathy 2012a), például: *hallo* □ *hallottam a szövegben*. A beszélő ilyenkor elbizonytalanodik, mert a monitor valamit jelez, de valójában téves riasztás történt, mind a szó aktiválása, mind a megkezdett artikuláció megfelelt a szándéknak.

Az újraindítások esetében Blackmer és Mitton (1991) azt feltételezik, hogy azokban az esetekben, amikor nincs szerkesztési szakasz, vagyis a korrekció azonnali, akkor az artikuláció leállításának és a javításnak a tervezése már azelőtt megtörténik, hogy a felszíni megállás bekövetkezett volna. Az artikuláció leállása a kiejteni szándékolt szó bármely részében bekövetkezhetsz, ez nyilván összefügg a monitorozás temporális szerveződésével és az elbizonytalanodás okával. Például itt a *m* □ *matekon is az van vagy azért a hallgatók igényét is fi* □ *figyelembe szokták venni vagy arra majd lesz felkész* □ *felkészülési idő*. Az ellenőrző folyamatok újraindításkor hasonlóak a „szünet a szóban” jelenség esetén tapasztaltakhoz. Az artikuláció leállása és az újraindítás között hosszabb idő is eltelhet, ha az ok az anticipáció, például az *azok már az analíz tát már az első félves* □ *analízis egyet nem tudták megcsinálni* közlésrészletben.

Noha a felszínen az újraindítások többnyire a lexikális hozzáférés problémáját jelzik, a kontextuselemzés alapján egyéb tervezési nehézségek is valószínűsíthetők. Utalhatnak például a grammatikai átalakítás átmeneti problémájára, és ekkor az újraindítás valójában az időnyerési stratégia része, például *nálunk is erre jó maximum ez* □ *ezek a telefonok*. A gondolat nyelvi formába öntésének nehézsége is megjelenhet újraindításban, például *két olyan figura akik ilyen sznobok voltak te ő tehát ilyen nagyon nagyon suttyó figurák* (Gyarmathy 2012a). Már az újraindítást megelőzően érezhető, hogy a beszélő keresi a megfelelő nyelvi formát, illetve szót (erre utal az *ilyen* ejtése is), majd az időnyerő kötőszó újraindítása és a kitöltött szünet (*te ő tehát*) teszi lehetővé a *sznob* korrigálását a *suttyó figura* kifejezésre. A beszédtervezési hiba olykor oly mértékű, hogy – bár a monitorozás működik – a beszélő a felszínen alig vagy nem is képes a korrekcióra. A következő példában a beszélgetőpartner ejti ki a kívánt szót a beszélő eredménytelen próbálkozásai után: *ő egy ilyen hatvanéves begye be bebegyese*, majd a másik beszélő: *begyepesedett*, amire az előző beszélő reakciója: *szal igen*.

A „szünet a szóban” eseteiben az ejtés leállása magában a hangsorban következik be, például *valószínűleg meg lehetne bizonyos ezrelék* □ *ket jelölni*. A „szünet a szóban” jelenség arra utal, hogy a lexéma tervezése során a szóelőhívásban, a morfológiai vagy a fonológiai tervezés során hibát jelzett a monitor

(Gósy 2010). A szünetek a szavak különböző helyein fordulhatnak elő, szóösszetételi határon, todalék előtt, igekötő (és a *leg-*) után, valamint a tőszó belsejében (Gósy 2012b). Az *és úgy a magyarral kapcsolatban azt látom hogy* példában a todalék előhívásának nehézsége valószínűsíthető, míg a szintaktikai szerkezet megformálásának nehézségére utal a todalék előtt tartott szünet a következő közlésrészletben: *egy ő tanár hirtelen megbetegedett és tartósan táppénzre került. Az aktív pihenésnek vagyok híve* példában a todalék előtti hiba feltételezhetően nem a todalék keresésének és előhívásának nehézsége, hanem a teljes szintaktikai szerkezet megfogalmazásának bizonytalanságára vezethető vissza, hiszen az *aktív pihenés* kiejtését követően a gondolat többféle formában megfogalmazható. Az igekötő (vagy a *leg-*) utáni és az összetett szó első szavának kiejtését követő leállás részben a lexikális előhívás nehézségére, részben annak bizonytalanságára utal. Például *és fel ő kérünk egy ilyen közvéleménykutatási hát nem tudom céget*. Egyértelműnek látszik, hogy a beszélő tudta, melyik szóra van szüksége, az igekötő előhívását azonban mégsem azonnal követte az ige megtalálása. A következő példákban is hasonló a beszélő problémája, nem találja a megfelelő szót az igekötő kiejtését követően, illetőleg a szóösszetétel második tagjának előhívása okoz nehézséget: *de viszont a polgárok egyre jobban elpuhultak; engem beadtak valami ilyen ilyen csecsemőotthonba amiről persze semmi emlékem nincs; versengtek a tápanyagért táplálékért*. A beszélő a szándékolt *táplálék* szóhoz pillanatnyilag nem fért hozzá, ezért a *táp* hangsort követő szünetben egy másik szót aktivált, eközben már lehetősége volt a kívánt *táplálék* elérésére, és ezt ki is ejtette. A „nyelvem hegyén van” jelenség egy másik példájában a beszélő elkezdte a szót, de nem képes befejezni, mert pillanatnyilag a hozzáférés gátolt a lexémaszinten: *ő di mi ez diákszám szóval*. A *diák* szóban tartott szünet és az úgynevezett kulcsszavak, jelen esetben a *mi ez* utal a tervezési nehézségre.

A szó belsejében előforduló szünetek legnagyobb valószínűséggel az elbizonytalanodás jelzései, a monitor jelez (valamiért), és a beszélő újraellenőrzi az aktivált szót az artikuláció leállítását követő szünetben, például *és szerintem a problémát az okozta* vagy például *megnézzük Ausztriát ott is van*. A grammatikai bizonytalanság eredményezte az ejtés leállítását a következő példában: *vannak emlékeim olyan órákról amiket nagy gondossággal megterveztem majd csapnivalóan sikerültek és olyanokról amikre úgy estem be az utcáról* a vonatkozó névmási kötőszó többféle grammatikai folytatást is kínál, ez okozza a szünetet a szóban a todalék előtt. Ugyancsak grammatikai korrekció okozta a szünetet a következő közlésrészlet igéjében: *ezt sokan elhiszték köztük én is*.

Sokszor azonban nem is az aktuálisan kiejtett és megszakított szóban feltelezhető az a tervezési hiba, amit a monitor jelez, hanem lehetséges, hogy korábban volt valami zavar, amit a leállás pillanatában kezd ellenőrizni a mechanizmus, vagyis a monitorjelzésre a beszélő időkéssel reagál. Feltehetően ez következett be ebben a példában: *a tervezést □ tehát azt hogy ő elgondolok elgondolom hogy ez hogy nézzen ki □ vázlatokat készíteni ez nagyon nagyon □ lekötött és hát órák□kon keresztül tudtam vázolni*. A közlésrészlet többféle megakadásjelenséget tartalmaz, látszik, hogy a beszélő nehezen tudja a gondolatait koherensen megfogalmazni és nyelvi formába önteni. Az *órákon* szóban tartott szünetet valószínűsíthetően az idézte elő, hogy a *nagyon nagyon* szavakat lexikális hozzáférési nehézség követte (erre utal a jelkimaradás), a megoldást a beszélő pedig kis idővel később az *órák* kiejtése után még ellenőrizhette. Hasonlóképpen a következő példa *küti* szavában tartott szünet is egy már fennálló lexikális keresési probléma következménye, vagyis a nehézség már a kiejtés megkezdésekor létezett: *olyan bőrkütiést hogy majd megveszek □ az egész testem ki□ütiésedémás lesz*.

4. Töltelékszók és tévesen aktivált szavak

A spontán beszédben a beszélő gyakran használ olyan szavakat, amelyek eredeti, szótári jelentése és használati köre többé-kevésbé eltér a mindennapok kommunikációjában elhangzott és feldolgozott tartalomtól (pl. Gósy–Horváth 2010; Gósy 2013). Az eredeti szófajok is megváltozhatnak a sajátos használat következtében (pl. Dér 2010). Ilyen szavak például a *tehát, hát, így, ilyen, tulajdonképpen, egyébként, akkor, szóval* és még sorolhatnánk. A felszínen a beszélő beszédtervezési nehézségeit tükrözik, ilyenkor töltelékszóként funkcionálnak, és a kiejtésük időtartama szolgál a monitorozásra, újratervezésre, döntési folyamatok kivitelezésére. Például: *nem nem tudom de lehetséges sőt elképzelhető de hogy szóval hogy másként áll azért a másikhöz hozzá*. További példák: *a két tát ez is egy érdekes dolog; mondjuk ilyen nem tudom ilyen nyolcvan; az mert jobb tát ő értelmi fogyatékos gyerekekkel volt*. A szakirodalmi megállapítások szerint a töltelékszók megjelenése az önmonitorozási folyamatokkal is kapcsolatban van, továbbá használatuk a társalgás során jelzi a beszélő szándékát arra, hogy folytatni kívánja a közlést (Schachter et al. 1991).

Sajátosan magyar hangsor az *izé*, amely egészen különleges helyet foglal el a töltelékszavak között (Gyarmathy 2012b), minthogy eredeti jelentése nem ismeretes, ezért bármely szó kiváltására alkalmas, toldalékolható, így különféle beszédtervezési nehézségek kompenzációjára alkalmas a felszínen. Szinonimája

lehet a kitöltött szünetnek és a töltelekszónak is, amikor a gondolatok válogatásához biztosít időt a beszélőnek, például *miért mentél nyugdíjba miért izé hát miért azért vagy kaptam egy telefont* □ *hogy őö gyere be mert izé volt kolléganóm hogy tudok egy helyet vagy egy alkalommal úgy mentünk hogy így lassítva meg izé s akkor gyorsan le is fotóztam*. A következő példákban a lexikális hozzáférési nehézség megoldásának próbálkozását tükrözi az *izé* kiejtése: *a sódert a izének mer volt már olyan darab vagy annál az izénél a na izénél munkásnál szerelőnél van a gépünk vagy akkor még ilyen izé kisgyerekként mindenki utánozni akar valakit vagy nagyon kevés a* □ *mi ez az államilag támogatott izé vagy valamire ott most elizélt egy félévet*. Az *izé* sajátossága, hogy a fent említett két funkción túl más beszédtervezési nehézség esetén nem használható.

A töltelekszók tükrözhetnek pragmatikai, diskurzusjelölői funkciókat is, jelezhetik a közlés kezdetét, végét, utalhatnak az elhangzottak összegzésére, előfordulnak a korábbi közlésrészlet magyarázatának bevezetésére, avagy következtetések levonását megelőzően azok egyfajta jelzésére (pl. Dér 2012). Bevezethetnek új témát, illetve le is zárhatnak egy adott témát. A *római lapjának utána szerkesztője a kollégium nagy német nyelvű évkönyvének a kollégiumi tanácsnak a vezetője* szóval a *kollégium ilyen szempontból egy hallatlanul izgalmas világ volt* példában a beszélő befejezte a közölni kívánt gondolat meghangsúlyozását, de egyfajta összszegzést, lezárást csatolt hozzá, amit a *szóval* kapcsolt a megelőzőkhöz.

A topikváltást szemlélteti a következő példa: *mert egyébként teljes volt a filing szóval azért mondom hogy gyönyörű a környezet ahol tehát ami az épített környezetet illeti gyönyörű a természet tehát a Kis-Duna Nagy-Duna a sziget a hegyek*. Egyfelől a beszédjog fenntartásának igényére, másfelől a befejezés jelzésére is utalhat a közlés végén megjelenő töltelekszó, például: *már a munkahelyre nem járunk kocsival sose szóval avagy ez inkább ilyen riogatótat tát avagy és akkor ezen felül még számon se kér tát*. Jelezhetnek közlési szándékot, illetve a mondani-való elindítását, mint *úgyhogy unokák is vannak vagy tehát va valószínű hogy egy ilyen már akkor valahogy úgy éreztem vagy hát nekem sosincsenek unalmas péntek szombat vasárnapjaim*.

Előfordul, hogy a beszélő összetettebb tervezési problémával küzd, ennek tükröződése a felszínen az egymást követő többféle, töltelekszói funkcióban kiejtett lexéma, például *nagyon jó igen alig várom* □ *szóval őö tát ilyesmi és nyáron meg vagy és akkor így izé* □ *ez a célom*.

A lexikális hozzáférés során több elem is aktiválódhat egy adott tervezési folyamatban. A mentális lexikon feltételezetten hálózatszerű felépítése eredményezi az egyidejűleg több lexéma aktiválását, ennél fogva a versengő lexémák létrejöttét.

Ha a deaktiválás – bármilyen oknál fogva – nem következik be, a beszélő nem a megfelelő szót fogja kiejteni. A lemma és a lexéma szintek aktiválása egyaránt nehézségeket jelenthet a beszélő számára. Horváth és Gyarmathy (2010) részletesen elemezték a téves szavak megjelenésének lehetséges okait és az előfordulások arányait. A szándékolt és a tévesen kivitelezett lexémák hangalakjának és/vagy jelentésének hasonlósága idézheti elő a téves lexikális hozzáférést és a téves kivitelezést. Például *a csók a lehető legközelebbi testi konfliktus □ konfliktus □ bocsi kontaktus* vagy *a szerettei kimennek gyertyát gyújtani* [ti. gyújtani] vagy *akkor sem illik az ilyet a szemére hányni* [ti. vetni] vagy *elnézve a mai válási stratégiákat □ statisztikákat □ nem meglepő* eseteiben. Nemegyszer éppen az ellentétes jelentés kerül ki győztesen a versengő lexémák közül, például *a beszélő pedig talán nem érezte magát egy informális □ pontosabban formális helyzetben* vagy *azt hittem rossz helyen állok ülök*.

Grammatikai hibák is eredményeznek olyan szavakat, amelyek az adott kontextusban (morfológiailag) hibásak (Bóna 2009), például *amikor jön az ünnepek □ jönnek az ünnepek* vagy *itt számos dolgot □ őö dolgot megtanulnak a gyerekek* vagy *más problémával van szó* [ti. problémáról] vagy *minél többet utaz valaki* [ti. utazik]. A felszínen tehát téves szónak tűnnek, valójában azonban a hibás grammatikai megformálás következményei.

Az előre tervezés hatását tapasztaljuk akkor, amikor a tévesen produkált szót az utána következő lexéma jelentése előfeszítette, például *aztán el kell menni borba sörért* [ti. boltba]. Akadnak olyan esetek is, amikor nem adható egyértelmű magyarázat a téves szó kiejtésére, például *szeretnéd ha festőien nézne ki a csigád őö tésztád*. Ugyancsak téves szó produkciójához vezet a felszínen a nem megfelelő helyen kiejtett lexéma, például anticipáció hatására: *azután Budát bérel □ őö □ szobát bérel Budán*. A beszélő olykor javítja a kiejtett szót, amely a felszínen, az adott kontextusban ugyan megfelelő volt, mégis úgy érezte, hogy korrigálnia kell, például *le kellett másolnia egy csomó száz példányban*. A száz szó pontosítja a *csomó* jelentését, ennek a kifejezését érezte szükségesnek a beszélő, amikor javított.

A spontán beszédben a hibázás következtében véletlenszerűen létrejöhetnek értelmes szavak, például *mi a Pestre került fiatalok akik itt többé kevésbé elárultak* [ti. elárvtak] *voltunk* vagy *agya anyagot gyűjtöttünk* vagy *az általunk felvitt felvett hangminta* vagy *kifejezetten közlik közlekedésbiztonsági □ témával foglalkozó*. Ezek egy részét javítja a beszélő, más részüket nem. Ezekben a közlésekben egyértelműen szándéktalanul jelentek meg értelmes szavak, amelyek nem a mentális lexikon téves hozzáféréseinek eredményei, mégis különösen meggyőzők az olyan

előfordulások, ahol a szemantika még véletlenül sem játszhatott szerepet a valós szó megjelenésében, illetőleg vitathatatlanul meghatározható a kontextus alapján a hiba forrása. A *mecsek* [ti. megyek] *csicsikálni* példában a második szóban kétszer is megjelenő zöngétlen affrikáta (*cs*) anticipációs hatására történt a hiba, amely véletlenszerűen azonos egy magyar tulajdonnévvel (*Mecsek*).

5. Álszavak

A beszédtervezési hiba a felszínen gyakran jelentés nélküli hangsor (álszó) formájában ölt testet. A téves kezdések és az újraindítások esetében ezek a jelenségek előre jósolhatók. Külön érdemes foglalkozni azonban azokkal a hangsorokkal, amelyek a rejtett hiba következtében létrejövő szószerű képződmények, amelyek azonban morfológiailag illeszkednek a szövegkörnyezetbe. Angol és holland nyelvű adatok azt látszottak igazolni, hogy a jelentés nélküli szavakat a korrekciós mechanizmus nagyobb arányban utasítja el, mint a valódiakat (Dell–Reich 1981; Levelt 1989; Nooteboom 2005). A teljes egészében kiejtett értelmetlen hangsorok megjelenései a felszínen a monitorozási és korrekciós folyamatok pillanatnyi hibás működéséről tanúskodnak.

Ezeknek a hangsoroknak az előfordulása is többféle okra vezethető vissza, amelyek a beszédtervezés különböző szintjeihez kapcsolhatók. Grammatikai hiba a forrása a jelentés nélküli hangsornak a következő példában: *igen, tudom, oda megyek iszni* □ *inni*. Ebben az esetben még a távolabbi kontextus sem utalt sem perszeverációra, sem anticipációra, a hangsor a hibásan tervezett ragozás tükröződése, amit a beszélő javított. Az anticipációk, a perszeverációk és a metatézisek a forrásai a hasonló hangsoroknak, például *szokszor* [ti. sokszor] *elgondolkozom azon vagy az egész körzetet tulajdonképpen a Dunakeszi vagy kimentem a tetemőbe vagy ha a lé elfő akkor forró fízzel pótolom vagy eltettem a bérletem a tertójába vagy a reneszánsz perspektíva összehasonlítása vagy kapcsam kaptam kölcsön a könyvet*. Ezek a hangsorok kisebb-nagyobb mértékben térnek el a kiejteni szándékolt szó hangalakjától, izolált ejtésben nem azonosíthatók, de a kontextushatás következtében az adott helyzetben a hallgató számára érthetők lesznek (a hibát a hallgató nemegyszer észre sem veszi, vö. Gyarmathy 2010).

A beszélő leállíthatná az artikulációt a hiba megjelenésének pillanatában, valamilyen oknál fogva azonban ez nem következik be, és a jelentés nélküli hangsor morfológiailag és szintaktikailag is illeszkedik az adott kontextusba. Az elhangzott közlések pedig arra nem adnak választ, hogy vajon ezeknek a hibázásoknak egy része miért marad javítatlanul. A *tényleg olyan pecízen kellett betenni* [ti. precízen] vagy *el lehet menni Debrecengig interszítivel* [ti. Debrecenig] vagy *hogyan ezt négy*

lővényből [ti. növényből] így meg lehessen állapítani példák egyikében sem javította a beszélő az álszót. A következő két példában megtörténik a javítás, noha a hibás szavak morfológiai struktúrája itt is tökéletes: *testvérek voltak ők öö* □ *visszafogottan versenyegtek versengtek*, illetve *ők azok akik a legtöbbet kültik költik luxusszállodákra*. Kevésbé elvárható talán a korrekció azokban az esetekben, amikor a szó morfológiai tervezése nem szükséges, például az *esetleg tájszólás az ország bájmer* [ti. bármely] területéről közlésben.

6. Következtetések

Az önmonitorozás biztosítja a beszélő számára az állandó és folyamatos önkontrollt a beszédtervezés és kivitelezés során. A szakirodalom ugyan nem egységes az önmonitorozás pontos működését illetően, magát a tényt azonban senki nem kérdőjelezi meg, mint ahogyan azt sem, hogy létezik egy belső és egy külső monitor, amelyek nagy valószínűséggel funkciómegoszlást mutatnak (Levelt 1983, 1989; Gósy 2008). A monitor azonban nem egyformán érzékeny minden diszharmonias jelenségre, illetve hibatípusra, a korrekciót is több tényező korlátozhatja. Továbbá a beszélő a monitor jelzését (tudatosan vagy nem tudatosan) felülbíráhatja.

A levelti modell (1989) szintjeinek tekintetbevételével megállapíthatjuk, hogy a jelen tanulmányban elemzett felszíni megakadásjelenségek tükrözik a különböző szinteken végbemenő működéseket, illetőleg a monitorozási és adott esetben a javítási folyamatokat. A felszíni jelenségek egy része csupán jelzés, utal a beszédtervezés problémájára, de nem feltétlenül jelzi a konkrét nehézséget. Ilyen jelenségek a néma és a kitöltött szünetek, az *izé* és a töltelékszavak ejtése, valamint egyes nonverbális jelenségek, függetlenül attól, hogy a szóban vagy a közlésben hol jelennek meg. A kontextus alapján általában megállapítható, ha a beszélőnek a megfogalmazással, a közlendő megválasztásával, avagy a sorrendezéssel van problémája. Az ezekre utaló felszíni jelenségek ugyanazok, amelyeket az előzőekben felsoroltunk.

A mentális lexikon aktiválásával kapcsolatos különféle nehézségeket többféle jelenség mutatja, ilyenek a néma és a kitöltött szünetek, az *izé* és töltelékszók használata, az artikuláció leállítása (újraindítások és téves kezdések esetén) és a valódi és vélt téves szóelőhívások. A grammatikai átalakítás tervezési nehézségére utalhatnak a néma és a kitöltött szünetek, valamint az újraindítások, de ritkán megjelenhetnek a téves kezdések is. A szublexikális hibák (fonológiaiak és az egyszerű nyelvbtlások) egyúttjárhatnak a néma és a kitöltött szünetekkel, valamint nonverbális jelenségekkel, azonosításuk ilyenkor a javítások esetén

válík egyértelművé. A lexikális hozáférés nehézségének következményei lehetnek az újraindítások és a téves kezdések.

A beszédtervezés során nem csupán a gondolatok nyelvi formába öntése és a kivitelezés megtervezése zajlik, hanem további tényezők beillesztése is a tervezési folyamatokba, amelyek visszahatnak mind a grammatikai, szemantikai, fonológiai átalakításokra és az artikulációra. Ezek bizonyos reflexiók és diskurzusjelenségek formájában jelennek meg a felszínen; ilyenek lehetnek a néma és a kitöltött szünetek, a nonverbális jelenségek (beleértve a hűmmögést) és a töltelékszavak. Sajátos funkciójuk van azoknak az önreflexióknak, amelyeket a beszélő a saját beszédére vonatkoztat ugyan, de valójában a hallgatót informálja valamiről. Ilyenkor utal a saját fogalmazási, beszédtervezési vagy ejtési nehézségeire, illetve magyarázatot ad. A saját nehézség jelzésére példa: *majd jöttek a kis öö udvarurak vagy hogy mondjam őket a szolgálak*. A *hogy mondjam* kifejezés gyakran fordul elő a beszédtervezési probléma jelzéséként, ami egyúttal persze időt is biztosít a beszélőnek a probléma megoldására. Az *én mondjuk voltam ennek a doktor Csókay András i idegs mm igen idegsebész* (a *mm* kitöltött szünet) példában a beszélő elbizonytalanodott abban, hogy megfelelő szó-e az *idegsebész*. Ezért kétszer is újraindította a szót, de egyik alkalommal sem fejezte be. A második újraindítást követő kitöltött szünetben végzett monitorozás meggyőzte a szó helyességéről, és ennek hangot is adott az *igen* kiejtésével. Ez az *igen* voltaképpen önmagának szólt, egyfajta megnyugvást fejezett ki, hogy az aktivált szó rendben van, és ezután ejtette ki a teljes szót. Történetvisszamondásból való a következő példa, amelyben a beszélő ismét saját bizonytalanságát fogalmazza meg: *egy cserépben több □ gyö gumót vagy nem is tudom mit mondott ez a □ hölgy*.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a fromkini ablakok valóban működnek, és rengeteg információval szolgálnak a rejtett tervezési működésekről, még akkor is, ha nem egy esetben a jelenség és az ok (forrás) összefüggéseinek pontos megismerése csak korlátozottan lehetséges.

Irodalom

- Bachorowski, Jo-Anne – Smoski, Moria J. – Owren, Michael J. 2001. The acoustic features of human laughter. *Journal of the Acoustical Society of America* 110: 1581–1597.
- Bata Sarolta – Gráczai Tekla Etelka 2009. Hatással van-e a beszédpartner életkora a beszélő beszédének szupraszegmentális jellegzetességeire. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában, Grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest, 74–83.

- Bóna Judit 2009. Grammatikai hibák a spontán beszédben. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában, Grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest, 56–64.
- Bóna Judit 2013. A beszédszünetek fonetikai sajátosságai a spontán beszédben. *Beszédkutató* 2005, 60–75.
- Blackmer, Elisabeth R. – Mitton, Janet L. 1991. Theories of monitoring and the timing of repairs in spontaneous speech. *Cognition* 39: 173–194.
- Bortfeld, Heather – Leon, Silvia D. – Bloom, Jonathan E. – Schober, Michael F. – Brennan, Su-san E. 2001. Disfluency rates in conversation: effects of age, relationship, topic, role and gender. *Language and Speech* 44: 123–147.
- Buck, Ross – VanLear, C. Arthur 2002. Verbal and nonverbal communication: Distinguishing symbolic, spontaneous, and pseudo-spontaneous nonverbal behavior. *Journal of Communication* 52: 522–541.
- Bybee, Joan L. 2001. *Phonology and language use*. Cambridge University Press, New York.
- Campbell, Nick 2007. On the use of nonverbal speech sounds in human communication. In: Esposito, Anna – Faundez-Zanuy, Marcos – Keller, Eric – Marinaro, Maria (eds.): *Verbal and nonverbal communication behaviours*. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 117–128.
- Clark, Herbert H. and Jean E. Fox Tree 2002. Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition* 84: 73–111.
- Cutler, Anne 1988. The perfect speech error. In: Hyman, Larry M. – Li, Charles S. (eds.): *Language, speech and mind: Studies in honor of Victoria A. Fromkin*. Croom Helm, London, 209–223.
- Dell, Gary S., 1990. Effects of frequency and vocabulary type on phonological speech errors. *Language and Cognitive Processes* 5: 313–349.
- Dell, Gary S. – Reich, Peter A. 1981. Stages in sentence production: An analysis of speech error data. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 20: 611–629.
- Dér Csilla 2010. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A *hát, úgyhogy, így és ilyen* újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutató* 2010, 159–170.
- Dér Csilla 2012. Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyarai spontán beszédben. *Beszédkutató* 2012, 132–143.

- Duez, Danielle 1982. Silent and non-silent pauses in three speech styles. *Language and Speech* 25: 11–25.
- Fox Tree, Jean E. – Schrock, Josef C. 2002. Basic meanings of *you know* and *I mean*. *Journal of Pragmatics* 34: 727–747.
- Fromkin, Victoria A. 1973. Introduction. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton, The Hague–Paris, 11–45.
- Gósy Mária 2000. A beszédsszünetek kettős funkciója. *Beszéd kutatás* 2000, 1–14.
- Gósy Mária 2008. Önellenőrzési folyamatok a beszédben. *Magyar Nyelv* 104: 412–431.
- Gósy Mária 2010. Az önellenőrzés egy jelensége a spontán beszédben. *Acta Hungarica* 19–20: 187–207.
- Gósy Mária 2012a. Multifunkcionális beszélt nyelvi adatbázis – BEA. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. Nyelvtechnológiai kutatások. Budapest, Akadémiai Kiadó, 329–349.
- Gósy 2012b. Az artikuláció leállása a spontán beszédben. In: Navracsics Judit – Szabó Dániel (szerk.): *Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban*. Pszicholingvisztikai tanulmányok III. Budapest, Tinta Kiadó, 149–162.
- Gósy Mária 2013. Vannak-e reáliák a spontán beszédben? In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Reáliák – A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések*. Tinta Kiadó, Budapest, 219–229.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2009. Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest, 37–45.
- Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória 2009. A beszéd természetességéről alkalmazott fonetikai szempontból. *Beszéd kutatás* 2009, 170–181.
- Gósy, Mária – Horváth, Viktória 2010. Changes in articulation accompanying functional changes in word usage. *Journal of the International Phonetic Association* 40: 135–161.
- Gósy Mária – Bóna Judit – Beke András – Horváth Viktória 2013. A kitöltött szünetek fonetikai sajátosságai az életkor függvényében. *Beszéd kutatás* 2013, 121–123.

- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (eds.): *Syntax and semantics: Speech Acts*. Academic Press. San Diego, 41–58.
- Gyarmathy Dorottya 2009. A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások. *Beszéd kutatás 2009*, 196–216.
- Gyarmathy Dorottya 2010. Megakadásjelenségek: A beszélő és a hallgató stratégiái. In: Navracsics Judit (szerk.): *Nyelv, beszéd, írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok I.* Tinta Kiadó, Budapest, 74–82.
- Gyarmathy Dorottya 2012a. Kétarcú újraindítás. In: Markó Alexandra (szerk.): *Beszéd tudomány*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 50–66.
- Gyarmathy Dorottya 2012b. Az ízé funkciófüggő realizációi. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 178–194.
- Horváth Viktória 2009. *Funkció és kivitelezés a hezitációs jelenségekben*. PhD-disszertáció. ELTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Horváth, Viktória 2010. Filled pauses in Hungarian: their phonetic form and function. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 288–306.
- Horváth Viktória – Gyarmathy Dorottya 2010. „A lónak is négy nyelve van, mégis megbotlik.” A mentális lexikon útvesztői. *Beszéd kutatás 2010*, 171–183.
- Horváth Viktória – Gyarmathy Dorottya 2012. Téves kezdések magyarázó elvei a spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 138–153.
- Leech, Geoffrey 1983. *Principles of pragmatics*. Longman, London–New York.
- Levelt, Willem J. M. 1983. Monitoring and self-repair in speech. *Cognition* 14: 41–104.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. The MIT Press, Cambridge Mass.
- Local, John 2007. Phonetic detail in talk-in-interaction: on the deployment and interplay of sequential context and phonetic resources. *Nouveaux cahiers de linguistique française* 28: 67–86.
- Markó Alexandra 2005. A temporális szerkezet jellegzetességei eltérő kommunikációs helyzetekben. *Beszéd kutatás 2005*, 63–77.

- Markó Alexandra 2006. Nonverbális vokális jelek a társalgásban. *Beszédkutatás* 2005, 57–68.
- Neuberger Tilda 2012. Nonverbális hangjelenségek a spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 215–235.
- Nooteboom, Sieb 1980. Speaking and unspeaking: Detection and correction of phonological and lexical errors in spontaneous speech. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Errors in linguistic performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Academic Press, New York, 87–102.
- Nooteboom, Sieb 2005. Lexical bias revisited: Detecting, rejecting and repairing speech errors in inner speech. *Speech Communication* 47: 43–58.
- Oomen, Claudy C. – Postma, Albert 2001. Effects of increased speech rate on monitoring and self-repair. *Journal of Psycholinguistic Research* 30: 163–184.
- Schachter, Stanley – Christenfeld, Nicholas – Ravina, Bernard – Bilous, Frances 1991. Speech disfluency and the structure of knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology* 60: 362–367.
- Shriberg, Elizabeth 2001. To „errrr” is human: ecology and acoustics of speech disfluencies. *Journal of the International Phonetic Association* 31: 153–169.
- Postma, Albert – Kolk, Hermann H. J. 1993. The covert repair hypothesis: Prearticulatory repair processes in normal and stuttered disfluencies. *Journal of Speech and Hearing Research* 36: 472–487.
- Szende Tamás 1976. *A beszédfolyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HAADER LEA

A KRITIKAI FORRÁSKIADÁSOK EGY HOZADÉKÁRÓL. ELVI MEGGONDOLÁSOK EGY ÓMAGYAR HIBATIPOLÓGIÁHOZ

1. Az 1980-as évek közepén indult, és a vége felé közeledik a Régi Magyar Kódexek sorozat kiadása, amelynek szerkesztési szabályzata a filológiai pontosságra törekvő betűhív közlést írta elő – bizonyos, lényegtelennek ítélt paleográfiai egyszerűsítésekkel. A sorozatban megjelent kéziratok filológiai apparátusának a törlésekre, betoldásokra, javításokra (az úgynevezett hibákra) vonatkozó jegyzeteket kötelezően kell(ett) tartalmaznia. Kézirat-előkészítési munkát és ennek kapcsán filológiai jegyzetek írását eddig hét kódexszel kapcsolatban végeztem, ez pedig bizonyos megfigyelésekre adott alkalmat. Kellő mennyiségű jegyzetanyag elkészítése után először az vált világossá, hogy a javítások nem véletlenszerűek, hanem nyalábokba rendeződnek, rendszer van bennük. A rendszerszerűsége eddig – tudtommal – egyáltalán nem fordítottak figyelmet. Felmerült ugyan olykor a szakirodalomban, hogy a kéziratok hibázásainak jelentősége van: Mészöly Gedeon például nyelvtörténeti magyarázataiban óv attól, hogy az íráshibákra következtetések épüljenek (Mészöly 1956: 132–133); Dienes Erzsébet az ÉrdyK. egy részének hibajavításaival támasztotta alá azt a nézetét, hogy az ÉrdyK. nem egy, hanem két kéz írásában maradt az utókorra (Dienes 1980); A. Molnár Ferenc pedig a korai szövegművekben tesz fel javítatlan íráshibákat a szövegek értelmezéséhez, és ezeket alátámasztandó keres analógiákat a kódexekből (A. Molnár 2005 passim). Mindezek a vizsgálatok azonban a hibázások rendszerszerű számbevételéig nem jutottak el. Hamarosan az is feltűnt, hogy ezek a jelenségnyalábok igen hasonlóak azokhoz, amelyeket a pszicholingvisztika megakadásjelenségek néven tart számon, és amely kutatási területnek igazán tekintélyes nemzetközi és hazai szakirodalma van.

Lényeges pont számunkra a továbblépéshez, hogy a szövegproduktions hibákba a nyelv megakadásain kívül (főleg ez a vizsgálatok tárgya) a toll hibái is beletartozónak vehetők (Fromkin 1980: 11; Hotopf 1980: 99). Huszár a „nyelvbtláshoz

hasonló jelenségek” fejezetében tárgyalja a kézi és gépi elírásokat (2005: 42–45). Újabban viszont Nottbusch (2008) már egész monográfiát szentel az írásos szövegprodukciónak és benne a hibázások vizsgálatának. Az általam vizsgálandó anyag történetisége persze még ezek után is probléma marad.

„A pszicholingvisztika tematikája a kezdetektől hol szűkebb, hol tágabb, csaknem folyamatosan módosul” – írja Gósy Mária (2005: 24). Nem lehetetlen tehát, hogy a régi kéziratok hibatipológiájának vizsgálatát mint a **történeti pszicholingvisztikának** egy ágát szemléljük, keresve a két területnek: a pszicholingvisztikának és a nyelvtörténetnek a **metszéspontját**. (Az interneten ugyan ilyesfajta kutatásokat nem találtam, de maga a történeti pszicholingvisztika is csak kevésbé volt képviselve.)

Kiindulópontom – az anyag függvényében – a **történeti** oldal, és a következőket is elsősorban nyelvtörténeti vonatkozásban szeretném levonni. Nem vagyok tehát illetékes (és képes sem) a megakadásjelenségekkel kapcsolatos vitatott kérdésekben állást foglalni, érintsenek ezek akár terminológiai problémákat, akár az osztályozás rendjét és annak – valóban fontos – mögöttes kérdéseit, magyarázó elvét stb. (vö. Szépe 2008; Szende 2009; Berg 1988 stb.). Magának a szövegprodukciónak a létrejötte – ott és itt – gyökeresen más úton történik, így a legtöbb fogalom, megnevezés úgyis csak mutatis mutandis értelmezhető. Ez tulajdonképpen már a definícióval kezdődik, amelyből több is van használatban: „A spontán beszéd folyamatosságát megakasztó jelenségeket, a spontán beszédben fellépő különféle hibákat összefoglaló néven »megakadásjelenségeknek« nevezzük” (Gósy 2002: 193). Ómagyar kódexekkel kapcsolatban természetesen spontán beszédre nem lehet szó: a szövegprodukción itt döntően másolás útján jön létre – ha az elvileg lehetséges, de a korabeli magyarországi scriptoriumokban eddig ténylegesen nem bizonyított, diktálás útján való szövegkezeléstől eltekintünk. A másolásnak pedig speciális agyi folyamatai vannak: egy olvasási, majd egy leírási fázis, több alfázissal (vö. Haader 2009: 48–49). Egy másik definíció szerint: „Nyelvbólásnak [...] az adott nyelvet első nyelvként beszélő, mentálisan egészséges, átlagos intelligenciájú [...] felnőtt ember – szándéka ellenére létrejövő, saját fonológiai, morfológiai, szemantikai stb. normatadatának meg nem felelő – hibás beszédprodukciónak nevezzük” (Huszár 2005: 15). A szövegprodukciónak létrejöttének eltérő módján kívül (amelyről éppen esett szó) e definíció további kitételei is jórészt értelmezhetetlenek a történeti hibatipológia számára: nem tudjuk, hogy a szöveg aktuális másolója az adott nyelvet (esetünkben a magyart) első nyelvként beszélte-e. Ha erre nézve valami megállapítható, akkor az a kutatásnak nem feltétele, hanem eredménye. A latinról szinte biztosan állíthatjuk,

hogyan egyetlen esetben sem számított első nyelvnek; a latin szövegek másolásában ejtett hibák inkább az adott scriptor műveltségi fokáról tájékoztatnak. Azt természetesen feltételezhetjük, hogy a kéziratokat mentálisan egészséges, felnőtt emberek hozták létre, az intelligenciaszint mértéke pedig ismét (ha egyáltalán) csak (rész)eredménye lehet a vizsgálatoknak. A leíró jellegű definícióknak fontos részét képezi a normához való viszony: „megakadásnak ítélt beszédproduktions hiba, amely a **közn nyelv** elfogadott **normáinak** az adott kontextusban és beszédhelyzetben ellentmond” (Gósy 2004: 10), illetve: „Nyelvbtlás történik akkor, ha a **szándékolt normatívhoz** képest egy nyelvi elem [...] kiesik, egy új megjelenik, két elem helyet cserél vagy összeolvad” (Huszár 2005: 15; – a kiemelések tőlem: H. L.). A szilárdan álló norma mint viszonyítási pont¹ a 15–16. századra nézve nem lehet alap, mivel a korszak se nyelvi, se helyesírási normával nem rendelkezett még. A saját „normatudatnak” (nyelvi kompetenciának) való meg nem felelés (Huszár i. h.) mint a javítás feltehető oka bizonyos esetekben előkerülhet ugyan, ezeknek az eseteknek történetileg azonban egészen más értéke van (lásd később). A problémát közelíti Huszár megjegyzése arról, hogy a normaváltás jelenségei nem tekinthetők nyelvbtlásnak (Huszár i. m. 16).

Arra, hogy milyen célból kutatatandók a nyelvbtlások, „mire jók” ezek a vizsgálatok, az eltérő szakirodalmi megfogalmazások mögött egyetértés látszik: „[a] devianciát létrehozó mögöttes folyamatok feltárására” – mondja Szépe Judit (Szépe 2007: 2). „A [...] hibák azért fontosak, mivel azokra a folyamatokra, illetőleg működéseikre utalnak, amelyekről nem kaphatunk közvetlen információt a hibátlan közlések elemzésekor” (Gósy 2002: 192); vagy „Fehler als Fenster auf kognitive Prozesse (Nottbusch 2008: 56, korábban Fromkin 1973: 44). Berg ezen kívül az elszólások vizsgálatának nyelvészeti szempontú relevanciáját is említi (Berg 1988: 2). Az ómagyar korra nézve is mindkét aspektusnak van fontossága, beszélt nyelvi produktó hiányában azonban itt egyedüli lehetőség az írott források vizsgálata marad. A kódexek tollhibáinak és az azokat feltáró filológiai jegyzeteknek az elemzése tehát (a korlátokkal együtt) arra szolgálhat, hogy ezekből az ómagyar kor szövegproduktójának hátterében álló – másként elérhetetlen – mentális, valamint egyéb (nyelvi) folyamatokba nyerhessünk betekintést – amennyire ezt az anyag lehetővé teszi.

2. A következő, módszertani szembesítésben a pszicholingvisztika nyújtotta (elméleti) keretet próbálom meg összevetni a saját anyagomból kikerekedő szempontokkal. (Képszerűen úgy lehetne érzékeltetni, hogy azt keresem, milyen

¹ A normasértés egyes problémáira vö. Huszár 2005: 18.

változtatásokat kell tenni egy ház már meglevő tervein, ha más éghajlati és talajviszonyok között szeretnénk felépíteni.)

2.1. A vizsgálatok **anyaga**. Ebből a szempontból a valós idejű spontán beszéd áll szemben 14–16. századi írott (másolt) szövegekkel.

2.2. A **korpuszok** különbségei. Nyelvbottláskorpuszok egyre nagyobb számban épülnek. A külföldiek közül az angol és a német nyelvre vonatkozók a leggazdagabbak (ismertetésüket lásd Huszár 2005: 22–23). A magyar nyelvre gyűjtött korpusz alapja a Beszédkutatás 2004. évi számában megjelent anyag, amely egyre tovább bővül. A legtöbb korpusz úgynevezett *online* módszerrel készült nyílt korpusz, amelyek statisztikai jellegű megállapítások megtételére nem alkalmasak (Gósy 2005: 74).²

Az ómagyar korpusz a maga írott nyelvi megakadásaival az *offline* típusúhoz áll közelebb. A gyűjthető/gyűjtött anyag független a gyűjtést végző, a korpuszt létrehozó kutató személyétől, sőt a megfelelő faksimile, újabban pedig digitális változat birtokában a közzétévő esetleges tévedései is korrigálhatók. Egy dologban azonban különbözik az *offline* korpuszoktól is: az ómagyar korpusz abszolút zárt, semmilyen módon nem bővíthető tovább – eltekintve természetesen attól a szerencsés, de nem túl valószínű véletlentől, hogy új szövegmélekek kerüljenek elő. Mint ilyen természetesen alkalmas ómagyar kori gyakorisági és egyéb összehasonlító vizsgálatok elvégzésére is. Összevethetők például az egyes másolók hibatípusainak gyakoriságai; amelyekből aztán a jellemzőbb mentális folyamatokra le lehet vonni következtetéseket. Ez – a történeti anyag számos hátrányával szemben – kifejezett előnyt jelent.

2.3. A vizsgálatok **tárgya**: avagy mi számít megakadásnak? A spontán beszédben a különféle nyelvbottlások a vizsgálat tárgyai. De mit tekintünk az ómagyar írott szövegprodukciónak hibának?

A rendszerszerű vizsgálatban kizárólag a **javított** szöveghelyeket, annak ellenére, hogy bárki, aki olvassa ezeket a szövegeket, észleli, hogy a kódexek bővelkednek az objektíve vagy éppen mai normáink szerinti hibás, de javítatlan esetekben. Erre a viszonylag szigorú határra két ok miatt van szükség. Először: nem vagyunk kompetens beszélői az ómagyar nyelvnek, nem tudjuk biztonsággal eldönteni, hogy mi számíthatott a korban hibának, és mi nem volt az. Az alábbi adatban például: *Meg vigasztad a sendő vilagot* (AporK. 128) a *sendőt* elsőre hajlamosak

² Az *online* és *offline* korpuszok felhasználhatóságának különbségeire vö. Huszár i. m. 22–26).

lehetnénk akár hibának is gondolni, jóllehet a *sindik* 'matt sein' ige származékáról van szó. A másik ok egy korszpecifikus jelenség: a másolók szövegtsiztele. Vallásos, sokszor szakrális szövegekről lévén szó, a scriptorok a szövegtsiztele miatt gyakran kétség nélkül leírták, nem tekintették felülbírálandónak a számukra hibásnak, akár értelmetlennek tűnő szavakat sem. Az Újszövetségben a Jelenések Könyvének két verse (22: 18–19) például úgy került a szövegbe, hogy egy egykori scriptor a neki szóló, feltehetően a lapszélre írt figyelmeztetést egyszerűen bemásolta a szövegbe, és az a szövegtsiztele miatt így hagyományozódott tovább, szent szöveg lett belőle (vö. Dejcsics 2010: 3). Nem tagadható természetesen, hogy így is rengeteg a másolók figyelmetlenségéből adódó, minden kétséget kizáróan hibás, de javítatlan esetek száma: például *mýnden goztwl* (GömK. 142/7; a szó helyesen *gonoztwl* lett volna); *Oh gýes iesus* (GömK. 135/4; *kegyes*); *el nýwgoweet* (ÉrdyK. 645b/44; *el nýwgoweek*) stb., a hibatipológiai vizsgálatban mégsem vehetjük figyelembe őket.³ Ezt megerősíti a nyelvbtlásokkal kapcsolatban tett hasonló elhatárolás: „nem nyelvbtlás, ha a beszélő úgy tudja, hogy úgy jó, ahogy ő tudja” (Szépe 2007: 1). Ebben a tekintetben azonban nem látszik egyetértés: „Lehetséges, hogy a korrigált hibákat könnyebb észrevenni, mint a javítatlanokat” (Gósy 2005: 74).

A javíttassághoz az írott szövegprodukciónban további megszorítás, hogy önkorrektúra van szükség, azaz csak az vehető figyelembe, amit a másoló **saját kezűleg** javít, töröl vagy told be. Ezt azért kell kikötni, mert a kéziratokon több esetben korabeli idegen vagy későbbi kezek is módosítottak. A saját vagy idegen kéz elhatárolása több esetben bonyolult, olykor csak paleográfusi segítséggel oldható meg, olyan nyelvész-paleográfus összmunka eredménye, amelyben az írásduktusára és a nyelviségre vonatkozó érvek egyaránt szóhoz jutnak. Több scriptor szeret más írástípusban javítani, mint amellyel a szöveget írta, néha a helyhiány is oka a váltásnak, mert a kurzív kisebb helyre is befért. Eközben a paleográfia módszertani parancsa szerint összetetni csak azonos írástípusú szövegeket lehet (bastardát bastardával, kurzívot kurzívval stb.). A kezek azonosításával, illetőleg elkülönítésével kapcsolatos döntések tehát sok esetben igen nehezek.

További, speciálisan a másolt szövegeket érintő probléma, hogy még a scriptor saját kezűleg javított helyeit sem tekinthetjük (mentálisan) biztosan a saját megakadásának. Többszörös másolatok esetében (márpedig a kódexszövegek nagy többsége ilyen) a javított hibák – figyelmesebb másolók esetében – idegen („öröklött”) hibák korrekciói is lehetnek: a deviancia előzményszöveg révén

³ Egyes esetekben, ahol nem kifejezetten hibatipológiáról volt szó, kivételesen eltekintettem a kötelező javíttasságtól (az Apok. kezeinek meghatározásában, illetve a HB. feze szavának értelmezésében; mindkettő megjelenés alatt).

származhat az előző vagy valamelyik előző scriptortól. Több ilyen hely érhető tetten a közös eredetiről másolt KeszthK. és KulcsK. összevetésekor. Például a közös akapszöveg *k~t* tévesztését a KeszthK. javítja: *korona<k>th* (36), a KulcsK. nem: *koronak* (38). Mivel azonban a hiba korábbi eredete általában kideríthetetlen, ezt a szempontlehetőséget figyelmen kívül hagyom.

2.4. Javítás és hibázás viszonya. Ténylegesen hibát jeleznek-e mindig a javítások? A spontán beszédben nyilván igen, a másolt történeti szövegekben nem minden esetben. A kódexszövegekben a scriptorok nem is ritkán korábban (akár kétszáz évvel korábban) keletkezett szövegeket másolnak tovább, miközben maguk már egy változásokon átment nyelvet használnak. Egy-egy javítás így a nyelvi változásokat követő aktivitást, „normaváltást”, megváltozott kompetenciát is takarhat. Így olyan scriptorok, akik pozitívan viszonyulnak a nyelvi változásokhoz, javításukkal megváltozott nyelvállapotot is dokumentálhatnak: hangjelölési változásokat, megszaporodott névelő- és igekötő-használatot, a vonatkozó névmás alakulását stb. Itt a másolt szöveg műfajának is van/lehet szerepe: az imádságok inkább őrzik rögzült archaikus formájukat, a legendák, exemplumok, traktátusok, szerzetesi szabályzatok kevésbé.

2.5. A viszonyítási alap. Mi a viszonyítási alap a deviancia megállapításához? A valós idejű nyelvbtlások esetében – mint már szó volt róla – ez a köznyelvi norma (a nyelvjárási jelenségek figyelmen kívül maradnak): „Gyűjtendő adatnak minősül az olyan hiba, ami a hallgató (gyűjtő) beszédtapasztalata alapján a köznyelv elfogadott normáinak az adott kontextusban és beszédhelyzetben ellentmond” (Gósy 2004: 10).

Az ómagyar anyagban azonban minden ilyesfajta támpont hiányzik: olyan korszak szövegeivel van dolgunk, amelyben elfogadott norma még nem létezik, amelyben a szövegek keletkezési helyén, a kolostorokban különféle területi nyelvváltozatok találkoztak és hatottak egymásra, és amely kor nyelvéhez a mai kutatónak, egy 600 évvel későbbi nyelvhasználónak nincs meg a megfelelő kompetenciája. A realizált esetek megítélésben tehát csak a legnagyobb körülmétekintéssel, korismeretre, szövegismeretre, azaz jól kiépített pótkompetenciára támaszkodva lehet eljárni, ez nevezhető zsinórmértéknek.

2.6. Az adat észrevételének szempontja. Az *online* nyelvbtláskorpuszok esetében: az adat a lejegyző individuális érzékenységeinek függvénye, azaz a gyűjtőn múlik, hogy milyen (a beszélőtől esetleg javítatlanul maradt) nyelvbtlásra

figyel fel (Gósy 2005: 74). A tollhibákkal kapcsolatban, ahol csak a javított esetek jöhetnek számba, az individuális érzékenység nem a gyűjtőre, hanem a kritikai kiadás készítőjére vonatkozik. A filológiai jegyzetek készítésekor a hibák észlelése ugyanis elsősorban a közzetevő gondosságától és ismereteitől függ, attól, hogy mennyire tette magáévá a scriptor betűformálását, szokásait, észreveszi-e, hogy egy félbehagyott betűszárban milyen betűkezdemény rejtőzik stb., hiszen a közzetevő látja eredetiben a kéziratot. Sajnos ebből a szempontból a Régi Magyar Kódexek sorozat kötetei nagyon egyenetlen színvonalúak. A jegyzetnek azt is mindig tartalmaznia kellene, hogy egy-egy javítás a scriptortól vagy idegen kéztől ered-e, ez a kíváncsi azonban több alkalommal nem vagy nem a tényeknek megfelelően teljesül.⁴ A kéziratok folyamatos digitalizálásával azonban ezeknek a hiányosságoknak jó része leküzdhetővé válik.

2.7. A korrekció ideje. A megakadás korrekciójának **idejében** jelentősebb különbségek vannak. A valós idejű nyelvbontásokkal kapcsolatban rejtett és nyílt javítást különböztetnek meg. Hétköznapi értelemben a nyílt javítás az, ami észlelhető, a rejtett javításban például a szünet hosszúságának van szerepe (vö. Gósy 2000). Egy kutatás szerint az eseteknek kicsivel több, mint a felében a beszélő azonnal korrigált, egyharmadában a hibás elemet egy-két szó távol-ságból követte a korrekció, de mindenképpen időben hamarosan (vö. Huszár 2005: 40).

Az írott történeti anyagban ez bonyolult kérdés. Legalább **két** korrigálási fázis-sal kell számolni. Vannak olyan tévesztések, amelyeket a scriptor azonnal észlel, és lineárisan javít. Erre az írásképből lehet következtetni: például a megkezdett és rögtön félbehagyott betűszárakból (talán ez felel meg leginkább – ha nem is teljesen – a beszédbeli rejtett javításnak), félig leírt, törölt, újrakezdett szavakból stb. A javítások másik része viszont már egy elkülönülő, jóval később bekövetkező fázisban, az utólagos átolvasáskor (emendáláskor) keletkezik. Erre a javítások elhelyezésétől (pl. interlineáris, marginális betoldásokból, egyes törlésekből), a tintaszínből (rubrum vagy a főszövegtől eltérő színű tinta) vagy a megváltozott írástípusból lehet következtetni. A fontosabb tartalmi korrekcióknak inkább ez a terepe és formája.

2.8. A korrekció módja. Rendezőelvvé váló különbség, hogy a tollhibák esetében a korrekcióknak **technikai** oldala is van, ami a spontán beszédben elesik.

⁴ Egyes esetekben pedig annyira bonyolult kérdés, hogy maga is kutatás tárgya, lásd ÉrdyK.

Több kutató is említi, hogy az elírás – a nyelvbotláshoz hasonlóan – szintén a beszédprodukciónak hibája. „A nyelvbotlás és az elírás közti alapvető különbség abból adódik, hogy a beszédprodukciónak időbeliségét az írás folyamata **térbeliséggé** alakítja” (Huszár 2005: 42). A korrekciókra ennek a térbeliségnek jelentős befolyása van. A javítás módja többnyire nem független a megakadás típusától, de a scriptor ízlésétől, sőt pillanatnyi hangulatától sem. Például: megkezdett, félbehagyott betű törléssel vagy a nélkül, a hibás betűjel(ek) eltüntetése különféle módokon (vakarás, felhígítás, kidörzsölés), betoldások interlineárisan vagy marginálisan. A betoldás helyét különféle betoldó jelek mutatják, amelyeknek korjelző jellegük is van/lehet (pl. KeszthK. 99 és a LaskS.). De az is előfordul, hogy a másoló nagyon esztétikus megoldásokra törekszik, és a hibás részt valamilyen csinos mintával befedi (ilyen pl. a MünchK. másolójának gyakorlata). Ez a fajta korrekció szép a szemnek, de értékelhetetlensége miatt a kutatás szempontjából kifejezetten előnytelen.

2.9. A megakadások kategóriái. A kategorizáció a nyelvbotlásokkal foglalkozó művek egyik teoretikus igényű és háttérű központi kérdése. A különféle – külföldi és hazai – tipológiák áttekintésére, továbbá a tipizálás nehézségeire és ellentmondásaira vö. Huszár 2002, 2005: 33–36; Gósy 2004; Szépe 2007, 2008; Szende 2009 stb.; hazai viszonylatban talán Levelt-féle tipológia a legelterjedtebb. Az általam vizsgált írott történeti anyagban a kategóriák felállításának problémái még a nyelvbotlásokénál is bonyolultabbak, és kevesebb elméleti megfontolást tűrnek meg. Az alaptípusok megegyeznek ugyan, jelentős különbségek adódnak viszont részben a történetiségből, részben a szövegprodukciónak módjából. Az adatok típusba sorolását nagyban meghatározza (és keresztezi) az írásos szövegprodukciónak következménye, a már említett térbeliség, ezért az írott történeti anyag kategorizálása a formai és tartalmi oldalnak: a javítás módjának és az „elírás” mibenlétének (az idézőjel a kompetenciaváltozások javításai miatt) együttes számbavételével alakult ki. A szempontrendszer emiatt nem lett egységes. Bizonyos esetekben az látszott célszerűnek, hogy a „térbeliség”, a javítás **módja** legyen a rendező elv, a főkategória, és ezen belül következzenek a javítás indítékai. Ilyen például a betoldások csoportja. Máskor viszont a korrekció **funkciója**, indoka (pl. anticipáció, perszeveráció) tűnt alkalmas rendezőelvnek, mivel egy sorrendi csere egyaránt kiderülhet akár betűjavításból, akár a betű, szórészes, szó vagy nagyobb egység törléséből. Úgy látszik azonban, hogy hasonló gondokkal a nyelvbotlások osztályozásakor is kellett számolni: Fromkin az UCLA-korpusz tapasztalataira alapozott modelljében a nyelvbotlásokat magukat magyarázó

(anticipáció, perszeveráció) és leíró jellegű (kiesés, betoldás) kategóriákba sorolta (vö. Huszár 2005: 35). Állandó gond egyes jelenségekkel kapcsolatban, hogy több helyre is besorolhatók: multikauzálisak. Bizonyos kategóriák viszont kölcsönösen hiányoznak: a nyelvbtlások körében például nem számolhatunk betűjavítással, ami a kódexanyagban az egyik legfrekvenciáltabb kategória, ugyanakkor anyagomban nem fordult elő freudi elszólás.

A kategóriákat tehát az elmélet és az empiria közösen alakította ki, egyesítve a tévesztések és a korrekciók módzatait.

A legáltalánosabb **tévesztések**:

- kihagyások (betűé, szórészé, szóé vagy ennél nagyobb egysége),
- hibás választások (betűé, inflexiók toldaléké, szóé, nagyobb egysége),
- sorrendi hibák: anticipáció (későbbi elem előrehozása), perszeveráció (korábbi elem megtartása), metatézis (hangátvetés).

A **korrekciók** legfőbb módjai:

- betűjavítás,
- betoldások (betűbetoldás, szótagbetoldás, szóbetoldás),
- sorrendi javítások (jelekkel),
- törlés különböző technikákkal.

3. Az írott, történeti anyag **kategóriáinak** rövid **jellemzései** a lehetséges indítékokkal.

3.1. Betűjavítások

Alcsoportjaiban ez a kategória mutatja leginkább a 15–16. századi nyelvállapot sajátosságaiból eredő javításokat.

– Zöngés-zöngétlen cserék és bizonytalankodások. Az ómagyarban a zöngésségi oppozíció gyenge oppozíciónak látszik: a scriptorok többször úgy javítanak, hogy mindkét lehetőséget fenntartják.

– Betűformák hasonlóságán alapuló betűtévesztés, azaz az optikai jegyek elégtelen megkülönböztetése. A leggyakrabban érintett betűpárosok: $f \sim k$ (korábbi $c \sim t$, $r \sim z$, $n \sim m$ (a „lábas betűk”) $u \sim n$ (a „fordulós betűk”). Írástípustól is függő tévesztések, többnyire korspecifikusak.

– Fonéma-graféma megfelelések megváltoztatása. Ezek a megakadások többnyire konfliktus termékei. A konfliktus az előzményszöveg hangjelölése és a scriptor

által a fonéma-graféma átváltáskor előnyben részesített változat között van. Ha halmozódnak, megmutatják a scriptor hangjelölési hajlamait (többször érintik a szibilánsokat és az *ü* fonémát).

– Illabiális–labiális (*e~ö*) váltakoztatás. A háttérben itt nyelvjárás-használati okok állnak. Jellemzőbb általában az illabiális→labiális javítási irány. Összességükben ezek a javítások tanúskodnak a másolt szövegek régiségéről is, mutatják az eredetibb illabiális állapot lassú (és egyenetlen) megváltozását.

– *a~o*, *o~a* javítások. Lehetnek nyelvjárási háttérűek; de olykor – betoldott betű formájában – interferenciajelenségre is utalhatnak, főleg ha az eredeti és a betoldott betű között nem tud választani a scriptor.

– Javítóbetű. Scriptoriumhoz kötöttek látszik: a Nyulak szigeti műhely másolói közül többen a *h* betűt korrektúrabetűként alkalmazták, tévesen leírt betűket alakítottak *h*-vá. Ez szellemes megoldás, mert a *h* nemcsak hangérték nélkülisége (vö. *th*, *gh*, *dh*) miatt volt alkalmas téves betűk elfedésére, hanem azért is, mivel formája az ómagyar betűvetésben felső, középső és alsó betűszárak eltakarására is alkalmassá tette.

3.2. Betoldások. Ezek a betoldott egységek nagysága szerint mutatnak eltérést.

3.2.1. Betűbetoldás

– Kifelejtés miatt. Tisztán íráshiba, az arányok azt mutatják meg, ki mennyire figyelmes másoló.

– Fonéma-megkülönböztetés, fonéma-egyértelműsítés miatt. Az ómagyar helyesírásban egy betű több hangot is jelölhetett. Az *e* például *e* és *é* értékben, az *a* és *á* értékben is használatos volt. A kezdeti törekvések a hosszú magánhangzók elkülönítésre a betűkettőzés technikájával indultak, az *é* jelére tehát *ee*, az *á*-éra *aa* stb. A javításokban többször fonológiai tudatosságot lehet észlelni, ott javítanak betűbetoldással, ahol fontos a megkülönböztetés (pl. *lelket~lel két*, *meg~még*, *láttak~látták*, *kor~kór* stb.). Más oldalról több betű is jelölhetett egy fonémát. A javítás itt is az egyértelműséget szolgálja: *vigjazuán* (az *j* betoldásával a scriptor kizárta az egyébként lehetséges 'vigaszván' olvasatot), ilyen még a *szegénységet~szégyenséget*, *egyezség~egészség* is.

– A beszélt nyelvi alak javítása a normához közelebb állóra (leginkább a beszédben kiesett *l*-eket pótolták utólag, pl. *vona~volna*).

3.2.2. Szórészbetoldás (ezek többnyire – de nem mindig – szótagnyi egységek) egyetlen indíték a figyelmetlenség, tipikus megakadásjelenség; az azonos szekvenciák hajlamosíthatnak rá.

3.2.3. Szóbetoldás

– Kifejejtés. Ilyenkor grammatikai hiány van a mondatban, ez tipikus megakadásjelenség.

– Nem tartalmaz rövid szavak betoldása. Kimaradásuk történetileg is igazolja a pszicholingvisztikának azt a megállapítását, hogy az olvasási folyamat során a fixálások döntően a tartalmas szavakra esnek (Gósy 1999: 236–237). A betoldott szavak ugyanis főként a viszonyszók kategóriájába tartozó (és rövid) lexémák: névelők, igekötők, névmások, tagadószó, névutó, segédige, kötőszók. Olyan nyelvi elemek esetében viszont, amelyeknek kialakulása, illetve terjedése (névelő, igekötő) az ómagyar kor nyelvi eseménye, a nyelvi változás regisztrálása is lehet.

– Szövegbővítés. Ilyenkor a szövegben nincs grammatikai hiány. A latin forrás-szöveg és a magyar alapszöveg(ek) ismerete nélkül nem tudható biztosan, hogy kimaradtak-e eredetileg, azaz valódi megakadásról van szó, vagy pedig a másoló bővítéseiről, szövegformálásról. Például: *nağ keserw Sýrassal meg ölele es meg czokola ees keery wala zeretö fjam iesws* (ÉrsK. 83a, a betoldott rész félkövér).

3.3. Morfoszintaktikai jellegű megakadások. A scriptorok a szöveg grammatikai szerkezetén alakítanak: vagy egyszerűen hibát javítanak, vagy – esetleg szövegformálási szándékkal – változtatnak (igeidőt, igeragozást, névszórágot stb.). Ezek is jelezhetnek nyelvi változást, például vonzatváltást.

3.4. Sorrendiséggel kapcsolatos megakadások. Mint már említettük, ebben a csoportban a funkció a meghatározó, a korrekció módja pedig különféle formákat ölthet.

3.4.1. Anticipáció. A másolással keletkezett szövegek tipikus megakadásai: a scriptor szeme előbbre tart, későbbi betűt, szót, esetleg sor(ok)at hoz előre. Az anticipáció mértéke (hogy az aktuális helyhez képest hányadik betű kerül előbbre) összefüggésben van a scriptor szemmozgásának az ütemével. A betűanticipáció a szóhatárt is átlépheti. Ha terjedelmesebb szövegdarabokat

érint az anticipáció, ahhoz rendszerint részleges szövegazonosságok és/vagy a másoló figyelmetlensége vezetnek. Többször szövegformálás gyanúja is szóba jöhet. Például: *chak <ba> felelm nekevl : de meeg ennek felette batron es vigan* (DomK. 26).

3.4.2. Perszeveráció. Itt az aktuális helyen egy korábbi elem jelenik meg, amely – az anticipációhoz hasonlóan – az adott helytől szintén különféle távolságban lehet, átlépheti a szóhatárt, lehet szövegdarab is.

3.4.3. Metatézis. A viszonylag ritkán elkövetett tévesztések közé tartozik. Például: *<rekez> → rezkethwe* (KeszthK. 3), *azalatos* (ÉrdyK. 152b; *alazatos* helyett).

3.5. Szótévesztés rögzült használatból (sztereotípiából) következően a megszo-kott szókapcsolatok hatnak, nyilván asszociációs kapcsolatokon keresztül. Nem ritka tévesztés. Például: *istennek zent <f> zwleje* (GömK. 215; itt a *fia* szót kezdte el); *hogy ez te zent <test> aztaladtul* (GömK. 86; valószínűleg a *tested* szót kezd-hette el, mert áldozásról van szó).

Mint már említettem, a vizsgált kategóriák nem mindig tiszta formájukban va-lósulnak meg, hanem többször egymásba játszanak, multikauzálisak. Gyakori, hogy nem dönthető el, anticipációról vagy perszeverációról van-e szó, ha elől és hátul is ott az indukáló elem. A szövegformálási tevékenység, amely fordításkor szórendi változtatást jelent, sokszor öltheti anticipáció formáját stb. A besoro-lásban ilyenkor az „életszerűség” segít. Ha van már egy képünk a scriptorról a hibázások vonatkozásában, az megkönnyítheti a döntést.

4. Eredmények és következtetések. Az ómagyar kéziratok eddigi hibatipológiai vizsgálatai alapján az alábbi megállapítások tehetők.

4.1. Egyén és hibatipológia

4.1.1. Ismert scriptorok esetében. Az egyes másolókra mentálisan jellemző, milyen hibákat és milyen arányban követnek el. Három, egy műhelyben dolgo-zó scriptorról történt eddig ilyen vizsgálat. Ezek: Ráskay Lea (Haader 2011a), Legéndy Kató (előadás a Nyelvtudományi Intézetben, 2009. december) és Sövényházi Márta (Haader 2009). Hibázásaik alapján eltérő scriptori egyéni-ségeknek mutatkoznak. Ráskayt javításai feledékeny, kissé szétszórt, de nyelvi-ségében igen minőségi másolónak mutatják, aki a szöveg formálásában is részt

vett, és akinek korrekciói német kontaktushatásra is utalnak. Legédy Kató javításaiban egy korábbi nyelvallapot felé való fordulás figyelhető meg, feltűnő sztereotip használatból adódó szótévesztéseinek gyakorisága, anticipációs hibái lassabb szemmozgásra utalnak, korrekciói összességükben idősebb scriptor képét idézik (amely tény más oldalról igazolást is kap). Sövényházi Márta a figyelmes, az esztétikus javításra ügyelő, kontaktushatásoktól mentes, egy másolói sémának leginkább megfelelő, „szabályos” scriptor.

4.1.2. Scriptorkezek identifikálása. A hibatipológiai vizsgálatok segítséget nyújtanak ahhoz, hogy két kéz azonossága vagy különbözősége igazolható legyen olyan esetekben, amelyekben a paleográfiai elhatárolás bizonytalan. Ez a forráskiadások szempontjából lényeges kérdés (legutóbb az AporK. kezeinek számát sikerült így meghatározni; megjelenés alatt).

4.2. Korszak és hibatipológia

4.2.1. A német kontaktushatás. A másolás második mentális fázisában fonéma→graféma átváltás történik. Ekkor egyes scriptoroknál egy német, közelebről bajor-osztrák megfeleltetési kód lép elő: az *fv*-ként jelenik meg, a zöngés mássalhangzó zöngétlenként realizálódik (vagy fordítva), a labiális *a*-nak megfelelő jelet többen az *o*-ban találják meg, és a szibilánsok jelölésében is németes hangjelölés mutatkozik. Ehhez csatlakoznak még az intervokális helyzetben megrövidült hosszú mássalhangzók: *ilic*→*illic*, *tete*→*tette*. A hibák kiterjedtsége és számaránya olyan mértéket is ölthet, hogy egyes scriptoroknál (mint pl. a LobkK. és a DebrK. közös keze) felmerül a nem anyanyelvűség gyanúja.

Az ómagyar korra nézve eddig csupán a latin hatásával volt szokás számolni. A kódexmásolók hibatipológiája alapján azonban a nyelvi kontaktusokról alkotott képet módosítani érdemes: meg kell toldani a német kontaktushatással. Ez a hatás – ismerve a magyar–német nyelvi érintkezések történetét – bizonyosan kiterjedt és jelentékeny volt, jöllehet hatóköre erősen különbözött a latinétól.

A német hatás inkább az élőbeszédbeli kétnyelvűség következménye, a beszélt nyelven keresztül hatott, és a fonológiai-fonetikait rendszert érintette, nem a grammatikait – szemben a kulturális csatornákon át érkezett latinnal, amely az iskoláztatással és a fordításirodalommal jelent meg, és a grammatikai rendszert érintette, a fonológiai érintetlenül hagyta.

Szociolingvisztikai szempontból: a kétfajta hatás két különböző réteghez kötődött. A latin a tanult, egyetemjáró, kódexfordító rétegre hatott, a kódexmásolókra nem – legalábbis nem jellemzően, mert a scriptorok közül kevesen voltak egyben

fordítói is az általuk leírt szövegeknek. A németnek a hatása ezzel szemben első-sorban a kódexmásoló rétegnél figyelhető meg, és egyénhez kötött. Az egy scrip-toriumban másolók között is lehet egészen különböző. A latin kontaktushatás ebben a korban a férfiak privilégiuma volt, a németé a női scriptorok munkáiból is jól látszik (vö. Haader 2010).

4.2.2. A beszélt nyelv a 16. században. A hibázások töredékes képet rajzol-nak egy-egy korszak beszélt nyelvéről is. A 15–16. századra nézve a beszélt nyelv az alábbiakat mutatja: erőteljes német kontaktushatás, már jelentkező normatív törekvések, de döntően még a területi nyelvváltozatok uralma, továbbá a korábbi illabiális állapotot megszüntető, labializálódási folyamat határozott terjedése.

4.3. Írástípus és hibatipológia. A vizsgálandó kérdés az volt: a scriptor által választott írástípusnak (bastarda vagy kurzív) azonos kéz esetében van-e hatá-sa a hibázásokra nézve. A válasz (Sövényházi Márta gyakorlata alapján), hogy alapjaiban nincs: a mentális folyamatok az egyénre jellemzően stabilak marad-nak (Haader 2011b).

4.4. Szociokulturális helyzet és hibatipológia. Bizonyos másolók magas(abb) társadalmi-műveltségi helyzetéről vannak ismereteink. Ezek megakadásainak összevetése aránylag keveset író, írásképből, hangjelölésből láthatóan gyen-gé(bbe)n képzett kezekével mutatja, hogy a szociokulturális háttérnek van kihatása a hibázásokra (vö. Haader 2012).

5. A további kutatások iránya

- További scriptorok javításainak vizsgálata.
- Szociolingvisztikai és hibatipológia: van-e különbség, és ha igen, mi a férfi és a női másolók megakadásai között?
- Jó lenne vizsgálni, hogy mutatkozik-e különbség a nem önálló, de eltérő úton keletkező szövegprodukciók, azaz a másolt és a diktált szövegek hibatípusai között, ehhez azonban először olyan szövege(ke)t kellene azonosítani, amelyek kétség nélkül diktálás után születtek.
- Végül a legfontosabb: önálló szövegek alkotásakor (fordítás, fogalmazás) re-gisztrálható-e hibatípusbeli eltérés a másolt szövegektől? Ez súlyos kérdés, esetleges megválaszolhatósága a korai ómagyar szövegekkel kapcsolatban az iro-dalom- és a nyelvtörténet számára egyaránt kulcsfontosságú.

Irodalom

- A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8. Debrecen.
- Berg, T. 1988. *Die Abbildung des Sprachproduktionsprozesses in einem Aktivationsflussmodell. Untersuchungen an deutschen und englischen Versprechern*. Niemeyer, Tübingen.
- Dejcsics Konrád 2010. Szövegek útvesztőjén át a Bibliához. In: *Biblia scripta*. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma.
- Dienes Erzsébet 1980. *A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest, 277–287.
- Fromkin, Victoria A. 1973. Introduction. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Speech Errors as Linguistic Evidence*. Mouton, The Hague–Paris, 11–45.
- Fromkin, Victoria A. (ed.) 1980. *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco.
- Fromkin, Victoria A. 1980. Introduction. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco, 1–12.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Gósy Mária 2000. A beszédszünetek kettős funkciója. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Gósy Mária 2001. A lexikális előhívás problémája. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2001. Elméleti és alkalmazott fonetikai tanulmányok*. MTA nyelvtudományi Intézet, Budapest, 126–142.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–203.
- Gósy Mária (szerk.) 2004. „Nyelvbotlás”-korpusz, tanulmányok. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 6–18.
- Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Haader Lea 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- Haader Lea 2010. Egy ómagyar kori kontaktusjelenségről. Német hatás nyomai ómagyar szövegeken. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 87–97.
- Haader Lea 2011a. Ómagyar megakadásjelenségek: Ráskay Lea tollbotlásainak típusai. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 79–94.
- Haader Lea 2011b. Írástípus és hibatipológia. Sövényházi Márta bastarda és kurzív szövegrészleteinek összevetése. In: Csiszár Gábor – Darvas Anikó (szerk.): *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 147–154.
- Haader Lea 2012. A (szocio)kulturális háttér szerepe az ómagyar scriptorok megakadásjelenségeiben. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra – Kulturális nyelvészet*. Magyar szemiotikai tanulmányok 25–26. Budapest, 143–149.
- Hotopf, W. H. N. 1980. Semantic Similarity as a Factor in Whole-Word Slips of the Tongue. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco, 97–109.
- Huszár Ágnes 2002. Nyelvbtlások: A tipizálás nehézségei. In: Fóris Ágota – Kárpáti Eszter – Szűcs Tibor (szerk.): *A nyelv nevelő szerepe*. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Lingua Franca Csoport, Pécs, 333–337.
- Huszár Ágnes 2005. *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbtlások tükrében*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XL. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press, Cambridge MA.
- Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Nottbusch, Guido 2008. *Handschriftliche Sprachproduktion. Sprachstrukturelle und ontogenetische Aspekte*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Szende Tamás 2009. Nyelvbotlások: a nyelvtudomány Rubik-kockája. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 266–278.
- Szépe Judit 2007. *Nyelvbotlástípológiák* I. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Előadásvázlat.
- Szépe Judit 2008. Rövidzárlat és kisiklások a nyelvi realizáció szintjei között. *Nyelvtudományi Közlemények* 105: 312–342.

HÁMORI ÁGNES

NEVETÉS A TÁRSALGÁSBAN

A nevetés és a nyelvi humor az emberi társalgások legalapvetőbb összetevői közé tartoznak. Számos társalgáselemzési munkában találni is említést idevágó jelenségekről, a nevetésről azonban önmagában ritkán esik szó, többnyire más témák, elsősorban a humor vagy a viccelődés kapcsán válik elemzés tárgyává. Ennek megfelelően a társalgásbeli nevetéssel kapcsolatos nyelvészeti megállapítások is gyakran elnagyoltak vagy általánosítók. A nevetés a társalgáson belül azonban nemcsak a humor valamiféle járulékos velejárója, hanem önmagában is lényeges jelenség, amelynek többféle funkciója és változata is van, és nem is mindegyik kapcsolódik a humor valamely megnyilvánulásához, bár a kettő közötti kapcsolat szoros és nyilvánvaló. Az alábbiakban a nevetés jelenségére koncentrálnunk, és a társalgásokban megfigyelhető legfontosabb funkcióit szeretnénk nagy vonalakban áttekinteni. Tekintettel a társalgásbeli nevetéssel kapcsolatos magyar kutatások viszonylag kis számára, a saját elemzéseken alapuló megállapítások előtt a tanulmány első és második része viszonylag nagy teret szentel a jelenség tágabb összefüggérendszerének és néhány alapvető megközelítésmódnak a bemutatására is.

1. Humor és nevetés: megközelítések és magyarázatok

A humorról és a hozzá kapcsolódó nevetéssel, mint az emberi viselkedés és kultúra meghatározó részével, számtalan elemzés és tanulmány foglalkozik, kutatásuknak több száz éves hagyománya van, és számos tudományterülethez köthető. A pszichológiában a humort elsősorban mint kognitív és/vagy emocionális jelenséget vizsgálják, a nyelvészek főleg a humoros szövegek, például a viccek vagy a szójáték jellegzetességeit kutatják, a szociológusok a humor és a társadalmi vagy kulturális tényezők összefüggéseivel foglalkoznak, de filozófiai, esztétikai, etológiai stb. kutatások is léteznek (vö. Günther 2002: 7; Coates 2007: 30; O'Connel–Kowall 2004: 464). A humor és/vagy a nevetés jelenségét ezek különböző megközelítésekben tárgyalják, ennek során több fő irány és magyarázó

fogalom is megjelenik; érdemes röviden kitérni ezekre, ugyanis a nyelvészeti elemzésekben is lényeges szerepet kapnak.

A humor és/vagy a nevetés magyarázatával kapcsolatban három fő elméleti irány különíthető el, amelyek nem ellentétesek, inkább kiegészítik egymást: a **feloldódás**-, **megkönnyebbülés**- vagy **szelepelméletek**, az **inkongruitás**- vagy **konfliktuselméletek** és a **fölényelméletek** (Glenn 2003: 20; Günther 2002: 7; Tauzin–Csík–Tiszóczy 2005: 132; Séra 1980). Az elsősorban Freud munkásságára visszanyúló megkönnyebbülés- vagy szelepelméletek szerint a nevetés egyfajta megkönnyebbülésből származik, amely egy kellemetlen helyzet vagy feszültség feloldódását vagy a konvenciók által kiváltott kötöttségekből való megszabadulást kíséri. Az inkongruitási vagy konfliktuselméletek szerint a nevetés kiváltója az össze nem illés és az ennek feldolgozásával járó kognitív erőfeszítés. Akkor nevetünk, ha két (vagy több) dolog nem harmonizál egymással, egy valós vagy elméleti helyzet egyes részei – amelyek lehetnek gondolatok, érzések, egy helyszín vagy viselkedés is – ellentmondásosak vagy össze nem illők, mégis szintézisbe kerülnek egymással, avagy egy helyzet értelmezésében két lehetséges interpretációs keret kapcsolódik össze és kerül összeütközésbe (Glenn 2003: 21). Ez esetben a nevetést az elvárt és a valóságos esemény közti konfliktus, a két (a komoly és a humoros) értelmezési keret közötti váltás, illetve – más fel fogásban – az inkongruencia feloldása során létrejött öröm vagy kellemes érzés váltja ki (Günther 2002: 12). A fölényelméletek elsősorban a humornak a társas viszonyokkal való összefüggését állítják a középpontba, és elsősorban a más személyek fölötti hatalomgyakorlással, mások megalázásának lehetőségével, vagyis egyfajta agresszióval kapcsolják össze. Ez utóbbi elméletek a humornak és a nevetésnek a társas tényezőkkel és a társas-kulturális kontextussal, a társas viszonyok alakításával való kapcsolatát is nagymértékben hangsúlyozzák (Günther 2002: 13). A humor és nevetés modern magyarázatai között szerepel a nevetés összekapcsolása az „**arousal**”-nak, azaz az emberi szervezet izgalmi és éberségi állapotának a hirtelen változásával (megemelkedésével vagy váratlan csökkenésével); ehhez közel áll az a magyarázat, amely szerint a nevetést egyszerűen a „pszichológiai vagy mentális állapot jóleső megváltozása” váltja ki (Glenn 2003: 23).

Az emberi viselkedésben a nevetés eredendően az öröm egy kifejezési módja (Glenn 2003: 16). Az ember egyedfejlődésében a mosoly és a nevetés igen korán megjelenik: az élet első 10 hetében még úgynevezett REM-mosoly figyelhető meg, amelynek nincs köze külső ingerekhez, majd ezt követően megjelenik a szociális mosoly, amely az idő előrehaladtával egyre differenciáltabbá és egyre

inkább társas természetűvé válik (Glenn 2003: 17; Tauzin et al. 2005: 132).¹ A legújabb kutatások egyre erőteljesebben a nevetés társas természetét állítják a középpontba: ezek között fontos az a felfogás, amely az emberi nevetést a szociális játék jelenségével kapcsolja össze, és evolucionálisan a szociális játék egy formájából eredezteti (vö. Vettin–Todt 2005: 220). A nevetést – valamint az azal rokon mosolygást – e tanulmányok egyfajta **játékjelzésként** értelmezik, és a főemlősök ellazult állapotot tükröző, nyitott szájú arckifejezéséből vezetik le, amely vizuális játékjelzésként működik (Vettin–Todt 2005: 218). A játékjelzések azt az üzenetet közvetítik, hogy a következő viselkedést – például egy birkózást vagy verekedéskezdeményezést – a felek játéknak szánják-e, de szabályozhatják a játékos viselkedés hosszát vagy intenzitását is.²

A nevetésnek ilyen, játékjelzésként való megközelítése közvetlenül összekapcsolható azokkal a társalgáselemzési meglátásokkal (Jefferson–Sacks–Schegloff 1977; Gumperz 1982: 131; Günther 2002: 153; Glenn 2003: 28; Norrick 1994), amelyek arra mutatnak rá – Bateson 1953-as tanulmánya nyomán (Bateson 1953), amely szerint a társalgásban választhatunk „komoly” és „játékos” akciómód között –, hogy a nevetés a társalgásban gyakran kontextualizációs utasításként vagy értelmezési keretet pontosító jelzésként működik: jelzi a beszédpartnereknek, hogy az adott megnyilatkozás viccnek vagy humoros adaléknak szánták, vagy egy fenyegetőnek értelmezhető aktust enyhít, avagy az adott szituáció humoros feldolgozási módját kínálja fel. A nevetés ezekben az esetekben nemcsak utólagosan pontosíthatja, hanem eleve kijelölheti az értelmezési keretet (Glenn 2003: 28); ugyanezt az elméletet támasztják alá Coates elemzései, amelyekben bemutatja a társalgásbeli nevetés és humor egyfajta „játékkeret”-et megteremtő szerepét („talk in a play frame”, Coates 2007; Norrick 1994). A nevetéssel kapcsolatos újabb kutatások azt is kimutatják, hogy a nevetés vokalizációja önmagában is alkalmas arra, hogy az interakciós partnerekből nevetést vagy azzal rokon válaszreakciót, például mosolygást hívjon elő, vagy megnövelje a humoros viselkedés, a viccelődés vagy a vidámság jelzéseinek arányát (Vettin–Todt 2005: 218), vagyis eleve kijelöljön, felkínáljon egy jellegzetes társalgási stílust és a hozzátartozó értelmezési keretet.

¹ Ezek mellett említhető a csiklandozás által kiváltott nevetés, amely reflexszerűnek tekinthető (vö. Chapman–Foot 1976 is). A csiklandozás a nem humán főemlősöknél sok esetben a társas játékviselkedés körébe tartozó jelenség, számos főemlősnél pedig a nevetés vagy ahhoz hasonló hang az örömteli társas viselkedés jellemzője, és elsősorban a játékos birkózással kapcsolódik össze.

² A főemlősök játékot jelző hangjelzései számos jellemzőben hasonlítanak egymásra, például alacsonyabb amplitúdó. Játékjelzésként a főemlősök között működhetnek a jellegzetes arckifejezések vagy hangjelzések mellett bizonyos testtartások és mozdulatok is. Bővebben lásd Vettin–Todt 2005: 218.

A nevetésnek játékjelzésként való megközelítése tehát szintén egy lehetséges és nyelvészeti szempontból lényeges magyarázatot kínál; továbbá nemcsak azért fontos, mert aláhúzza a nevetés szociális természetének jelentőségét, hanem azért is, mert rámutat a nevetés kommunikatív használatára (vö. Tauzin et al. 2005: 132) is. A nevetés ennek értelmében nem vagy nemcsak spontán, reflexszerű reakcióként (vagyis megkönnyebbülést vagy örömezt követő biológiai eseményként), hanem **kommunikatív**, jelentéshordozó aktusként is jelen van az emberek közti társas érintkezésben.

A fenti magyarázó elméletek mellett a humor funkcióinak is számos leírása létezik sok ponton kapcsolódva a fentiekhez. A humor egyik fő funkciója az önvédelem, a stressz feloldása: a humor által eltávolodás történik a stresszes helyzettől vagy a negatív élménytől, egy távolabbi nézőpont, tágabb perspektíva teremődik meg, és ez adja az én védelmét (Günther 2002: 14). A humor másik alapvető funkciója a társadalmi létmódhoz és csoportkultúrához kapcsolódik, és elsősorban a társas határok kijelölését és a társas pozicionálást szolgálja. A humor és nevetés társas funkciója e szempontból elsődlegesen a társas távolság csökkentése, szolidaritás megteremtése vagy erősítése, a csoporton belüli összetartozás növelése (Coates 2007). Emellett sok formájában összekapcsolódik az alá- és fölérendeltség szabályozásával is, a személyek vagy csoportok közti dominancia-viszonyokkal és azok alakításával. (Ennek kapcsán szintén a humor jellegzetes megjelenési formái figyelhetők meg, például ilyen az elnyomott csoportokra – színesek, nők – jellemző vagy rájuk vonatkozó humor (Günther 2002: 15; magyar vonatkozásban gondolhatunk a zsidó- vagy cigányviccekre). A humor egy fontos társas funkciója egyfajta enyhítés vagy védelem is, amelynek segítségével társas szempontból fenyegető aktusok vagy tabukat érintő cselekvések is végrehajthatók. A humor funkcióinak harmadik fő csoportját „interszónális” természetűeknek nevezhetjük: ezek az egyénhez, vagyis az én megjelenítéséhez és társas viszonyaihoz kapcsolódnak, és elsősorban az intimitás – két személy közti közelség – mértékének szabályozásával, illetve a beszélő énjére való figyelem felkeltésével vagy megtartásával függnek össze. Ebben a funkcióban a kreativitás és az esztétikai érzék dimenziója, valamint a másokkal való kapcsolat gondozásának, a gondoskodásnak a síkja – a személyes távolság csökkentése és feszültségek oldása – is fontos mozzanatként jelenik meg.

Mint látjuk, a humor és a nevetés magyarázatával és funkcióival számos elmélet és tanulmány foglalkozik. Ezek nagy része összekapcsolva vagy felcserélhetően használja a humor és a nevetés fogalmait, sőt nemegyszer a „vicc” és „viccelődés” (*joking*) fogalma is megjelenik (pl. Coates 2007: 30): e fogalmak legtöbbször

összemosódnak, és viszonyuk tisztázatlan marad. A humor és a nevetés azonban nem jár feltétlenül együtt, és a vicc vagy a viccmesélés sem a humor egyetlen megjelenési formája. Továbbá amellet, hogy a nevetés nem csak humoros megnyilatkozásokban vagy viccekhez kapcsolódva jelenhet meg, egy humoros megnyilatkozás vagy szituáció sem vált ki minden esetben nevetést (vö. Glenn 2003: 24; Jefferson 1979). A nevetés elmaradásának többféle oka lehet: így a humor feldolgozásának sikertelensége a befogadó részéről vagy a nevetés szándékos megtagadása (vö. Priego-Valverde 2009).

A nevetés és a humor aktusait – nyilvánvaló kapcsolataik ellenére – önmagukban is érdemes tehát vizsgálni. A továbbiakban elsősorban a nevetés jelenségéből indulunk ki, annak nyelvi szerepére, diskurzusbeli funkcióira koncentrálunk, és a nyelvi humorral nem foglalkozunk részletesebben, csak amennyiben a nevetés elemzése kapcsán szükséges.

2. Nevetés: fajták és funkciók

A nevetés jelenségkörébe egészen eltérő hosszúságú és jellegű hangjelzések tartoznak, mint a metanyelvi megnevezések nagy száma is mutatja (nevetés, kuncogás, hahota, heherészés, vihogás, gúnykacaj, röhögés stb.), és ezek különbségei szorosan összefüggenek a társas funkciókkal. Külön megemlítendő a nevetés egyik legfontosabb változata: a mosoly, vagyis a hangjelzés által nem kísért nevetésszerű arckifejezés (vö. Glenn 2003: 10; Tauzin et al. 2005: 135); ennek szerepe is lényeges a kommunikációban, hasonlóan más nonverbális jelzésekhez. Itt csak a hangjelzés által kísért jelenségekkel foglalkozunk, amelyeket a továbbiakban egységesen „nevetés”-nek nevezünk.

E hangjelzések több szempontból is jellemezhetők: elsősorban a hossz, a zöngemínőség és az amplitúdó lényeges. A nevetések hossza átlagosan 700–850 ms között van, ezen belül eltérések mutatkoznak nemek szerint (átlagosan 798 ms nőknél és 601 ms férfiaknál³), illetve fő diskurzustípus (narratíva vagy társalgás) és aktuális funkció szerint is: a narratívákban előforduló nevetések átlagos hossza 724 ms, a társalgásokban 854 ms (Neuberger 2012: 226). A nevetések hossza emellett nagy szórást mutat: magyar nyelvű spontán társalgásokban például a legrövidebb mért nevetés 150 ms, a leghosszabb 4077 ms volt (Neuberger 2012: 219, 226). A nevetés altípusaiban lényeges jellemző az is, hogy zöngével vagy a nélkül valósulnak meg. Akusztikai jellemzőik egyébként (formánsok, amplitúdó, zöngemínőség) a beszédhez hasonlatosak, akárcsak szótagszerű felépítésük (az akusztikai jellemzőkről részletesebben lásd Glenn 2003: 10–13; Neuberger 2012; Beke–Neuberger 2013).

³ Német és olasz anyanyelvű beszélőknél, idézi Neuberger 2012: 219.

A nevetés egyes fajtái és típusai különféle módon közelíthetők meg. E tanulmány a nevetést a társas viselkedés részeként, **társas-interakcionális** megközelítésben kívánja vizsgálni, diskurzusbeli funkcióit állítva a középpontba; ehhez elsősorban az interakcionális szociolingvisztika, a beszélésnéprajz és a nyelvészeti konverzációelemzés elméleti és módszertani megállásaira támaszkodik. Bár e társas-interakcionális keretben is számos elemzési lehetőség létezik, van néhány olyan kulcsfogalom, amelyek alapvetőnek tűnnek, és állandó jelleggel előkerülnek a nevetések elemzésében: egyrészt a **társas viszonyok** és jelentések alakítása; ezzel szoros összefüggésben a **kontextus**, **kontextualizáció** és **kontextualizációs utasítások** jelensége; végül a **beszélgetések szerkezeti szerveződése** és mikrostruktúrája (a fordulók, fordulóváltások, szekvenciális szerveződés szabályozása).

Ha a nevetést a **társas viselkedés** részeként vizsgáljuk a diskurzusokban, ez elválaszthatatlan a nyelvhasználat társas beágyazottságának, a társas viszonyok és a társalgás összefüggéseinek, a társas jelentéseknek, valamint egyáltalán a jelentés közös létrehozásának elemzésétől (vö. Tátrai 2011; Bartha–Hámori 2010); ezen belül elsősorban a **szolidaritás**, **intimitás (közelség)** és **barátságosság**, másrészt az **alá- és fölérendeltségi viszonyok** alakítása, a társas pozicionálás jelentik a legfontosabb vizsgálandó területeket.

A nevetésnek **kontextualizációs utasításként** való leírása ahhoz a felismeréshez kapcsolódik, hogy az emberi kommunikációban a beszédpartnerek a jelentések létrehozása során kontextusokat vagy értelmezési kereteket hoznak létre, amelyekben az értelmezés történik (Gumperz 1982: 130; Schifffrin 1994: 364; Coates 2007; Tátrai 2011). A megfelelő megértés érdekében a kommunikációs partnerek kontextualizációs „utasításokat”, jelzéseket adnak egymásnak arra vonatkozólag, hogy felfogásuk szerint mi történik az interakcióban, milyen kereteket működtetnek, illetve milyen értelmezésre kívánják a figyelmet irányítani. Ezek lehetnek nonverbális jelzések, intonációs jelenségek, diskurzusjelölők, de maga a grammatikai struktúra és lexikai választások is. A nevetés egyik legfontosabb funkciója a társalgásban a már említett játékjelzésként való kontextualizáció, de lényeges szerepe lehet a beszélői szerepek, a stílus vagy a beszélő nézőpontjának jelölésében, alakításában is.

A beszélők a kontextus kiépítése során különféle módon jelezhetik saját nézőpontjukat és értékelésüket az adott szituációhoz vagy egyes megnyilatkozásokhoz; ebben fontos szerepet kap a **szubjektívizáció**, vagyis az a művelet, amellyel az aktuális beszélő saját kognitív (értelmezői és értékelői) attitűdjét megjeleníti a megnyilatkozásban, valamint a **perspektívizáció**, amely során a beszélő olyan

perspektívát hoz létre, amelyben kifejezi egy adott megnyilatkozással kapcsolatos reflexív viszonyulását és distanciálódását (vö. Tátrai 2011: 197). A nevetés és a humor funkciói között mind a szubjektivizáció, mind – különösen – a perspektivizáció lényegesnek tekinthető (vö. O’Connell–Kowall 2004).

A verbális interakciókban, társalgásokban a kontextualizációs utasítások nemcsak az aktuális beszélő beszédében jelennek meg, hanem a beszédpartner **háttercsatorna-jelzései** – a társalgás során a másik beszélő fordulója közben adott reakciók – is így működhetnek. A háttérscatorna-jelzéseknek többféle funkciója is lehet: egy részük a hallgató biztatását fejezi ki a további beszédre vagy értékelését az elhangzottakkal kapcsolatban, más részük beszédátvételi szándékot jelez (Duncan 1973; Hámori 2006: 151). A nonverbális háttérscatorna-jelzések, kontextualizációs utasítások között a nevetés és a mosoly a legfontosabbak között van (vö. Neuberger–Beke 2013), és megjelenésük során gyakran megfigyelhetjük mindhárom említett funkciót.

A háttérscatorna-jelzések jelensége átvezet a nevetések diskurzusbeli funkcióinak másik fő csoportjához, amely a beszélgetések **szerkezeti szerveződéséhez** kapcsolódik. Miközben ugyanis a társalgás során a résztvevők társas viszonyaik keretében jelentéseket hoznak létre, kontextusokat építve ki, módosítva és alakítva újjá, megszólalásaik sorrendje és váltakozása bizonyos szabályszerűségek alapján szerveződik. Az egyes megszólalásokat, amelyek a társalgásban váltakozva követik egymást, a nyelvészeti konverzációanalízis elnevezésével „fordulók”-nak nevezzük, amelyek a társalgás során nagyobb szervezeti egységekbe (szoros párokba, hármas egységekbe vagy hosszabb szekvenciákba) is összekapcsolódhatnak (Jefferson–Sacks–Schegloff 1974): mindezeket, különösen a fordulóváltást, kultúránként jellegzetes szabályozottság jellemzi. A fordulóváltás szabályozásában – a szünetek kitöltésében, háttérscatorna-jelzésként, avagy szóátadási vagy szóátvételi jelzésként – fontos szerep jut egyes nonverbális jelzéseknek, és ezek között kiemelt helyen áll a nevetés, illetve annak különféle változatai. Emellett a szomszédsági pár és szekvencia jelenségei is lényegesek a nevetések különféle funkcióinak, típusainak leírásában (lásd alább).

A nevetés társalgásbeli funkcióinak részletesebb vizsgálatánál az egyes kutatásokban különféle funkcionális és szerkezeti szempontok is megjelentek, nemegyszer egymással összefonódva. Ezek alapján számos megközelítési lehetőség és szempont megfogalmazható.

Mivel a nevetés a társas viselkedés része, vizsgálatában alapvető kérdés, hogy egyéni vagy közös akcióként valósul-e meg, vagyis a társalgás résztvevői együttesen részt vesznek-e benne, vagy csak az egyik fél nevet; eredendően egyéni

akciónak szánták-e, avagy elvárta vagy lehetővé tette volna a másik fél csatlakozását (lásd alább); ki volt a kezdeményező fél (Jefferson 1979); és végül, hogy a nevetés a társalgásban a humor valamely esetéhez kapcsolódik-e, és ha igen, milyenhez, és mindezek hogyan érintik vagy alakítják a felek közti társas kapcsolatot.

Más szempontból vizsgálható a nevetésnek a diskurzushoz való viszonya is: a nevetés helyzete az adott társalgáson és annak szerkezeti egységein belül (vö. Neuberger 2012: 228; Beke–Neuberger 2013), valamint az, hogy a diskurzusra magára, vagyis a diskurzusbeli megnyilatkozásokra reflektál-e inkább, vagy elsődlegesen a diskurzus résztvevőihez és a köztük levő társas viszonyhoz kapcsolódik.

Lényeges a nevetés hossza és megjelenési formája is: önálló vagy beágyazott szövegrészként szerepel-e az adott nevetés, és a társalgás fő vonalába illeszkedik-e, avagy mellékes megjegyzésekhez, „off record” („mikrofon mellé” történő) megnyilatkozásokban hangzik el (l. Holmes–Marra 2002: 1690; Hámori 2006: 151–153), és milyen hosszan. A nevetések hosszuk szerint, mint erről korábban már szó volt, igen nagy szórást mutatnak: magyar elemzésekben 150 ms és 4077 ms (!) közötti hosszúságúakra is lehetett példát találni (Neuberger 2012: 226).

A társalgás közben elhangzó nevetés a diskurzus szerveződése és a beszélői szerepek szempontjából is eltérően jelenhet meg, mégpedig három fő változatban: a beszélő saját beszédében, többnyire rövid nevetésként, amellyel a beszélő valamiképpen saját megnyilatkozására vagy beszédtevékenységére reflektál; a beszédpartner beszédét kísérő háttércsatorna-jelzésként; és önálló akcióként, amely esetben a nevetés többnyire hosszabb, és a társalgásban önálló fordulat, sőt akár szekvenciákat is alkothat. Az önálló cselekvésként megjelenő nevetés gyakran alkotja egy szoros vagy szomszédsági pár második tagját, és elvárt válaszként funkcionál; ezekben az esetekben fontos jelentéshordozó szereppel bírhat a nevetés **hiánya** is, vagyis az, ha egy elvárt válaszhelyzetben a nevetés elmarad (lásd alább, vö. Hámori 2006: 152; Priego-Valverde 2009).

Mindezek alapján a nevetések többféleképpen is vizsgálhatók a társalgásban. A továbbiakban néhány konkrét elemzést és fő megközelítésmódot ismertetünk, elsősorban házaspárok feladatmegoldó beszélgetéseinek (Tauzin–Csik–Tiszóczy 2005), munkahelyi társalgásoknak Holmes (2006), Holmes és Barra (2002), valamint londoni társalgásoknak és tinédzserek közti beszélgetéseknek (Conversational Corpus of British National Corpus és a Bergen Corpus of London Teenage Language, Günther 2002), illetve saját gyűjtött példáknak az elemzéséből indulva ki.

3. Nevetés a diskurzusban – elemzések, funkciók és szempontok

Mielőtt rátérünk a konkrét elemzésekre, meg kell jegyezni, hogy bár a nevetés maga univerzális jelenség (Glenn 2003: 13), használatának módja, alkalmai és különösen a humor, amelyhez kapcsolódhat, kifejezetten és erőteljesen szocio-kulturális jelenségek: kultúránként és beszélőközösségenként eltérő normák, elvárások és szabályok vonatkoznak rájuk, így például arra, hogy milyen helyzetben ki és hogyan nevethet, mi értelmeződik humorosként, a nyelvi humornak milyen műfajai vannak stb. (Hidasi 2008; Daczi–Litovkina–Barta 2008). Az itt bemutatott elemzések és meglátások az európai és angolszász beszélőközösség diskurzusain alapulnak, érvényességük tehát csak e megszorításokkal áll fenn.

Tauzin, Csík és Tiszóczi házaspárok feladatmegoldó beszélgetéseit elemezték a nevetések megjelenése és funkciói szempontjából. Ennek során a nevetés alábbi fő típusait – az ő kifejezésükkel: „akciótípusokat” – nevezik meg: 1. látható ok nélküli nevetés, 2. interakciószabályozó nevetések, 3. konfliktusszabályozó nevetések, 4. nem szándékos humor által kiváltott nevetés, 5. szándékos humor (pl. tréfálkozás) által kiváltott nevetés, 6. környezeti humorra való reagálás (a környezetben lejátszódó, humorosnak érzett esemény váltja ki). Ez a csoportosítás is jól mutatja, hogy a nevetés a társalgásban számos esetben nem a humorról kapcsolódik össze: különösen az interakció- és konfliktusszabályozó nevetések megfigyelése érdekes ebben a tekintetben. (Ugyanakkor e kategóriák elkülönítése nem teljesen helytálló, ugyanis a szándékos humornak magának is lehet mind interakció-, mind konfliktusszabályozó szerepe).

Az interakció- és konfliktusszabályozó nevetéseken belül további alcsoportokat neveznek meg. Az interakciószabályozó akciók között a legfontosabb altípusok: a szociális nevetés, a kezdeményező, a beszéd közbeni és beszédet követő nevetések. A szociális nevetés (vagy mosoly) e csoportosításban azokat az aktusokat fedi, amelyek a partner felé irányulnak, általában pozitív érzelmi töltetűek, és a társas kapcsolat szinten tartását vagy javítását szolgálják; nem kapcsolódnak valamelyik megnyilatkozáshoz, vagyis elsődlegesen nem a beszéd közben elhangzottakra reflektálnak, hanem a társas kapcsolatra magára. A kezdeményező nevetés (illetve többnyire inkább mosoly) funkciója annak jelzése, hogy az adott személy verbális akcióba akar kezdeni, vagyis ez az akciótípus elsősorban a beszélgetés szerkezeti szerveződéséhez, a fordulóváltás szabályozásához köthető. A beszéd közbeni és beszédet követő nevetés valamilyen módon kapcsolódik az elhangzott megnyilatkozások tartalmához. Tauzin és társai megfogalmazásában a beszéd közbeni nevetéstípusok funkciója „a közlés tartalmának módosítása (finomítása), és ennek megfelelően a pozitív szociális kapcsolat ápolása a másik

személlyel” (Tauzin et al. 2005: 136). A beszéd utáni nevetés szintén elsősorban az elhangzottak tartalmára reagál, és vonatkozhat mind a beszélő, mind a másik fél megnyilatkozására.

A konfliktusszabályozó nevetések jellemzői, hogy a párbeszéd résztvevői közti hosszabb vagy rövidebb konfliktushoz kapcsolódnak, és háttérükben valamilyen negatív érzelm áll. Fő típusai: a feszültségoldó, a negatív érzelmet leplező, a kritizáló nevetés és a kritizált személy nevetése; továbbá e kategóriában is vizsgálható a szándékos és a szándékolatlan humort vagy a környezeti humort követő nevetés. A feszültségoldó nevetés valamilyen feszültséget, zavart, tanácstalanságot hivatott levezetni, vagy a helyzetből adódó szorongást próbálja csökkenteni. A negatív érzelmet leplező nevetéstől vagy mosolytól az különbözteti meg, hogy nem irányul senki felé, míg az előbbi egy konkrét személy ellen irányul, és egyértelműen negatív érzelmi töltés kapcsolódik hozzá. A kritizáló nevetés (vagy mosoly) akkor jelenik meg, amikor az egyik fél egyet nem értését vagy kritikáját fejezi ki beszédpartnerével szemben; a nevetés célja itt az ezzel járó feszültség csökkentése vagy eliminálása; a kritizált fél nevetésének hasonlóképpen ez a funkciója (Tauzin i. m. 136–137).

Ennek az elemzésnek egyik legfontosabb jellemzője az, hogy kifejezetten a nevetés jelenségére koncentrál, különválasztva a humor más formáitól, és a gyakorlati megfigyelések alapján fontos szempontokat fogalmaz meg a nevetéstípusok főbb eseteinek megragadására. Ugyanakkor további pontosításra szorul: egyrészt mert szempontrendszerében strukturális, funkcionális és pszichológiai szempontok keverednek (mikor hangzik el a nevetés, mi a szerepe, milyen érzelmi töltéssel bír), továbbá az egyes alcsoportokon belül is jelentős eltérések lehetnek, amelyekre nem reflektál (illetve például az interakciószabályozás maga is felfogható strukturális és társas, jelentéshordozó jelenséggént is). Ennek a szempontrendszerbeli heterogenitásnak ugyanakkor megvan az az előnye, hogy rámutat arra, a nevetéstípusok megragadásában különféle, eltérő jellegű tényezők is fontos szerepet kaphatnak.

Holmes és Marra elemzéseikben (Holmes–Marra 2002; Holmes 2006) egy egységes szociolingvisztikai szempontrendszer alapján közelítik meg a nevetést, pontosabban a humor társalgási megjelenéseit, nem választva szét a kettőt. Ők kifejezetten a nyelvhasználói gyakorlóközösségek, a kultúra és a társas viszony- és jelentéskonstruálás elemzési keretében vizsgálják a humor és a nevetés különféle előfordulási típusait és azok társas funkcióira, a személyközi viszonyok jelzésében és konstruálásában játszott szerepükre koncentrálnak. Elemzéseikben munkahelyi beszélgetéseket dolgoztak fel, több munkahely- és vállalattípust

is összehasonlítva. A humor fő típusainak elemzése során megkülönböztették a humor használatának elsődlegesen „támogató” vagy „támadó” eseteit („broadly supportive humor” és „broadly contestive humor”, Holmes–Marra 2002: 1687); emellett vizsgálták a humor létrehozásban megfigyelhető összedolgozás, kollaborativitás mértékét is, különválasztva „minimálisan kollaboratív” és „maximálisan kollaboratív” humoros szekvenciákat, akciókat; végül a humor és a nemi identitás kidolgozásának kapcsolatait is elemezték.

A kollaboratív attitűd kapcsán rámutatnak arra, hogy a nevetés és humor összefügg a társalgási stílus egészével: egy-egy gyakorlóközösségben különböző humorstílusok létezhetnek, és ezek szorosan összekapcsolódnak a diskurzusra jellemző általános társalgási stílussal, így például a nevetés egyéni vagy közösségi jellege (egyéni vagy közös akció-e) szoros összefüggésben van a beszédstílus kooperatív vagy individualizált jellegével. A kooperatív társalgási stílusban („all-together-now” [ATN] beszédstílus, vö. Coates 1988: 120) jellemzőek az összefonódó megnyilatkozások, a támogató átfedő beszéd és a közös nevetés, az individualizált társalgásban („one-at-a-time” stílus, OAAT) kevesebb az átfedő beszéd, kevés a megosztott nevetés, és ritka a különböző beszélők fordulóí közötti szintaktikai összefonódás (Holmes–Marra 2002: 1690). A nevetés és a társalgási stílusok összefüggéseire Bartha–Hámori (2010: 313–314) tanulmánya is rámutat.

A humor és nevetés a Holmes és Marra által vizsgált beszélőközösségek, munkahelyek mindegyikének társalgásaiban viszonylag gyakran megjelent: a leggyakoribb előfordulások esetében átlagosan percenként 1 humoros adalékot találtak, és a legkevesebb előfordulást mutató társalgásokban is átlagosan 2–3 percenként elhangzott egy humoros vagy nevetéssel összefüggő megjegyzés vagy akció. A nevetés gyakoriságára Neuberger (2013) magyar anyagon végzett elemzése is rámutatnak, az általa vizsgált spontán társalgásokban 1,43 nevetés hangzott el percenként. A nevetés gyakorisága Holmesék elemzése szerint részben a társalgás résztvevői közötti ismertség mértékétől, illetve a köztük levő hierarchiaviszonyoktól függött, részben az adott munkatársak közötti jellemző kommunikációs csatornáktól (pl. személyes vagy email); továbbá különösen nagy szerepet játszott a vizsgált munkahely, vállalat típusa és az ott jellemző kommunikációs kultúra. Holmes és Marra elemzéseinek fontos meglátása, hogy a humor és nevetés használatának célja, társas funkciói is nagy eltéréseket mutattak az egyes munkahelyek között, az adott, kisebb beszélőközösség társalgási gyakorlatainak, saját belső kommunikációs kultúrájának függvényében; a nonprofit segítő szervezetekben például lényegesen más, kollaboratívabb volt a társalgási stílus egésze

és ennek megfelelően a humor és nevetés funkciói is, mint a kormányzati vagy profitorientált vállalatoknál. Az adott vállalat gyakorlóközösségének kultúrája mellett a nevetés és humor használata a kommunikációban szoros összefüggést mutatott a társadalmi nemi (gender) identitás és énmegjelenítés aktuális kidolgozásával is (Holmes 2006; vö. Bartha–Hámori 2010: 314).

Holmes és Marra elemzésükben elsődlegesen a humoros megnyilvánulásoknak és a társalgás megelőző részletének pragmatikai viszonyából indultak ki, így az egyes megnyilvánulás „pragmatikai ereje” alapján értékelték az adott beszélőnek a korábbi beszélőhöz való viszonyát, megkülönböztetve a „támogató” és „támadó” akciókat. A támogató („supportive”) humor használata támogatja, pragmatikailag megerősíti az előzetesen elhangzott kijelentést vagy megnyilatkozást; a kihívó vagy támadó („contestive”) akciók pedig kétségbe vonják vagy aláaknázzák az előzetesen elhangzó kijelentést vagy érvet (Holmes–Marra 2002: 1687). Ezek mellett megfigyelhetők olyan humoros akciók is, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a társalgásbeli megnyilatkozásokhoz, ez az úgynevezett „közbevetett humor”: itt azokra az esetekre gondolnak, amelyekben a beszélgetés fő vonalába beékelve hangzik el egy vagy több humoros adalék (Holmes–Marra 2002: 1690). A humoros akciók típusait a társalgási partnerek közötti személyes viszony tükrében, az interszónális társas viselkedés részeként is elemzik: így megkülönböztetik a megalázkodó vagy megalázó humort és a barátok közti, szolidáris vagy kooperatív humort. Az előbbi egyes munkahelyeken gyakori, míg barátok közti beszélgetésekben szinte sosem jelenik meg (Holmes–Marra 2002: 1693). Fontos jellegzetességgként emelik ki a humoros megnyilvánulás hosszát is: rámutatva, hogy egy társalgásban a humor megjelenhet egyszeri, rövid adalékként vagy hosszabb, kidolgozottabb humoros szekvenciaként, és mint ilyen, az interakcióban önálló cselekményként is szerepelhet (vö. Jefferson 1979). Továbbá különbséget lehet tenni az alapján is, hogy egy humoros szekvencia együttműködésen vagy versengő módon jön létre a társalgásban („collaboratively vs competitively constructed humour sequences”, Holmes–Marra 2002: 1694).

Günther (2002) a londoni beszélt nyelv társalgási korpuszán végzett elemzései nyomán a diskurzuselemzés módszertani keretében vizsgálja a humor és nevetés eseteit, mind a társalgási partnerek, mind a diskurzus szerkezeti szerveződéséhez való viszonyt szem előtt tartva. A nevetéseket vizsgálva az alábbi típusokat különbözteti meg: csatlakozó/barátkozó nevetés, kontextualizáló nevetés, ellenkező/kihívó nevetés, reflexív nevetés, heterogén nevetés, végül a be nem sorolható esetek (Günther 2002: 153–161). A csatlakozó/barátkozó nevetés a nevetés egyik legfontosabb, alapvető típusára mutat rá: a nevetés ez esetben a személyek közti

társas viszonyok gondozásához kapcsolódik, és a felek közti közelség, meghittség, barátságosság kifejezését szolgálja, az egyetértést, a gondolatok vagy hozzáállás egybeesését, a partner kedvelését fejezi ki (vö. Glenn 2003: 29). A kontextualizáló nevetés egy kifejezés nem szó szerinti vagy komolytalan értelmezését, nevetésségességének kiemelését szolgálja, vagy egy esetleges (arc)fenyegetést próbál enyhíteni. A kontextualizáló nevetés e felfogásban tipikusan egy megnyilatkozás végén hangzik el, és sok esetben egyben a megnyilatkozás lezárását is mutatja, illetve fordulóváltási szándékot jelez (Jefferson–Sacks–Schegloff 1977). Az ellenkező/kihívó nevetés a társalgás olyan pontján hangzik el, ahol „nem kifejezetten odaillő” (Günther 2002: 156), és valamelyik korábbi megnyilatkozással kapcsolatos rosszallást, egyet nem értést vagy kritikát fejez ki. A „reflexív nevetés” olyan esetekben hangzik el, amelyekben valamelyik beszélő humoros vagy mulattató megnyilatkozást tesz, és beszédpartnere vagy partnerei erre nevetéssel reagálnak; Günther idesorolja azokat az eseteket is, amikor a beszélő maga reagál saját humoros megnyilatkozására nevetéssel. A nevetés típusainak osztályozásában fontos szerepet kap tehát a nevetés helyzete is: egy megnyilatkozás elején vagy végén hangzik-e el, vagyis retrospektív vagy prospektív irányultságú-e, valamint az, hogy a beszélő maga, azaz a humorosan megnyilatkozó személy vagy megnyilatkozására válaszul partnere(i), illetve a befogadó(k) produkálja vagy produkálják. Mindez összecseng Jefferson meglátásaival a kezdeményező nevetés és válaszoló nevetésre vonatkozóan (Jefferson 1979).

A Günther által megadott „heterogén nevetés” kategória arra a jelenségre mutat rá, hogy ezek az aspektusok több esetben összefonódnak, és nem különíthetők el tisztán egymástól. A fenti csoportosításokat érdemes kiegészíteni még egy nevetéstípussal, amely „feszültségoldó” nevetésnek nevezhető (Glenn 2003: 29), és részben a barátkozó, részben a kontextualizáló nevetéshez áll közel (ez Tauzin és társai elemzésében is fontos szerepet kapott; Tauzin et al. 2005: 136). Mint Glenn rámutat, a nevetés sok esetben nehéz, kínos vagy kellemetlen szituációkban hangzik el (pl. egészségügyi diskurzusokban, például nőgyógyászati vizsgálatoknál), és a helyzettel kapcsolatos feszültség csökkentésére, a társas nehézségek áthidalására szolgál.

Fontos még megemlíteni Foot és Chapman, a nevetés egyik legkorábbi kutatóinak csoportosítását (Foot–Chapman 1976/1996: 187–215). Ők az alábbi fő nevetésfunkciókat különböztetik meg: humorra reagáló nevetés, társas-szociális nevetés, ignoráló nevetés, gúnyolódó-csúfoló nevetés, bocsánatkérő nevetés, szorongásos-feszültségoldó nevetés, csiklandozásra reagáló nevetés, és az egyszerűen örömből fakadó, spontán nevetés. Mint látjuk, Foot és Chapman is elsősorban

a társas viselkedésben betöltött szerep alapján elemzi a nevetést, de rámutatnak nem-társas előfordulásaira és az egyéni érzelmekkel való közvetlen kapcsolataira is. Ezeknek a típusoknak az elkülönítése jól mutatja, hogy a nevetés nemcsak a barátságosság vagy a társas közelség, meghittség növelését szolgálhatja, hanem többféle, ettől eltérő szerepet is kaphat a társas viszonyok alakításában (lásd gúnyolódó és bocsánatkérő nevetés), és azt is alátámasztják, hogy a nevetés egyáltalán nem kapcsolódik feltétlenül össze a humor vagy az öröm valamilyen megjelenésével (Glenn 2003: 25).

Végül meg kell jegyezni, hogy a nevetés nemcsak kiegészítő szerepet tölthet be a diskurzusban, hanem önálló társalgási eseménnyé is válhat, amelyben a társalgó felek együttesen vesznek részt, és akár több fordulón keresztül is folytathatnak (Jefferson–Sacks–Schegloff 1977: 161).

Mint a fenti elemzések mutatják, a társalgásbeli nevetések több szempontból is jellemezhetők és csoportosíthatók, ám a különféle megközelítések között számos közös pont és egybecsengő megállapítás található. Mindezek tükrében a nevetések társalgásbeli szerepének vizsgálatánál egy olyan alapvető csoportosítás tűnik a legcélszerűbbnek, amelyben három fő típus vagy funkció (fajta) különül el: 1. elsődlegesen a társas viszonyok kezeléséhez kapcsolódó nevetések, 2. elsődlegesen diskurzusbeli megnyilatkozásra reflektáló (és a társas kapcsolatokat ezen keresztül alakító) nevetések és 3. elsősorban interakciósabályozó (és a társas viszonyokhoz ezen keresztül kapcsolódó) nevetések. E fő csoportokon belül fontos alcsoportok figyelhetők meg; de megjegyzendő, hogy, bár vannak „tiszta” típusok, az egyes funkciók sokszor nem különülnek el egymástól, hanem gyakran egyszerre érvényesülnek, megkülönböztetésük ezért elsősorban elemzési okokból indokolt. Az alábbiakban a fő csoportok legfontosabb jellemzőit és a leglényegesebb altípusokat tekintjük át, valós társalgási példák alapján.⁴

4. Nevetések a társalgásban – fő típusok, példák és elemzések

A nevetések első két legfontosabb csoportját azok alkotják, amelyek elsődlegesen a társas viszonyok kezeléséhez kapcsolódnak (ún. „szociális” nevetés), valamilyen humoros megnyilatkozás kíséretében vagy anélkül.

1. Az első csoportba azokat az akciókat soroljuk, amelyekben a nevetés önmagában, humor nélkül áll e szociális szerepben: nincsen humoros szövegbeli előzménye, nem valamilyen humoros megnyilatkozásra vagy eseményre reagál elsősorban, hanem közvetlenül a társalgó felek közti kapcsolatra vonatkozik.

⁴ A példák egyszerűsített lejegyzési módban íródtak; az egyszerre beszéléseket (átfedő beszédet) aláhúzás jelöli, a lejegyző megjegyzései zárójelben, dőlt betűvel szerepelnek.

Ezek alkotják a nevetés egyik legfontosabb alapesetét. Ide sorolhatók elsősorban az affiliatív (barátságossági), vagyis közelséget növelő vagy kifejező nevetések, valamint a fölényt vagy gúnyt kifejező, a felek közötti távolságot növelő nevetések. A szociális nevetések önálló formájukban gyakran valamilyen, a felek közti társas viszonnal kapcsolatos beszédaktus kíséretében jelennek meg, mint például barátságossági megjegyzés, bók bókra adott válasz stb. Például:

(1) Telefonbeszélgetés:

Barátnő 1: Szia!

Barátnő 2: Szia, én vagyok!

Barátnő 1: *(örömmel nevet)* Igen, tudom.

(2) Barátnő 1: Hú de jó lett a hajad! Ez a szín nagyon jól áll neked. Ez a vörös a te színed.

Barátnő 2: *(nevet)* Köszönöm, aranyos vagy.

(3) (Barátok tévézés előtt viccelődnek azon, hogy a házigazda nem tudja bekapcsolni a nézendő filmet.)

Háziasszony: Megmondom őszintén, én bizony még nem tudom kezelni a médiakomplexumunkat... haha *(nevet)* Tévé, vincseszter, dévédé, a filmfelvevő, húsztávírányító... nekem ez magas.

Barát *(vicces hangon)*: De úgy látom Zoli sem egészen ura még a helyzetnek.

Házigazda: höhöhö *(nevet, miközben a távirányító gombjait nyomkodja)*:

De, de, mindjárt megvan...

A fenti példákban idézett megnyilatkozások önmagukban nem humorosak vagy viccesek, az itt elhangzó nevetéseket tehát nem a humor idézi elő, hanem a barátságosság, öröm, vidámság kifejezése a funkciójuk, illetve egy kiterjedtebb, vidám, barátságos társalgási stílus és kontextus megteremtése és erősítése (más verbális és nonverbális jelzésekkel együtt). A nevetés itt maga teremti meg a humor vagy öröm kontextusát, vagyis azt a helyzetet, amelyben a megnyilatkozások vagy akciók humorosként vagy barátságosként értékelődhetnek.

A nevetés fontos társas – mégpedig pozitív társas – funkciója az is, ha a beszédpartner támogatását, érdeklődését fejezi társalgás közben. Ez szintén gyakori a társalgásokban. A következő példában támogató háttéracsatorna-jelzéseként hangzik el nevetés:

- (4) Nő: Fölhívtam őket telefonon, és mondják, hogy fizessem ki a pénztárból, és számoljam el költségbe. Mondom nekik, hogy őö „Hát hogy gondoltátok? Hát én kiveszem a pénztárból, odaadom magamnak, elszámolom költségbe? akkor azt fogom csinálni, hogy szakszervezeti jogcímen. Akkor ki se veszem, el se számolom költségbe, és ott vagyok, ahol voltam.”
De, mondom, „ha
Barátnő: haha (*nevet*) Így van.
Nő: úgy gondoltátok, akkor kiveszek húszezret, elszámolom...⁵

Természetesen a társas funkciójú, szociális nevetés nem mindig pozitív szociális viszonyokat ápol: e típus másik fontos változata a nem pozitív társas vonatkozású, vagyis agresszív, távolságtերemtő vagy megalázó (hierarchikus viszonyokat erősítő, dominanciát létrehozó) nevetésre is. Például:

- (5) Fiaatallb fiú (*az étkezőasztal mellett elhaladva mintegy véletlenül meglöki a bátyját, aki így kiönti a vizet, amit éppen ivott*):
Fiaatallb fiú (*gúnyosan nevet*): Hehehe!
Báty (*felháborodva*): Rohadt szemét!

2. A társas viszonyt érintő, szociális nevetések sokszor kapcsolódnak össze a humor valamilyen formájával, például viccelődés, sel ironizálással: ezek alkotják a nevetések másik alapvető és leggyakoribb csoportját. Ezek valamelyik diskurzusbeli megnyilatkozásra reflektálnak közvetlenül, elsősorban ahhoz kapcsolódnak. E nevetéseket prototipikusan egy adott megnyilatkozás vagy viselkedés humoros volta hívja elő. Például:

- (6) Anya (*a gyerekhez a konyhában*): Várjál, jövök, segédkezek.
Apuka: Adsz neki segéd kezet?
Anya, gyerek: Haha (*nevetnek*)
Anya (*vicces hangon*): Jaj de gyenge volt...

Ezekben az esetekben a humoros megnyilatkozás vagy megnyilatkozások célja szintén többféle lehet: a felek közti közelséget is növelheti, szolidaritást erősíthet a diskurzus stílusának alakításán keresztül, de kifejezheti, hangsúlyozhatja vagy megteremtheti az egyik fél alárendeltségét, alacsonyabb pozícióját vagy éppen

⁵ BUSZI II. 7330 interjú. A BUSZI II. (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú), a labovi szociolingvisztikai interjú nyomán létrejövő, első szisztematikusan gyűjtött magyar nyelvű beszédkorpusz (l.:<http://www.nytud.hu/buszi/>) anyagából. Az itt idézett társalgásrészleteket egyszerűsített átiratban közöljük, az olvashatóság kedvéért.

fölényét is. Ez, vagyis az agresszív funkciója a humornak ugyanolyan fontos és prototipikus, mint a barátságosság, közelség megteremtése. Tipikus példa az agresszív humor és nevetésre:

(7) Iván (idősebb fiú): Ádám, tudod mi a különbség közted és egy állat között?

Ádám (kisebb fiú): Nem. Mi?

Iván: Semmi. Hahaha! (*gúnyosan nevet*)

A szövegbeli humorhoz kapcsolódó nevetések nagyon sokszor kifejezetten viccnek, szóviccnek vagy iróniának szánt megnyilatkozásra vagy megnyilatkozásrészletre, avagy rövidebb vagy hosszabb humoros történetre reagálnak.

Az ilyen típusú, megnyilatkozásra reflektáló nevetéseknek fontos csoportját alkotják azok a nevetések, amelyekkel a beszélő saját megnyilatkozására reflektál. Ezek részben a beszélői identitás megjelenítésének, a beszélő önprezentációjának eszközei (lásd alább), részben (vagy sokszor ezen belül) pedig metanyelvi jellegű nevetések, amelyek célja az, hogy a figyelmet a beszélőre magára vagy valamely megnyilatkozásra vagy kifejezésre irányítsák, ezt kiemeljék, előtérbe helyezzék. A figyelemirányítás és a tudatosság bevonása, illetve a figura-alap, előtér-háttér viszonyok magyarázó elve igen korán, már Bateson tanulmányában is megjelenik (Bateson 1953). A nevetés ezekben az esetekben gyakran csak egy szóra vagy kifejezésre vonatkozik, azt emeli ki különös, szokatlan vagy humorosnak szánt használatára és értelmezésére utalva:

(8) Lány: és akkor bejött a törékeny kis hölgy helyett egy kétméteres birkózónő, egy hehe (*nevet*) *brünhilda*...

Ez a figyelemirányító, metanyelvi funkció olykor humortól teljesen függetlenül, humor vagy nevetségesség nélküli szöveggörnyezetben is megjelenik: ez esetekben a beszélő nevetésének a célja mintha csak egy kifejezés előtérbe helyezése, a figyelemfelkeltés lenne. Például:

(9) Barátnő: Igen, nem is érti az ember hogy mi is néha így Andrist, ugye, hogy miből él ez a gyerek? hogy ugye nem eszik semmit tehát vannak akik így haha (*nevet*) így kevesebbel is beérik vagy nem tudom tehát

A figyelemfelhívó, kiemelő funkció más nonverbális jelekkel is társulhat. Az alábbi szövegben az akusztikai jellemzők (elsősorban az intonáció) megváltozása is megfigyelhető volt a dőléssel szedett szónál:

- (10) *(Az anya arról mesél barátnőjének, hogy a kislánya rosszul lett és elájult otthon:)*

Anya: És akkor mondta a doktornő, hogy azt (az izotóniás folyadékot) kezdjük el neki adni, és, hogyha magához tudom téríteni, és ha nem lesz jobban, akkor azonnal menjünk a kórházba.

Barátnő: Úristen... És akkor hogy adtátok be?

Á: És akkor höhőhő *(nevet)* ilyet intéztem el telefonon, valahogy így föl... valahogy így magához rángattam valahogy és így beletömtem pár kortyot a szájába így teából, és akkor a testvére így rámászott és így *mászókált* rajta hehe *(nevet)* és akkor Marika így elkezdett üvölni, így magához tért a halálból így visszatért hogy „*menj innen!*”

A beszélőnek a saját megnyilatkozásaihoz kapcsolódó, metanyelvi funkciójú nevetése kapcsán meg kell jegyezni, hogy ez nemcsak figyelemfelkeltő, stilisztikai funkciójú lehet. Az ilyen jellegű nevetés és ehhez társulva a humor valamely formájának használata, gyakran egy jellegzetes társalgási stílus részét alkotja, amely különösen nők közötti baráti társalgásokban gyakori, és amely részben a beszélő önprezentálásának, részben – illetve ezzel együtt – a beszélők közti baráti viszony és szolidaritás kidolgozásának lényeges eszköze (Ervin-Tripp–Lampert 2009; Bartha–Hátori 2010). Eltérően a férfiak közti baráti beszélgetésektől, amelyekre inkább viccek megjelenése jellemző, a női baráti társalgásokban inkább humoros, meghökkenítő vagy akár kínos történetek mesélése figyelhető meg, amelyekben fontos stílus-eszközként és kontextualizációs jelként sokszor jelenik meg ez a típusú nevetés, nemegyszer szomorú, kellemetlen vagy megdöbbentő események elbeszélésében is (vö. Ervin-Tripp–Lampert 2009). Ilyenre mutat példát a fenti, betegségelmélő diskurzusrészlet is. A kínos esemény elbeszélése gyakran a beszélők közti intimitás, barátságosság megteremtésének eszközeként funkcionál; a nevetés ennek során fontos kontextualizációs jelzés, amely a narráció társas, barátságossági funkcióját hangsúlyozza, és egyben a beszélő oldottságának, bátorságának nyelvi megjelenítője is, miközben a diskurzus egyes pontjaira – vagy magára a beszélőre – fokozottan felhívja a figyelmet. A nevetés e szerepében a perspektivizáció művelete is jól megfigyelhető: a nevetések távolságot teremtenek a beszélő és beszédpartnere számára az elbeszél szomorú vagy kínos eseményektől.

A saját beszédre reflektáló nevetéseknek tehát fontos funkciója lehet a beszélő önmegjelenítése, önprezentálása is; ezek legtöbbször a humor megnyilvánulásai-val is összekapcsolódnak, és együttesen szolgálják a beszélői én önjellemzését. A fenti példában azonban humortól mentes környezetben is megfigyelhettük

a nevetés megjelenését (*És akkor [nevet] ilyen intéztem el telefonon*). A nevetés e szituációban – életveszélyes helyzet elbeszélése – a beszélő talpraesettségét ügyességét, lazaságát jeleníti meg, illetve kontextualizációs utasításként azt is előrevetíti, hogy a tragikusan induló történet végül szerencsésen fog lezárulni. Hasonló példát látunk az alábbi narratívában, ahol szintén egy életveszélyes, ijesztő történetet mesél el a beszélő:

(11)

Nő: Hát ő... ez egy ő hahaha (*nevet*) nagyon régi történet, akkor nagyon megijedtem. Olyan tizenhat-tizenhét éves lehettem, ééés az a hír terjedt el a városban, hogy egy szatír garázdálkodik, aki este magányos nőket megtámad. És hát akkor még nagy szám volt a televízió, csak nagynénémnek volt televíziója és... [...] És áááramszünet volt éppen, mire én már hazamentem volna, és hát nem volt az egy olyan nagy távolság. Hát mennyi, olyan tizenöt perces séta. És teljesen kikapcsolták a közvilágítást. S akkor mellém lépett egy férfi hahaha (*nevet*) és hát én nagyon adtam a bátor kislányt. És akkor megkérdezte, hogy mi a véleményem a szatírról és nem-e félek, hogy engem is majd elkap. S akkor nemmm láttam egyáltalán, csak azt, hogy egy férfival megyek, úgy egy kapualyból lépett ki. De egy olyan fantasztikus érzés volt, hogy úgy megérezttem, hogy valaki elém fog lépni. Szoval mintha úgy fölkészültem volna egy másodperccel előbb, mint ahogy ez bekövetkezett. És akkor hát én mondtam, hogy biztosan nem félek, mert hát ön megvédene engem. Mondtam a férfinak, és csodák-csodája, egy olyan jó hat-hét perces séta után, úgy kettesben, hozzá kell tennem, fölgyulladt a villany, és pont a villany ő oszlopa alá értünk, amikor láttam, hogy ilyen fekete kendővel el volt

Kérdező: ahammm

Nő: az arca

Kérdező: Takarva.

Nő: eltakarva. És úgy még kiszaladt a számon, „na, mi van, szatírkám”. És akkor elkezdett káromkodni, hogy én biztos egy beépített hahaha

Kérdező: hahaha (*mindketten nevetnek*)

Nő: valakije vagyok a rendőrségnek, és attól jött

Kérdező: Hát (elhiszem).

Nő: ki rajtam az idegesség. Egész reggelig nem aludtam, kezem-lábam remegett.⁶

⁶ BUSZI II. 7314. interjú.

E diskurzusrészletben jól megfigyelhető, hogy a nevetés már a szöveg elején elhangzik, minden humoros indikáció nélkül: itt előzetes kontextualizációs jelzés a funkciója, utalva egyrészt a várható narratíva műfajára (izgalmas, fontos múltbeli történet), másrészt a barátságossági társalgási stílusra. A diskurzusrészletben a korábban említett kooperatív társalgási stílus több jellemzője is megfigyelhető: a szöveg végén az együttnevetés, az elbeszélés során a támogató háttéracsatorna-jelzések (*ahamm, hát elhiszem*), a támogató együttbeszélés, valamint az egymástól kooperatívan átvett, kiegészítő megszólalások, az elbeszélést támogatóan folytató, egymásba kapcsolódó szintaktikai szerkezetek (*el volt az arca – takarva – eltakarva*) (vö. Holmes–Marra 2002: 1690; Bartha–Hátori 2010: 313). A narratíva stílusa egyben a beszélő önjellemzésének fontos eszköze is: miközben egyrészt a narratíva hőse a szövegtani-stilisztikai jellemzők és a felidézett népmesei szövegtípus által egyfajta mitikus hős szerepében prezentálódik, emellett az elbeszélés könnyed, köznapi stílusa (nevetések és a hétköznapi stílus lexikai és grammatikai elemei – *és akkor hát én, és hát, nagy szám volt, nem-e félek*) a beszélő könnyedségét, lezserségét, a veszélyben való bátor viselkedését is megjeleníti nyelviileg, miközben ez a szövegben explicit is megfogalmazódik (*én nagyon adtam a bátor kislányt*).

A már említett perspektivizáció, vagyis a megnyilatkozásnak a beszélői éntől való eltávolítása, a beszélő és a megnyilatkozásban megjelenő valóságrészlet közötti távolság megteremtése fontos funkciója a nyelvi humornak, de sok esetben minden humor nélkül, pusztán a nevetést is megfigyelhetjük ilyen távolító perspektívát teremtő szerepben. Például:

(12) Nő: Nekem ez haha (*nevet*)... a mai napig fájó pontom egyébként⁷

Ezekben az esetekben a perspektivizáció, vagyis egy, a beszélőétől és a befogadóétól eltérő perspektíva megteremtése az én és a hallgató védelmének, a feszültség oldásának fontos eszköze. A nevetésnek ez – mind humorral társulva, mind humor nélkül – igen lényeges funkciója, amelyhez kapcsolódóan egy önálló csoportot is megnevezhetünk.

A nevetések ez a következő lényeges csoportja elsősorban kínos vagy konfliktusos helyzetekhez – például egy tabuizált téma tárgyalásához vagy homlokzat-fenyegető aktusok végrehajtásához – kapcsolódik. Ezek a hangjelzések az adott szituáció kínosságának vagy konfliktusos voltának feloldását vagy egy fenyegetés enyhítését próbálják elősegíteni, miközben gyakran a beszélő feszültségének jelzései vagy oldásai is. Például:

⁷ BUSZI II. 7330. interjú.

(13)

Tanár: hehehe (*zavartan nevetgél*)... Lenne egy kérésem

Szülő: Tessék

Tanár: Tudom, hogy ez furcsán hangzik, de a következő táncversenyre valami melltartófélét kellene a kislányra adni... nem azt mondom, hogy tömjük ki, de valamit kellene...

(14)

Anya (*a konyhában szörp van kiöntve nagy tócsákban a padlón, törülközők hevernek a földön szerteszéjjel*): Hát itt meg mi történt? Peti! Ezt te csináltad?

Peti: hehehe (*kínosan nevetgél*)

A nevetés olykor egyszerűen önálló válaszként vagy fordulóként is megjelenhet hasonló, vagyis védelmi, feszültségenyhítési vagy udvariassági funkcióban. Az alábbi példában a beszédpartner nem tud választ adni a hozzá intézett kérdésre, ezért udvariasan, nevetéssel reagál:

(15)

Kérdező: Namost pedig ööö ... ööö ... kérdezek tőled egy ö egy érdekeset. (*felmutat egy irodai eszközt*) Ez mi?

Diák: Höhö (*nevet*)

Kérdező: Mi ez?

Diák: Höhö (*nevetve*) Nem tudom.⁸

A nevetés a (13) példában kontextualizációs jelzésként szerepel: miközben a tanár zavarát jelzi, ez a nevetés egyben próbál olyan kontextust teremteni, amelyben a kellemetlen kérdés kevésbé komolyként értelmeződik.

A (14) és a (15) példában a nevetés, miközben a beszélő pszichés feszültségét fejezi ki, egyben egy szoros pár második feleként, illetve egy elvárt válasz pótlásaként is funkcionál: a beszélő nem tud megfelelő választ adni, a reakció megtagadása azonban sértő, homlokzatromboló lenne a beszédpartner irányába, ezért nevetéssel pótolja, illetve próbálja feloldani. Ez a nevetéstípus továbbvezet a társalgás szerkezeti szerveződéséhez és az interakciószabályozás működéséhez kapcsolódó elvárásokhoz és műveletekhez, amelyekben a nevetés szintén szerepet kaphat.

A nevetések utolsó csoportja elsősorban a verbális interakció szabályozásához kapcsolódik. Ezekben az esetekben legtöbbször fordulóváltási szándékot jeleznek, vagy szünet kitöltésére szolgálnak. Például:

⁸ BUSZI II. 7515. interjú.

(16)

Barátnő 1: Aha... (*szörnyülködve*). Nekünk is volt ilyen tudod amikor (Panka) elájult a kertben.

Barátnő 2.: Igen,

Barátnő 1: ahaha (*nevet*) (*kezdemenyező jelleggel, szóátvételi szándékot jelez*).

Barátnő 2: (*beszél tovább, nem adja át a szót*): De itt az volt a rossz hogy itt nem is ájulás volt hanem ilyen... ilyen láttam hogy így így...

Ebben a példában a másik fél beszéde közben megjelenő nevetés nem az aktuális beszélő támogatását jelzi, tehát nem támogató funkciójú, hanem ellenkezőleg, a hallgató szóátvételi próbálkozása (amely nem jár sikerrel).

Itt említhetjük meg, hogy sok esetben a nevetés maga önálló fordulót, vagy önálló szekvenciát is alkothat. Például a nevetések az alábbi példában többfordulós szekvenciává kapcsolódnak:

(17)

Barátnő 1: Szóval az első körben nem lettünk kirúgva, hanem megmondták, hogy azok között vagyunk, akik maradnak. A munkatársam azt mondta utána, na a kivégzések első körét túléltük...haha (*nevet*) a kivégzés első körét a legfontosabb túlélni.

Barátnő 2: hahaha (*nevet*)

Barátnő 1: hahaha (*nevet*) hát nem?

Barátnő 2: hahaha (*nevet*) ez jó

Az előző példákban szó volt arról, hogy a társalgás interakciós szerkezetére vonatkozó normák, elvárások maguk is indokolhatják vagy kiválthatják a nevetés megjelenését: így sok esetben a nevetés megjelenhet egy szomszédsági pár második feleként, például egy kérdés esetében a válasz pótlására. A szomszédsági párok szerkezete vagy egy preferált válasz elvárása más módon is fontos lehet a nevetésekkel kapcsolatban: számos esetet megfigyelhetünk, amikor a nevetés egy elvárt helyzetben nem hangzik el, és ilyenkor a nevetés hiányának van társas jelentősége. Ez esetekben a hiány működik hangsúlyos kontextualizációs utasításként.

Példa egy ügyészségi kihallgatásról, ahol a vádlott viccelődni próbál, a kihallgatásvezető azonban erre az elvárt válasz (és a viccelődés által felkínált szolidáris kontextus) megtagadásával reagál:

(18)

Kihallgatásvezető ügyész: Mely ügyfelek esetében és pontosan hogyan használták fel ezeket az utalásokat?

(Megmozdul a kilincs az ajtón, mintha be akarna jönni valaki. A vádlott és az ügyvédje viccelődni kezdenek ezen és az ajtó feliratán, számozásán.)

Vádlott: Olyan, mintha mínusz egyes lenne... haha *(az ügyészre néz)*

Ügyvédje: Haha *(nevet)*

Ügyész *(nem nevet, komoly hangon, helyreutasítóan)*: A nevét várom az ügyfeleknek (Hámori 2006).

A fenti elemzésekben és példákban a nevetések legfontosabb diskurzusbeli funkcióit vázoltam. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az egyes funkciók többnyire átfedik egymást, és egyszerre is jelen lehetnek – ahogy a nyelvi megnyilatkozás funkciói is egyszerre érvényesülnek a nyelvhasználatban –; így például az interakciószabályozás és a társas viszonyok alakítása egymástól lényegileg elválaszthatatlan. Ám egyes esetekben egyik vagy másik funkció kiemeltebben érvényesül, vagy hangsúlyosan előtérbe kerül; ezért, illetve az elemzés kedvéért érdemes legalább e fő változatokat megkülönböztetni egymástól. A fentiek mellett sok szempont fontos lehet a nevetés elemzésében, így például a fordulóban vagy a megnyilatkozásban szerkezetileg elfoglalt hely, a kollaboratíven vagy az egyénileg létrehozott jelleg, a fordulóváltásban betöltött további funkciók vagy a nevetés hossza, kidolgozottsága – ezekre itt terjedelmi okokból nem volt mód kitérni.

5. Összegzés

A tanulmány első fele áttekintette a humorra és a nevetésre vonatkozó legfontosabb elméleteket: így a megkönnyebbülés- vagy szelepelméletet, az inkongruitás- vagy konfliktuselméletet és a fölényelméletet, kitérve a humor és nevetés viszonyára. A két jelenség nem azonos, és szoros kapcsolatuk ellenére nem járnak feltétlenül együtt. Ezután több, alapvetően hasonló megközelítésű, de részben eltérő szemléletű elemzést is bemutatunk, amelyek különféle korpuszokon a nevetés társalgásbeli előfordulásait, főbb típusait és funkcióit elemzik. A tanulmányok fontos közös pontja, hogy valós társalgások diskurzuselemző szemléletű vizsgálatán alapultak. Végül a fenti szempontrendszerek segítségével és saját példák alapján felvázoltuk a nevetés három legfontosabb fő típusát, amely a társalgásokban megjelenhet, az egyes csoportokon belül elemezve néhány fontos altípus is. Számos további alfunkció és változat létezik, amelyek például struktúra vagy elrendezés szempontjából (hossz, hangerő, megnyilatkozás elején és végén elhangzó nevetések) vagy a társas viszonyok szempontjából (kollaborativitás

mértéke, csoportidentitás-képzés, alárendeltség kifejezése, gendervonatkozások stb.) tovább lehetne vizsgálni. Erre itt terjedelmi okokból nem volt mód kitérni; ám a bemutatott elemzések és megállapítások alapot adnak ezen és más jelenségek további részletesebb elemzéséhez.

Irodalom

- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Bateson, Gregory, 1953. The position of humor in human communication. In: von Foerster, H. (ed.): *Cybernetics, Ninth Conference*. Josiah Macey Jr Foundation, New York, 1–47.
- Beke András – Neuberger Tilda 2013. Automatic Laughter Detection in Hungarian Spontaneous Speech Using GMM-ANN hybrid method. In: Petersen, Jan – Heegard, Jan – Henrichsen, Peter Juel (eds.): *New Perspectives on Speech in Action*. Proceedings of the 2nd SJUSK Conference on Contemporary Speech Habits. Samfundslitteratur Press.
- Chapman, Anthony J. – Foot, Hugh C. 1976/1996. *Humor and laughter: theory, research and applications*. Transaction Publishers. New Brunswick–New Jersey. (Eredeti kiadás 1976 Wiley. London–New York.)
- Coates, Jennifer, 1988. Gossip revisited: Language in all-female groups. In: Coates, Jennifer – Cameron, Deborah (eds.): *Women in Their Speech Communities*. Longman, London, 94–121.
- Coates, Jennifer 2007. Talk in a play frame: More on laughter and intimacy. *Journal of Pragmatics* 39: 29–49.
- Daczi Margit – Litovkina Anna – Barta Péter 2008. *Ezerarcú humor: az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Duncan, Jr., Starkey 1973. Toward a grammar for dyadic conversation. *Semiotica* 9/1: 29–46.
- Ervin-Tripp, Susan – Lampert, Martin D. 2009. The occasioning of self-disclosure humor. In: Norrick–Chiaro (2009): 3–28.
- Glenn, Phillip 2003. *Laughter in Interaction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Günther, Ulrike 2002. *What's in a laugh? Humour, jokes and laughter in the conversational corpus of the BNC*. Inaugural Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultäten der Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg.

- Gumperz, John 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hámori Ágnes 2006. Dominancia és barátságosság a Kulcsár-kihallgatáson. *Magyar Nyelvőr* 130: 129–165.
- Hidasi Judit 2008. *Interkulturális kommunikáció*. Scholar Kiadó, Budapest
- Holmes, Janet 2006. Sharing a laugh: Pragmatic aspects of humor and gender in the workplace. *Journal of Pragmatics*, 38/1: 26–50.
- Holmes, Janet – Marra, Meredith 2002. Having a laugh at work: how humour contributes to workplace culture. *Journal of Pragmatics*, 34/12: 1683–1710.
- Jefferson, Gail – Sacks, Harvey – Schegloff, Emanuel 1977. Notes on laughter in the pursuit of intimacy. In: Graham Button – John R. E. Lee (eds.): *Talk and social Organisation*. Multilingual Matters, Clevedon, 152–205.
- Jefferson, Gail 1979. A technique for inviting laughter and its subsequent acceptance/declination. In: G. Psathas (ed.): *Everyday language: Studies in ethnomethodology*. NY: Irvington Publishers, New York, 79–96.
- Neuberger Tilda 2012. Nonverbális hangjelenségek a spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 215–235.
- Norrick, Neal R. – Chiaro, Delia 2009. *Humor in Interaction*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Norrick, Neal R. 1994. Involvement and joking in conversation. *Journal of Pragmatics* 22: 409–430.
- O’Connell, Daniel C. – Kowal, Sabine 2004. Hillary Clinton’s laughter in media interviews *Pragmatics* 14/4: 463–478.
- Priego-Valverde, Beatrice 2009. Failed humor in conversation: A double voicing analysis In: Norrick–Chiaro (2009): 165–184.
- Séra István 1980. *A nevetés és a humor pszichológiája*. Akadémiai, Budapest.
- Schiffrin, Deborah 1994. *Approaches to Discourse*. Blackwell, Oxford.
- Tauzin Tibor Miklós – Csík Andor – Tiszóczy Enikő 2005. A mosoly és a nevetés szociális szerepe. *Studia Caroliensia* 2005/1: 131–147.
- Tátrai Szilárd (2011). *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Todt, Dietmar – Vettin, Julia 2005. Human Laughter, Social Play, and Play Vocalizations of Non-Human Primates: An Evolutionary Approach. *Behavior* 2: 217–240.

IMRÉNYI ANDRÁS

OPERÁTOROK A MAGYAR MONDATBAN – FUNKCIONÁLIS KOGNITÍV NÉZŐPONTBÓL¹

1. Bevezetés

A magyar mondat generatív leírásában régi hagyománya van az „operátor” műszó használatának. A mondat ige előtti (de a topikot követő) szakaszán e felfogás szerint egy operátorzóna található (vö. É. Kiss 2002a: 3; Surányi 2003), amely a fókusz- és kvantorképzés, illetve a tagadás műveleteit jelölő elemeket tartalmazza, változatos kombinációkban. Ennek egy jellegzetes példája az (1)-es mondat, amely megmutatja, hogy a tagadás „hatókörébe vonhatja” nemcsak a VP-t, hanem a kimerítő azonosítás funkciójával rendelkező fókusz is.

- (1) János [_{NegP} nem [_{FP} MARIT [_{NegP} nem [_{VP} hívta fel]]]] (vö. É. Kiss 2002a: 4).

Az „operátor” műszó szerencsés abban az értelemben, hogy utal az érintett kifejezések jelentésének műveleti jellegére, amely feltételezi azt a mondatszakaszt is, amelynek jelentésére mint „operandumra” a művelet irányul. A generatív nyelvtan azonban nem (vagy nemcsak) ezért alkalmazza, hanem azért (is), mert az említett szintaktikai elemek jelentését és szórendi viselkedését egy logikai metanyelv keretében kívánja értelmezni, megmagyarázni (lásd É. Kiss 1991; Szabolcsi 1997). Például a logikai elemzés az univerzális kvantifikációt egy változót kötő operátor és a hatókörében szereplő kötött változó viszonyával ragadja meg (2a). Ezzel párhuzamos a generatív nyelvtannak az a feltételezése, hogy a *mindenki* univerzális kvantor az ige mögül mozog ki felszíni pozíciójába, és eredeti helyén egy üres elemet, úgynevezett nyomot (*t*) köt (2b).

- (2) a. $\forall x P(x)$
b. [_{QP} Mindenki_i [_{PredP} eljött *t_i*]].

¹ Készült az OTKA K-100717 számú pályázat támogatásával.

A jelen tanulmány háttérében egy, a generatív nyelvelmélettől eltérő megközelítés, a funkcionális kognitív nyelvészettől áll (vö. Ladányi 2005; Tolcsvai Nagy 2013), közelebbről pedig a magyar mondatnak egy funkcionális kognitív alapokon kidolgozott leírása (Imrényi 2013). Ebben szintén szerepet kap az „operátor” fogalma, ráadásul lényegében ugyanazokra a jelenségekre vonatkoztatva, mint a generatív nyelvtenban. Fontos különbség azonban, hogy javaslatom – a funkcionális háttérelméletnek megfelelően – nem egy elvont logikai struktúrához, hanem a társas kognícióhoz köti a magyarázatot. Az „operátorok” ebből a nézőpontból abban játszanak szerepet, ahogyan a beszédpartnerek a közös tudással kapcsolatban egyezkednek (*negotiation*).

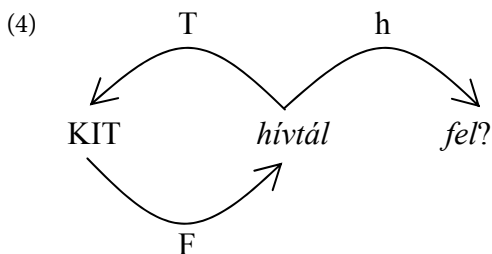
Mivel a magyar mondat generatív leírása, és ebben az operátorok tárgyalása számos helyen olvasható, a tanulmány a saját javaslat bemutatásával foglalkozik. Ami a megmagyarázni kívánt jelenségeket illeti, többek között az alábbi kérdésekre keresem a választ:

- (3) a) Miért lehetséges a *János is MARIT hívta fel* mondat, szemben a **JÁNOS MARIT hívta fel* szerkezettel?
 b) Miért lehetséges a *MIÉRT MARIT hívta fel János?* mondat, szemben a **KI MARIT hívta fel?* szerkezettel?

Az elemzés e kérdésekre egységes választ nyújt majd, egy az operátorláncokra vonatkozó, funkcionálisan motivált megszorítás segítségével. A 2. részben ismertetem a modell fő feltevéseit és az „operátorok” ebben kialakított értelmezését, majd a 3. rész az operátorláncok szerveződését tárgyalja. Végül a 4. rész összefoglalja a javaslatokat.

2. A modell alapvetései és az „operátorok” funkcionális értelmezése

Imrényi (2013) a magyar mondatot **többdimenziós hálózatként** írja le. A mondatalkotó elemek a javaslat szerint egyidejűleg többféle viszonyrendszert is megvalósítanak, ahhoz hasonlóan, ahogyan egy családi vállalkozásban elkülönül a rokonsági, illetve a munkatársi kapcsolatok dimenziója. Konkrét példával élve, a kiegészítendő kérdések kérdő névmása és az igei állítmány között a modell két különböző viszonyt feltételez: egy mondatrészviszonyt és egy operátor-operandum viszonyt (l. (4)). Míg előbbit a morfológia, addig utóbbit a szórend és a prozódia jelöli.

A *kit* kérdő névmás az ige tárgya (T), ami szemantikai szempontból azzal függ össze, hogy a felhívási esemény páciensére vonatkozik. Formai oldalon a tárgyi viszonyt elsődlegesen a *-t* esetrag jelöli. Az igekötő – szórendi önállósága miatt – külön szintaktikai szónak, határozói funkcióból grammatikalizálódott bővítménynek minősül (a viszony jele a kis *h*). Az ágrajz dőlt betűs szedéssel jelzi, hogy az ige és az igekötő szoros funkcionális egységet alkot: a *kit* a *hívta*-hoz való kapcsolódással voltaképpen ezzel a (hagyományosan igei állítmánynak nevezett) funkcionális egységgel alakít ki viszonyt.

Az igei állítmány egyrészt felidéz egy elemi eseményt (helyzetet, jelenetet), amelynek különféle szereplői és körülményei vannak. A modell szerint a szereplő- és körülménytípusok megkülönböztetése áll a mondatrésztviszonyok dimenziójának (D1) háttérben. Másrészt viszont alapbeállítást szerint az állítmányhoz kötődik a mondat közlési értékének (illokúciós típusának és polaritásának) a meghatározása is – az ezt befolyásoló operátorviszonyok pedig a mondat második dimenziójában kezelhetők (D2). A *János tegnap felhívta Marit* pozitív kijelentő mondat nem tartalmaz operátort. A beszélő egy felhívási esemény időbeli megvalósulását állítja két, a beszédeseeményen kívül eső szereplővel. E funkciót a *felhívta* önmagában is sematikus kifejezi (vö. (5B)), ami arra utal, hogy funkcionális szempontból az igei állítmány nem mondatrész, hanem **sematikus mondat**.²

- (5) A: János tegnap felhívta Marit?
B: Igen, felhívta.

² Vö. Brassai (1860/2011: 102): „[Az ige] maga magában képes végrehajtani a mondat feladatát, s nélkülözheti segédeit, ezek meg teljességgel nem lehetnek meg urok nélkül. *Esik, havazik, villámlik, dörög, kiabálnak, muzsikálnak, egyél, szaladj* sat. mindnyájan magukra egészen megmondják a mit a mondó akar. A halló pedig nem szükség hogy kiegészítse, valamit hozzátegyen, mással felcserélje, hanem rögtön és teljesen az a képzet támad benne, a mit a mondó szándékolt ébresztetni”.

Az állítmány önmagában teljes értékű mondat lehet, ha a releváns szereplők és körülmények a kontextusból hozzáférhetők, vagy hogyha az ábrázolt jelenetnek nincsen kidolgozható szereplője (pl. *Havazik*). A „sematikus mondat” funkciót azonban akkor is hozzá lehet rendelni, ha fizikai-formai szempontból csupán része a mondatnak (mint a *János tegnap felhívta Marit* példában). Ilyenkor azt mondhatjuk, hogy az igei állítmány „mondat a mondatban”, a bővítmények funkciója pedig az, hogy **kidolgozzák** (pontosabban meghatározzák, specifikálják, vö. Langacker 2008: 198) az állítmány egyes sematikus alstruktúráit.³

Ha azonban elfogadjuk, hogy az igei állítmány mondat a mondatban, akkor olyan tulajdonságokat is hozzá kell rendelnünk, mint az illokúció (kijelentő vagy más funkció) és a polaritás (pozitív vagy negatív). Természetesen maga az állítmány nem lehet képes tetszőleges mondattípus önálló kifejezésére: például kiegészítendő kérdést nem tehetünk fel kérdő névmási bővítmény nélkül, a tagadó mondatoknak pedig a magyarban nélkülözhetetlen eleme a tagadószó. Ebből az következik, hogy az igei állítmány csak az **alapértelmezést** adhatja meg, illetve jelezheti – például szórendi, prozódiai eszközökkel – az alapértelmezéstől való eltérés tényét. Az eltérés mikéntjének jelzése gyakran már a bővítmények, módosító elemek feladata.

Feltételezésem szerint a magyarban az **alapbeállítást**⁴ a pozitív kijelentő funkció és ennek kifejezése jelenti: az igei állítmány alapbeállítás szerint egy elemi esemény (jelenet, helyzet) időbeli megvalósulását állítja.⁵ Ami a polaritást illeti, a pozitív pólus elsődlegességét mutatja, hogy a tagadó szerkezetek összetettebbek fogalmi szempontból, mint az állítóak; nem véletlen, hogy egy külön jelölő eszközt igényelnek (ennek ikonikus alapja a „more form, more meaning” elv, vö. Radden 2008). Az illokúció kapcsán pedig több érv is a kijelentő funkció

³ Vö. Havas (2003: 17) diakrón szempontokat érvényesítő elemzését *A kutyák ugatnak* mondat szerkezetéről.

⁴ Langacker egy nyelvi részrendszeren vagy paradigmán belül a legkisebb fogalmi komplexitású elemet nevezi alapbeállításúnak (*baseline*), amely nélkülözhetetlen kiindulópontot jelent a többi, bonyolultabb fogalmi szerkezetű rendszertag feldolgozásához. Például a főnevek körében az egyes számú alakok képviselik azt a *baseline*-t, amelyhez képest a többes számúak derivatívának számítanak, mivel egy külön – a formai oldalon is szimbolizált – fogalmi műveletet igényelnek (vö. Langacker 2010: 7). Szinonimaként Langacker a „jelöletlen default” (*unmarked default*) megnevezést is használja. Saját javaslatomban az „alapértelmezés” a jelentésre vonatkozik, míg az „alapbeállítás” szemantikai és formai tulajdonságokat egyesít.

⁵ Az „időbeli” helyett pontosabb azt mondani, hogy „valamilyen mentális térhez kötött” (vö. a *János felhívta Marit, Jánosnak fel kell hívnia Marit* mondatokat, amelyekben a *felhívnia*, illetve a *fel kell hívnia* a „mondat a mondatban”). Itt azonban nincs mód mentálistér-elméleti kitérőre (lásd Fauconnier 1985), ez indokolja a szóhasználatot.

elsődlegessége mellett szól. Egyrészt a kijelentő mondatok kiemelkedő gyakorisága – a legtöbb szövegtípusban –, másrészt a más mondatfajtákhoz képest kiterjedtebb morfoszintaxisuk (e két szemponthoz vö. Givón 2001: 287), harmadrészt pedig az, hogy a hallgatótól csak elemi figyelmi-értelmezői műveletet igényelnek, míg a kérdő, felszólító stb. mondatok a nyelvi viselkedés összetettebb mintázataiba ágyazódnak (l. Croft 1994; Langacker 2010). Formai oldalon a kijelentő mód jelöletlensége tükrözi mindezt.

Amikor az állítmány az alapértelmezésnek megfelelően egy elemi esemény (jelenet, helyzet) időbeli megvalósulását állítja, akkor e funkciójában **protoállításnak** nevezem. A protoállításhoz kötődő formai jegyek egyike az egyenes szőrend, azaz az igekötőnek az igét közvetlenül megelőző helyzete.

A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a protoállítás funkció mint alapértelmezés egy olyan funkcionális egységhez kötődik, amelynek terjedelme nagyobb lehet a hagyományos nyelvészet „állítmány”-ánál. Ez többek között abból következik, hogy – mint a strukturális nyelvészeti szakirodalom rámutatott (lásd Komlósy 1992) – az igekötőkkel analóg módon viselkednek az úgynevezett puszta főnévi igemódosítók, vö. például a *fát vág, újságot olvas, moziba megy* kifejezéseket.⁶ A protoállítás funkció ehhez hasonló – vagy még összetettebb – elemkombinációkhoz is kötődhet, hiszen például *A professzor egész nap újságot olvasott a strandon* mondat nem egyszerűen egy olvasási, hanem egy újságolvasási esemény megvalósulását profilálja. A *János otthon érezte magát a barátainál* mondatban pedig nem az *érezte*, hanem az *otthon érezte magát* a protoállítás.

Imrényi (2013)-ban **magmondatnak** nevezem azt a funkcionális egységet, amely alapbeállítás szerint protoállításként funkcionál. A magmondat fogalma tehát annyiban általánosabb a protoállításénál, hogy nem követeli meg az alapbeállítás érvényesülését, így például felszólító magmondatról is beszélni lehet (a *Holnap hívd fel Marit!* magmondata a *hívd fel*). E terminológiai kitérő után elmondható, hogy az állítmány fogalma a továbbiakban kizárólag a D1 dimenzióhoz kötődik, D2-ben kiváltja a magmondat, illetve a protoállítás.

A *János tegnap felhívta Marit* nem tartalmaz operátort, így a mondatot a *felhívta* protoállításként sematikusán képviseli: ugyanaz a funkciója, mint a teljes szerkezetnek, csak sematikusabban utal a különböző alstruktúrákra (vö. a profilmeghatározó fogalmát Langacker [2008: 192]-ben). A *János, tegnap* és *Marit* bővítmények szerepe az alstruktúrák **kidolgozása** (pontosabb meghatározása) anélkül, hogy a mondat funkcióját az alapbeállításához képest elmozdítanák. Bizonyos elemek azonban olyan értelmezési kontextusba helyezik

⁶ Az igekötők és a puszta főnévi igemódosítók közötti különbségeket Kiefer (2003) tárgyalja.

a magmondatot, amelyben az nem képes a mondat funkcióját meghatározni, jelentését sematikusan képviselni. Ilyenek egyrészt a kiterjesztő, másrészt a fölül-író operátorok. Előzetes meghatározásban operátorok azok az elemek, amelyek meggátolják a magmondatot abban, hogy a tagmondat funkcióját sematikusan képviselje (azáltal, hogy e szerepet önmaguk töltik be).

Kiterjesztés esetén a mondat funkciója nem egyszerűen az, hogy a magmondat kifejezte elemi esemény (jelenet, helyzet) időbeli megvalósulását állítsa, hanem hogy egy ilyen – a beszédpartnerek számára hozzáférhető – állítás alkalmazását valamelyik alstruktúrában (szereplők, körülmények, mód/mérték) kiterjessze.⁷ A művelet a protoállítás „újrafelhasználásának” benyomását kelti, és másodlagos, kiegészítő kidolgozásnak is tekinthető.⁸ Ha a beszélő a hallgatónak olyan tudásállapotot tulajdonít, amelyben szerepel a *János tegnap felhívta Marit* állítás érvényessége, akkor többek között a (6)-ban látható kiterjesztési műveletek lehetségesek. A kiterjesztő operátor erősebb nyomatékot kap, mint a magmondat, ez utóbbi pedig – pozitív kijelentő mondatban – az alapbeállításnak megfelelő egyenes szórendben áll.

- (6) a) **Péter is** felhívta Marit. / **Mindenki** felhívta Marit.
 b) János **ma is** felhívta Marit.
 c) János azóta **Pétert is** felhívta.

A kiterjesztés műveletének bázisa vagy a HALMAZ (vö. (6)), vagy a SKÁLA képi séma. A SKÁLának egy olyan értelmezését alkalmazzuk itt, amelyben a pontokat nem különálló lehetőségekként fogjuk fel, hanem oly módon, hogy a magasabb értékek magukban foglalják az alacsonyabbakat, és elérésük az alacsonyabb értékekhez való hozzáadással valósul meg (vö. a mindennapi életből a mérőedények fokozatos feltöltését). Más szóval, a skála rendezett halmazként értelmeződik, és a kiterjesztés ezen belül egy részhalmaz bővítését jelenti. Például a SKÁLA bázisán alapul az alábbi mondatban látható kiterjesztés:

- (7) János **kiválóan** megoldotta a feladatot.

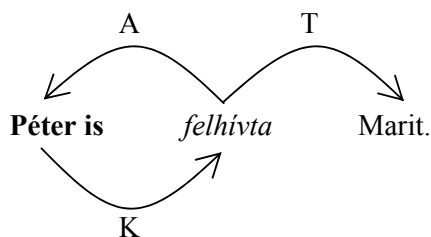
⁷ Vö. Kicska (1891: 297)-ben az összefoglaló kifejezések kategóriáját és a művelet meghatározását: „valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalok valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen”.

⁸ Az „újrafelhasználás” nem feltételezi azt, hogy az előzetes kontextusban ténylegesen kimutatható legyen a korábbi felhasználás. Mivel a kontextus nem *a priori* létezik, hanem részben a megnyilatkozás teremti meg (vö. Tátrai 2011: 63), inkább azt lehet mondani, hogy a kiterjesztés olyan értelmezést aktivál, hogy a beszédpartnerek előzetesen alkalmazták **vagy alkalmazhatták volna** – szűkebb körű vagy kisebb mértékű érvényességgel – a protoállítást.

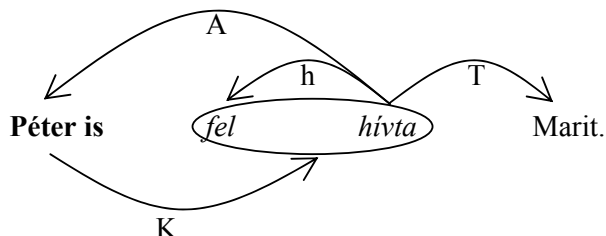
A halmaz bővítését, illetve a skála egy magasabb fokának elérését kiterjesztés esetén úgy konceptualizáljuk, hogy ehhez az előzetes tudás vagy elvárás érvényességének fenntartása – és e fenntartás jelzése – jelenti a kiindulópontot. A (7) esetében a norma teljesülésének ténye érvényben marad,⁹ hiszen a túlteljesítés is a teljesítés egy formája. A *kiválóan megoldotta* implikálja a *jól megoldotta* vagy egyszerűen a *megoldotta* érvényességét is. Ennélfogva a *felhívta* (6a, b, c)-ben, illetve a *megoldotta* (7)-ben protoállításként funkcionál, csak éppen kiterjesztett protoállításként. Formai oldalon a protoállításnak az előzetes tudásban vagy elvárásban már jelentkező érvényességét – más szóval azt, hogy az új információt a kiterjesztő operátor vezeti be – az igei állítmány hangsúlyvesztése jelöli.

A kiterjesztő operátor (K) és a protoállítás mint operandum viszonya az alábbi módokon ábrázolható, attól függően, hogy mennyire részletező elemzést választunk.

(8) a)

b)

Ahogy a második ábrán látszik, az egyes dimenziókban nem feltétlenül ugyanazok a kifejezések számítanak elemi egységnek (a gráf pontjainak). Az ige-kötős igét D1-ben érdemes két szintaktikai szó kapcsolatának tekinteni (és különösen indokolt ez az olyan pusztá főnévi igemódosító + ige kapcsolatok

⁹ A norma fogalmához vö. Péter (2008: 2).

körében, mint a *fát vág, újságot olvas, moziba megy*). D2-ben azonban operandumként elemi egységek. Ugyanígy egy operátor is lehet D1 szempontjából összetett, miközben D2-ben elemi egysége a hálózatnak (vö. a *János a vizsgára minden fontos könyvet elolvasott* mondatot).

A D2 dimenzió másik fő művelettípusa a **fölülírás** (F), amely heterogén – de koherensen leírható – altípusokat egyesít. A fölülíró operátorok szintén megátolják azt, hogy a magmondat sematikus képviselje a szerkezet jelentését. A kiterjesztéstől eltérően azonban itt nincs szó arról, hogy a művelet – az előzetes tudáshoz vagy elváráshoz mint háttérhez viszonyítva – a protoállítás „újrakapcsolását” célozná egy tágabb körű vagy nagyobb mértékű érvényesség kifejezéséhez. Ehelyett a (9)-ben szereplő, fölülírást tartalmazó mondatok oly módon foglalnak magukba egy protoállításként funkcionálni képes elemkapcsolatot (igekötő + ige), hogy ez az alapértelmezett funkció a mondatban valójában nem érvényesül.

- (9) a) KIT hívott fel János?
 b) MARIT hívta fel János.
 c) János RITKÁN hívja fel Marit.
 d) János NEM hívta fel Marit.

A *fel* és a *hívott* – alapbeállítás szerint, egyenes szórendben – felhasználható arra, hogy a beszélő egy felhívási esemény időbeli megvalósulását állítsa (*János felhívott valakit*). A (9a)-ban azonban a mondat funkciója nem a felhívási esemény megvalósulásának állítása (vagy egy ilyen állítás kiterjesztése), hanem információszerezés az egyik szereplő kilétéről. A (9b) ugyan pozitív kijelentő mondat, de beszélője nem a felhívási esemény megvalósulását állítja, hanem ezt előfeltételezi, és Marit azonosítja mint azt a személyt, akit János a lehetséges személyek közül felhívott ('Akit János felhívott, az Mari', vö. É. Kiss 2006). A (9c) negatív határozója pedig az alapértelmezett pozitív polaritást írja fölül, a mondat ezért nem tekinthető a *felhívja* protoállítás pusztá kidolgozása (pontosabb kifejtése) eredményének.

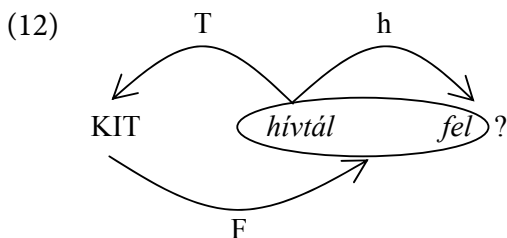
Kiemelendő, hogy a *ritkán* negativitásának kulcsa nem az 'alacsony gyakorisági fok' mozzanata, hanem a beszélői értékelés. Ezt mutatja, hogy a *ritkán*-nal ellentétben a *néha* kidolgozó bővítménynek számít – vö. az alábbi összehasonlítást, ahol a # a pragmatikai okokból nem megfelelő megnyilatkozás jele.

- (10) A: János néha felhívja Marit?
 B: Igen, felhívja.

(11) A: János RITKÁN hívja fel Marit?

B: #Igen, felhívja.

Végül (9d)-ben a tagadás ismét csak az alapértelmezett pozitív polaritást írja fölül, és ily módon gátolja meg a magmondatot abban, hogy alapértelmezett funkcióját a mondatban érvényesítse. A fölülírás szemantikai műveletét formai oldalon az operátor és az operandum igei részének szomszédossága, az igekötő (igemódosító) és az ige inverziója, valamint az ige hangsúlyvesztése jelöli. Imrényi (2013)-ban a (4) típusú ágrajzot alkalmaztam, de – a kiterjesztéshez hasonlóan – lehetséges itt is az operandumot alkotó elemek egységként való határozottabb feltüntetése, vö. (12). (A bekarikázás nem feltételezi azt, hogy a szemantikai művelet szempontjából összetartozó elemek minden esetben szomszédosak.)

Összefoglalásul, a kiterjesztő és a fölülíró operátorok egyrészt hasonlítanak, hiszen mindkét művelet meggátolja a magmondatot abban, hogy a tagmondat funkcióját sematikusan képviselje. Ugyanakkor különböznek is, mert míg a kiterjesztés a protoállítás előzetesen ismert vagy elvárt érvényességét fenntartja, és azt kiindulópontként felhasználja egy tágabb körű vagy nagyobb mértékű érvényesség feldolgozásához – a HALMAZ, illetve a rendezett halmazként értelmezett SKÁLA képi séma alapján –, addig a fölülírás felfüggeszti az operandum alapbeállítás szerinti funkcióját. A fölülíró operátor jelentése és a magmondat alapértelmezése konfliktusban áll – például nem lehet ugyanazon tagmondatban egy esemény megvalósulását állítani és egy szereplőt azonosítani vagy annak kilétére rákérdezni –, és e „párbaj” az operátor javára dől el. A fölülírást tartalmazó tagmondat gyökeresen más funkciót hordoz, mint amit a magmondat önmagában (alapértelmezésben protoállításként) kifejezhet.

A javaslat előnye a magyar mondat legtöbb generatív leírásával szemben, hogy funkcionális szempontból egységesen, koherensen jellemzi azon elemtípusokat, amelyek után a magmondat elemei (az igekötő/igemódosító és az ige) fordított szórendben állnak. Ugyanakkor megemlíthető, hogy É. Kiss Katalin

egy kevésbé ismert és a szerzőnek – tudomásom szerint – sem korábbi, sem későbbi publikációiban nem jelentkező javaslatához közel áll a bemutatott elemzés. E javaslat szerint „a VP-t csak akkor terjesztjük ki aspektuális operátorral AspP-vé [azaz az igekötő/igemódosító akkor előzi meg közvetlenül az igét], ha a VP képviseli a tagmondatban a fő állítást” (É. Kiss 2002b: 75). Ha É. Kiss ma is ezt a felfogást vallaná magáénak, akkor nem állna távol az itt ismertetett megközelítéstől.

Visszatérve a többdimenziós elemzéshez, a D1 dimenzió mondatrésztviszonyai gyakran láncot alkotnak, hiszen a bővítményeknek lehet saját bővítményük. Ez felveti a kérdést, hogy az operátor-operandum viszonyok is kialakíthatnak-e láncokat – oly módon, hogy ami egy adott viszonyban operátornak, az egy magasabb szinten operandumnak számít. Úgy tűnik, ez a lehetőség fennáll, nem minden operátorkombináció képes azonban láncot alkotni. A következő részben ezért bevezetek egy az operátorláncokra vonatkozó – funkcionálisan motivált – megszorítást, amely a (3)-ban említett problémákra egységes megoldást nyújt.

3. Operátorláncok

Alapbeállítás szerint a mondat nem tartalmaz operátort, az operátorok számának emelkedése pedig egyre növekvő jelentésbeli és formai komplexitással jár. Megfigyelhető, hogy egyes operátorok operanduma nemcsak az igei állítmány lehet, hanem összetettebb szerkezet is. Például nemcsak a *felhívta* protoállítás (13a), hanem a *MARIT hívta fel* azonosító állítás alkalmazása is kiterjeszthető (13b).

- (13) a) **Péter is** felhívta Marit.
 'Péterre is érvényes, hogy felhívta Marit.'
 b) **Péter is** MARIT hívta fel.
 'Péterre is érvényes, hogy akit felhívott, az Mari.'

A korábbi előzetes meghatározás szerint operátorok azok az elemek, amelyek meggátolják a magmondatot abban, hogy a tagmondat funkcióját sematikusán képviselje. Ezt a (13b) példa alapján módosítani kell. Az operátorok operanduma nemcsak a magmondat lehet, hanem más olyan elemek is, amelyek a tagmondatuk funkcióját sematikusán képviselhetik. Ilyen elem az azonosító funkciójú fölülíró operátor is, mint azt az alábbi példa szemlélteti:

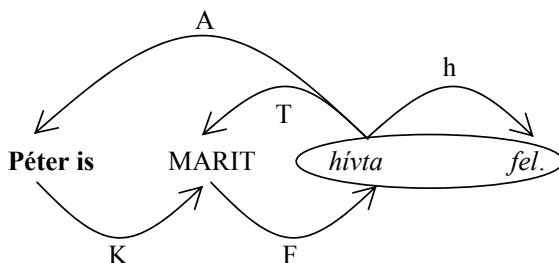
(14) A: János tegnap MARIT hívta fel vacsora közben?

B: a) Igen, MARIT hívta fel.

b) Igen, MARIT.

A fenti párbeszéd megmutatja, hogy egy tagmondat funkcióját sematikusan képviselheti nemcsak az operátorviszonyban közvetlenül érintett elemkapcsolat (itt: *MARIT hívta fel*), hanem ezen belül az operátor is (*MARIT*). Az operandum pedig nem tesz mást, mint hogy kidolgozza az operátor egy sematikus alstruktúráját. Ebből adódik, hogy (13b) szerkezetét a (15)-ben látható módon lehet ábrázolni.

(15)

Míg a belső operátorviszonyban a *MARIT* gátolja meg a tagmondatot abban, hogy alapértelmezését érvényesítse (és így a mondat egy felhívási esemény időbeli megvalósulásának állítására szolgáljon), addig a külső operátorviszonyban a *Péter is* szabja meg azt, hogy a mondat funkciója ne pusztán egy szereplő azonosítása, hanem egy már alkalmazásba vett azonosító állítás kiterjesztése legyen. Mindez egy operátorláncot eredményez.

A következő feladat annak magyarázata, hogy miért képesek bizonyos operátorkombinációk láncot alkotni, míg mások miért nem. Például miért lehetetlen az alábbi mondat, amelyben két azonosító funkciójú fölülíró operátor követi egymást a mondat bal periferiáján?

(16) *PÉTER MARIT hívta fel.

'Péter az és nem más, aki Marit hívta fel és nem más.'

Ehhez hasonló jelenség, hogy ha kérdő funkciójú fölülíró operátorral kísérjük meg „balról” bővíteni a szerkezetet, az szintén akadályokba ütközik. Mint az a generatív szakirodalomból jól ismert, a legtöbb kérdő névmás nem előzheti meg az „azonosító fókusz”-t, a *miért* azonban igen.

- (17) a. *KI MARIT hívta fel?
 b. *MIKOR MARIT hívta fel János?
 c. *HONNAN MARIT hívta fel János?
 d. MIÉRT MARIT hívta fel János?

Az említett két problémára egységes magyarázat adható. Ennek kulcsa az a feltevés, hogy a *MARIT hívta fel* azonosító állítás alkalmazásba vétele előfeltételezi: a tárgyi referensen kívül a felhívási esemény minden releváns szereplője és körülménye a beszédpartnerek közös tudásához, az ún. *common ground*-hoz tartozik. Az azonosító állítás jelentésére tehát nem (18a) a megfelelő parafrázis, hanem (18b):

- (18) a. 'Akit felhívott, az Mari.'
 b) 'Akit a beszédpartnerek által ismert személy kontextuálisan hozzáférhető vagy irreleváns körülmények között felhívott, az Mari.'

Belátható, hogy amit előfeltevés rögzít, ami a *common ground* része, arra nem lehet rákérdezni. Ennek a tiltásnak mond ellent a *KI MARIT hívta fel? mintázat, amelyben a *MARIT hívta fel* jelentésszerkezetének része egy kontextuálisan hozzáférhető alanyi referens, a kérdő névmás azonban ezzel ellentétes előfeltevést aktívál. Hasonló okokból rossz (17b) és (17c) is, (17d) ezzel szemben azért lehetséges, mert az ok nem tartozik az igével leírt esemény inherens körülményei közé (vö. KENESEI 2005: 183), így rá nem vonatkozik előfeltevés.¹⁰

Ugyanez a magyarázat (13b) és (16) grammatikalitásbeli különbségére is. A *MARIT hívta fel* rögzíti ugyan egy alanyi referens (pl. János) kontextuális hozzáférhetőségét, ennek azonban nem mond ellent, hogy a kérdéses alstruktúra újabb elemmel bővüljön (l. a kiterjesztést tartalmazó (13b)-t). A (16) azonban szemantikailag inkongruens, mivel a *MARIT hívta fel* alkalmazásba vétele egy alanyi referens ismeretét előfeltételezi, a *PÉTER* operátor azonban ennek hiányára épít.¹¹ Az operátorláncok kialakulását tehát az alábbi megszorítás korlátozza:

¹⁰ A helyzet ennél bonyolultabb: az okoknak többféle típusa van a referenciális jelenethez szorosabban kötődő kiváltó okoktól a külső értelmezői nézőpontot feltételező magyarázó okokig, és ezek feltehetően történeti szempontból az előbbiektől az utóbbiak felé haladó szubjektívizációs folyamatban is elhelyezhetők. Ez lehet a magyarázata annak, hogy – mint Varga László személyes közlésében rámutat – a *mi okból* másképpen viselkedik, mint a *miért* (vö. *MI OKBÓL MARIT hívta fel János?). Feltevésem szerint a *mi okból* egy specifikus okra kérdez rá („Van egy ok; mi az?”), amely az esemény körülményei közé tartozik, ellentétben a *miért*-nek megfelelő okkal, amely egy külső értelmezői perspektíván alapul. Ezért csak a *mi okból* osztozik a többi körülményhatározó viselkedésében.

¹¹ A bemutatott magyarázathoz hasonló generatív keretben Cinque–Rizzi (2008: 52) javaslata. E szerint „ha a bal periférián lévő fókuszfej fókuszinterpretációt rendel a specifikálójához [XP],

- (19) Operátorlánc csak úgy alakítható ki, ha a külső operátor nem sérti meg a belső operátorviszonyhoz kapcsolódó előfeltevéseket.

Szólni kell végül egy olyan szerkezetről is, amelyre Kenesei (2005) hívta fel a figyelmet, és amely problematikus lehet az itt szereplő elemzés számára (is). Egy olyan helyzetben, amelyben a diákoknak egy (tetszőleges) Shakespeare-darabot kellett elolvasniuk az órára, a tanár felteheti a (20b) kérdést, pedig (20a) lehetetlen:

- (20) a) *Ki a Hamletet olvasta?
b) Ki nem a Hamletet olvasta?

A (20a) „rosszulformáltsága” megmagyarázható (19) segítségével. A *HAMLETET olvasta* azonosító állítás alkalmazásba vétele előfeltételezi, hogy ismerjük az alanyi referenst, így arra nem lehet rákérdezni. De miképpen lehetséges (20b)? Úgy tűnik, különbözik egymástól A *HAMLETET olvasta* és a *NEM A HAMLETET olvasta* abban a tekintetben, hogy míg az előbbi egy specifikus alany ismeretét feltételezi (‘Amit egy kontextuálisan hozzáférhető személy elolvasott, az a Hamlet’), addig az utóbbi ezt a specifikussági követelményt kiiktatja (‘Valakire nem igaz, hogy amit olvasott, az a Hamlet’). A tagadósónak ez a tulajdonsága további magyarázatot igényel.

Összegzésül, ebben a részben az operátorláncok szerveződésével foglalkoztam, és két problémát tárgyaltam. Az egyik kérdés az volt, miért lehetséges az azonosító állítás kiterjesztése (13b), miközben ez utóbbit azonosító szerepű fölülíró operátor nem előzheti meg (16). A másik kérdés pedig a *miért* kivételes viselkedésére vonatkozott hasonló helyzetben (vö. (17)). A két problémára egy-egy megoldás adható, ha elfogadjuk, hogy azonosító állítás esetén az éppen azonosított szereplőn/körülményen kívül minden további a *common ground*-hoz tartozik. A magyarázat a (19)-ban javasolt megszorításban rejlik: operátorlánc csak úgy alakítható ki, ha a külső operátor nem sérti meg a belső operátorviszonyhoz kapcsolódó előfeltevéseket.

és előfeltett interpretációt a komplementumához [YP], akkor [e szerkezet] rekurziója, például ha YP-nek fókuszfeje van, értelmezési ellentmondáshoz vezet: az YP preszupponálva van, és ugyanakkor fókuszált összetevőt tartalmaz” („If the left peripheral focal head assigns the focus interpretation to its [XP] specifier, and the presupposition interpretation to its [YP] complement [...], then a recursion of [this structure], e.g. with YP headed by a Foc head, would yield an interpretive clash: YP would be presupposed, but would contain a focal constituent”).

4. Összefoglalás

A tanulmány az operátorviszonyok egy funkcionális kognitív mondatmodellben való értelmezését ismertette (a teljesebb kifejtéshez vö. Imrényi 2013). A javaslat szerint az operátorok olyan elemek, amelyek a mondat D2 dimenziójában egy potenciálisan önálló mondat értékű kifejezéshez – például a magmondatához vagy az azonosító szerepű fölülíró operátorhoz – kapcsolódnak, és azt meggátolják abban, hogy a tagmondat funkcióját sematikus képviselje. A két fő művelettípus a kiterjesztés és a – változatos altípusokat tartalmazó, de koherensen jellemezhető – fölüírás. Az elemzés egyik fő előnye, hogy egységesen kezeli azon elemek funkcióját, amelyek után a magmondat elemei fordított szórendben állnak. Emellett alkalmas arra is, hogy összefüggésükben tárgyalja az operátorláncok kialakulásával kapcsolatos jelenségeket. Ugyanakkor további kutatást igényel a „kettős fókusz” Kenesei (2005)-ben feltárt típusának magyarázata.

Az elemzés kimozdítja az „operátor” fogalomértelmezését a generatív nyelvészetben megszokott logikai keretből, és ennek megfelelően matematikai formulákkal sem él. E lépés elfogadása a nyelvelméleti háttér megválasztásán múlik – például ilyen formulákat Langacker munkáiban sem találunk. Kiemelendő ugyanakkor, hogy a javaslat – különösen az Imrényi (2013)-ban kifejtett formában – szorosan kapcsolódik nemcsak a mai nemzetközi funkcionális kognitív nyelvészethez, hanem a magyar mondat pregeneratív magyarázatkísérleteihez is. A „kiterjesztés” előzménye Kicska (1891) „összefoglaló kifejezés” kategóriája, az igei állítmány sematikusmondat-funkciója pedig már Brassai gondolataiban megjelenik. A bemutatott megközelítés ily módon szerves folytatása lehet egy a generatív nyelvészet előtt már létezett és annak dominanciája idején is továbbélő magyar mondatelemzési hagyománynak.

Irodalom

- Brassai Sámuel 2011 [1860–1863]. *A magyar mondat*. Válogatta Elekfi László és Kiefer Ferenc. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Cinque, Guglielmo – Luigi Rizzi 2008. The cartography of syntactic structures. *Studies in Linguistics* 2: 42–58.
- Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory: Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London–New York, 460–77.

- É. Kiss Katalin 1991. Logical structure in syntactic structure: the case of Hungarian. In: Huang, James – Robert May (eds.): *Logical Structure and Syntactic Structure. Studies in Linguistics and Philosophy*. Reidel, Dordrecht, 111–148.
- É. Kiss Katalin 2002a. *The syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin 2002b. Az ige-igekötő sorrend egy lehetséges magyarázata. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5. Szeged, 65–76.
- É. Kiss Katalin 2006. Focussing as predication. In: Molnár Valéria – Susanne Winkler (eds.): *The Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter, Berlin, 169–193.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. MA: MIT Press, Cambridge.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax: an introduction*. John Benjamins, Amsterdam.
- Havas Ferenc 2003. A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely III*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 7–44.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. [Nyelvtudományi Értekezések 164.] Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenesei István 2005. Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban. *Magyar Nyelv* 101: 178–196.
- Kicska Emil 1891. Hangsúly és szórend. *Magyar Nyelvőr* 20: 292–298.
- Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 177–186.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 299–527.
- Ladányi Mária 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely IV*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 7–32.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: a basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.

- Langacker, Ronald W. 2010. *Substrate, system, and expression. Aspects of the functional organization of English finite clauses*. Kézirat.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Radden, Günter 2008. The cognitive approach to language. In: Andor József – Hollósy Béla – Laczkó Tibor – Pelyvás Péter (eds.): *When grammar minds language and literature: festschrift for Prof. Béla Korponay on the occasion of his 80th birthday*. Institute of English and American Studies, Debrecen, 387–412.
- Surányi Balázs 2003. *Multiple operator movements in Hungarian*. LOT, Utrecht.
- Szabolcsi Anna 1997. *Ways of scope taking*. Kluwer, Dordrecht.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris, Budapest.

ITTZÉS NÓRA

LEXIKALIZÁLÓDÁS, SZEMANTIKA, GRAMMATIKA, ETIMOLÓGIA

SZEMPONTOK A MAGYAR NYELV NAGYSZÓTÁRA CÍMSZAVAINAK MEGHATÁROZÁSÁBAN

Annak a szótárnak, amelyet a Magyar Tudós Társaság Nagy magyar szókönyvként az 1830-as évek elején mint „lehetőségig teljes szótár”-t eltervezett, magába kellett volna sűrítene az értelmező, a történeti, a táj- és szaknyelvi, valamint az etimológiai szótár jellemzőit. Jóllehet az az értelmező és történeti típusú – ezért szükségszerűen korpuszalapú – szótár, amely e gondolat megvalósításaként A magyar nyelv nagyszótára (a továbbiakban Nszt.) címen a 21. század első évtizedében útjára indult, nem tud megfelelni ennek a teljességigénynek, mégis megkérdőjelezhetetlenül nagyszótári jellegű munka.¹

Az Nszt.-nek a korábbi értelmező szótárakhoz – nem csupán a 19. századi kezdeményekhez, hanem a modern kori értelmező szótárakhoz, az ÉrtSz.-hez vagy az ÉKsz.-hez – képest is meghatározó fontosságú újdonsága a rendszerszemlélet, a szemantikai megközelítés és vele szoros összefüggésben a lexikalizálódás

¹ A mai szótár munkálatai – bizonyára nem függetlenül a 20. század második felének újabb nagyszótárírási hullámától – a nyolcvanas évek közepén számítógépes korpusz építésével indultak meg. Ekkor már elkezdődött az elektronikus szótárak idősza, sokak számára azzal az illúzióval, hogy a számítógép feltétlenül és mindenben megkönnyíti majd a szótárírást. E szótárak – például a V. I. Csernyisev által jegyzett *Словарь современного русского литературного языка*, amely 1950 és 1965 között jelent meg 17 kötetben, az 1961 és 2002 között kiadott 21 kötetes *Grande dizionario della lingua italiana* vagy az 1960-as évek közepén indult *Trésor de la langue française 1789–1960* – keletkezéstörténete azonban jól példázza, hogy a technikai változások sem tudják lényegesen meggyorsítani a nagyszótári jellegű lexicográfiai leírás munkáját. Nem véletlen, hogy e szótárak sem fogalmazzák meg célként a lehetséges teljességét: vagy a szerzői kört válogatják meg egyfajta tekintélyelv alapján, legalábbis a szépirodalom vonatkozásában (mint az olasz és az orosz), vagy a feldolgozott időszakot szűkítik (mint a francia és az orosz), vagy csak bizonyos nyelvhasználat szókincsét rögzítik (szintén mint az orosz). A teljességigényről való lemondás az Nszt. esetében azt jelenti, hogy időben visszafelé nem nyúlik túl az újmagyar kor határán, hogy korlátozza a frazeológia feldolgozását, és nem ad etimológiát, hiszen az ahhoz szükséges kutatásokat nem tudta vállalni.

kritériumának szigorú érvényesítése. A szótári makro- és mikrostruktúrát egyaránt ezek a jellemzők határozzák meg: a teljes szótárnak és ezen belül az egyes szócikkeknek a felépítését, valamint a lexikográfiai eszközök alkalmazását is. E lexikográfiai koncepció a nyelvleírás sajátos eszközének² tekinti a szótárt, olyan struktúrának, amely valamiképpen megfeleltethető magának a nyelvnek mint rendszernek. A szótárban a struktúra, az egésznek és az egyes szócikkeknek a belső rendje is hordozója az összefüggéseknek és eszköze a szemantikai-grammatikai tartalom visszaadásának. Ebben a rendszerben, a teljes szótári textusban kell érvényesülnie a lexikalizálódás kritériumának és a szemantikai megközelítés elsődlegességének. E két szempont meghatározó a tekintetben, hogy a jelentésstruktúra kialakítása és a szótári értelmezés mellett melyek azok a grammatikai és lexikai – tehát a szó morfológiai és szintaktikai viselkedését, illetve használati körét és stílusértékét kifejező – sajátosságok, amelyeket a jelentések feltárása érdekében a szótári elemzés során vizsgálni, illetve a szótárban tükrözni kell, és a fenti szempontok érvényesülnek – még a lexikográfiai leírást megelőzően – a címszólista összeállításában is. Dolgozatomban, jelentősen támaszkodva az Nszt. szerkesztési szabályzatára és doktori értekezésemre,³ az Nszt. címszóválasztását meghatározó szempontokat mutatom be.

1. Elvi és gyakorlati megfontolások a címszólista összeállításában⁴

A potenciális címszavak közül egy szótár mindig válogat – nem lehetséges és nem is szükséges⁵ a teljesség bemutatása még egy nagyszótár esetében sem –, ezért minden szótár számára elsőrendű feladat a címszóvá válás azon elvi (szemantikai-grammatikai) kritériumainak meghatározása, amelyek kijelölik a szóképletnek (korpuszalapú szótár esetében a korpusz lemmáinak) azt a halmazát, amelyből a szótár címszavait válogathatja. Ez természetesen

² Vö. ehhez: „Mivel a nyelv, a szókincs a valóság megismerésének egyik legfontosabb forrása, a szótár pedig a nyelv megismerésének egyik alapvető eszköze, nyilvánvaló, hogy a szótárak szerkesztésének nemcsak az elméleti, hanem a mesterségbeli és technikai kérdései is alapvetően elvi jelentőségűek” (Ország 1954: 117).

³ Az Nszt. ma érvényes koncepcióját és szerkesztési szabályzatát a korábbi – bővebb, nagyobb terjedelmű szótárban gondolkodó – változat átdolgozásával 2001–2002-ben dolgoztam ki, 2011-ben megvédett PhD-értekezésem jelentős részben ennek elemző bemutatásával foglalkozott.

⁴ A lexikalitásnak mint a szótári címszót meghatározó legfontosabb szempontnak a szerepével részletesebben foglalkozom Poliszémia, homonímia, szótári címszó című, megjelenés alatt álló tanulmányomban.

⁵ Nem szükséges például a szabályalkalmazással keletkezett transzparens származékok címszóvá emelése.

szorosan összefügg a lexikalizálódás kérdésével, hiszen a szótár lexémáknak – szavaknak, állandósult szókapcsolatoknak – és azok lexikális jelentéseinek (szófájának, használatának, stílusértékének stb.) meghatározott struktúrájú rendszere, a szótári leírás alapegységeit, a szócikkeket, címszói státuszba került szótári szavak, lexémák képviselik.⁶ Ugyanakkor a lexikográfiai munkának nem kis terhe és felelőssége, hogy a címszólista összeállítása és a lexikográfiai elemzés számára egyaránt a szótári korpusz jelenti az elsődleges forrást. Az a korpusz, amelyben szóelőfordulásokkal és szóalakokkal találkozni, és amelyben a társadalmi érvényű, lexikalizálódott szavak, jelentések, szófajok stb. nem különülnek el egyértelműen az alkalmi szóhasználattól, illetve az aktuális jelentésektől, szófajoktól. Az Nszt. korpuszában – nem pusztán a statisztikai törvényszerűségek miatt, hanem a szépirodalmi szövegek dominanciájából következően is – nem elhanyagolható az úgynevezett hapax legomenonok, egyszer előforduló szavak száma sem, ezek szintén nem válnak címszóvá.

Az Nszt. vonatkozásában meg kell említeni egy súlyos gyakorlati nehézséget is: a szótár a tényleges lexikográfiai munkálatok megkezdése előtt nem rendelkezett címszólistával. Egyrészt hiányzott ennek szempontrendszere, másrészt nem volt végleges döntés a szótár címszószámaról sem. A címszólista⁷ összeállítása gyakorlatilag ma is párhuzamosan folyik a szócikkírással, elsősorban a korpusz alapján, de figyelembe véve más egynyelvű szótárakat is. Az Nszt. a lehetséges címszavakból használati értékük, gyakoriságuk, más szótárakban való reprezentáltságuk vagy éppen történeti-etimológiai súlyuk alapján válogatja (al)címszavait, elsősorban az irodalmi és köznyelv szókészleti elemei közül, kiegészítve egyéb nyelvi rétegekből (szaknyelvből, tájnyelvből, szlengből stb.) származó szavakkal. A címszóállomány a szócikkírás során véglegeseedik, hiszen a címszavak meghatározása nem egyszerűen válogatást jelent, hanem gyakran etimológiai, fonetikai, grammatikai és szemantikai szempontok együttes mérlegelésével döntést arról, hogy bizonyos hangalak, nyelvtani vagy jelentésbeli különbségeket mutató szövegszavak egy vagy több címszóhoz sorolódjanak-e, milyen legyen e címszavak hangalakja. Rendszerint a szócikkírás

⁶ Az Nszt. ezt az elvet figyelembe véve szigorúan tartja magát ahhoz, hogy a Strukturális magyar nyelvtan általa független szónak, félszónak és függőszónak nevezett típusokba (vö. Kenesei 2000: 79–93) tartozó szavakat teszi címszóvá, illetve kivételesen és szabályozott módon szókapcsolatokat, és nem lesznek címszavai a toldalékmorfémák. Nem dolgozza fel önálló szócikkben a felsőfok *leg-*, illetve *legesleg-* prefixumát sem (vö. Kenesei 2000: 89).

⁷ Végleges változatában mintegy 110 ezer önálló és alcímszó szerepel majd, a szókezdő betűk tekintetében megőrizve az ÉKsz.-re jellemző arányokat.

és -szerkesztés során dől el az is, hogy mi legyen a címszó státusza, tehát hogy a lexikográfiai leírás önálló vagy bokrosított szócikkben történjék-e.⁸

Az Nszt. szerkesztési szabályzata tételesen számba veszi, melyek azok a jelentésbeli, grammatikai – különösen morfológiai –, valamint fonetikai változások, eltérések, amelyeket lexémateremtő értékűnek tart. Előre meghatározza, hogy a különböző jelentésű, de közös eredetre visszavezethető azonos alakokat mely kritériumok fennállása esetén tekinti úgynevezett álhomonimáknak, vagyis hogy az etimológiai kapcsolat meddig és mikor elegendő ahhoz, hogy a mai nyelvhasználó számára teljesen függetlennek tűnő jelentéseket egy szócikkben tartson, illetve azok mikor kerül(het)nek önálló szócikkbe.⁹

Figyelembe veszi a használhatóság és a lexikográfiai hagyomány szempontjait is, bizonyos esetekben ezért megengedi, hogy egyetlen szótári címszóban kerüljenek önálló lexémák. A szokásosan nem szótározott szófajok, nyelvi elemek (pl. igeelvek, bizonyos képzett szavak) szótárba mentését, illetve a bemutatott szóállomány gazdagítását szolgálja, hogy szigorú szabályozással lexikalizálódott (különösen igei) származékokat vagy összetételeket is felhasznál az adatolásra.

Az Nszt. pontos utasításokat fogalmaz meg a címszavak morfológiai alakjára és helyesírására vonatkozóan is. A nyelvtani alakot tekintve az alapalakban álló címszót preferálja, ennek különösen a névszói szófajok esetében van lexikográfiai újdonsága: az Nszt. kizárólag szófajváltással önálló lexémává vált ragos alakokat tesz címszóvá, és egyes számban adja meg a más szótárak vagy lexikonok által a kizárólagos vagy jellemző többes számú használat miatt többes számban feltüntetett címszavakat is (*alkálifém, alkália* stb.). Helyesírási szempontból a mai nyelvállapotból indul ki. Akkor is a mai betűjelöléssel szerepel a címszó, ha a korpuszban csak ettől eltérő (pl. régies írásmódú, *cz*-val, *ph*-val írt) adatok fordulnak elő, és abban a vonatkozásban is a mai helyesírási szabályok a meghatározóak, hogy összetétel lesz-e

⁸ Az Nszt. funkciójában, szerkezetében, illetve a lexikográfiai elemzés módját és mélységét tekintve többféle szócikket tartalmaz: önálló, bokrosított és különböző típusú utaló szócikkeket. Az önálló szócikknek értelmezett jelentés(ek)re tagolódnak, és ezeket a jelentéseket adatolják. Szükség esetén lexikai minősítést, grammatikai kiegészítést adnak, földolgozzák az értelmezett szókapcsolatokat. Ezeknek a szócikknek a végén gyakran utalóblokk található. Az úgynevezett bokrosított szócikkben összetett szavak elő- vagy utótagja kötőjeles formában válik fő címszóvá. Az elő-, illetve az utótag értelmezése(i) után alcímszóként következnek azok a szóösszetételek, amelyekben az elő-, illetve az utótag megadott jelentése érvényesül. Maguk az alcímszavak nem kapnak önálló jelentésszerkezetet, csak szófaji és lexikai minősítést, valamint példamondatokat adnak meg. Az utaló szócikk nem tartalmaz sem kidolgozott jelentéseket, sem példamondatokat, hanem utalnak a szótár, illetve a korpusz más (cím)szavaira.

⁹ Mivel etimológiát nem ad az Nszt. ennek a megközelítésnek különösen is fontos a szerepe.

valami (vagyis címszóvá válhat), vagy sem (akkor úgynevezett értelmezett szókapcsolatként, illetve szabad szókapcsolati példaként kerülhet a szócikkbe). Ennek megfelelően az összetett szóval azonos jelentésű, korábban éppen a helyesírási szabályok által befolyásoltan különírt szószerkezetek is kerülhetnek összetett címszóval a szótárba.¹⁰ A helyesírási kézikönyvek szólistáiban szereplő írásformától kivételesen eltérhet a nagyszótári címszó formája, de kizárólag a helyesírási szabályokkal összhangban (pl. ha téves szemantikai elemzés alapján döntöttek a helyesírási szótárak az összetéti vagy szókapcsolati megoldás mellett¹¹).

Mely szótípusokba tartozó lexémákat és milyen formában emelhet vagy nem emelhet tehát címszóvá az Nszt.? Címszavak lehetnek a következők:

- A köz- és irodalmi nyelv alapalakban álló egyszerű és összetett (köz)szavai.
- A köznévi betűszók közül azok, amelyeknél kiírjuk a betű nevét (*tébécé, téesz*), illetve a közszói és köznevesült szóösszevonások (*radar, közért*). A mozaikszók eredeti, tehát a név kezdőbetűiből alakult formája (*tv, ABC*), a rövidítések (*cm, kWh*) csupán alaki utaló címszavaként kerülnek a szótárba.
- A népnyelvi, tájnyelvi szavak válogatással: a korábbi értelmező szótárak által népiesnek minősített szavak és a regionális köznyelv szavai általában bekerülnek a szótárba, a tájnyelvek azonban erősen megrostálva.
- A szakszavak és tudományos elnevezések szigorú szelektálással, ugyanakkor aránylag jelentős számban bekerülnek a szakkifejezések (terminus technicusok) történeti változásait tükröző szavak, szókapcsolatok (pl. a *csonka gúla* mellett a vele azonos jelentésű *csonka piramis, csonka cövek*; vagy a 'részes eset' jelentésű *adóeset* szavak).
- A magyar szókészlet részét képező úgynevezett idegen szavak erős válogatással. Prepozíciók abban az esetben válhatnak önálló címszóvá, ha szabad szókapcsolatokban vagy több értelmezett szókapcsolatban is előfordulnak (pl. *ad²*).
- Az igekötők. Jóllehet a korpusz példamondataiban elenyésző számban fordulnak elő önálló (ige nélkül álló) igekötők, egy vagy – gyakrabban – több

¹⁰ Előfordul, hogy régebbi adatok esetében a mai helyesírási szabályok és szótárak nem igazítanak el az egybe- vagy különírás kérdésében. Ilyenkor összetett címszó helyett rendszerint szókapcsolatként veszi föl a szótár az adatot, mivel anakronizmus a mai nyelvallapotot rávetíteni a 18–19. századi anyagra. Annál is inkább indokoltnak látszik ez a megoldás, mert sok határozós és jelzős szerkezet írásmódja ma sem egységes: például: *cserbenhagy*, de *éhen hal*, *vájt fülű*. A címszó egybe- vagy különírása nem befolyásolja az adatok példamondatokon belüli helyesírását, így összetett címszó példamondatában különírt adat is állhat.

¹¹ Ilyen okból lett értelmezett szókapcsolat, nem pedig összetétel például a *civil szervezet*.

szófajú önálló címszavai lesznek a szótárnak, jelentéseiket azonban rendszerint igeikötős igei példák illusztrálják.

- A képző- és ragszerű utótagok kötőjeles címszóként szerepelhetnek (*-beli, -fajta* stb.).
- Összetételi elő- és utótagok (a címszó után, illetve előtt kötőjellel) bokrosított szócikk címszavává válhatnak.

Az Nszt. szerkesztési szabályzata szerint a következő szótípusok nem vagy csak kivételesen válhatnak címszóvá:

- A tulajdonnevek. A közszavak azonban gyakori tulajdonnévi használatuk vagy kizárólagos tulajdonnévi korpuszbeli előfordulásuk ellenére is címszói státuszba kerülhetnek, pl. égitestek neve (*föld, hold, nap*), bizonyos intézmények neve (*alkotmánybíróság, parlament*), vallási kifejezések (*biblia*), földrajzi köznevek, sőt ezek adatolását a szótár esetleges tulajdonnévi használatukkal is megengedi. Címszóvá válhatnak azok a tulajdonnévi előtagú, kötőjeles összetett szavak is, amelyeket valóban közszói értékben használ a köznyelv (*Bocskai-kabát, Kossuth-szakáll* stb.).
- A többelemű idegen szavak, de ha lexémaértékben használjuk őket (*alma mater*) vagy ha első elemük prepozíció (*ab ovo, a capella*), címszóvá válhatnak.
- Az egyetlen mondatrészi funkciót betöltő szerkezetek (pl. a kettős határozók, jöllehet az ÉKsz. és az ÉrtSz. némelyiket címszóvá tette: *töviről hegyire, szegről végre*).
- A mozaikszavak eredeti, tehát a név kezdőbetűiből alakult formája.
- Az összetételi előtagok vagy előtagszerű alakok. Önálló szócikk címszavaként tehát egyáltalán nincs olyan kötőjeles címszó az Nszt.-ben, amelyben a kötőjel a címszó után áll. Az idegen és idegen eredetű összetételi előtagok (*agro-, mikro-* stb.) vagy az utótaggal együtt válnak önálló címszóvá (*agrokémia, mikrobiológia*), vagy bokrosított szócikk élére kerülnek. A nyomatékösítő szerepű személyes névmások (*én-, te-* stb.) sem címszavai a szótárnak, az *én-velem, tetőled* típusú szavakat az ÉKsz.-től eltérően a *vele, tőle* stb. címszavak szócikkében veszi fel az Nszt.¹²
- A toldalékok, kivéve a képző- és ragszerű utótagokat.
- A főnévi mutató névmás ragozott alakjai, eltérően az ÉKsz.-től, szófajváltással határozószóvá válva azonban önálló címszavak lehetnek.
- A melléknevek *-an/-en, -lag/-leg, -szor/-szer/-ször, -ul/-ül* ragos alakjai, mivel ezeket a toldalékokat nem képzőnek (vö. Kiefer 1998: 247–248, Rebrus 2000: 783–784), hanem ragnak (vö. Balogh 2000: 201–202) tekinti az Nszt.

¹² Önálló címszavak lesznek viszont az *ennen, önnön* stb. szavak és összetételeik.

E toldalékokkal előforduló szavak mint paradigmatis alakok a melléknév adataként kerülnek a szótárba, amennyiben pedig határozószóvá válnak, önálló címszót alkotnak.

2. Homonim, illetve etimológiailag összetartozó címszavak kezelése

Az azonos alakú (homonim) szavakat külön szócikkben dolgozza ki a szótár, a címszó jobb felső sarkához tett indexszámmal megkülönböztetve őket egymástól: vár¹ ige és vár² fn; szín¹ fn, szín² fn és szín³ fn.

Az Nszt. a poliszémia és homonímia kérdésében¹³ nem fogadja el az Antal László-féle meglehetősen szélsőséges gondolatmenetet, amely tagadja a poliszémiát, és csak a homonímiát engedi meg (Antal 1978: 104–105). A szerkesztési szabályzat álláspontja – elvi és gyakorlati okok miatt is – a magyar értelmező szótári hagyományhoz igazodik, amelynek elvi alapvetését a nyelvtörténész és lexikográfus Bárczi Géza, az ÉrtSz. egyik főszerkesztője fogalmazta meg: „egy szóban a nyelvtörténet során végbement jelentéstagozódás nem lehet alapja homonímia föltevésének, azaz ha egy szónak több, esetleg igen eltérő jelentései a szó eredeti alapjelentésének megváltozása útján jöttek létre, nem beszélhetünk homonímiáról” (Bárczi 1958: 50). Ugyanakkor Bárczi írására támaszkodva (vö. Bárczi 1958: 48–49) már az ÉrtSz. is bevezeti az álhomonímia fogalmát, és megengedi, hogy a szótár bizonyos eseteket az etimológiai összefüggés ellenére is külön szócikkben kezeljen. A homonímia kérdésében, valamint az eredetüket tekintve összetartozó, de jelentésfejlődésükben szétartó vagy alaki változatosságot mutató címszavak vonatkozásában az Nszt. – különös figyelemmel a történeti szótári szempontokra – erőteljesen érvényesíti az etimológiai megfontolásokat, és egyben igazodik az értelmező szótárak és a szótörténeti kutatások gyakorlatához is: jövevényszavak esetében a közvetlen átvett nyelvből származtatja az átvett szót, az önálló szóalkotási módokkal létrehozott alakulatokat önálló lexémának tekinti, a szófajváltást viszont a poliszémia körébe sorolja, ezért azokban az esetekben, ahol az ÉrtSz. a szófaji különbségek alapján határoz meg álhomonimákat, az Nszt. rendszerint kevésbé tagol, például az *a* – *az*, *de*⁽¹⁾ – *de*⁽²⁾, *egy*⁽¹⁾ – *egy*⁽²⁾ címszavakat az ÉrtSz. két szócikkben, míg az Nszt. egyben tárgyalja.

Az Nszt. – az ÉrtSz.-től eltérően, de az ÉKsz. gyakorlatának megfelelően – alakilag nem különbözteti meg a valódi és az álhomonimákat, mindegyik típust pusztán indexszámmal jelöli. A szótár tehát homonimaként kezeli nemcsak a hangalakilag megegyező és az etimológiai kutatások eredményei alapján eltérő eredetűnek tartott szavakat, hanem az azonos eredetű, de a magyarba egymástól

¹³ A témát részletesebben szintén l. Poliszémia, homonímia, szótári címszó című tanulmányomban.

függetlenül, illetve más-más közvetítéssel került jövevényszavakat is, bizonyos szótípusokat pedig a lexikográfiai hagyomány alapján indexel. Azonos jelentések esetén – tehát ha nem ment végbe szóhasadás – egy fő hangalak- vagy grammatikai (pl. iktelen-ikes) változatai nem hoznak létre két címszót. Az azonos eredetű szavak közül – homonimaként vagy hangalakilag nem teljesen megegyező címszóként – az alábbi típusok kerülnek önálló szócikkbe az Nszt.-ben:

- Az úgynevezett igenévszók (**les**¹ ige – **les**² fn, **nyom**¹ ige – **nyom**² fn).
- A nyíltabb *e* és zártabb *ë* fonémát megkülönböztető nyelvterületeken bizonyos jelentésükben eltérő ejtésű szavak (**hegyes**¹ [ë-e] mn 'hegyekkel borított' – **hegyes**² [ë-ë] mn 'hegyben, csúcsban végződő').
- Azok a szavak, amelyeknél bizonyos grammatikai alakokban már bekövetkezett a szóhasadás, tehát a jelentésbeli szétválás alaki elkülönüléssel jár együtt (**daru**¹ fn – **daru**² fn *darvak*, illetve *daruk* többes számú alakkal, vö. Elekfi 1998: 305–317 és Elekfi 2000: 146–163).
- Azok a szavak, amelyeknek fejlődése szétágazik, szócsaládjá erőteljesen elkülönül egymástól (**biztos**¹ mn – **biztos**² fn, **költ**¹ ige – **költ**² ige – **költ**³ ige). A nagyszótári korpusz alapján olyan szavak is homonimává válhatnak, amelyeket a korábbi szótári gyakorlat egy szócikkben tárgyalt, más esetekben viszont egy szócikkbe kerülhetnek a szinkrón szótárakban korábban homonimaként kezelt szavakat. Arról, hogy a széttartó jelentésfejlődés adott fázisában indokolt-e két, etimológiailag összetartozó, sőt egymásból levezethető jelentésű, azonos alakú és azonos alaktani viselkedésű szó önálló címszóvá emelése, vagyis önálló lexémaként való elismerése, minden esetben külön mérlegeléssel dönt a szótár;
- Az azonos tövű, de más módon, esetleg homonim képzőkkel kialakuló, csak végeredményüket tekintve azonos alakú szavak (**csökkent**¹ ige – **csökkent**² mn, **tudat**¹ ige – **tudat**² fn, **kelt**¹ ige – **kelt**² mn).
- A nem összetételre, illetve összetételre, valamint a különböző összetételekre visszavezethető azonos alakú szavak (pl. **blatt**¹ fn 'kártyalap' és a *cifferblatt*ból elvont **blatt**² fn 'arc, pofa').

Homonimát hozhat létre az alaki utaló is, hiszen a szócikkfejbe kiemelt alak- és írásváltozat egybeeshet valamely önálló címszóval (pl. **a**¹ fn – **a**² fn – **a**³ partikula és msz – **a**⁴ l. **az** – **a**⁵ l. **á**²). Ha az alakváltozat kizárólag kötött tövváltozatként fordul elő, és ezért szögletes zárójelben¹⁴ áll, nem kap indexszámot, hanem a zárójel

¹⁴ Az Nszt. szögletes zárójel használatával jelzi, ha valamely szónak nem az úgynevezett szótári alakját teszi címszóvá, illetve ha kizárólag paradigmatis előfordulásokból von el címszóként egy feltételezhető, de adattal alá nem támasztható szótári alakot. Ezt a megoldást alkalmazza annak jelölésére is, hogy a címszó tulajdonnév.

különbözteti meg az önálló címszótól (pl. a **könny** szócikkfeje emelt *könyv* alakváltozata címszóként [**könyv**-] lesz). Rendhagyó módon – éppen a lexikalizálódás kritériumának fontossága miatt – az Nszt.-ben a főnévi mutató névmás (*az, ez*) ragozott alakjai is alaki utalók címszavává válnak, ilyen módon elkülönítve a velük azonos alakú határozószóktól mint önálló címszavaktól (**annál**¹ mut hsz – **annál**² l. az). E tekintetben az Nszt. eltér a korábbi szótári gyakorlattól, amely a ragos alakokat összevonta a belőlük származó határozószókkal.

Külön szócikkbe kerülnek azok az azonos alakú vagy hangalakjukban nagyon közeli, etimológiailag is összetartozó jövevény- és idegen szavak, amelyek közvetlen előzményként más átdadó nyelvre vezethetők vissza (pl. a **butik**¹ fn – **butik**² fn, **annale** fn – **annales** fn, **bojár** fn és mn – **bojér** fn és mn, **bács** fn – **bacsa** fn), ugyanakkor egy címszó alatt maradnak azok a jelentések, amelyek ugyan külön átvétellel (más időben, más szaknyelv közvetítésével stb.) kerültek a nyelvbe, de ugyanannak a nyelvnek ugyanarra a szavára vezethetők vissza (pl. a **break** mint zenei, mint tánc- és mint sportszakszó), illetve amelyeknek újabb jelentése tükörjelentésként alakult ki (pl. **alsó** mint 'kártyafigura', **egér** mint 'számítógépes eszköz'). Egy szócikkben maradnak azok az alakváltozatok is, amelyek belső nyelvi fejlődéssel jöttek létre, illetve a többszörös átvételre utaló sokféle és bizonytalan eredetű hangalaki változatot mutató nemzetközi szavak (pl. a különféle eredetű alakok keveredésével kialakult, *halabárd*, *halapárda* stb. alakban is előforduló **alabárd** vagy a *banána*, *bananász*, *banáne* stb. alakváltozatot is mutató **banán**).

Külön szócikket alkotnak a szóelvonás eredményeként létrejött alakváltozatok, akkor is, ha egyébként jelentésstruktúrájuk nem vált el egymástól (**arc** fn – **orca** fn, **bék** fn – **béke** fn). Ezt az is indokolja, hogy ezek az alakváltozatok gyakran köznyelvi származékok alapszavává váltak: például a szóhasadást mutató *arctalan* – *arcátlan* (ennek alakváltozata az *orcátlan*) szópár a mai köznyelvben is őrzi az *orca* – *arca* – *arc* szófejlődési sort, és szintén szóelvonásos alakra vezethető vissza a *békél*, illetve *békéltet* mellett élő *békül* és *békít*.

Annak eldöntésében, hogy egy adott lexémát poliszémaként vagy homonimaként kezeljen-e a szótár, illetve a homonim címszavak sorrendjének meghatározásában az etimológiai és a jelentésfejlődési szempontok mellett a szó gyakorisága és a lexikográfiai hagyomány is szerepet játszik. E tekintetben azonban nem mindig egységes a leíró lexikográfiai gyakorlat, a TESz. pedig természetesen mindig egy szócikkben tárgyalja az etimológiailag összetartozó szavakat (l. **egy**, **les**). Az Nszt. az ÚMTsz. megoldásait is mérlegeli a címszavak meghatározásánál, mivel a táj-szóanyag hangalakváltozatok tekintetében különösen is gazdag. Mivel az Nszt. jelentős időt átölelő korpusza eddig még nem szótárzott jelentéseket mutathat,

olyan homonimák jelenhetnek meg a címszólistában, amelyek korábbi értelmező szótárakból hiányoznak. Más esetben pedig a feldolgozott forrásanyag történeti jellege vagy az adatok győzik meg a lexikográfust arról, hogy a korábban homonimaként kezelt szófajok vagy jelentések az Nszt.-ben egy szócikkbe kerüljenek. Néhány példa a korábbi értelmező szótári gyakorlattól való eltérésre:

- Valamely címszó megszűnése vagy alakjának megváltozása tesz indexessé címszavakat, illetve szüntet meg indexelést (pl. **adat**¹ ige és **adat**² fn → Nszt. **adat** fn, ÉKsz **csín**³ fn → Nszt. **csinn**¹ fn).
- A köznyelvben szóhasadás révén szétvált címszavak hangalaki alakváltozatai a történeti anyagban még mindkét jelentést mutatják, így a szócikkfejben feltüntetett alakváltozatok miatt készül utaló szócikkek indexelést tesznek szükségessé (pl. **arány**¹ fn és **arány**² l. **irány**¹, illetve **irány**¹ fn és **irány**² l. **arány**²).
- Olyan újabb jelentést szótároz az Nszt., amely alakilag egybeesik a korábban szótározott lexémával, (az Nszt.-ben **apacs**¹ és **apacs**² címszó található a 'halásháló része' jelentésű szó miatt).
- A nagyszótári adatok azt bizonyítják, hogy nincs etimológia összetartozás két azonos szóalakhoz kapcsolódó jelentés között, ezért a korábban egy szócikkben tárgyalt jelentések homonim címszavakká válnak szét a szótárban.¹⁵
- Korábban álhomonimáknak tekintett szó adatai, jelentésszerkezete alapján nem indokolt a szétválasztás. Az ÉrtSz. még két szócikkben (**a** és **az** címszóval) vette fel a határozott névelőt, illetve a főnévi mutató névmás veláris változatát, az ÉKsz. mindkét kiadásában az **az** címszóban, dolgozza ki a névelői és a névmási szófajt is, így teszi ezt a Nszt. is. Nem szüntette meg azonban a homonimásítást az ÉKsz. a határozatlan névelői és számnévi szófajú egy esetében, az Nszt. azonban ezt is egy szócikkben dolgozza ki. A Nszt. csökkentti a két korábbi értelmező szótár onomatopoetikus címszavaira oly jellemző szétforgácsolódást is (ÉKsz. **a**³ isz és **a**⁴ isz → Nszt. **a**³ partikula és msz, ÉKsz. **aha**¹ isz és **aha**² msz → Nszt. **aha** msz).

3. Képzett szavak címszová válása

A lexikográfiai gyakorlat hagyományosan nem szótároz egyes gyakori, produktív képzőkkel létrehozott, elsősorban deverbális szófajokat. Ilyenek például a főnévi,

¹⁵ Erre a viszonylag ritka jelenségre példa az Nszt. 'puskaagy' jelentésű **agy**² szócikke, amely az adatok tanúsága szerint a 'fekvőhely' jelentésű **ágy**ból fejlődött ki, alakilag később hasonította magához az **agy** szó, az Nszt. történeti anyagában azonban a korai adatok jellemzően **á**-s változatúak. A címszó indexelését az indokolta, hogy a szinkroniában egyértelműen az **agy** alak él, a szerkesztési szabályzat elvei szerint a címszavak meghatározásánál a mai nyelvvállapot jelenti a kiindulást.

a határozói és az igei igenév, a ható ige; korlátozottan szótározza a műveltető és a szenvedő igét, az -ás/-és képzős, elvont cselekvést kifejező főneveket, bizonyos szótárak a melléknévi igenevet. Hasonló módon jár el az Nszt. is. Soha nem lesz önálló címszó a főnévi igenév, a többi igenévi típus azonban, a szófajváltásra hajlamos melléknévi igenevek (amelyeket korábban külön alcímszóként kívánt feltüntetni a szótár), valamint a határozói és az igei igenév több szófajú címszóként bekerülhetnek a szótárba, például **adta** igei ign, mn és msz; **ajánlva** hat-i ign és hsz, **bővített** mn-i ign és mn.

A passzív, a faktitív, a kauzatív és a ható ige csak abban az esetben lesz címszó, ha az alapigétől markánsan eltérő, nem transzparens lexikalizálódott jelentéssel bír, és nem pusztán a képző jelentéstöbblete érvényesül benne. (Címszó lesz például a *hívat*, *nyugtat*, *születik*, *lehet*, de nem lesz címszó a *meséltet*, *megíratik*, *tanulhat*.) A szabályalkalmazással létrehozott igék, amennyiben nem válnak önálló címszóvá, valamint az igenevek adatként kerülnek az alapige szócikkébe.

A visszaható és gyakorító képzős igék önálló címszót alkotnak. Ez nem jelenti, hogy minden szótári címszóvá váló ige visszaható és gyakorító képzős származéka maga is önálló címszó lesz, a visszaható és gyakorító igék szintén csak jelentésbeli, gyakorisági stb. fontosságuk miatt kapnak címszói rangot. Semmiképpen nem használhatók azonban – eltérően a műveltető, a szenvedő és a ható igétől – az alapige szócikkében annak adatolására.

Az -ás/-és képzős főnevek csak akkor kapnak önálló szócikket, ha az igei eredetű nomen actionis jelentéstől eltérő jelentést vagy jelentésárnyalatot hordoznak. Ebben az esetben az ÉrtSz. és az ÉKsz. megoldásához hasonlóan az 1. jelentésben a nomen actionis jelentések összefoglalóan jelennek meg (pl. *adás* fn 1. 'az *ad* igével kifejezett cselekvés' 2. 'műsorközvetítés'). A ható igékből -ás/-és képzővel létrehozott lexikalizálódott főnevek általában önálló címszavak lesznek, mivel ezek ritkák, és többnyire valamilyen sajátos jelentéssel bírnak (pl. *láthatás*, *megélhetés*).

A denominális képzett szavak közül rendszerint nem lesznek címszavak az -ú/-ű, -jú/-jű képzős melléktnevek, ugyanakkor címszóvá válhatnak azok az összetett szavak (melléktnevként és főnevesülve is), amelyeknek utótagjaként szerepelnek (pl. *félkarú*, *orrszarvú*, *szűkmarkú*);

A tulajdonnevekből -i képzővel alkotott szavak csak akkor válnak címszóvá, ha – melléktnevként vagy szófajváltás után főnévként – az alapszó és a képző jelentéséből nem vagy nem közvetlenül levezethető jelentést is hordoznak, illetve ha értelmezett szókapcsolat vezérszavaként szerepelnek. Címszó lesz például a *kolozsvári* a ~ *szalonna* szókapcsolat, a *gyulai* a 'kolbász' jelentés, a *brüsszeli* a ~ *csipke*, a *párizsi* az 'egy fajta felvágott' jelentés miatt.

A közszavak *-i* és *-s* képzős melléknévi származékai az adatok jelentése, gyakori, jellemző volta stb. alapján kerülnek be a szótárba, de a főnevesült *-i* és *-s* képzős származékok – az utóbbi már csak a képző gazdag poliszemiája miatt is – rendszerint címszóvá válnak.

4. Ragos és jelezett alakok címszóvá válása

Bizonyos esetekben a szótár eltér attól az alapelvtől, hogy címszavává alapalakban álló egyszerű vagy összetett szavak válhatnak.

Ha egy szó kizárólag ragos vagy jellel ellátott alakban él a nyelvben, ebben az alakjában címszavasul, ebbe a kategóriába többnyire birtokos személyjeles alakok (*iafia*, *kelte* stb.) tartoznak. Többnyire a ragtalan címszótól elkülönülve önálló címszavak lesznek azok a toldalékos alakok is, amelyek olyan szótári jelentést hordoznak, amely eltér az alapalak jelentéseitől. Ezek szófajváltását az önálló szófaji meghatározás is jelöli, például *előbb* hsz, *aránylagosan* hsz. Azokat a sajátos jelentést hordozó ragozott alakokat, amelyekben még viszonylag transzparens az elemek jelentése, az eredeti címszó alatt önálló jelentésben vagy jelentésárnyalatban is szótározhatja az Nszt. Ezekben az esetekben a jelentésszám után grammatikai megjegyzés utal a kötött alakra, illetve a megindult szófajváltásra: *alapjára* fn 2b. (*-on* raggal, hsz-szerűen) 'visszafogottan, mérsékelten, minimális erővel'; *ár*¹ fn 1a. (birtokszóként *-on* raggal, hsz-szerűen) (*rég*) 'értékének megfelelő összegért'; *becsszó* fn 1a. (*-ra* raggal, msz-szerűen 'állítás igaz voltának v. ígéret kötelező érvényének megerősítésére, nyomatékosítására).

Az Nszt. a morfológiai különbségek miatt önálló címszóvá teszi azokat a szavakat is, amelyek toldalékelemmel, illetve toldalékelem nélkül is azonos lexicizálódott jelentést hordoznak, például: *akármily* ~ *akármilyen*, *bármely* ~ *bármelyik*, *valahogy* ~ *valahogyan*.¹⁶ A latinos *-us* végződés megléte vagy hiánya is indokolja az eltérő alakok külön szócikkbe kerülését, az ÉKsz. megoldásához hasonlóan jelentéskülönbség és önálló származékok nélkül is külön szócikkbe kerülnek a latinos, illetve a rövid formák. Önálló címszó tehát a *diológus*, a *dán* és a régies *dánus*, a *konfúz* és a *konfúzus* is, és természetesen külön szócikkeket alkot a *humán* – *humánus*, *komplex* – *komplexus* (– *komplexum*), amelyekben a jelentések elválnak.

Ehhez hasonlóan ragos alakjukban lesznek címszavak azok a mondatszóvá, indulatszóvá vált, többségükben főnévi eredetű, gyakran eufemizmussal motivált szavak, amelyek általában enyhébb káromkodásként, szitkozódásként

¹⁶ A korábbi értelmező szótárak e határozószókat egy szócikkben dolgozták fel, címszóvá a toldalékos változatot emelve, és alakváltozatként kezelték a ragtalan formát.

használatosak, például: **ántiját, árgyélusát**. Ha a szó főnévi vagy melléknévi szófajjal alapalakban, ragtalanul is használatos, akkor így is címszóvá válik, de önálló címszó lesz birtokos személyjeles és tárgyragos alakja is mondatzóként. Lesz tehát **áldó és áldóját, isten és istenét, teremtette és teremtetét**.¹⁷

Ragos vagy jellel ellátott alakot tehát kizárólag abban az esetben emel címszóvá az Nszt., ha a toldalékos forma szófajváltáson ment keresztül, önálló lexémává vált, és már nem tekinthető az alapszó paradigmatisus változatának. Ezért nem lesznek címszavak – eltérően az ÉKsz. megoldásától – a főnévi mutató névmás ragozott alakjai (pl. *abban, ettől*), csak a velük azonos alakú, szófajváltással kialakult határozószók (a névmások alaki utalások címszavai lesznek).

5. Szókapcsolatokból elvont címszavak

Ha egy szó kizárólag ragos formában értelmezett szókapcsolat elemeként fordul elő, és vezérszava a szókapcsolatnak, a toldalékos alakból elvont nominativusa lesz címszó.¹⁸ Az ilyen címszavak szögletes zárójelben állnak, mintegy jelezve, hogy elvont alakokról van szó, például: **[vérszem], [foghegy], [közkéz]**.

Az ilyen típusú szavakat, amelyek a szinkrón nyelvéllapotban csak értelmezett szókapcsolat elemeként élnek, a köznyelvi értelmező szótárak teljes szókapcsolatként címszavasítják, például a *vérszem* szó a *vérszemet kap* kifejezésben vált címszóvá az ÉrtSz.-ben és az ÉKsz. mindkét kiadásában. A nagyszótári korpusz történeti vonatkozásai miatt ebből a szempontból különösen is gondos átvizsgálást igényel, gazdagabb lehet ugyanis olyan lexémákban, amelyek a mai nyelvrészék szerint kizárólag értelmezett szókapcsolat elemeként fordulnak elő, de még 1772 után is éltek szabad szókapcsolatokban. Bőven találhatók szóadatok a Nszt. szöveggyűjteményében például a *vérszemre* a 19. századból: *vérszemre kap* (jól adatolható az 1800-es évekből, utolsó adata 1936-ból Szabó Dezsőtől), *vérszemet nyér* (1805–1809 Horvát István), *sólyomi vérszemmel* (1834 Czuczor Gergely), *vérszemekkel agyarkodik* (1850 k. Szemere Miklós), *vet vérszemeket* (1858 Czuczor Gergely), sőt szótári címszó Baróti Szabó Dávid *Kisdéd szótárának* 1784-es kiadásában. A *dugába dől* szókapcsolat (így teszi címszóvá az ÉKsz. és az ÉKsz.²) *duga* szava ugyancsak felbukkan a korpuszban

¹⁷ Nem kapnak önálló címszót, hanem az egyes szám 3. személyű címszó szócikkébe kerülnek a 2. személyű vagy többes számú adatok (pl. a *kutyafáját* a *kutyafáját*, az *istenüket* az *istenét* szócikkbe), akárcsak a szó belsejében vagy személyjelezhető 3. személyű címszavak más paradigmatisus alakjai: *hozzám, létedre, magunkfajta* stb.

¹⁸ Ezt a típust mint frazeológiai egységek unikális komponenseit vizsgálja Forgács Tamás O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című műve, valamint saját szinkrón korpusza alapján (vö. Forgács 2003: 421–427, 2007: 217–227).

önállóan, valamint a *dugafa* összetételben is. A *duga* szót az ÚMTsz. a **donga**¹ alakváltozataként dolgozza fel, és szócikkében felveszi a melléknévi értékű *dongába dőt* értelmezett szókapcsolatot is, mivel annak jelentése még konkrét: 'rossz, összedőlt' ti. hordó. Hasonló a *hadilábon áll* szókapcsolat *hadiláb* szava, amelynek viszonylag sok előfordulása található még 1772 utánról is, akárcsak a *békeláb* szónak: *hadi lábra vannak rendeltetve* (1790), *hadilábra tétetnek* (1813) stb., de még 1884-ből Pulszky Ferencről is (*törvények, hadiláb és foglalatosság nélkül*). Hogy e típust mennyire bizonytalanul kezelték a korábbi szótárak, arról jól tanúskodik, hogy a *hadilábon áll* az ÉKsz.-ben egyrészt megtalálható példaként az áll¹ 'vmely viszonyban van vkivel, vmivel' jelentésében, másrészt – átvitt jelentésében – értelmezett szókapcsolatként is szerepel a **hadiláb** címszóban. Szintén különböző igékkel kapcsolódik össze a jellemzően *-en* ragos használatú *bagóhit* szó, sőt nominativusban is előfordul: **bagóhit** fn (rends. *-en* raggal, hsz-szerűen) (*nyj*) **bagolyhit** 'törvényes házasságkötés nélküli élet-társi kapcsolat; vadházasság': Meg kell esküdnünk, különben *bagolyhiten* kell élnünk (1870 Rákosi Jenő–Shakespeare), [az esztergomi parasztság] a legcifrábban káromkodik ... s a *bagóhit* is meggyökerezett benne (1900 Budapesti Hírlap), Összött vagyunk, *bagóhiten*. De most, zalavári búcsura megesküdköd vele. A három gyerek mián (1908 A magyar nép művésze).

Ezek a szavak tehát, ha szóadatokkal is rendelkeznek, nem szögletes zárójelben kerülnek a szótárba, hanem tényleges címszóvá válnak, és értelmezéssel, valamint szabad szókapcsolati példákkal kidolgozott jelentést is kapnak.

6. Tulajdonnévi címszavak

A szókapcsolatból elvont címszavakhoz hasonlóan szögletes zárójeles címszóvá válnak azok a tulajdonnevek, amelyek vezérszói szerepet töltenek be közszói jelentésű értelmezett szókapcsolatokban. E címszavak szócikkfejében kerek zárójeles grammatikai megjegyzés utal tulajdonnévi voltukra, illetve frazeológiai szerepükre. Ha viszonylag sok, különböző jelentésű szókapcsolat tartozik a tulajdonnévi címszóhoz, ezeket jelentésekbe sorolhatja szótár akkor is, ha a tulajdonnévi címszó maga csupán egyetlen jelentéssel bír. Például a [**Boldogasszony**] fn (tulajdonnév, értelmezett szókapcsolatok elemeként) szócikkben a *Boldogasszony csipkéje*, *Boldogasszony haja*, *Boldogasszony papucs* stb. értelmezett szókapcsolatok az 1. 'Jellemzően vmely különleges illatú, ill. gyógyászati célokra hasznosított növény elnevezésének részeként.)' jelentésbe sorolódnak. A 2. 'Naptári időegység nevének részeként.)' jelentésbe a *Boldogasszony hava* és a *Boldogasszony napja* frazémák kerülnek, s önálló jelentést alkot a *Boldogasszony ágya* 'az anya

szülés közbeni és utáni állapotának jelképeként is: a szülésre készülődő asszony számára vetett ág, amelyben gyermekágyasként is fekszik' értelmezéssel.

7. Több szóból álló címszavak

Bizonyos esetekben az Nszt. eltér fő elvétől – tehát hogy a címszava lexémaértékű szó legyen –, és több szóból álló szerkezetet is címszóvá emel.

Címszóvá válhat az igéből és a *magát* visszaható névmási tárgybol álló szerkezet, ha egy egyébként tárgyatlan ige tranzitív formában kizárólag a *magát* tárgy mellett fordul elő, illetve ha az ige mellett nem képzelhető el más tárgy, például: **megmakacsolja magát**. Természetesen ha homonim igék közül az egyik csak a *magát* tárggyal együtt fordul elő, akkor annak címszava *magát*-os lesz, a másik pedig nem kap indexszámot. Így lett címszó az ÉKsz.-ben az *árt* és az *ártja magát*, mivel az utóbbi esetében kizárólag a *magát*-os formát ismeri: *vmibe ártja magát*. Az Nszt. történeti korpusza azonban a szinkroniában kizárólag *magát* tárggyal használt igéknél is gyakran mutat más jelentésű vagy más tárggyal is előforduló adatokat, például az *árt*² *2. árt vmibe (rég)* 'minek az ismeretébe bevezet, avat vmibe': Toldit is a játékba *ártsam?* (1840 Szigligeti Ede), nem rösteli Elméjét új tudományba *Ártani* (1880 Arany János ford. – Arisztophanész), **beleárt b. (rég)** 'ártatlanul v. indokolatlanul bevon, belekever vkit v. vmit vmibe': [Ocskayt Ozmonda] gyanakodóvá tette mindazok iránt, akiknek eltántorodását lehetőnek mondta. Még a fejedelmet is *beleártotta!* (1882 Jókai Mór), *beleártják* a politikát az irodalomba (1916 Schöpflin Aladár).

Többelemlő címszóként szóértékben használt idegen eredetű szókapcsolatokat, illetve prepozícióval együtt használt idegen szavakat is felvesz a szótár, például: *alma mater*, *a capella* stb., ha más szóképzési elemekkel nem kapcsolódnak, illetve egységes alakulatként lexikalizálódtak. Ugyancsak címszóvá válhatnak a szóköztartalmú összetételek, például: *béka-egér harc*, *e-mail cím*, *kutya-macska barátság*.

8. A címszó, valamint a hangalaki és a grammatikai változatok viszonya

Az Nszt. alakváltozatokban gazdag történeti korpusza gyakran nehéz feladattá teszi a címszólista összeállítója számára annak eldöntését, hogy egy szócikkből kerüljenek-e különböző hangalaki vagy grammatikai változatok, vagy külön címszóvá váljanak-e, illetve hogy melyikük legyen címszava a szótárnak. Az Nszt. többnyire a köznyelvi szótárakhoz igazodik, és az alakpárok közül a köznyelvben uralkodó formát teszi címszóvá (pl. a *keresztény* ~ *keresztényen* szópár **keresztény**,

az *advent* ~ *ádvent* **advent**, a *fel* ~ *föl* **fel**, a *kakas* ~ *kokas* **kakas** címszót kap), a címszó-meghatározás etimológiai hangsúlya azonban indokolhatja az ettől való eltérést, illetve alakváltozatok külön szócikkben tartását.

Nem kapnak külön címszót azok a szavak, amelyeknek különböző tőváltozatai is előfordulhatnak szótári – vagyis általános ragozású egyes szám 3. személyű – alakként, hacsak nem társul jelentéskülönbség a különböző alakokhoz. Ez a jelenség leginkább az *sz-es*, *d-s* és *v-s* változatot (*alkuszik* ~ *alkudik*, *növekedik* ~ *növekszik*, *törekedik* ~ *törekszik*), az *sz-es* és *d-s* változatot (*furakodik* ~ *furakszik*, *verekedik* ~ *verekszik*), valamint *sz-es* és *z-s* változatot (*igyekszik* ~ *igyekezik*, *szándékszik* ~ *szándékozik*) mutató igék esetében fordul elő. Annál is indokoltabb ezeknek a szavaknak az egy szócikkben tartása, mert toldalékjaik különböző tőváltozatokhoz kapcsolódnak, egy paradigmatis alak azonban rendszerint csak egy tövel fordul elő. (De lehet például *feküdvé* és *fekve*, *aludhat* és *alhat*, *áramolnak* és *áramlanak* is.) Nemcsak a tövek, hanem a képzők hangalakváltozatai szerinti alakok (pl. *-z/-dz*) esetében is hasonló elvet követ a szótár. Természetesen az ugyanabból a tőből hasonló funkciójú, de különböző képzőkkel létrehozott szavak mindig külön szócikkbe kerülnek, például a *síel* és *sízik*, *gondolkodik* és *gondolkozik* szópárok mindkét tagja címszó lesz. Külön szócikkbe kerülnek például az *-ódik*, *-ődik*, illetve *-ózik*, *-őzik* képzős szavak és ezek rövid *o-s* változata is (*aggodik* és *aggódik*), valamint a produktív *-int*, illetve a gyakorlatilag improduktív *-ant/-ent* képzővel (vö. Ruzsiczky 1961: 352–353) alkotott szavak (pl. *koppant* és *koppint*; *kattant* és *kattint*, jöllehet az utóbbi az ÉKsz. összevonja).

Szóhasadás esetén, vagyis ha az alakváltozatokhoz egyértelműen jelentéskülönbség társul, mindkét alak címszóvá válik (pl. *fogózik* 'fogócskát játszik' és *fogódzik* 'kapaszkodik, fogódzkodik'; sőt *fogózik*² utaló szócikk is lesz az Nszt.-ben a *fogódzik* ige *fogózik* alakváltozata miatt). Önálló címszóvá válnak az alakváltozatok akkor is, ha az eltérő változatok mindegyike származékok alapszavává vált. Külön szócikk lesz például az *angol* – az *angolkór*, *angolos* stb. alapszava – és a más tőváltozatú *ánglius*, amelynek az *anglicizmus*, *anglikán* stb. a származékai.

Gyakori a korpuszban ugyanannak az igének ikes és iktelen változata is (pl. *szörföz*/*szörfőzik*), közülük a gyakoribb, köznyelvidebb forma válik címszóvá, a források szerint a köznyelvi alaktól eltérően, szörványosan, esetleg valamilyen megszorítással (pl. lexikai minősítéssel) használt grammatikai változatot pedig a hangalakváltozatokhoz hasonlóan kezeljük. Ezt a megoldást követi az Nszt. akkor is, ha az ikes és iktelen alak eltérő tőváltozattal jelenik meg, és az *-ik* rag

a hangzóhiányos tőhöz kapcsolódik (*áramol* ~ *áramlik*, *fuldokol* ~ *fuldoklik*). Ha az ikes, illetve iktelen alakhoz jelentéskülönbség társul, hasonlóan más alakváltozatokhoz, mindkét változat címszói rangot kap (pl. *ágaz* 'gallyaz, ágaitól megfoszt' és *ágazik* 'ágakat hajt', 'ágakra szakad', *hajol* 'görbült testtartást vesz fel' és *hajlik* 'ívelt alakúvá görbül', *szagol* 'szagot érzékel' és *szaglik* 'szagot áraszt').

Az Nszt. címszóválasztásának szempontjait összefoglaló írásom valamit talán meg tud mutatni a szótárírás összetett folyamatából és abból, hogy a lexikográfiai munkának feltétele egyfajta elméleti alapvetés. A fenti szempontrendszer kidolgozásának nemcsak az volt a célja, hogy segítse a szemantikai és grammatikai elemző munkát, hanem hogy a szótár címszavainak meghatározásában és kiválogatásában is lehetővé tegye egységes szemléletet érvényesítését ad hoc megoldások helyett. Hogy az Nszt. címszóválasztási szempontrendszere – sőt a teljes szerkesztési szabályzat – a benne kirajzolódó lexikográfiai koncepcióval együtt eleget tud-e tenni feladatának és a maga által szabott elvárásoknak, arról az elkészült szótári kötetek adhatnak számot.

Irodalom

- Antal László 1978. *A jelentés világa* (Gyorsuló Idő). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balogh Judit 2000. A névszóragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 183–208.
- Bárczi Géza 1958. A szótári homonímia kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 54: 43–52.
- ÉKsz. = Juhász József et al. (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). *Magyar Nyelvőr* 122: 305–317.
- Elekfi László 2000. Homonimák felismerhetősége toldalékos alakok alapján. *Magyar Nyelvőr* 124: 146–163.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forgács Tamás 2003. Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 109: 259–273, 412–427.

- Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába* (Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 69.). Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ittész Nóra 2002. Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata. In: Csengery Kinga – Ittész Nóra (szerk.): *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 13–98.
- Ittész Nóra 2011. *A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója, különös tekintettel a szemantika és a grammatika összefüggésére a szótárírásban*. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Ittész Nóra 2014. Poliszémia, homonímia, szótári címszó. In: Dringó-Horváth, Ida et al. (Hrsg.): *In Das Wort ist ein weites Feld*. KRE BTK – L'Harmattan (in print).
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 75–137.
- Kiefer Ferenc 1998. A szóképzés. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 222–261.
- Országh László 1954. A magyar szóképzés szótári feldolgozásának kérdései. *Az MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6: 117–133.
- Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 783–784.
- Ruzsiczky Éva 1961. A szóképzés. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 333–420.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = Lőrinczy Éva (szerk.) 1979. *Új magyar tájszótár 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KESZLER BORBÁLA

BESZÉLT NYELVI TÉNYEZŐK A KÉRDÉS- ÉS FELELETTÍPUSOK VIZSGÁLATÁBAN

1. A mondattannak régóta egyik központi kérdése a mondatok és ezen belül is különösen a kérdő mondatok osztályozása és leírása. A kérdő mondatokon belül korábban a magyar szakirodalom hagyományosan két típust különböztetett meg: a kiegészítendő és az eldöntendő kérdést. Az európai grammatikák és néhány magyar szerző is azonban többféle kérdőmondat-típusról beszél. A Quirk–Greenbaum-féle (1977: 191), az Engel-féle (1988: 54), a Heidolph–Flämig–Motsch szerkesztette (Jüttner 1981: 766–771) stb. grammatikák külön számon tartanak például választó kérdést (Doppelfrage vagy Alternativfrage). (Ezt Kiefer 1983: 209–213 is felveszi a rendszerébe.) Ilyenek például: *Jogász vagy orvos Péter?*; *Szép vagy csúnya a lány?* stb. Az említett grammatikák és több stilisztikai és nyelvművelő kézikönyv (Rácz 1980: 1145–1148) írnak még meggyőző kérdésről, érdeklődést felkeltő kérdésről és retorikai kérdésről is. Ezek (mint ahogy a nevük is mutatja) a figyelem, az érdeklődés felkeltését és fenntartását, az expresszivitás fokozását stb. szolgálják, és többnyire válasz nélkül maradnak. – A retorikai kérdéseknek egy része kérdő alakban kifejezett tagadás, parancs, állítás vagy csodálkozás, például: *Mi közöd hozzá?*; *Nem takarodsz innen?*; *Hogy mersz velem így beszélni?*; *Ki kérdezett?* (Hadrovics 1995: 116).

Néhány szerző külön beszél viszontkérdésről is (Rückfrage). Ilyen a *Péter katona?* kérdésre feltett kérdés: *Hogy Péter katona?* Hasonló, de némileg mégis más az úgynevezett echókérdés (vö. pl. Bussmann 1983: 148), amely tulajdonképpen egy kijelentés megismétlése kérdésként a *Jól hallottam?* kérdés intonációjával. Az utóbbit Fónagy–Magdics (1967: 58) ismételtető kérdésnek nevezi. Ilyen például a *Péter húszéves* kijelentésben való kételkedést kifejező *Hány éves Péter?* kérdés. Hogy ez a kérdéstípus külön kategóriába tartozik, azt az is mutatja, hogy bár kérdőszós kérdés (tehát formálisan kiegészítendő kérdés), mégis az eldöntendő kérdések intonációjával rendelkezik.

Fónagy és Magdics beszélnek úgynevezett kontrollkérdésről is, például: *Szép lány, ugye?* Ezt a típust Kugler (2006: 389) utókérdésnek vagy simulókérdésnek

nevezi. Olasz Gábor külön kategóriaként említi befejezetlen kérdést is, például: *És a múlt havi fizetésem?* (Olasz 2002: 96).

Kiefer (1983: 212) megkülönböztet nyitott kérdést is, amelynek az a jellemzője, hogy bár a kiegészítendő kérdésre hasonlít formailag, mégsem egy mondatrészre vagy mondatrészletre kérdez, és ezért nem is lehet rá egy mondatrésszel, sőt gyakran még egy mondattal sem válaszolni, hanem csak egy egész szöveggel.

Kiefer egyébként a kérdő mondatok kettős megközelítésére vállalkozik. Szemantikai szempontból eldöntendő, kiegészítendő, választó és nyitott kérdést különít el. Pragmatikai elemzéskor pedig abból indul ki, hogy a beszélő a kérdő mondatot – azaz a megnyilatkozást – egy bizonyos kommunikációs attitűddel használja. Ezért abban a beszédhelyzetben, amikor a válsz ismert mind a beszélő, mind a hallgató számára, és mindketten tudják ezt egymásról, akkor a kérdés nem tekinthető kérdő mondatnak (Kiefer 1983: 221). A kérdő megnyilatkozás szerepe ilyenkor nem az ismeretszerzés, hanem különféle érzelmek érzékeltetése, hiszen a kérdés kijelentéstartalma már lezárult a kérdés elhangzásakor (Kiefer 1983: 221). Ebbe a típusba sorolja Kiefer az echókérdést (*Nyertem a lottón – Nyertél a lottón?*), a csodálkozást (*Té még itt vagy?*) és a feltételezést (*Bolond vagy?*) kifejező kérdést is, és kizárja a beszélő kommunikációs attitűdje szerinti négy pragmatikai csoportból az *Elhallgatsz végre?!* típusú megnyilatkozásokat is, ugyanis két formai tulajdonság (kérdés és felszólítás) keveredését látva bennük, a szintaxis és a szemantika körébe utalja őket (1983: 221–222).

Kiefer a *Jelentéelméletben* (2000) is foglalkozik a kérdő mondatok szemantikájával és pragmatikájával, és a beszédhelyzettől függő beszélői attitűd szerint különíti el a kérdéseket (felvilágosítást kérő, problémaközlő, feladatmegoldást elősegítő, vizsga- és retorikai kérdés; az utóbbihoz sorolja a csodálkozást és a nyomatékossító állítást kifejező kérdést: *Te még itt vagy?; Hát kocsma az és házam?*), és nagyon fontos dolgot szögez le summázként: „a kérdő mondatok szemantikája a beszédhelyzettől független, pragmatikai jelentésük ezzel szemben csak a beszédhelyzet ismeretében érthető meg. A beszédhelyzethez tartozik az is, hogy a beszélő mit tud, és hogy milyen ismereteket tételez fel a hallgatóról. Ugyanaz a kérdő mondat megnyilatkozásként más-más pragmatikai értéket hordozhat” (Kiefer 2000: 58).

A szakirodalom alapján megállapítható, hogy a kérdő mondatok osztályozása és leírása nem egységes. Ennek egyik oka az, hogy a szerzők különféle szempontok alapján végzik az egyes típusok besorolását. A kérdésnek hol a formai, hol a szemantikai, hol a pragmatikai sajátosságait tekintik a felosztás alapjának; hol pedig a várható válasz szerint ítélik meg a kérdést (igen-nem, hosszabb kifejtés

stb.). Jó példa erre a Quirk–Greenbaum-féle angol grammatika (1977: 65), amely a válaszok alapján hétféle kérdő mondatípust sorol fel, és így olyan kategóriákat állít párhuzamba egymással, mint például: igen-nem kérdés, WH-kérdés, alternatív kérdés, retorikai kérdés, felszólító tartalmú kérdés stb.

2. Úgy tűnik, hogy még bonyolultabb a helyzet, ha a beszélt nyelv kérdő mondatait és a rájuk adott feleleteket is bevonjuk a vizsgálatba. Célul azt tűztem ki, hogy spontán beszédanyag alapján feltérképezsem, majd megpróbáljam besorolni és jellemezni a Kiefer-féle kategóriarendszer alapján a beszélt nyelv kérdés-felelet típusait. A vizsgálat alapja 13 (összesen 724 kB-nyi) spontán beszélt nyelvi szöveg volt, amelyet 1976-ban hallgatók vettek fel kollégiumban, rejtett mikrofonnal. A beszélgetések résztvevői főként egyetemi hallgatók és fiatal tanárok voltak. A szövegben összesen 425 kérdés fordult elő, ez azonban nem 425 két fordulóból álló párbeszédet jelent, hiszen ebben a többszereplős, nem irányított, egyszerű stílusnemű, de sok szlenget tartalmazó beszélgetésben a kérdés-felelet viszony olykor igen bonyolult formákat hozott létre. Ezek közül csak néhányat emelek ki. A beszélgetés során a több szereplő miatt néhány kérdés elsikkadt, felelet nélkül maradt. Máskor a kérdező két vagy több kérdést tett fel (a kontrollként megvizsgált tanórai beszélt nyelvi szövegekben gyakran volt a tanárok beszédében egyszerre három-négy kérdés is), és ezek közül csupán egyre kapott választ. A több kérdés minden esetben összefüggött egymással, de az összefüggés különböző lehetett. Vagy két információt szerepeltetett volna megtudni a kérdező valakiről vagy valamiről (pl. *Nevelőtanár volt? És ott is lakott?*), vagy a második kérdés csak konkretizálta, pontosította az első kérdést (pl. *Ez hol történt? Sopronban? Rajzból hogy áll? Ötösre?*). Ilyenkor gyakran a kiegészítendő kérdésre közvetlenül következik egy eldöntendő kérdés (vö. Kiefer 1983: 223 is). Előfordult az is, hogy a dialógusba beékelődtek hosszabb narratív részek (történetelbeszélések, indoklások stb.; a kérdésről l. Tolcsvai 2006: 83), amelyekbe bele voltak szőve olyan függő kérdések, amelyekre nem is volt válasz várható. Sok olyan kérdés is előfordult a szövegben, amely csupán a figyelem, a kapcsolat fenntartását (pl. *Igen?, Nem?*) vagy a kérdés meg nem értésének a jelzését (pl. *Tessék?, Mi?, Hogy?, Hogy mondod?* stb.) szolgálta. S akadtak formális kérdések is, amelyek kizárólag az érzelmileg telített közlés (állítás, felszólítás, felkiáltás, óhaj) eszközei voltak, és frazémává váltak (a kérdésről lásd pl. Szikszainé 2008: 43–48). Végül a 425 kérdésből alig a fele, összesen 205 kérdés-felelet pár maradt, amelyeket Kiefer felosztása szerint grammatikai-szemantikai szempontból értékelni tudtam.

Kiefer négyféle kérdést különböztet meg: eldöntendő, kiegészítendő, választó és nyitott kérdést. Az eldöntendő kérdés jellemzője, hogy „a hallgatónak két lehetőség közül kell választania”. A Kiefer példáiban szereplő *Bemész ma a városba?* kérdésre szerinte szemantikailag vagy a *Bemegyek a városba* vagy a *Nem megyek be a városba*, illetőleg ezek ekvivalensei lehetségesek (Kiefer 1983: 209–210).

A vizsgált szövegben összesen 109 eldöntendő kérdés fordult elő. Az ezekre adott lehetséges és valóban érkezett válaszokat az alábbi összefoglalás mutatja. A választípus előfordulásának számát minden esetben jelöltem. A csupán lehetséges választípusok mellett 0 jelzi, hogy a vizsgált szövegben a típus nem fordult elő. A táblázatban az *Eljöttek ma hozzánk?*, illetve a *Nem jöttek ma el hozzánk?* tagadószt tartalmazó kérdés szerepel fő típuspéldaként. Néha azonban más, az adott szövegben előfordult különleges példát is felvettem.

Az eldöntendő kérdésre adott (vagy adható) válaszok (109)

Eljöttek ma hozzánk?

Igen, elmegyünk. (3)
Igen. (10)
Ühm. (1)
Ja. (1)
El. (3)
Elmegyünk. (32)
Igen, [+ információ] délután. (2)
Elmegyünk, [+ információ] délután. (4)
 Válasz rokon értelmű kifejezéssel:
Majd elballagunk. (1)
[Igen.] [+ információ] Délután. (5)
Nem. (18)
Nem, [+ indoklás vagy másik lehetőség megadása] mert jönnek a szüleink; vagy: majd holnap. (5)
[Nem.] [+ indoklás vagy másik lehetőség megadása] Jönnek a szüleink; vagy: Majd holnap. (11)
Dehogyan. (2)
Dehogy. (1)
 Más formájú, de szemantikailag adekvát válasz:
Kérsz vacsorát? – Már ettem. [= Nem, hiszen már ettem.] (0)
Talán / feltétlenül / persze. (3)
 Kitérő válasz: *Még nem tudom.* (0)

Nem jöttek ma el hozzánk?

Nem megyünk el. (1)
Nem. (2)

De.; De, elmegyünk. (0)
De, [+ információ] egy kis időre. (1)

[De.] [+ információ] Majd holnap. (2)

[De.] talán / feltétlenül / persze. (0)

Névszói kérdés (a sok, ilyen típusú lehetséges kérdés közül csupán egy fordult elő a szövegben):

Magyar szilva? – *Van ma egyáltalán magyar szilva?* [= Nem, hiszen ma már szinte nincs is magyar szilva.] (1)

Teljes választ a kérdésre: *Igen, elmegyünk* csupán hárman adtak. *Igennel* válaszoltak tízen, *nemmel* 18-an, és a legtöbben (32) a kérdésben levő tényállást választották: *Elmegyünk*. Egy esetben pedig a tényállást kifejező szó szinonimájával válaszoltak: *Eljöttök ma hozzánk?* – *Majd elballagunk*. A válaszokban gyakran + információ is találunk. Ezt néha az *Igen*-nel (illetve a *Nem*-mel) vagy a tényállást kifejező szóval kombinálták. A + információ problémáját Kiefer is felveti (Kiefer 1983: 223). Megállapítja, hogy bizonyos típusú eldöntendő kérdések összekapcsolhatók kiegészítendő kérdésekkel, tehát az eldöntendő kérdés egy második kérdést látszik mintegy „előhívni”. Ez: *Miért?* vagy *Miért nem?* Szerinte vannak olyan kérdő mondatok, amelyek már szemantikai szerkezetükkel jelzik a második kérdést: „Ezek a kérdő mondatok pragmatikailag irányítottak, ez az irányítottság azonban a mondatok szemantikai szerkezete alapján kikövetkeztethető. Szemantikai szerkezetük alapján pragmatikailag két kérdést tartalmaznak a következő típusú mondatok: I. A mondat fókusza nem az ige: *Vonattal mészház Stockholmba?* – *Nem. Repülővel.* [...] II. A kérdés határozatlan névmást tartalmaz: *Volt itt valaki?* – *Igen. Péter.* [...] III. A kérdés általános állítmányt vagy olyan állítmányt tartalmaz, amelynek egyik argumentuma nincs betöltve: *Gondjaid vannak?* – *Igen. Péter nem kapott fizetésemelést.* [...] IV. A kérdés az ismer igét tartalmazza: *Ismered azt az embert, aki az előbb benézett az ablakon?* – *Igen. Egyik szomszédom volt. Kovács Péternek hívják.* [...] V. A kérdés beágyazott kérdést tartalmaz: *Meg tudod nekem mondani, hogy hány óra van?* – *Meg. Nyolc óra múlt öt perccel*” (Kiefer 1983: 223–225). Kiefer nem utal azonban arra, hogy + információ a felsorolt eseteken kívül számtalan más esetben is előfordulhat (például: *Eljöttök ma hozzánk?* – *Nem. Majd holnap*). S gyakran (a vizsgált szövegben pontosan hétszer) előfordult az is, hogy a válaszban sem az *igen*, sem a *nem*, sem a tényállást kifejező szó nem szerepelt, csak a plusz információ, amely valami határozói körülményt (és nem csupán okot) fejez ki, tehát: *Délután. Egy kis időre*. Persze ezek természetesen impliciten tartalmazzák az *igent* vagy a *nemet* is.

Ugyancsak nem esik szó Kiefernél arról, hogy eldöntendő kérdésre lehetséges módosítószóval történő választ is: *talán*, *valószínűleg* stb. A vizsgált szövegben erre három példát találtam. Lehetne azonban ezek helyett halogató vagy elhárító

választ is adni: *Még nem tudom. Nem is gondoltam erre.* Ezekre azonban a korpuszban nem volt példa.

Kiefer nem foglalkozott olyan kérdésekkel sem, amelyek csupán névszó(k)at tartalmaznak. A szövegben erre a típusra csupán egyetlen példát találtam: *Magyar szilva?* Az ilyen típusú kérdés azonban többféle is lehet: *Szűnyog?*; *Nagyon nehéz?*; *Gyalog?*; *Az ok?* Ezekre többnyire hasonló típusú válaszok adhatók, mint az igei fókuszú kérdésekre.

A második típus a **választó kérdés**. Ilyen a vizsgált korpuszban csupán háromszor fordult elő (a kontrollként vizsgált 739 kB-nyi tanórai felvételekben is csupán négy választó kérdés volt). A választó kérdésre a felelet: *p* vagy *q*, de ugyancsak lehet *is...is* vagy *sem...sem*, bár az utóbbi kettőnek bizonyos esetekben (*Mentek vagy maradtok?*) szemantikai korlátai vannak, hiszen ha két egymást kizáró dolog vagy esemény közül kell választani, akkor a válasz nem lehet *is...is*, de *sem...sem* se: **Megyünk és maradunk is.*; **Se nem megyünk, se nem maradunk.* Az utóbbi típusú kérdések kivételével lehetséges *sem...sem* válasz plusz információval is, sőt lehetséges csupán magában + információ is, tehát: *Se ne együnk, se ne beszéljessünk, hanem tornázzunk,* illetve: *Inkább tornázzunk.* Sőt lehet a válasz *Mindegy*; *Nem is tudom*, és viszontkérdés is: *Te mit tanácsolsz?* Mindezekre, sajnos, a vizsgált korpuszban nem találtam példát; a kontrollszövegekben azonban igen.

Kiegészítendő kérdés összesen 68 fordult elő a korpuszban. „A kérdő névmásos (kiegészítendő) kérdés (pl. *Hogy sikerült?*) a nevét onnan kapta, hogy mindig tartalmaz kérdő névmást. A kérdő névmás foglalja el annak a mondatrésznek (vagy a mondatrész fogalmi jelentésű összetevőjének) a pozícióját, amely iránt informálódunk, ennek megfelelően a felelet általában egy mondatrészszel, mondatrész-összetevővel vagy szintagmával megadható (*Hogy sikerült? – Jól. / Jól sikerült.*; *Milyen volt az előadás? – Érdekes/Érdekes volt az előadás.*)” (Kugler 2006: 388). Kiefer másképp fogalmaz: „Általában a válaszalmaz elemeinek szintaktikai és szemantikai kategóriáját a kérdőszó határozza meg. Szintaktikailag kérdezhetünk főnévi csoportra, állítmányra és módhatározóra: *Kit láttál? Mit csinálsz? Hogy énekel Éva?*” (Kiefer 1983: 211). Később a módhatározót (nagyon helyesen) megtoldja állapotathatározóval (Kiefer 1983: 216), és választ ad arra a problémára is, hogy a megadott kérdésfajták egyikébe sem fér bele a következő kérdés-felelet: *Mikor indulsz? – Most azonnal* vagy: *Reggel stb.*, és megállapítja, hogy ezek a válaszok is felfoghatók főnévi csoportoknak (Kiefer 1983: 216). Mint látni fogjuk: a definícióknak azok a részei, amelyek szerint a kérdő névmások mindig egy mondatrészre vonatkoznak, valamint az, hogy a válaszalmaz

elemeinek szintaktikai és szemantikai kategóriáját a kérdőszó határozza meg, nem teljesen állják meg a helyüket.

A kiegészítendő kérdések típusai (68)

Állítmányra kérdező kérdések

Mit csinál?

Mit teszel, ha...?

Mi lett X-szel?

Mi van X-szel?

Ki ő?

Milyen hatással volt ez rá?

Milyen ő?

Alanyra kérdező kérdések

Ki keresett?

Melyik ruha tetszik?

Tárgyra kérdező kérdések

Mit eszel?

Mit álmodtál?

Mit mondott?

Határozóra kérdező kérdések

Helyhatározóra: *Hol?* (3)

Időhatározóra: *Mikor?* (5)

Okhatározóra: *Miért?* (4)

Célhatározóra: *Miért?* (1)

Részeshatározóra: *Kinek?* (1)

Aszemantikus határozóra: *Mire?* (1)

Mód- és állapothatározóra:

Hogyan? (1), de: *Hogy hívják?* – Szentirmay Jenő(nek). (1)

Jelzőre vonatkozó kérdés

Milyen Katalin?

Feleletek

Nevelőtanár. (13)

Tanít. (2)

Nem tudom. (1)

Megpróbálok újra. (0)

Megbetegedett. (0)

Kórházban van. (1)

Ő a tanárom. (0)

Elszomorította. (0)

Szorgalmas. (13)

Feleletek

A barátom. (9)

A piros. (2)

Feleletek

Süteményt. (3)

Azt, hogy... (3)

Gratulált; Csak köszönt. (3)

Felelet

Kovács Katalin. (1)

A kiegészítendő kérdéseknél az első problémát az állítmányra való kérdezés jelenti. Az állítmánynak (legalábbis az igei állítmánynak) ugyanis nincsen kérdőszava, hacsak nem fogadjuk el Kubinyinak azt a véleményét, hogy létezik igemás is, amely egy kérdő névmásból és egy tartalmatlan jelentésű igéből áll (Kubinyi 1954: 413–419). Tehát ebből az következne, hogy az igei állítmányra

a *Mit csinál?*; *Mi történik?* kérdéssel kérdezhetünk (a kérdésről lásd még Kiefer 1983: 211), a névszóira természetesen *ki?*, *mi?*, *milyen?*, *mennyi?*, *kié?* kérdéssel is (*Ki volt Petőfi?*; *Milyen az idő Pesten?*; *Kié ez a könyv?* stb.). Érdekes azonban, hogy a *Mit csinál?* kérdésre is többnyire (13-szor) névszói állítmány volt a felelet: *Tanár*, *Nevelő* stb., és csupán két esetben igei állítmány (pl. *Tanít*). A *Mit csinál?* kérdés eszerint egy olyan értelmezési lehetőséget mutat a kontextustól függően, hogy 'mi a foglalkozása'.

Tapasztalatom szerint az igei állítmányra a *Mit csinál?*; *Mi történik?* kérdésen kívül kérdezhetünk kérdő névmással és más tartalmatlan igével is, például: *Mit teszel, ha...?* – *Megszidom*; *Mi lett X-szel?* – *Megbetegedett*; *Mi van X-szel?* – *Nyaryl*; sőt egyéb típusú kérdésekkel is: *Milyen hatással van ez a családra?* – *Megharagszanak Gregorra*. (Ezekre a kérdésekre természetesen lehetne nyitott kérdésre adható szöveges feleletet is adni.)

Az **alanyra**, **tárgyra**, **határozóra** való kérdezésnél (és erre Kiefer is felhívja a figyelmet; 1983: 211) nem csupán *ki?*, *mi?*, *kit?*, *mit?*, *hova?*, *mikor?* kérdéssel kérdezhetünk, hanem *milyen*, *melyik* névmással + főnévvel is. Mivel ez a főnév különféle esetragokat is kaphat, az ilyen kérdés a szemantikai kategórián túl a választhalmaz szintaktikai kategóriáját is pontosítja (azaz utal a főnévi csoport szintaktikai funkciójára tehát: *Melyik ruha tetszik?* – *A piros*; *Melyik ruhát választod?* – *A kéket*; *Melyik szállodába mentek?* – *A Pannóniába*. Kiefer ezeket a melléknévi kérdő névmás utáni főneveket kérdő főneveknek nevezi. Ugyanilyen alapon lehetne az állítmányi kérdésekben szereplő igéket is kérdő igéknek nevezni.

A *kit?*, *mit?* kérdéssel kapcsolatban is akadnak problémák. Egyrészt már láttuk, hogy a *Mit csinál?* kérdés csak igen ritkán kérdez tárgyra, másrészt például a *Mit mondott?* kérdésre a válasz (és ez teljesen természetes) lehet alárendelő összetett mondat, de lehet egy performatív ige is, például: *Megköszönte a figyelemzetetést*; *Gratulált*; *Csak köszönt* stb. (Persze ezeknek a jelentéselemei között természetesen szerepel impliciten a *mond* jelentése is, de itt a tárgy kérdésére nem tárgygal feleltünk, hanem állítmánnyal.)

A negyedik kérdéstípusként Kiefer a **nyitott kérdést** nevezi meg. A korpuszban összesen 25 nyitott kérdés fordult el. A nyitott kérdés jellemzője Kiefer szerint, hogy mindig tartalmaz kérdő névmást, és hogy a kérdés hosszabb, esetleg többmondatnyi kifejtést, azaz szöveget igényel. Szerinte a nyitott kérdések jellemző kérdőszava a *miért?*, *melyik?*, *a milyen?* és a *hogyan?* (Kiefer 1983: 212). A vizsgált korpuszban én csupán a *miért*-re (6) és a *hogyan*-ra (5) találtam példát. Tipikus kérdése lehet azonban a nyitott kérdésnek a Kiefer által említetteken kívül a *mi?*, *mit?* + valamilyen tartalmatlan vagy tartalomváró ige vagy más tartalomváró

szó is, például: *Mi van X-szel?*; *Mi történt tegnap az iskolában?*; *Mit tapasztaltatok a kongresszuson?*; *Mi az igazság ebben a kérdésben?*; *Milyen tanulságokat lehet levonni ebből az ügyből?* Stb. (Ilyen típusú nyitott kérdés 4 fordult elő a korpuszban.) Tehát ezekben az esetekben sem egyedül a kérdőszó kívánja meg a hosszabb kifejtést, hanem a kérdőszó a kérdő igével együtt vagy pedig egy kérdőszó egy tartalomváró szóval együtt.

A beszélt nyelvben (ezt nagyobb számban tanítási órák felvételeiben találtam) gyakoriak a **befejezetlen** (Olaszy 2002: 96) vagy **hiányos kérdések** is. Például: *És történelemből?*; *És főállásban?*; *És a másik családban?* Ezek a kérdések gyakran kiegészíthetők kiegészítendő kérdéssé, de adott esetben lehetnek nyitott kérdések is. Még érdekesebbek a következő többnyire nyitott kérdések: *Jenő?*; *Éva?* Ezeknek a jelentése: 'És mi van Jenővel, illetve Évával'?

Még néhány érdekes kérdéstípus (sajnos a spontán beszélgetésekben ezek nem fordultak elő, a tanórák anyagaiban azonban igen sokat találtam): *Más vélemény?*; *Kérdés?*; *Megjegyzés?* Ezek az előbbi hiányos kérdésekkel szemben már nem mindig egészíthetők ki kérdőszóval (*Más vélemény van?*; *Kérdés van?*), mégis nyitott kérdéseknek tűnnek. A nyitott kérdés voltuk szerintem a bennük levő tartalomváró szavaknak köszönhető. Ezen a ponton már világosan látszik a különféle mondatfajták összemosódása, és ha még hozzávesszük a következő típusokat is: *Hát még?*; *Aztán?*; *Vagy?*; *De?*; *És?*; *Hanem?*; *Mert?*; *Például?*, akkor még nagyobb zavarba kerülünk, hiszen ezekben nincs kérdőszó, de többnyire kiegészítést kívánnak. Lehet rájuk a kiegészítendő kérdésre adandó felelettel felelni, de lehet a nyitott kérdésre várt válasszal is, sőt olykor az eldöntendő kérdésre várt felelettel is, ha a szövegkörnyezetből adódó jelentésük például az, hogy 'De nem tartotta be?'. (Egyébként ezeket a kérdéseket a dallámvonaluk inkább az eldöntendő kérdéshez húzza.)

3. Az adatokból leszűrhető tanulság az, hogy a spontán beszéd vizsgálata nagyon sok átmeneti esettel és grammatikai érdekességgel szolgál, és ezek ismerete sok esetben nem megkönnyíti, hanem megnehezíti a nyelvtani kategorizálást. S hogy az elmondottak tudatában milyen felosztása képzelhető el a kérdő mondatoknak? Olyan, amelyik a kérdő mondatoknak csupán a grammatikai formáját veszi figyelembe, hiszen olyan bonyolult szemantikai összefüggések határozzák meg a kérdésekre adott válaszokat, hogy ezt semmiféle osztályozáskor nem lehet figyelembe venni. A kérdő mondatokat tehát a következőképpen osztályoznám:

I. Kérdő névmásos (kiegészítendő) kérdés (pl. *Hogy sikerült?*)

II. Kérdő névmást nem tartalmazó (eldöntendő) kérdés

1) **Kérdő intonációt tartalmazó kérdés.** Ennek két altípusa van:

a) poláris kérdés (*Voltál színházban?*), amely úgynevezett kérdő intonációval (emelkedő, az utolsó szótagon eső intonációval) rendelkezik; a várt felelet: *igen* vagy *nem*;

b) választó kérdés (*Busszal vagy vonattal mész?*); mindig tartalmaz választó mellérendelő kötőszót (*vagy*); emellett sajátos kérdő intonációs szerkezet is jellemzi.

2) **Kérdő intonációt nem tartalmazó** (ereszkedő dallamú) **kérdés**, amelyben a mondatfajta-jelölést az *-e* vagy az *ugye* partikula végzi el az altípus kötelező jelölőjeként.

4. A kérdő mondatok vizsgálata természetesen még további kutatásokat igényel. S ehhez érdemes a továbbiakban is a beszélt nyelv tanulságait is figyelembe venni.

Irodalom

Bußmann, Hadumod 1983. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.

Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik*. Julius Gross, Heidelberg.

Fónagy Iván – Magdics Klára 1967. *A magyar beszéd dallama*. Akadémia Kiadó, Budapest.

Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondatattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Heidolph, K. E. – Flämig, W. Motsch, W. 1981. *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Akademie Verlag, Berlin.

Jüttner, Fritz 1981. Zur Systematisierung der Abwandlungen. In: Heidolph, K. E. – Flämig, W. – Motsch, W. (Hrsg.): *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Akademie Verlag, Berlin, 765–838.

Keszler Borbála (szerk.) 2006. *Magyar grammatika*. 5. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rác Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 213–230.

- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kubinyi László 1954. Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 50: 408–459.
- Kugler Nóra 2006. A kérdő mondatfajta. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*. 5. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 388–389.
- Olaszy Gábor 2002. A magyar kérdés dallamformáinak és intenzitás szerkezetének fonetikai vizsgálata. In: *Beszéd kutatás 2002*.
- Péteri Attila 2005. Mondattípus és mondatmodalitás a német és a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 129: 218–234.
- Quirk, R. – Greenbaum, S. 1977. *A University Grammar of English*. Longman, London.
- Rácz Endre 1980. Kérdő mondat (szócikk) In: Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1145–1148.
- Szikszaíné Nagy Irma 2008. *A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 64–90.

KISS JENŐ

A DIALEKTOLOGIAI LEÍRÁS NÉHÁNY MÓDSZERTANI KÉRDÉSÉHEZ

1. A dialektológia a nyelvek területi változataival foglalkozik. Mindezt többféle megközelítésben, más és más célból, eltérő módszerekkel és különböző leírási műfajokban teszi. Gondoljunk arra, más feladatok elé állítja a kutatókat a leíró és mások elé a történeti vizsgálat, más módszerei vannak a strukturális nyelvészetnek és mások a szociolingvisztikának. Márpedig a nyelvjárások bőven kínálnak lehetőséget strukturális és funkcionális, szociolingvisztikai (szociodialektológiai), változásvizsgálati és egyéb kutatásokra is, attól függően, mire helyeződik a fő hangsúly: a nyelv szerkezetére, működésére, társadalmi-kulturális összefüggéseire, változására vagy másra. A rövid tanulmány fókuszában a nyelvjárási leírásokban gyakran alkalmazott ama eljárás mód áll, hogy a nyelvjárás bizonyos jelenségeit a köznyelvhez viszonyítva írják le.

A dialektológiai leírás olyan nyelvtudományi leírás, amelynek tárgya a területi kötöttségű nyelvváltozatok. A mai magyar nyelvtudományban használatos terminológia szerint vizsgálati tárgyként tehát a nyelvjárások (dialektusok, tájnyelvek), valamint a regionális köznyelvek/köznyelviség és a városi népszerűelvek jönnek szóba.

2. Induljunk ki abból, hogy minden nyelv nyelvváltozatok szerves halmaza, együttese. Mindegyiknek megvan a maga – a többivel szemben többletként jelentkező – sajátos szerepköre. Értelemszerűen a többletek mellett mindegyiket jellemzi több-kevesebb hiány is az összes többivel szemben. A köznyelv a legtöbb funkciót hordozó nyelvváltozat, és ezzel kiemelkedik a többi közül, ezért a köznyelv a társadalmilag legtekintélyesebb nyelvváltozat. A köznyelv tudvalévően a nyilvánosságnak és az írásbeliségnek, a magas kultúrák területeinek a tipikus nyelvváltozata. Ezzel szemben a nyelvjárások nem a nyilvánosságnak, nem az írásbeliségnek és nem is a magas kultúrának, hanem a szűkebb csoport-identitásnak és a családiasságnak a kifejezői, a helyi kultúrának a jellegzetes

hordozói. A tudományos nyelvek a magas kultúrák területek egy-egy speciális szegletét fogják át a tudományokat művelők csoportnyelvváltozataként, és kizárólag szakmai irányultságúak, csupán szókészletükben különböznek az összes többi nyelvváltozattól. Amikor a szaknyelveket írjuk le, akkor ezekben nem szokott szerepelni külön szaknyelvi nyelvtan (hang- és mondattan, legfőljebb a morfémaszint bizonyos jelenségei, tudniillik a képzők kerülnek szóba), hanem speciális szókészletük a vizsgálat szokványos tárgya. Ezzel szemben viszont mind a köznyelv, mind a nyelvjárások leírásában szerepel a nyelvtan is. Miért éppen ezen nyelvváltozatok esetében? S a többiekben miért nem? A kérdés megválaszolásának a nyelvi leírás szempontjából is van jelentősége, ezért érdemes megfogalmaznunk a feleletet.

A nyelvváltozat-típusok között kettő van, amely az összes többitől két közös tulajdonságban eltér. Ez a két nyelvváltozat-típus a nyelvjárások és a beszélt köznyelv. Egyrészt ugyanis csak ez a két – beszélt nyelvi – nyelvváltozat sajátítható el a kisgyermekkori anyanyelvtanulás során (szaknyelvi kifejezéssel: az elsődleges nyelvi szocializációban), hiszen a kisgyermek az írott nyelvvel nem tud mit kezdeni. Másrészt pedig a mindennapos, hétköznapi nyelvhasználati területek csak ezekkel fedhetők le, a többivel nem. Mind az írott köznyelv, mind a tudományos nyelvek, mind a mesterségnyelvek, mind a hobbinyelvek, mind az argó, mind a digilektusok és a többi társadalmi nyelvváltozat (szociolektus) másra valók, s megtanulásuk későbbi életkorban esedékes. A mondottakból az következik, hogy a nyelv működtetése szempontjából oly fontos nyelvtani tudással már korán fölverteződik a kiskorú gyermek, és a később ezekre az alapokra épül rá a többi nyelvváltozat, ezért ami a társadalmi nyelvváltozatokat egyedíti, az elsősorban sajátos szókészletük. Míg tehát a köznyelv létrejötté előtt minden szociolektus nyelvjárási köntösben és több-kevesebb sajátos szókészlettel jelent és jelenik meg, a köznyelv kialakulása után, különösen pedig az iskoláztatás/szakoktatás intézményesülésével a köznyelv volt egyre inkább az a grammatikai (és persze) szókészleti fundamentum, amelyre az összes társadalmi nyelvváltozat speciális szókészlete is ráépült. A fentebb említett okok magyarázzák azt, hogy a nyelvváltozat-tipológiában teljes és szektorális nyelvváltozatokat különböztetünk meg: teljes nyelvváltozatok a nyelvjárások és a beszélt köznyelv, az összes többi pedig szektorális, merthogy a nyelvelsajátításnak csak későbbi szakaszaiban jutnak szóhoz (a másodlagos és harmadlagos nyelvi szocializációban), s mert sajátos szókészletük a nem mindennapos, hanem bizonyos nyelvhasználati részeknek (szektoroknak) az igényeit elégíti ki.

3. Maradjunk a továbbiakban a szóban forgó két nyelvváltozatnál, a beszélt köznyelvnél és a nyelvjárásnál, és tegyük föl a kérdést: van-e nyelvtudományi leírásuk között elvi különbség? A válasz: nincs. Szépe György 1961-es megállapítását idézem: „Mindegyik azonos elven épül fel, azonos módszerrel áll elő az előkészített [örökölt, hagyományozott] nyersanyagból, s azonos részekből áll; bár meglehet, hogy a részek sűrűsödési zónái eltérőek, ám a leírásban ez nem elvi szempont” (Szépe 1961: 45). Tolcsvai Nagy Gábor más összefüggésben ugyanezt fogalmazta meg, amikor a nyelvváltozatokról azt állapította meg, hogy mindegyik „általában ugyanazt az általános mintát követi” (Tolcsvai Nagy 1996: 56). Ezért van az, hogy a nyelvjárástani leírások azokat az általános leírási elveket alkalmazták és alkalmazzák, amelyek a köznyelv leírásában megjelentek (az újgrammatikus elvektől a strukturalistán át a generatív és funkcionális szemléletig). Más szempontból, az anyaggyűjtés felől közelítve Hegedűs Attila így vélekedik: ha igaz az, hogy az elsődleges anyanyelvváltozat viszonylag korán (az iskoláskor, de legkésőbb a serdülőkor kezdetéig) beépül, „s ha ebbe a grammatikai (szintaktikai) beépülést is beleértjük, közömbössé válik [ti. a szintaktikai vizsgálódás szempontjából], hogy az adott beszélőcsoport melyik tagja lesz az adatközlő. Elvileg” (Hegedűs 2013: 214). Ha ugyanis a vizsgálat célja nem – mondjuk – szintaktikai szabályoknak, hanem a nyelvhasználati változatosságot indukáló és fenntartó tényezőknek a megállapítása, akkor egyáltalán nem közömbös, hogy adatközlőinket hogyan választjuk meg – annak ismeretében, hogy a társadalmi rétegződés és a nyelvhasználati tagolódás között összefüggés van.

Fölmerül a kérdés: ha semmiféle elvi különbség nincs a beszélt köznyelv és a nyelvjárások szinkrón leírása között, akkor vajon miért van az, hogy a nyelvjárási leírások nagy része első pillantásra is jól láthatóan mégiscsak mutat különbségeket a köznyelvi leírásoktól? Erre utalt Szépe György, amikor idézett sorait így folytatta: „Természetesen az elvi vonatkozásokon túl vannak egyéb szempontok is, amelyek nagymértékben hatnak a dialektológiai munka jellegére” (Szépe 1961: 45). Miről is van szó? Arról, hogy a nyelvjárási leírások nagy része a köznyelvhez való viszonyítás gyakorlati szükségéből kiindulva kontrasztív eljárást követ, és a köznyelvet viszonyítási alapnak véve elsősorban a köznyelvtől való eltérések számbavételére irányul. Deme 1953-as, módszertani szempontból is fontos munkájában a nyelvjárási monográfiákról szólva így fogalmazott erről az eljárásról: „Hasonlító, amennyiben a nyelvjárás jellemző sajátosságait a köznyelven keresztül mutatja be, mely azután az összes tanulmányok közös mérőszközzé, s ennyiben mintegy összehasonlító alapjává válhatik” (Deme 1953: 23). Deme e módszer, a hasonlító (kontrasztív) módszer mellett érvel a másik,

a nem hasonlító ellenében: ez utóbbi véleménye szerint „[a] nyelvjárást önálló, független rendszernek tekintve ugyanis minden hangját teljes megterheltségében, az egész nyelvjárást mintegy idegen nyelvként mutatja be; s így éppen azt takarja el az olvasó szeme elől, ami a további tanulmányozás, az összehasonlítás tárgya lenne: magukat a nyelvjárási sajátosságokat” (Deme 1961: 25). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a köznyelvhez való viszonyítás nem leírási, hanem adatrendezési és közlési mód, egyszersmind tájékoztatási lehetőség is, amelynek segítségével az ismeretlen, illetőleg a kevésbé ismert nyelvváltozat (a nyelvjárás) elemeit, jelenségeit az ismert nyelvváltozat (a köznyelv) megfelelő elemeihez, jelenségeihez viszonyítva, mérve mutatjuk be. (Mondanunk sem kell, hogy a tudományok művelői mind birtokában vannak a köznyelvnek.) Ebből pedig az következik, hogy a nyelvjárás leírásában a köznyelvhez való viszonyítással megállapított egyezésekkel és különbségekkel operálunk. (Ebben az értelemben a nyelvjáráskutatás kezdettől fogva nem is kis részben kontrasztív szemlélettel dolgozott.) Az első önelvű (viszonyítás nélküli) magyar nyelvjárási hangtani leírás Arany A. László strukturalista leírása volt (Kolon nyelvjárásának hangtana. Pozsony, 1944), a viszonyító nyelvjárási leírásra legyen viszonylag újabb példa Imre Samu monográfiája (A felsőőri nyelvjárás. Budapest, 1971).

4. Hogy az önelvű vagy a viszonyító leírást választják-e a dialektológusok, az a mindenkori kutatási feladattól és céltól, illetőleg a rendelkezésre álló anyagtól függ. Ha tehát a nyelvrendszerbeli összefüggések vizsgálata elengedhetetlen (a strukturális vizsgálatokban például), akkor önelvű vizsgálatot kell végezni, szem előtt tartva a nyelvváltozat-azonosság elvét is – függetlenül attól, hogy az anyag elrendezésében esetleg kontrasztív szempontokat is követünk. Nyilvánvaló például, hogy egy nyelvjárás képzői gyakoriságának és funkcióinak a leírásához szükséges foglalkoznunk a nyelvjárásnak a köznyelvvél megegyező képzőivel is. Ha valamely mellékmondat vagy mondatrésztípus nyelvjárási állapotát kívánjuk leírni, akkor nemcsak a köznyelvből hiányzó nyelvjárási kötőszókat és szerkezeteket kell leírunk, hanem a köznyelvekkel megegyezőket is. Ezzel szemben egy tájszótár elkészítéséhez vagy egy tájszólista összeállításához nincs szükség a vizsgált nyelvjárás köznyelvvél megegyező szavainak a közlésére. (Nota bene: figyelembevételére igen, hiszen annak megállapítása, hogy milyen eltérések vannak a köznyelv és egy vagy több nyelvjárás között, csak úgy lehetséges, ha ismerjük az egyezéseket is!)

Bármely két vagy több nyelvváltozatot egybevetve három viszonylattípussal találkozhatunk: teljes egyezéssel és teljes eltéréssel, illetőleg a kettő együttes jelentkezésével, azaz részleges egyezéssel és eltéréssel. A nyelvjárástani leírásokban

az utóbbi két típussal (teljes eltérés és részleges egyezés/eltérés) találkozunk. Ugyanis önmagában a teljes azonosság nem tenné lehetővé a nyelvváltozati elkülönülést. Tudvalévő, hogy minél magasabb nyelvi szintről van szó (szintaxis), annál több az egyezés a köznyelv és a nyelvjárások között, és értelemszerűen annál kevesebb az eltérés. Illetőleg: minél alacsonyabb a nyelvi szint (hangtan), annál több az eltérés, s értelemszerűen annál kevesebb az egyezés. Ebből következik, hogy hangtani téren mutatkozik a legtöbb és legnyilvánvalóbb eltérés a köznyelv és a nyelvjárások között (ez a magyarázata annak, miért volt mindig is olyan fontos vizsgálati terület a nyelvjáráskutatásban a hangtan, a nyelvjárási hangtani sajátosságok: az *i*-zés, *ö*-zés, *gy*-zés, stb.). A különbségek a két, szóban forgó nyelvváltozat között megmutatkozhatnak a fonémaállományban, a beszédhangok előfordulási gyakoriságában és a hangszín-realizációkban. Emlékeztetőül: a 20. században jó ideig még nyolc nyelvjárási magánhangzórendszer-típus élt a magyar nyelvterületen, és közöttük volt egy, amely teljesen megegyezett a köznyelvvél, de volt olyan is, amelyből hiányoztak a következő beszédhangok: *í, ú, ű, é, ó, ő, á* (lásd Fodor 2001: 329). Ami a mássalhangzókat illeti, a kép egyszerűbb, mert csak öt nyelvjárási mássalhangzórendszer-típust írtak le a dialektológusok, és a köznyelvvél megegyezően kívül a leginkább eltérőből hiányzott a *cs, dzs, gy, ty, s* nyelvjárási többletként megvolt az *ly* (lásd Fodor i. m. 331). A legföltűnőbb nyelvjárási eltérések a fonémák előfordulási gyakoriságában mutatkoznak meg. Mondhatnánk: az alaki tájszavakban, mert ezek a köznyelvvél morfémaszinten megegyező lexikai egységek, amelyek azonban realizációjukban (kiejtésükben) különböznek köznyelvi megfelelőiktől azzal, hogy bizonyos esetekben más hangot ejtenek a nyelvjárási beszélők, mint a köznyelv beszélői. Néhány példa: a köznyelvi *apja, énekel, esperes, kék, kellemes, szépséges, uborka, varázsol* bizonyos dunántúli nyelvjárásokban így hangzik: *aptya, inëkül, öspörös, kík, köllemes, szípsígës, buborka, varázsul*. A hangszín-realizációk is feltűnnek általában (ezekben az esetekben nem arról van szó, hogy a nyelvjárási beszélők más hangot ejtenek a köznyelvi helyett, hanem csak azt, hogy ugyanazt a hangot többé-kevésbé eltérő módon ejtik), gondoljunk például a Balaton-felvidéki, Veszprém környéki nagyon nyílt *e*-kre (a *kecskeköröm, Veszprém* tájias kiejtésben: *käcskäköröm, Väsziprím*).

5. Essék szó röviden a szókészlet leírásáról is. Az első, a nyelvjáráskutatást mintegy előkészítő korai nyelvészeti jellegű foglalatosság a tájszavak gyűjtése és közzététele volt, nálunk a 18. századtól. A tájszavak a nyelvújítás során gyakorlati okból értékelődtek föl és váltak egyre inkább az érdeklődés tárgyává. Tudniillik az irodalmi nyelv (Kazinczy még német szóval *Schriftsprache* elnevezéssel illetve),

és a tudományos nyelvek szókészlete bővítésének legfontosabb természetes forrását a nyelvjárási szókészletben látták. A tulajdonképpeni, tehát nyelvtudományi érdekű és célú tájszógyűjtés lényegében csak a 19. század 2. felében indult, és több körülmény is motiváló tényezőként segítette ezt a folyamatot. Az egyik: a civilizációs fejlődés következtében a 19. század vége felé világosan érzékelhető volt a hagyományos népi kultúra visszaszorulása, s ekkor nálunk is megszerveződött a néprajztudomány, és vele párhuzamosan megnőtt az érdeklődés a népnyelv iránt is. Mert a szavak fogalomjelölő nyelvi jelekként a közösségek kultúrájáról is vallanak, s mivel visszaszorulásukat érzékelték, megkezdődtek a szervezett tájszógyűjtések, részben a Magyar Nyelvőrnek, később a Magyar Nyelvnek és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is köszönhetően. Gombocz Zoltán elsőként szorgalmazta nálunk egy-egy település teljes szókincsének a felgyűjtését (Kiss 2010: 96), így született meg a magyar nyelvtudományban az első ilyen szótár (Csűry Bálint: Szamosháti szótár. 1935–1936, újrakiadása: 2004). A másik a nyelvföldrajzi gondolat megszületése és az első (francia és német) nyelvatlaszok elkészülte volt, mert ezzel új kutatási lehetőség nyílt a nyelvjárási jelenségek határvonalainak (izoglosszáinak) megállapítására, illetőleg a nyelvjárások osztályozásának szilárd alapokra helyezésére. A nyelvatlaszok elsősorban hangtani és lexikai adataikkal és a belőlük levonható következtetésekkel nagy lökést adtak a dialektológia fejlődésének. A magyar nyelvjárások atlasza (anyagát 1949 és 1964 között gyűjtötték, és hat kötetben jelent meg) a magyar dialektológia legnagyobb vállalkozása volt, s minden más dialektológiai vállalkozásnál, munkánál nagyobb szemléletformáló hatást gyakorolt a magyar nyelvtudomány bizonyos ágaira (a nyelvföldrajzi áttekintésre lásd Juhász 2001).

A nyelvatlaszok többsége elsősorban lexikai elemeket, magyarán szavakat, szóalakokat tartalmaz, lehetővé téve hang- és alaktani, illetőleg lexikológiai kutatásokat. A tájszavak lexikográfiai leírásának klasszikus eszközei azonban a tájszótárak. Több olyan szótártípus is van, amelyek tájszavakat is elvszerűen tartalmaznak. A következők: általános tájszótárak (ilyen az Új magyar tájszótár), regionális szótárak (jó példa a már említett Szamosháti szótár), a regionális tájszótárak (ilyen Kriza János Erdélyi tájszótára), a helyi szótárak (például a Kiskanizsai szótár), a helyi tájszótárak (legyen példa a Felsőöri tájszótár), a nyelvföldrajzi szótár (egy példánk van, a Székely nyelvföldrajzi szótár), a nyelvjárási hiányszótár (az egyetlen nálunk a Kisémedi tájszótár. Hiányszótár).

A tájszavak osztályozása világosan mutatja a fentebb említett kontrasztív dialektológiai eljárásmodot. Ugyanis a köznyelv felől nézve, a köznyelvtől való eltérések milyensége alapján osztályozzák a tájszavakat. E szerint a három fő

típus a következő: 1. valódi tájszó (a köznyelvben ismeretlen, a köznyelvi beszélő számára érthetetlen nyelvjárási szó), 2. jelentésbeli tájszó (bár lexémaszinten megegyezik köznyelvi megfelelőjével, egy vagy több jelentésében azonban eltér, az *agyar* például bizonyos nyelvjárásokban azt jelenti, hogy 'irigy', ezért a köznyelvi beszélő számára ebben a jelentésében kommunikációs zavart okoz). 3. alaki tájszó (a köznyelvvél lexémaszinten megegyező, de egy vagy több beszédhangjában eltérő szó, mint például a *borgyazik*, *csollány*, *inékül*. Ezeknek nagy része azonban érthető a köznyelvi beszélők számára, legalábbis a szövegkörnyezet alapján. Természetesen előfordulnak olyan alaki tájszavak is, amelyek egyúttal jelentésbeliek is). (Részletesen lásd Hegedűs Attila 2001.)

6. A többször is említett szembeállító (hasonlító, egybevető, kontrasztív) eljárás-mód mögött az a tény is meghúzódik, hogy a köznyelv és a nyelvjárás komplexen, azaz egymást kiegészítő, egymást feltételező fogalmak. A mindenkori köznyelv (standard) a nyelvjárásokkal mint területi kötöttségű nyelvváltozatokkal szemben határozódott meg úgy és azzal, hogy föléjük boltozódva nincs területi kötöttsége. Napjainkban különösen is egyértelmű a helyzet. Ugyanis az egyiknek (a nyelvjárásoknak) a hatósugara területileg korlátozódik, a másinak (a köznyelvnek) nem: ez utóbbinak – az adott nyelvterületen – elvileg korlátozatlan a hatósugara.

Irodalom

- Christen, Helen 1998. *Dialekt im Alltag*. Reihe Germanistische Linguistik. Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Deme László 1953. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: *MDial.* 375–408.
- Hegedűs Attila 2013. A dialektológiai mondattani kutatás elméletéhez és gyakorlatához. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 204–218.
- Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: *MDial.* 325–350.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvföldrajz. A nyelvföldrajz magyar eredményeiből. In: *MDial.* 92–130.
- Kiss Jenő 2001. Önelvű és viszonyító leírások. In: *MDial.* 87–91.

Kiss Jenő 2010. A nyelvjárási monográfiák a magyar dialektológiában. In: Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 95–103.

MDial. = Kiss Jenő szerk. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.

Szépe György 1961. Néhány, a szinkron dialektológiával összefüggő kérdésről. *Magyar Nyelvjárások* VII: 45–57.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Értekezések 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KUGLER NÓRA

A KÖVETKEZTETÉS NYELVI MEGKONSTRUÁLÁSÁ- NAK EMPIRIKUS VIZSGÁLATA¹

„Az emberek mindenütt s állandóan mintázatokat látnak”
(Hofstadter 1985: 640)

„[...] akár ez is lehetett mondjuk a történet”
(Kivi, A₂₂ adatközlő)

1. Bevezető

Funkcionális kognitív nyelvészeti kiindulópontú tanulmányom középpontjában az inferencialitás áll, amelyet hagyományosan az evidencialitás egyik alrendszereként tart számon a szakirodalom.² Az inferencialitás és az episztemikus modalitás lényegi kapcsolatát feltáró korábbi munkáimban amellet érveltem, hogy az inferencialitás nem az evidencialitás egyik dimenziója (Kugler 2003, 2012a, b). Az érvrendszer részét képezték azok az empirikus vizsgálatok, amelyeket az inferencialitás és az episztemikus modalitás magyar jelölőin végeztem (Kugler 2010, 2012b).

A jelen dolgozat ennek a kutatásnak azt az elméleti-módszertani problematikáját tárgyalja, hogyan kíséreltem meg a jelenség vizsgálatában összehangolni az elméletet és az empiriát, pontosabban: hogyan határozta meg az általam választott eljárást más kutatók korábbi vizsgálati módszereinek kritikai elemzése; hogyan működtettem az elméleti keretet az adatok értelmezésében; milyen következtetésekre adott lehetőséget a vizsgálat.

A tanulmány első része a kutatás elméleti háttérfeltevéseivel foglalkozik, bevezeti az alkalmazandó, elmélethez kötött alapfogalmakat (2.1.) és részletezi az inferencialitásnak a dolgozatban követett értelmezését (2.2.). A továbbiakban megismertet két olyan kutatással, amelynek módszerei hatással voltak az empirikus vizsgálatra (3.1.), majd bemutatja a kidolgozott eljárást és az ezzel nyert beszélt

¹ Készült az OTKA K-100717 számú pályázat támogatásával.

² Vö. Aikhenvald 2003: 1, 2004: xi, 3, 17; de Haan 1999, 2001; Kiefer 2000: 328–31; Palmer 1986: 20–1, 51, 66kk.; van der Auwera–Plungian 1998: 85; Willett 1988.

nyelvi szövegtörzset (3.2.). Vázlatosan áttekinti a kutatásnak a következtetési nyelv megkonstruálásával kapcsolatos főbb tapasztalatait és eredményeit (4.).

2. Az inferencialitás megközelítése

A jelen feldolgozás az inferencialitás kategóriájának újraértelmezésére vállalkozik funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben. Az evidenciális, inferenciális és episztemikus jelentést a világról való tapasztalattal, tudással kapcsolatos, a partnerek közös mentális aktivitásával (interszubjektív módon), dinamikus konstruálással létrehozott jelentésnek tartom. Az inferencialitást Horváth (2009, 2013) nyomán metaevidenciális jelenséggént értelmezem, ezért elkülönítem az evidencialitás tartományától, a kategóriák szétválasztását azonban az éles elhatárolás elvetésével oldom meg. A jelen felvetés azt a felfogást képviseli, hogy az inferencialitás és az episztemikus modalitás a következtetési folyamatok és a szubjektívizáció művelete révén egyetlen, közös tartományt határoz meg: az episztenciális (l. *'epistential'*)³ szemantikai tartományt.

Ebben a pontban a vizsgálat elméleti háttérfeltevéseiről⁴ lesz szó (2.1.). Kutatásom nyelvelméleti keretét a funkcionális kognitív nyelvelmélet adja, ez kínál kellő perspektívát ahhoz, hogy az inferencialitást a nyelvi tevékenység nagyobb kontextusában mutathassam be, tekintettel annak társas és kognitív beágyazottságára (lásd Tátrai 2011: 26–35). Az elméleti alapvetés részeként tárgyalom az evidencialitás, az inferencialitás és az episztemikus modalitás legelterjedtebb és leginkább meghatározó értelmezési kísérleteit (2.2.1.),⁵ elsősorban azért, hogy az episztemikus-inferenciális modalitásra vonatkozó nézeteimet ezek kontextusában mutathassam be (2.2.2.). A 2.2.3. rész szolgál kiindulópontul és – szűkebb értelemben vett – elméleti háttérként az empirikus vizsgálat számára.

2.1. Elméleti alapvetés

A nyelvi kommunikációt az embernek az az igénye és – adaptív előnyökkel is kapcsolatos – szüksége működteti, hogy megértsen másokat⁶ és általában

³ Az episztemikus és az evidenciális tartományok érintkező, egymást átfedő területének megjelölésére Faller (2002: 87–90) alkotta az *epistential* terminust (*epistemic* + *evidential*), én ezt a kifejezést a saját értelmezésemnek megfelelően az *epistemic* és az *inferential* blendjeként alkotom újra a magyar episztemikus-inferenciális terminus angol megfelelőjeként. Az *episztenciális* az így értelmezett *epistential* magyar változata, az *episztemikus* és az *inferenciális* vegyülete.

⁴ Leginkább Tolcsvai Nagy (2010, 2013) és Tátrai (2011) elméleti szempontból koherens, a nyelvi tevékenységet átfogóan vizsgáló munkáira támaszkodom.

⁵ Hasonló áttekintést ad Horváth 2009 és 2013: 42–49 is.

⁶ Az azonosulásra a kultúra (és a kulturális átadás) alapjaként hivatkozik Tomasello (2002: 100 kk.).

az őt körülvevő világot, ezen keresztül jobban megértse önmagát, és megértse önmagát másokkal. A nyelvi tevékenység ezért igen komplex jelenség, elválaszthatatlanul összefügg a humánkogníció egyéb jelenségeivel (például az észleléssel, az emlékezés folyamataival), általában a megismerő tevékenységgel.⁷ A tudás – a nyelvre vonatkozó tudás is – neuronális hálózatok aktivációs mintázataiban – és nem dologszerűként tételezhető fogalmakban – létezik, tehát be van ágyazva az ember pszichofiziológiai működésébe (lásd Sinha 2001; Tátrai 2011: 27). Ugyanakkor a nyelvi tevékenység a nyelv, vagyis egy konvencionált jelölőrendszer létrehozásával és működtetésével megy végbe. Ennek feltétele az, hogy az interakcióba lépő felek egymást hasonló kognitív képességekkel és igényekkel rendelkező lényekként ismerjék fel (Tomasello 2002: 77, 116, 141), olyan lényekként, akik a (perspektivikusan) feldolgozott valóság bizonyos aspektusain meg akarnak osztozni, képesek erre – a konvencionált jelölőrendszer alkalmazásával – egymás figyelmét ráirányítani, és képesek egymást megérteni, közös tudást létrehozni ebben a közös figyelmi jelenetben (Tátrai 2011: 30). A „közös”-ben, a megosztásban ragadható meg a nyelvi kommunikáció interszubjektív⁸ jellege és társas alapja (lásd Sinha 2001; Tomasello 2002: 103–143;⁹ Tolcsvai Nagy 2010: 9–10; Tátrai 2011: 30).

Az elme analóg működésével és a nyelvi tevékenység perspektivikusságával függ össze az, hogy még a leghétköznapiabb, gyakran megfigyelhető jelenetek is többféleképpen dolgozhatók fel fogalmilag és nyelviileg (lásd alternatív konstruálás) (Tomasello 2002: 132). A jelenetet megkonstruáló szubjektum működésének minden megnyilatkozásban meghatározó szerepe van, ezért értelmetlen például kategorikusan objektív megnyilatkozásról beszélni. Langacker **konstruálási módozatokként** értelmezi a szubjektív (illetve szubjektívizáltabb) és az objektív (illetve objektívizáltabb) fogalmakat (lásd Langacker 1987: 128–132, 2006: 18, 2008: 77, 260–4; vö. Sanders–Spooren 1997; Tolcsvai Nagy 2013: 165–168).

A konstruálási módhoz kötött fogalomértelmezéstől eltérően azt feltételezem, hogy a **szubjektívizáció** (subjectification) művelete a megnyilatkozóhoz köthető konceptuális tartomány működésbe hozása a diskurzusban, ami azt jelenti, hogy a referenciális jelenetben olyan mentális aktivitás eredménye válik megfigyelhetővé, amely mentális aktivitás szubjektuma azonos a megnyilatkozó szubjektummal. Ez a művelet többféle konstruálási móddal is megvalósulhat

⁷ Tolcsvai Nagy 2010: 13 kk., 2013: 13 kk., 65–88; Tátrai 2011: 29 kk.; Tomasello 2002; Sinha 2001.

⁸ “Conventional symbol systems are grounded in an intersubjective meaning-field in which speakers represent, through symbolic action, some segment or aspect of reality for hearers” (Sinha 2001).

⁹ Főképp: 137. oldal.

(lásd Kugler 2012b). Ebben a felfogásban a szubjektivizáció fokozatisága is eltérő értelmezést kap (a langackerihez képest): a szubjektivizáció mint művelet gyengébb vagy kisebb fokú akkor, ha a mentális aktivitás megnyilatkozóhoz kapcsolása nyelvileg kevésbé kidolgozott, és nagyobb fokban, erősebben szubjektivizált a konstrukció akkor, ha ez a mentális reláció nyelvileg kidolgozottabb. Tehát nagyobb fokú, jobban előtérbe kerül a szubjektivizáció a (2)-ben, mint az (1)-ben, és nagyobb fokú a (3)-ban, mint a (2)-ben.¹⁰

(1) – Miért mondd ezt? A_{16} : – Azért, mert otthonosan mozgott a szobában, [...]

(2) A_1 : – [...] *valószínűleg* a szobája volt.

(3) A_{31} : Hát mert nem mozgott olyan otthonosan benne *szerintem*.

A fogalmi és a nyelvi konstruálásban is lényeges szerepet töltenek be a sémák. A sémák a tudás komplex szerveződésének konstrukciói (Eysenck–Keane 1997: 292).¹¹ A komplexebb sémák közé tartoznak az egy központi fogalom köré szerveződő tudásreprezentációk, az úgynevezett tudáskeretek és a dinamikus eseményeket sematizáló forgatókönyvek.¹² Az empirikus vizsgálatban egy rövid filmjelenetet láttak a kísérleti személyek, amelyben egy fiatalember tevékenységét figyelték meg egy bizonyos helyiségben. Azok az adatközlők, akik a film inputja alapján irodaként kategorizálták a helyszínt, további következtetéseket vontak le az irodával kapcsolatos tudásuk (az IRODA tudáskeret) működtetésével, például egy borítékot „hivatalos irat”-nak tartottak, a térben mozgó szereplőt pedig „irodai dolgozó”-nak. Akik kifejtették tették, hogy nem iroda az adott helyszín (ugyanazon input mellett), azok is működtették ezt a tudást ‘a helyiség iroda’ valószínűsítésének elvetésében. Ez a valószínűsítésre vonatkozó reflexiókban fel is táruul, például a szereplő öltözkését ehhez viszonyítva nem tartották megfelelőnek („nem is úgy volt öltözve” mintha irodai dolgozó lenne) (lásd 4.2.).

¹⁰ Az $A_{szám}$ megnyilatkozáskódolással jelölt adatok az empirikus vizsgálattal nyert korpuszból, a Kiviből származnak (lásd 3.2.).

¹¹ Megoszanak az álláspontok azzal kapcsolatban, hogy a sémák reprezentációs konstrukciók-e (a szimbolikus modellekben) vagy párhuzamos hálózatok nagyszámú elemének interakciójában megvalósuló aktivációs mintázatoknak tulajdonítható hatások (a konnekcionista modellben, vö. szubszimbolikus paradigma) (lásd Eysenck–Keane 1997: 303; Smolensky 1996: 91–92).

¹² Vö. Brown–Yule 1983: 241 kk.; Lakoff 1987: 285–286; Greene 1987/2005: 52; Tolcsvai Nagy 2001: 272–80, 2010: 43, 2013: 151–57; Tátrai 2011: 53–54. A forgatókönyv-típusú sémák (másként szcenáriók [‘scenario’] vagy scriptek) kialakulása az esemény- (‘event memory’), illetve epizodikus memóriával (‘episodic memory’) van összefüggésben (Greene 1987/2005: 52; lásd Tátrai 2011: 117–118).

2.2. Az evidencialitás, az inferencialitás és az episztemikus modalitás: nyelvészeti konstruktumok és mentális modellek

2.2.1. Az evidencialitás

Evidencialitáson általában a megnyilatkozó tudásnak, az evidencia forrásának, típusának a nyelvi jelölését értik a szerzők.¹³ Az evidencialitás egyes vélemények szerint a megnyilatkozónak a mondat igazsága iránti elkötelezettségét is jelöli (Palmer 1986: 20).¹⁴

Az evidenciának két fő típusát szokás megkülönböztetni a deiktikus komponens kiemelése alapján (Palmer 1986: 84–5, 95; Willett 1988: 57; Kiefer 2000: 329): 1) a közvetlen evidenciát ('direct evidence', [+DIR]¹⁵), amelynek forrása a megnyilatkozó tapasztalata (látása, egyéb érzékelése), ebben a típusban az esemény, illetve az eseménnyel kapcsolatos evidencia a megnyilatkozó deiktikus tartományában értelmeződik; és 2) a közvetett evidenciát ('indirect evidence', [-DIR]), amely vagy értesülés (reportív vagy kvotatív¹⁶ evidencia 'report'), vagy beszélői következtetés (inferenciális evidencia). A második típust az jellemzi, hogy a megnyilatkozónak nincs közvetlen tapasztalata az eseménnyel kapcsolatban, az esemény még részlegesen sem vonható a beszélő deiktikus tartományába. A következtetés (inferencialitás) lehet valamilyen tapasztalaton alapuló eredmény¹⁸ ('result'), vagy lehet spekulatív jellegű, úgynevezett mentális konstruktum: okfejtés ('reasoning'). Az evidencia típusainak (az úgynevezett forrásevidencialitásnak 'source-evidentiality')¹⁹ ezt a Willett-től (1988: 57) származó felosztását mutatja be az 1. táblázat.

¹³ Vö. Aikhenvald 2003: 1, 2004: xi, 3, 17; Bybee 1985: 184–185; de Haan 1999, 2001; Kiefer 2000: 328–331; Palmer 1986: 20–21, 51, 66 kk.; van der Auwera–Plungian 1998: 85.

¹⁴ Más szerzők a beszélői elkötelezettséget ('speaker commitment') az episztemikus modalitás tartományába utalják (lásd pl. Cornillie 2009).

¹⁵ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy magam nem követem a jegyfelbontásos elemzést, ebben a pontban a szakirodalom bemutatásának részeként használom. A jelentést nem dologszerűen, felbontható és összerakható mentális objektumként képezem el, hanem cselekvésként, műveletként (Sinha 1999).

¹⁶ A magyar szakirodalomban csak ez a terminus volt használatos eddig.

¹⁷ Ez azt jelenti, hogy részlegesen erre a típusra is érvényes valamiféle közvetlenség, de nem az inferenciára, hanem annak alapjára (a tapasztalatra) vonatkozóan.

¹⁸ Az eredmény vagy dedukció nem logikai műveletet jelöl itt, hanem hétköznapi következtetést.

¹⁹ A szakirodalom az evidencialitás más dimenzióit is tárgyalja, például Nuyts és Cornillie (Nuyts 2001; Cornillie 2009) az interszubjektivitás dimenzióját, de ezzel e helyütt nem foglalkozom részletesen, mivel ettől eltérő, tágabb interszubjektivitás fogalommal dolgozom.

1. táblázat

Az evidencialitás kategóriarendszere és a típusok szemantikai jegyei

Az evidenciatípusok (Willett 1988: 57)				Szemantikai jegyek (de Haan 2001: 197)
közvetlen	tapasztalati alapú, forrása:	látás		(+DIR), (+1ST)
		hallás		
		egyéb érzékelés		
közvetett	értésülés, hallomás (‘reported’) forrása:	kvotatív evidencia	másodkézből	(-DIR), (-1ST)
			harmadkézből	
		folklór/hallomás (‘hearsay’)		
	inferencia/ következtetés	eredmény (‘result’) ¹⁹ (megfigyelésre épül)		?(+DIR), (-1ST)
	okfejtés (‘reasoning; mental construct’) ²⁰		?(-DIR), (-1ST)	

A Willett-féle rendszerezés egyik problémája az, hogy valójában két szempontot egyesít a közvetlen-közvetett oppozícióban: a szemtanúságot (‘witnessing’) és az evidencia közvetlen vagy közvetett hozzáférést (deiktikus komponens). Az evidencialitás rendszereiben azonban szétválhat a deiktikus komponensre épülő közvetlen (+DIR), illetve közvetett (-DIR) megkülönböztetés és a – deiktusól szintén nem független – szemtanúság (+1ST) szempontja (de Haan 2001). Ezért a Willett-féle kategóriarendszert kiegészítettem ezekkel az elkülönített jegyekkel is (de Haan 2001: 197 alapján). A kérdőjelek tölem származnak, és a jegyekkel történő jellemzés problematikuságát mutatják. A fenti és a hozzá hasonló, oppozíciókon alapuló rendszerezések több szempontból is problematikusak (lásd Kugler 2012a: 142–145), egyfajta tudományos objektivizmust tükröznek.²² Ennek megnyilvánulása az is, amikor az evidencialitást a nyelvi tevékenységről leválasztható grammatikai kategóriaként kezelik, és a vizsgálatot csak a grammatikalizálódott jelölőkre, azok paradigmatis rendszereire szűkítik. Aikhenvald például teljesen kizárja az evidencialitás monografikus feldolgozásából a lexikai jelölőket (Aikhenvald 2004: 147). Ha azonban a nyelvész az foglalkoztatja, hogy az emberek a nyelvi tevékenységben miként bánnak az általuk feldolgozott információval, a természetes episztemológia megnyilvánulásai (lásd Givón 1982) milyen nyelvi konstruálással kapcsolódnak össze, akkor a nyelvi

²⁰ Aikhenvald (2004): ‘inference’.

²¹ Aikhenvald (2004): ‘assumption’.

²² Ilyen értelemben de Haan (2001) és Plungian (2001) árnyaltabb rendszere is egyívású az 1. táblázatban bemutatottal.

formát egyoldalúan előtérbe állító, dekontextualizáló grammatikafelfogás meg lehetőségen szűkössé válik. Arra mutatnak rá az antropológiai nyelvészeti vizsgálatok is (Nuckolls 1993), hogy a beszélők az evidencialitás révén a tapasztalatuk és a meggyőződésüknek megfelelő vélekedés jelentőségét egyaránt hangsúlyozzák, tapasztalat és vélekedés tehát nem különül el élesen. Az evidencialitás nem valamiféle verifikációs rendszer, a nyelvi tevékenységben a jelölők alkalmazása révén a beszélők nem bizonyító eljárást hajtanak végre.

2.2.2. Az inferencialitás és az episztemikus modalitás

Az evidencialitás tartománya nem kezelhető egységesen, ha annak az inferencialitás is része, az utóbbi művelet ugyanis más természetű, nem az evidencia forrásának, típusának jelölését végzi el. Az inferencialitás az evidencia szempontjából reflektált (de Haan 2001), tehát metaevidenciális jellegű (Horváth 2009, 2013: 48–49). Ezt a jelenséget az alábbi mondatok összevetésével szemléltetem.

(4) A₁₉: Egy fiút *láttam* [...]

(5) A₄₄: [...] és *láthatólag* keresett valamilyen nagyon fontos iratot.

(6) A₁₀: [...] *valószínűleg* valami nagyon fontos dolog *lehetett*.

(7) A₂₅: [...] valamit keresett, *valószínűleg* a kulcsait [...]

A (4) mondatban a *láttam* ige a megnyilatkozó múltbeli vizuális tapasztalatára utal, a személyt ennek az alapján *fiú*-ként reprezentálja (az evidencia közvetlen, első kézből származik, a mentális szubjektum objektivizáltan konstruálódik meg, vö. *láttam*_{E/1}).

Az (5) adatban a *láthatólag* kifejezés a megnyilatkozó tapasztalatára utal, a keresésre való következtetés a deiktikus szempont alapján közvetlen, ezen belül elsődlegesen vizuális forrású, a szemtanúság alapján első kézből származó evidencia kiértékelését jelöli. A keresés közvetlenül nem látható, de a szereplő viselkedésének (felemelget az asztalon lévő tárgyakat, kihúzogát fiókokat stb.) a kiértékelése viszonylag egyértelműen vezet el ahhoz, hogy a tevékenységet keresésként értelmezze az adatközlő (közvetlen evidencia vagy inferencialitás, azon belül eredmény). Az, hogy a keresett tárgy egy nagyon fontos irat, az előbbieknél összetettebb következtetési folyamatok eredménye, nyilvánvalóan nem vizuális forrású evidencia közléséről van szó, és a közlés nem is valamilyen evidencia egyszerű kiértékelésén alapul: ez valószínűsítés (inferencialitás és/vagy episztemikus modalitás; szubjektivizált konstruálási mód).

A (6) és a (7) az episztemikus modalitás példája, a *valószínűleg* módosítószó az egyik leggyakoribb lexikális episztemikus jelölő. A *valószínűleg* és a *lehetett*

igé alak egyértelműen jelöli a mondatokban, hogy a megnyilatkozó a vélekedését fogalmazza meg (szubjektivizált konstruálási mód) egy olyan szituációval kapcsolatban, amelyhez közvetlenül nem férhet hozzá, a vélekedését nem tudja sem ellenőrizni, sem kétségkívül igazolni. A fontosságra való következtetéshez a (6)-ban megfigyelhető alap lehet az, hogy a fiatalember igen hevesen kutakodott, a kulcs azonban inkább ötletszerű felvetés egy működésbe hozott, rutinizált keresési eseményre vonatkozó séma alapján (mentális konstruktum).

Ahogy a példák közül is láttuk: az eredménytípusú inferencialitás (lásd az (5) példát) nem a forrás típusát vagy az evidenciát adja meg, hanem azt jelöli, hogy a következtetés valamilyen evidencián alapul (Horváth 2009, 2013: 48). Az episztemikus modalitás és a mentális konstruktumok (feltevések) (lásd a (6) és a (7) mondatot) esetében is feltételezhető, hogy a következtetésnek van valamilyen alapja, de ez nyelvi nem feltétlenül válik kifejtetté, és sok esetben az evidencia megadása teljesen lehetetlen is volna (semmi sem utal arra a megfigyelhető jelenetben, hogy a fiatalember a kulcsot kereste).

Az inferencialitás leválasztható az evidencialitásról az evidencia reflektáltsága, metaevidenciális jellege miatt (de Haan 2001; Horváth 2009, 2013: 48–49). Az episztemikus modalitástól azonban – ahogy a fenti példák műveleteinek bemutatásánál láttuk – nem különíthető el, hiszen mindkét kategóriát a következtetési folyamatok jellemzik. Az evidenciából levont következtetés nem a megnyilatkozó tudásától, a diskurzus világától függetlenül lefuttatható logikai művelet, hanem hétköznapi következtetés, amelyet nem nyilvánvalóan hozzáférhető tényezők is meghatározhatnak (Kiefer 2005: 48). Az inferencialitás és az episztemikus modalitás következtetési folyamatai között nem állapítható meg lényegi különbség. Az inferencialitásban és az episztemikus modalitásban közös továbbá a szubjektivizáció művelete, amely által a megnyilatkozó (tapasztalata, tudása stb.) értelmeződik kiindulópontként a célszerkezetben reprezentált esemény eléréséhez (vö. Langacker 2006; Pelyvás 2006). Az inferencialitásban és az episztemikus modalitásban a megnyilatkozó az a személy, aki a reprezentált eseményre következtet, tehát az ő tudása, vélekedése szolgál kiindulópontként a következtetés számára. Mindezek alapján azt állítom, hogy az episztemikus modalitás és az inferencialitás egy és ugyanazon szemantikai tartományt határoz meg.

2.2.3. Az episztenciális (episztemikus-inferenciális) modalitás mint mentális modell

Az episztenciális modalitás műveletének meghatározása: a megnyilatkozó a tudása (már meglévő tudása és/vagy a rendelkezésre álló, feldolgozott tapasztalat, információ) alapján egy esemény/szituáció fennállására, annak valószínűségi

fokára vonatkozó következtetését/vélekedését közli. (Az episztenciális modell paramétereireh lásd Kugler 2012a.)

A megnyilatkozónak egy esemény/szituáció valószínűségére vonatkozó vélekedése tehát nem függetleníthető a következtetési folyamatoktól, vagyis az inferencialitás jelenségétől. A valószínűség az episztemikus vagy modális erő alapján a 'szinte valószínűtlen' és a 'szinte bizonyos' közötti skálaként értelmezhető. Az egyes fokozatok viszonylagosak, nem adhatók meg abszolút értékkel.

Az episztencialitás a megnyilatkozóhoz köthető konceptuális tartományt hoz működésbe, amely „közvetlen összefüggésben van azzal, ahogy érzékelünk, emlékezünk és cselekszünk a fizikai és a szociális világban, amelyben élünk”²³ (Nuyts 2000: xvi). Az episztenciális jelölők „eszközök ahhoz, hogy a megnyilatkozó a kommunikáció sikere iránt felelősséget vállaljon, és meg tudjon felelni a befogadó új információ integrálására irányuló törekvéseinek”²⁴ (részben Blakemore-t idéve Traugott 1995: 45; vö. Haviland 1989: 40; Givón 1982; Verschueren 1999: 195).

3. Az episztenciális modalitás empirikus vizsgálata

Az inferencialitás kutatása a magyarban a tárgy sajátosságaiból fakadó komplexitás mellett azért is ütközött nehézségekbe a korábbiakban, mert nem áll rendelkezésre olyan korpusz, amelyen megfigyelhetővé vált volna a jelenség. A továbbiakban azzal az eljárással ismerkedünk meg, amelyet az inferencialitás nyelvi megkonstruálásának empirikus vizsgálatában alkalmaztam. Erre két előzménykutatás volt nagy hatással, ezek kritikai bemutatásával foglalkozik a 3.1. rész. A továbbiakban (3.2.) a kidolgozott eljárást és a korpuszt mutatom be.

3.1.1. Képregénykockák, kérdések és választások (Nuyts 2000)

Több adatgyűjtési eljárásom is gondolkodtam, ezek közül az egyik legígéretesebb a Jan Nuyts által az episztemikus modalitás tanulmányozására alkalmazott megoldás volt (Nuyts 2000: 383–387), amelyben képregényszerű rajzolt jeleneteket mutattak az adatközlőknek, és nekik az eseménnyel kapcsolatos (lehetséges ok, kimenetel iránt érdeklődő) kérdésekre adott válaszokból kellett választaniuk, valamint a választást indokolniuk, illetve a válaszról véleményt formálniuk. Az alábbi kép egyet mutat be az ilyen rajzok és feladatok közül (forrás Nuyts 2000: 387).

²³ “It relates directly to the way we perceive, memorize, and act in the physical and social world we live in” (Nuyts 2000: xvi).

²⁴ “[...] are the devices by which speakers take responsibility for success in communication and seek to meet hearers attempts to integrate new information” (Traugott 1995: 45).

1. kép

Képregénykockák és kérdések Nuyts (2000) vizsgálatában

FS: Question: *why does the stunned boy sit handcuffed in the police station?*

FQ: Explan.: L: *the boy sits handcuffed in the police station because the police officer is mistaken about who is the robber*

U: *the boy sits handcuffed in the police station because he has stolen something, too*

Question: *what is your opinion of this explanation?*

A magyarra vonatkozóan a vizsgálat elvégzése azzal az előnnyel járt volna, hogy a holland és a magyar adatok könnyebb összevetése számára is megnyílt volna a lehetőség. A vizsgálati eljárásnak azonban hátrányai is vannak, a képregény ugyanis nem teszi lehetővé a megfigyelt eseménynek, az esemény részleteinek, tehát a tapasztalat jelentőségének a vizsgálatát. A Nuyts által alkalmazott rajzok esetében sokszor magának az eseménynek az azonosítása sem egyszerű feladat.

A választás és indoklás elsődlegesen a vélekedés tanulmányozásához szolgáltat empirikus adatokat (és ezért Nuyts céljának teljesen meg is felel) egy olyan helyzettel kapcsolatban, amelyben a konkrét megfigyelésnek viszonylag kis szerepe van, a kutató csak a szituáció durva azonosítását feltételezheti (például valaki lop, ezen egy őt megfigyelő személy rajtakapja, a végén mindketten meg vannak bilincselve), a megfigyelt helyzet részleteinek nincs (és nem is lehet) szerepe a következtetési folyamatokban.

Mivel a célom az inferencialitás nyelvi jelölésének tanulmányozása volt, olyan megoldást kellett választanom, amelyben minden adatközlő ugyanazt a jelenetet figyelheti meg. A jelenet nem lehetett sem túl egyszerű és nyilvánvaló (hogy terepet adjon a következtetésnek, vélekedésnek), sem túl összetett, nehezen feldolgozható (hogy olyan mértékben terhelje meg a memóriát, hogy ez az adatközlőket zavarja a vizsgálati helyzetben). Az inputnak mindenképpen

jól azonosíthatónak kellett lennie. Erre a célra a filmjelenet jobb megoldásnak tűnt, mint a rajzolt képsorozat.

3.1.2. Chaplin-film (Pourcel 2009)

Pourcel az emberi mozgás megfigyelésének és nyelvi kifejezésének kontextusban való tanulmányozására egy Charlie Chaplin-film (City lights) 4,5 perces jelenetét használta fel. Ennek megtekintése után 47 (22 angol és 25 francia) adatközlőtől kérte a történet elmondását (Pourcel 2009: 371–391). Kiinduló hipotézise az volt, hogy szignifikáns eltéréseket fog tapasztalni az angol és a francia narratívák között. A hasonlóság a jelen vizsgálattal főképp az inferencialitás iránti érdeklődésben mutatkozik meg, a leglényegesebb különbség pedig abban, hogy a nyelvi reprezentáció Pourcelnél kevés figyelmet kap, a vizsgálat az angol és a francia adatközlők eltérő konceptualizációjára (eltérő narratív sémájára és a mozgás eltérő fogalmi feldolgozására) fókuszál.

Pourcel vizsgálata kiter az inferencialitásra is azzal összefüggésben, hogy az állításokat objektív és szubjektív csoportba sorolja. Objektívnek tartja a leírást, mivel ennek igazsága és pontossága ellenőrizhető, szubjektívnek pedig a megnyilatkozási kommentárokat, reflexiókat. A szubjektívnek minősített mondatok aránya a francia adatközlők esetében 20%, az angoloknál 15% (Pourcel 2009: 386). Ezt az elkülönítést problematikusnak tartom. Korábbi kutatásaim során ugyanis azt tapasztaltam, hogy a megnyilatkozásokat tagmondatnyi egységekre bontva sem lehet objektív és szubjektív részekre darabolni, a leírást és a következtetést nem lehet elkülöníteni, arányukat még szövegszóban sem lehet kifejezni. Ezért én nem törekszem arra, hogy kvantitatív módon jellemezzem az inferencialitás működését vagy a szubjektivizáltság fokát.

Annak az állításnak a bizonyítására, hogy nem lehet élesen elválasztani a leírást, a kiértékelést és a következtetést/vélekedést, vizsgáljuk meg újra az (5) alatt idézett adatot.²⁵

(5) A₄₄: [...] és *láthatólag* keresett valamilyen nagyon fontos iratot.

Az (5) egyetlen tagmondatot tartalmaz, amelyben a *láthatólag* kifejezéssel a megnyilatkozó (szubjektivizáltan) hozzáférhetővé teszi, hogy a reprezentált eseményt (*keresett valamilyen nagyon fontos iratot*) könnyen hozzáférhetőnek tartja

²⁵ Ezek az adatok már annak a vizsgálatnak a korpuszából származnak, amelynek megtervezését épp ismertetem, és részletesen csak a következő pontban mutatom be, de a belátások, amelyeket alátámasztanak, már a korábbi kutatások során megfogalmazódtak bennem, itt tehát csak arról van szó, hogy a nyelvi példaanyagban szándékosan saját inferencialitáskorpuszomat használnom.

(ő és feltehetőleg mások is így érzékelik [látják és értelmezik], illetve így értékelik ki a tapasztalatot). Míg a *keresett* kifejezést azonosíthatjuk a jelenet leírásaként, a *láthatólag* evidenciajelölőt pedig a tapasztalatra vonatkozó reflexióként (amely épp a leírás magától értetődő jellegét hangsúlyozza), a tagmondat tárgyi alaptagot tartalmazó láncza (*valamilyen nagyon fontos iratot*) következtetés eredményét írja le, a keresett tárgy ugyanis nem volt azonosítható. Az adatközlők egyébként még abban sem voltak teljesen egységesek, hogy a fiatalember megtalálta-e a keresett tárgyat, mielőtt elhagyta a helyiséget.

Az A_{13} adatközlő narratívájában (lásd (8)) félkövér szedés jelzi a **megfigyelést** (leírást), egyszeres aláhúzás mutatja a **megfigyelés kiértékelését** (például a szereplő megfigyelése alapján annak fiatalemberként való azonosítását), amelyet szintén a leírás részének tekintek. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kiértékelés nem választható el élesen a következtetési folyamatoktól. Szaggatott aláhúzás jelöli a **következtetést, vélekedést**, az erre, illetve a megnyilatkozó egyéb műveleteire, tevékenységére vonatkozó **beszélői reflexiót**, ami mindenképp szubjektívnek minősülne Pourcelnél.

(8) A_{13} : – Úgy tűnt, hogy a fiatalember, aki beszaladt, vagy beosont inkább a szobába, nagyon keresett valamit, először az íróasztalfióknál, aztán pedig átmént a számítógépasztalhoz, és ott is kinyitotta a fiókot, hogy átkutassa, és végül megtalálta azt a papírt, amit keresett, és azzal együtt távozott, de kicsit nekem úgy tűnt, hogy sietett is, de próbált csendes lenni. Valahogy lehet azért, mert este is volt vagy túl korán, mindenesetre még sötét volt, de igyekezett nem túl nagy zajt csapni. Nekem úgy tűnt. [nevet] Aztán valószínűleg mivel megtalálta, amit keresett, ezért hagyta el a szobát.

A fenti részletben például pusztá megfigyelés, illetve kiértékelt tapasztalat az, hogy egy bizonyos helyiségbe beszaladt a szereplő, és ott keresett valamit. A megnyilatkozó mégis szubjektivizáltan teszi ezt hozzáférhetővé (*úgy tűnt*). A megnyilatkozóhoz kötött, egyéni következtetés eredménye az, hogy a beszaladást beosonásra pontosítja. Ez az értékelés egy olyan narratíva részeként értelmezhető, amelyben a megnyilatkozó nem legális tevékenységként értelmezi a látottakat. Ennek koherenciájához járul hozzá az – a szereplő szándékával kapcsolatos – következtetés, hogy nem akart zajt csapni (annak ellenére, hogy hallható volt például fadobozban található tárgyak zörgése, és ez kiemelkedően erőteljes hanghatás volt, amelyre egy másik adatközlő reflektált is), továbbá az a háttérre vonatkozó megfigyelés, hogy sötét volt (ez más narratívákban nem feltétlenül

vált reflexió tárgyává). Nem világos tehát, hogy az (első) *úgy tűnt* episztenciális, szubjektívizációjelölő pontosan mely tagmondatokra, azokon belül az esemény mely elemeire vonatkozik (így *a nagyon keresett valamit* egyaránt lehet leírás és vélekedés is), és csak valószínűsíthető, hogy a második *úgy tűnt* (*Nekem úgy tűnt*) a megelőző tagmondat eseményével kapcsolatos beszélői attitűdöt jelöli, az állítást episztemikusan (mintegy utólag) elbizonytalanítva. Hasonlóképpen az utolsó mondatban a *valószínűleg* módosítószó úgy értelmezhető, hogy a megnyilatkozó a távozás legvalószínűbb okának a keresett tárgy megtalálását tartja, ez azonban korábban megfigyelhető esemény leírásaként jelent meg. Azt nem lehet megfigyelni, hogy mi volt a szereplő célja a fiók kinyitásával, de azt igen, hogy mit tett a kinyitás után, ezért a célt kidolgozó mellékmondat (*hogy átkutassa*) egyszerre leírás és következtetési folyamat eredménye (rutinizáltan felismert kapcsolat két egymásra következő esemény között). A papír megtalálása megfigyelhető a jelenetben, az azonban inferenciát feltételez, hogy ez a papír egyben a keresés tárgya is.

A konkrét példák egyértelműen mutatják, hogy a diskurzusban nem különíthető el világosan a megfigyelés, a kiértékelés és a következtetés/vélekedés nyelvi reprezentációja. Ezt természetesnek is tartom azért, mert maguk a mentális folyamatok sem választhatók el egymástól élesen. Például az észlelésre magára is érvényes az, hogy egyszerre ingervezérelt is, és a tudás által is meghatározott folyamat, amely összefügg más mentális folyamatokkal (pl. az emlékezet működésével, a kategorizációval). A nyelvi tevékenységben a nyelvi kifejezőmód reflektál a mentális tevékenység komplexitására (tehát ikonikus). A megfigyelés, a kiértékelés és a következtetés bizonyos mértékben el is különülhet, de nagyobb integráltságban is reprezentálódhat nyelvileg.

3.2. A filmjelenet és a Kivi

Egy egyszerű és rövid, kb. félperces, egyszerreplős eseménysort terveztem meg és rögzítettem digitális kamerával. A 16 éves férfi szereplőtől azt kértem, hogy izgatottan keressen egy többfunkciós (nappali és dolgozó-) szoba több pontján, ahol iratok vannak, és a végén szaladjon ki egy borítékkal, amelyet előzetesen egy fiókos szekrény középső fiókjába tettem.

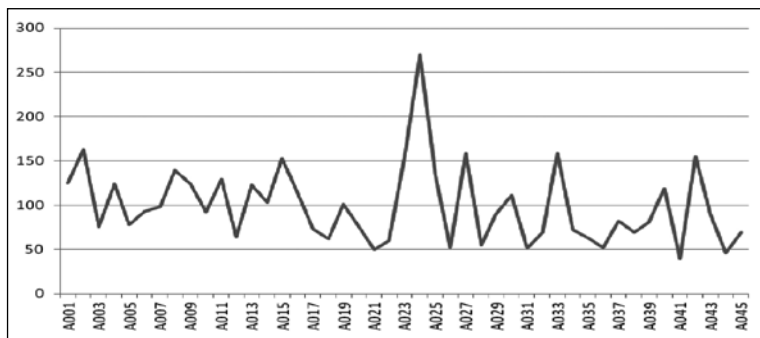
A felvételtől nem derül ki nyilvánvalóan, hogy

- a boríték a fiatalemberé-e, vagy sem;
- a saját szobájában/lakásában keresett-e, vagy nem;
- a boríték valóban a keresés tárgya volt-e, vagy ennek megtalálásával csak félbeszakadt, illetve sikertelenül zárult le a keresés.

A felvétel egyáltalán nem ad támpontot annak megállapításához, hogy mi volt a keresés és az izgatottság/sietség oka, mi volt a borítékkal a szereplő célja stb.

A film megtekintése után minden adatközlőnek a *Mi történt?* kérdésre kellett válaszolni, a válasz a látott eseménysor elbeszélése volt. Ebben a részben az adatközlők teljesen szabadon választották meg, hogy mekkora terjedelemben, és hogyan mondják el a megfigyelt történetet. A történetmondást követően olyan kérdéseket tettem fel, amelyekre nem lehetett a látottak-hallottak alapján egyértelmű választ adni. A korpusznak ez a párbeszédese része alkotja a következtetéskorpusz magját (de következtetés-vélekedés természetesen a történetmondásban is előfordult). A vélekedést a középpontba helyező párbeszédet én irányítottam, általában ugyanazokat a kérdéseket tettem fel, de mindig az adatközlők történetmondásához igazodva.

Ezekből a narratívákból és a párbeszédéből álló szövegkorpusz a Kivi (Korpusz az inferencialitás vizsgálatához). Összesen 74 perc 21 másodpercnyi (4461 mp) felvétel készült, az egy adatközlőre jutó átlagos időtartam körülbelül másfél perc (kb. 99 mp).²⁶ A résztvevők (összesen 45 fő) egyetemi hallgatók (43 fő), van köztük egyetemet végzett tanár (1 fő) és egyetemi adminisztratív dolgozó (1 fő). A vizsgálatban 38 nő és 7 férfi vett részt.²⁷ Az 1. diagram az egyes adatközlőkkel készített felvétel teljes időtartamát másodpercben kifejezve mutatja be.

1. diagram

Az egyes adatközlőkkel rögzített felvétel teljes időtartama

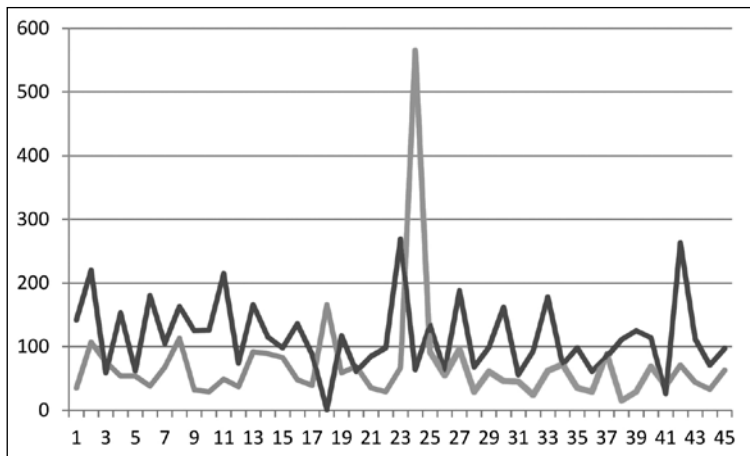
²⁶ A felvételek az ELTE BTK egyik tanári szobájában készültek 2012 márciusában. A szobában csak a vizsgálatban részt vevő személyek tartózkodtak, a körülmények nyugodtak voltak. Az adatokat Olympus DM-550 digitális diktafonnal rögzítettem WMA hangfájlokban (40 Hz – 19 kHz frekvenciatartományban).

²⁷ A nyert adatokat szociológiai változók mentén nem elemeztem, de az alapadatokat közöltem (Kugler 2012b).

Jól látható, hogy az A_{24} adatközlő az átlagnál jóval nagyobb időtartamban (4 és fél percben, 270 mp-ben) számolt be az eseményről és az eseménnyel kapcsolatos vélekedéséről. A másik póluson a rendkívül tömör leírások és vélekedések találhatók, a legrövidebb beszélgetést az A_{41} adatközlővel folytattam.

A korpusz összesen 8658 szövegszót tartalmaz, az elemzett szöveg ebből 8326 szövegszó (3130 szövegszónyi narratíva és 5196 szövegszónyi – főképp vélekedést tartalmazó – beszélgetés).²⁸ A szószámot növeli a feltétlenül szükséges jelölés. A teljes szövegszószám alapján az egy adatközlőre jutó átlagos szövegszószám 192.

A narratíva és a párbeszéd terjedelmi arányainak összehasonlításához készült a 2. diagram. A világosszürke vonal mutatja a narratívák, a sötétszürke vonal a párbeszédek szövegszószámát.

2. diagram

A narratívák és a párbeszédek szövegszószáma

A 2. diagramon látható, hogy gyakran éltem azzal a kompenzatorikus stratégiával, hogy aki nagyon keveset beszélt a *Mi történt?* témában, attól általában többet kérdeztem.

A felvételek lejegyzésekor és a megnyilatkozások annotációjánál a vizsgálat kitűzött célját tartottam szem előtt, az annotáció még javításra szorul (lásd Kugler 2012b).

²⁸ A két rész (narratíva, párbeszéd) összege nem egyezik meg az összes szószámmal azért, mert egyrészt vannak figyelembe nem vett kérdések és válaszok is, ez 247 szövegszó, továbbá a lejegyzett teljes szövegben több jelölés található, mint a külön-külön számolt részekben.

4. A Kivi feldolgozásának eredményei az episztenciális modalitás megkonstruálására vonatkozóan

Terjedelmi korlátok miatt az alábbiakban a teljesség igénye nélkül kiemelek néhány olyan jelenséget, amely jól megfigyelhetővé vált a korpusz elemzése során.

4.1. Alternatív konstruálás és a szubjektivizáltság foka

A beszélői vélekedés a diskurzus világában mindig a partnerek egyezkedésének a tárgya, akkor is, ha a megnyilatkozó nyelvileg nem teszi kifejtetté a bizonytalanságát, és a partner sem teszi explicitté kételyét vagy épp az elfogadást a vélemény-nyel kapcsolatban (vö. Givón 1982; Tátrai 2011: 48). A vélekedés referenciapontja mindig a vélekedő szubjektumhoz kötődik (Pelyvás 1998, 2006), aki alapértelmezés szerint azonos a megnyilatkozóval,²⁹ a célszerkezet feldolgozásához a mentális ösvény ebből a referenciapontból kiindulva vezet el. A megnyilatkozó résztvevői szerepének és a vélekedés műveletének – mint a referenciális jelenethez fűződő viszonyoknak – a feldolgozása tehát feltétele a megértésnek, így a vélekedés jelölői mindig deiktikus természetűek. Ezzel függ össze az, hogy a beszélőhöz való lehorgonyozottság és a beszélői bizonytalanság jelölőinek gyakorisága nagyobb volt a Kivi – döntően következtetéseket tartalmazó – párbeszédeiben, mint a narratívákban.

A gyakoriságot az egymillió szövegszóra jutó átlagos előfordulási számmal kifejezett mutatóval teszem összevethetővé az egyes diskurzustípusokban.

Az egyes szám első személyű formák száma a Kivi narratíváiban 74 (gyakorisági mutatója: 23642 db / millió szó), míg a párbeszédeiben 187 (35989 db / millió szó), a gyakoriság számított értéke tehát másfélszeres.

Még látványosabb a *színtem* kifejezés előfordulása által mutatott különbség a diskurzusrészek között. A történetmondásban mindössze három adat volt erre a kifejezésre (958 db / millió szó), míg a következtetés/vélekedés részben 26 (5004 db / millió szó), az utóbbi több mint ötszörös (5,2-szeres) példánygyakoriságot jelent.

A szubjektivizáció nagyobb mértékét mutatják az episztenciális módosítószókra (pl. *valószínűleg, talán*) kapott értékek is. A narratívákban összesen 23 (7348 db / millió szó), a párbeszédekben 51 (9815 db / millió szó) episztenciális módosítószó fordult elő.

²⁹ A perspektivizációnak az az esete, amikor beágyazott vélekedést tesz hozzáférhetővé a beszélő, nem az alapeset, ezzel összefüggésben ez a megoldás általában jelölt(ebb) (Tátrai 2011: 71–72, 153).

A *hát* diskurzusjelölő gyakorisági adatai szintén feltűnő eltérést mutatnak a két diskurzusrészben. A narratívákban összesen 29 (9265 db / millió szó), a párbeszédekben 81 (15589 db / millió szó) *hát* fordult elő, a különbség 1,7-szeres.

A következtetéseket a középpontba helyező diskurzustípusra jellemzőnek bizonyultak olyan más kifejezések is, amelyek szintén az inferencialitás jelenségével és a szubjektivizációval hozhatók kapcsolatba. Ilyenek a megnyilatkozóhoz lehorgonyzott episztenciális igék (kisebb részben főnevek) és melléknevek. Jellemzőnek bizonyultak az episztenciális LEHETSÉGESSÉG tartományt képviselő kifejezések általában, grammatikai jellemzőjüktől függetlenül is (ezek toldalékok, pl. -NA, (segéd)igék, pl. *lehet, kell*, kötőszók pl. *mintha* és egyéb kifejezések, például pontatlanságjelölők).

Az adatok elemzése során a nyelvi kifejezésekben is feltárult az inferencialitás jelenségének komplexitása és a konstruálás jelentősége. Az empirikus vizsgálat megerősítette, hogy a tapasztalat feldolgozása, kiértékelése és az erre alapozott következtetés között nincs éles határ, a tapasztalati és a hipotetikus mentális terek integrációja általánosan jellemzi az episztenciális modalitást. Összefüggő tartományt képvisel a következtetési-valószínűsítési folyamatokon belül a megfigyelésre közvetlenül és nem közvetlenül épülő inferencia. Az alap hozzáférhetősége és explikálása, valamint hozzáférhetetlensége és explikálhatatlansága szintén kontinuumot képez. Az azonos megfigyelésre épülő azonos következtetési eredmény megkonstruálható inkább interszjektív vagy inkább szubjektivizált módon is.

4.2. A sémák működése

Az inferencialitás általános, komplex műveleteket feltételező képesség, nem egyszerű folyamat, amely például csak a munkamemória méretének függvénye (lásd Keenan 2001: 7434). A legnagyobb jelentősége annak van, hogy az adott helyzetben a koherens értelmezéshez szükséges tudás elérhető-e az egyén számára, vagy nem.

A terjedelmi korlátok miatt egy példát emelek ki, azt, hogy milyen tényezők játszhattak szerepet a szereplő életkorával kapcsolatos tudás kialakításában. A szereplő nemét és az életszakaszt, amelyben van, egy kivétellel minden adatközlő azonosította a szereplőre referáló főnévi kifejezés által (*fiú, fiatalember, férfi*).

Érzékelésünk számára rutinfeladatnak tűnik az, hogy ránézésre meghatározzuk valakinek a korát.³⁰ A filmen látott szereplő életkorának megbecslésére

³⁰ A lassú változások észlelésével foglalkozó szakirodalomban van próbálkozás arra, hogy például az emberek mások korára vonatkozó döntésében szerepet játszó információkat modellálják (Sekuler–Blake 2004: 317).

(pl. 17 körüli, 20 körüli, 23 körüli) több adatközlő is vállalkozott (A_3 , A_{12} , A_{14} , A_{24}), de a nagyobb tartományok megadása vagy az életkornak/életszakasznak a foglalkozással való összekapcsolása volt inkább a jellemző. A teljes tartomány tizenéves kortól kb. 30 éves korig terjedő sávot tesz ki. Hét adatközlő a narratívában, tehát kérdés nélkül adott életkori becslést, illetve mondott valamit a szereplő lehetséges foglalkozásáról, hatan a beszélgetés során a szereplőre vonatkozó (pl. *Ki ez a fiú?*) kérdésre adott válaszban nyilatkoztak korról és/vagy foglalkozásról. A diskurzus folyamatában változtatás is történt, míg az A_{10} adatközlő először (a narratívában) középkorúnak tartotta a szereplőt, később (ennek nem ellentmondóan) egyetemistának vagy irodai dolgozónak. Egy adatközlő (A_{38}) kifejtette, hogy nem tudja megmondani a szereplő életkorát.

A foglalkozásra vonatkozóan elég jól behatárolt következtetések is elhangzottak (pl. „informatikus srác” (A_8), „irodai dolgozó” [vagy egyetemista] (A_{10}) – összefüggésben azzal, hogy a helyet irodának tartotta).

(9) A_8 : – [...] én arra következtettem, hogy biztos *valamilyen informatikus srác lehetett* vagy nem tudom mer elég ilyen nagy elektronikus apparátus volt a szobában, meg volt ott egy ilyen villogó valami is, és nem tudom, ez úgy szemet szűrt, meg sok könyve is volt, [...]

A fenti példán jól látható a fogalmi sémák, az INFORMATIKAI eszközökkel kapcsolatba hozható tudáskeret(ek) (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 272–280) működése (vö. nyelvtanilag kidolgozva: *informatikus, elektronikus apparátus, villogó valami*), amely kapcsolatra lép a KÖNYV tudáskerettel (vö. *sok könyv*), és ezek az adatközlő következtetési folyamataiban koherens tartalommal szervezik a megfigyelést: a fiatalember informatika szakot végző/végzett „srác” lehet.

4.3. Személyes tapasztalat, általában az egocentrizmus szerepe a következtetési folyamatokban

Az egocentrizmusnak³¹ kiemelkedő jelentősége van a perspektíválás és a szubjektívizáció működésében (vö. Tátrai 2002: 141), továbbá a történet megkonstruálása szempontjából is. Az eseményt a megnyilatkozó valamilyen kiindulópontból jeleníti meg, ő a deiktikus centrum, a „tájékozódási rendszer központja” (Tátrai 2005: 217). A megnyilatkozó – megértett – helyzetéhez képest dolgozzuk fel a deiktikus kifejezéseket, és – alapteljesítés szerint – az ő mentális aktivitásán (tudásán, vélekedésén, egyéb viszonyulásán) keresztül látjuk a jelenetet valószínűnek vagy kevésbé valószínűnek, kedvezőnek vagy kedvezőtlennek stb.

³¹ Lásd Tátrai 2005: 217 (hivatkozással Bühlerre és Levinsonra).

Például a fentebb már idézett A₈ adatközlő a helyszínt hálósobának minősítette annak ellenére, hogy ennek voltak ellentmondó tények: nem látható a szobában ágy, és sok az elektronikai berendezés. Mivel azonban az adatközlő saját szobájában könyvek vannak, és így a könyvek az otthonossággal kapcsolódnak össze a számára, ezért a filmen látott szobát – a sok könyv által felidézett otthonosságélmény alapján – hálósobának minősítette. Ezt azonban csak akkor tudtam meg, amikor rákérdeztem a minősítés okára.

(10) A₈: – Hm ... a sok könyv miatt. Mert az én szobámban is sok könyv van. Ezért. És az otthonosságot teremt számomra, hogyha sok könyv van körülöttem. [nevet]

A szereplővel kapcsolatos érzelmi attitűd (l. a (11)-et) befolyásolta az esemény értelmezését például a KERESÉS–LOPÁS forgatókönyvi modellek közötti választás révén.

(11) – Miért gondolod, hogy megtalálta, amit keresett?
A₂: – Hát *bíztam benne, vagyis én így szurkoltam neki, hogy megtalálja, pont emiatt, mer hogy olyan izgatottnak tűnt, és látszott, hogy nagyon fontos dolga van, [...]*

A személyes tapasztalat, az emlékek és az érzelmek mellett pontosan nem tisztázott alapú megérzéseknek is szerep jutott a következtetésekben.

(12) A₃: – Hát, *úgy éreztem*, minthogyha ő olyasmit... annyira sietősen, kapcsolódóan keresgélt, hogy *(a)sz (a)sz az az érzésem támadt, hogy* nem legálisan tartózkodik ott, illetve mintha kutatott volna valami után [...]

4.4. A következtetés kiépülése és lebomlása, a mentális műveletek által motivált nyelvi forma

Mivel a hétköznapi következtetés nem szabályalapú, sem a szerephez jutó műveletek, sem az egyes műveleteken belüli lépések nem követik egymást úgy, mint logikai formalizmusok alkalmazása esetében.³² A Kivi anyagában több adatközlő kifejtetté teszi, hogy nem tud pontos beszámolót adni következtetésének lépéseiről, nem tudja megmondani, miért vélekedik úgy, ahogy.

³² Ezzel is összefügg az a jelenség, hogy a következtetési folyamat menete sokszor nem tehető reflexió tárgyává. Természetesen a megfigyelésnek és explikálásának más akadályai is vannak (idő, automatizmusok stb.), mégis utólag sokan képesek rekonstruálni, illetve szimulálni a következtetés lépéseit, és általában meg tudnak jelölni valamit a következtetés alapjaként.

A következtetés kiépül és lebomlik az információfeldolgozás folyamatában. Ha például az újonnan feldolgozott információ megerősíti az inferenciát, akkor a következtetés továbbépülhet (Vonk–Noordman 2001: 7430). Amikor egy következtetésre újabb következtetés épül, akkor a későbbi a nyelvi reprezentációban már jellemzően jelöletlen.

A következtetés kiépülése és lebomlása hozzáférhetővé válik, amikor a megnyilatkozó vélekedéséről beszámolva szembeállítja a valószínűsített szituációt a kevésbé valószínűvel vagy valószínűtlennel, majd kizárja az utóbbit, és ezzel meg is erősíti valószínűsítését. Például az A_{15} adatközlőben a kapkodva kutatás miatt felvetődött, hogy illetéktelenül teszi ezt a szereplő, ez azonban nem illet az általa alkotott képbe. A történet egysége szempontjából tehát kihívás ez a lehetőség, ezért foglalkozik vele, de elveti, és így koherenssé teszi a tapasztalatot.

(13) A_{15} : – Aztán végül egyetlen papírral öö elment, úgy tűnt, minthogyha elfelejtett volna valamit, mert nagyon öö céltudatosan vagy nem tudom határozottan kereste azt az egy valamit, tehát nem úgy tűnt, mintha illetéktelenül kutakodna.

A lehetőségesség megkonstruálása akkor sem véletlenszerű „tippelés”, ha a beszélő azt mondja, hogy a rendelkezésére álló információk alapján nem lehet felelni a kérdésre. Az együttműködés szándékával elvégzett valószínűsítés ebben a helyzetben is elérhetőségi heurisztika alkalmazásának az eredménye, és ez mindig összefügg a megnyilatkozó korábbi tapasztalataival, azok elérhetőségével (az elérhetőség pedig összefügg az információ tárolásával, reprezentativitásával). A folyamatok feltételezik az elme analóg működését és a szimuláció képességét. Nagyon leegyszerűsítve: a problémamegoldás során olyan lehetőséget konstruálunk meg, amely illik a helyzethez (analóg vele) a korábbi tapasztalatok alapján.³³ Az A_{22} adatközlő erre a problémára reflektál, majd a szerinte leginkább valószínű lehetőséget közli, mérlegeli a valószínűség fokát, az ellentmondó tényeket.

(14) – Miért sietett?

A_{22} : – Hát ezt nem tudjuk, de ki tudom találni [nevet], de nem tudom, mondjuk lehet hogy már elindult iskolába, és akkor valamit elfelejtett vinni, és visszaroht. Bár nem volt rajta táská meg kabát, vagy legalábbis táská, tehát mondjuk ez nem túl valószínű, de akár ez is lehetett mondjuk a történet.

³³ A tapasztalatot itt tágan, mentális tapasztalatként értelmezve, idevéve az érzékelési (feldolgozott szenzomotoros) tapasztalat mellett a nyelvi és nem nyelvi kulturális tapasztalatot is. Ezek a műveletek mindig összefüggésbe hozhatók a folyamatban aktiválódó mentális tartományok integrációjával.

5. Összefoglalás

A tanulmány néhány eredmény tükrében mutatta be azt, hogy az inferencialitás empirikus vizsgálatához tervezett eljárás és a szövegtörzs elemzése mit tett megfigyelhetővé a vizsgált jelenségre vonatkozóan. Ebben feltárult a nyelvi tevékenység ikonikus jellege. Egyrészt a látott jelenetről szóló narratívák minden esetben leképezték a tapasztalat szerkezetét: az eseménysort az adatközlők időrendben reprezentálták. Ez az időszerkezet jellemzően a végkifejlettel kapcsolatban bomlott csak meg, mivel a keresés szempontjából a megtalálásnak igen nagy jelentősége van. A keresett tárgy megtalálását mint tényt a megnyilatkozók több esetben már a történetmondás elején (vagy legalábbis a megelőző fázisok említése előtt) közölték. Az inferencialitás szempontjából azonban ennél lényegesebb az, hogy a következtetési folyamat kiépülő-lebomló jellegével, valamint szubjektumhoz kötött működésével analóg jelenségeket lehetett kimutatni a nyelvi kifejezés szerkezetében is. Ezek közül a dolgozat főként az episztenciális jelölők gyakoriságát és az azonos input mellett az esemény alternatív megkonstruálási módjait emelte ki.

Irodalom

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2003. Evidentiality in typological perspective. In: Aikhenvald, Alexandra Y. – Dixon, R. M. W. (eds.): *Studies in evidentiality*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 1–31.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Brown, Gillian – Yule, George 1983. *Discourse analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Cornillie, Bert 2009. Evidentiality and epistemic modality. On the close relationship between two different categories. *Functions of Language* 16/1: 44–62.
- de Haan, Ferdinand 1999. Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries. *Southwest Journal of Linguistics* 18: 83–101.

- de Haan, Ferdinand 2001. The place of inference within the evidential system. *International Journal of American Linguistics* 67/2: 193–219.
- Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.) 2009. *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark. T. 1997. [1990.] *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Faller, Martina T. 2002. *Semantics and pragmatics of evidentials in Cuzco Quechua*. PhD-Dissertation. Stanford University.
- Givón, Talmy 1982. Evidentiality and epistemic space. *Studies in Language* 6: 23–49.
- Greene, Judith 1987/2005. *Memory, thinking and Language. Topics in cognitive psychology*. Methuen, London–New York. (Taylor & Francis e-Library, 2005.)
- Haviland, John B. 1989. 'Sure, sure': evidence and affect. *Text* 9/1: 27–68.
- Hofstadter, Douglas 1985. Waking up from the Boolean dream; or subcognition as computation. In: *Metamagical themas: questing for the essence of mind and pattern*. Penguin, Harmondsworth, 631–665.
- Horváth Katalin 2009. *Epistemische Modalität im Deutschen und Ungarischen*. PhD-Dissertation. ELTE, Budapest.
- Horváth Katalin 2013. *Epistemische Modalität im Deutschen und Ungarischen. Beiträge zur Germanistik*. Band 66. ELTE, Germanistisches Institut, Budapest.
- Keenan, J. M. 2001. Inferences. In: Smelser–Baltes (eds.) 2001: 7432–7435.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélemélet*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2003. *A módosítószók funkciói*. Nyelvtudományi Értekezések 152. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2010. *A magyar inferenciális-episztemikus módosítószók lexikonszerű feldolgozása*. Habilitációs dolgozat. ELTE, Budapest.
- Kugler Nóra 2012a. Az inferencialitás mint dinamikus konstruálás. In: Tolcsvai Nagy – Tátrai (szerk.) 2012: 139–161.
- Kugler Nóra 2012b. *Az evidencialitás jelölői a magyarban különös tekintettel az inferenciális evidenciátípusra*. http://linguistics.elte.hu/people/Kugler_Nora/.

- Lakoff, George 1987. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou–Canakis–Cornillie (eds.): 2006: 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Nuckolls, Janis B. 1993. The semantics of certainty in Quechua and its implications for a cultural epistemology. *Language in Society* 22/2: 235–255.
- Nuyts, Jan 2000. *Epistemic modality, language, and conceptualization*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Palmer, Frank R. 1986. *Mood and modality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: László Büky–Márta Maleczki (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. JATE, Szeged, 117–32.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In: Athanasiadou–Canakis–Cornillie (eds.): 2006: 121–150.
- Plungian, Vladimir A. 2001. The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics* 33: 349–357.
- Pourcel, Stéphanie 2009. Motion scenarios in cognitive processes. In: Evans–Pourcel (eds.): 2009: 371–391.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf–Andreas–Redeker, Gisele–Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 85–112.
- Sekuler, Robert–Blake, Randolph 2004. *Észlelés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók*. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo–Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 223–255.

- Sinha, Chris 2001. *The epigenesis of symbolization*.
<http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf> (Letöltés: 2009. 03. 02.)
- Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.) 2001. *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. Elsevier, Amsterdam–New York.
- Smith, Sue 2006. *Peircean diagrammatical iconicity in/of charts*.
http://www.ic.arizona.edu/ic/snsmith/DiaIconOfChartsSueSmith_7-10-06.pdf
- Smolensky, Paul 1996. A konnekciónizmus helyes kezeléséről. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 87–135.
- Tátrai Szilárd 2002. Az 'ÉN' az elbeszélésben. *A perszonális narráció szövegtani megközelítése*. Argumentum, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2005. *A nézőpont szerepe a narratív megértésben*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 207–229.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Traugott, Elizabeth Closs 1995. Subjectification in grammaticalisation. In: Stein, Dieter – Wright, Susan (eds.): *Subjectivity and subjectification*. Cambridge University Press, Cambridge, 31–52.
- van der Auwera, Johan – Plungian, Vladimir A. 1998. Modality's semantic map. *Linguistic Typology* 2: 79–124.
- Vonk, W. – Noordman, L. G. M. 2001. Inferences in discourse. In: Smelser–Baltes (eds.): 2001: 7427–7432.
- Willett, Thomas 1988: A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. *Studies in Language* 12: 51–97.

KUNA ÁGNES

BETEGSÉKGONCEPCIÓK A 16–17. SZÁZADI ORVOSI RECEPTEK MEGGYŐZŐ RÉSZÉIBEN¹

1. Bevezetés

Az egészség megőrzése, valamint a gyógyítás az emberi kultúra szerves részét képezi a kezdetektől fogva. Az egyes korokban és kultúrkörökben a betegségekről különböző elképzelések éltek, ami a betegségek fogalmi és nyelvi koncepcualizációjában is nyomon követhető. Ezeket alapvetően meghatározza a testről való tudásunk, a hit- és hiedelemvilág, az orvoslás tudományos nézetei, az intézményesítés foka, tehát a vizsgált kor(ok) és a gyógyítás szociokulturális tényezői.

A betegségkoncepciók számos kutatásban a betegségek szemantikai elemzésén alapulnak (vö. Keszler 2002, 2003; Kuna 2010; Norri 1992). Jelen tanulmány ezzel szemben egy diszkurzív vizsgálatot mutat be, amely a 16–17. századi magyar orvosi szöveghagyomány egyik legjellemzőbb szövegtípusának, az orvosi receptnek a meggyőző részeiben fellelhető betegségkoncepciókat ábrázolja. Az elemzés hét korabeli kéziraton alapul, amelyeket a 16–17. századi orvosi szöveghagyomány jellegzetességeivel együtt a (3.) fejezetben mutatok be, miután ismertettem a kutatás kérdéseit és hipotéziseit (2.). Ezt követően felvázolom a vizsgálat keretétől szolgáló szövegtípus sémáját, különös hangsúlyt fektetve a meggyőzésre (4.). Jelen elemzés elsősorban az EREDMÉNYT, ÍGÉRETET² kifejtő meggyőző részekben megjelenő betegségkoncepciókra koncentrál (5.). Végezetül a tanulmány utolsó fejezetében összegzem a vizsgálat eredményeit (6.).

2. A kutatás kiindulása és hipotézise

Jelen kutatás abból indul ki, hogy az orvosi recept mint szövegtípus alkalmas keretet nyújt a betegségkoncepciók vizsgálatára. Megfigyelhető, hogy a korai

¹ A tanulmány megjelent: Veszeltszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.) 2014: *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok és a szakmák nyelve*. Éghajlat Kiadó, Budapest, 141–152. A tanulmány az OTKA 81315 számú pályázat támogatásával készült.

² A fogalmi kategóriákat a kognitív nyelvészeti hagyománynak megfelelően az egész tanulmányban kiskapitális betűtípussal jelölöm.

receptek prototipikusan megjelenő funkcionális egységében, a meggyőzésben gyakran dolgozódik ki a pozitív jövőorientáció (meggyógyulás, a betegség távozása stb.). A meggyőzés ÍGÉRETKént és EREDMÉNYként történő konceptualizálása történhet metaforikus vagy nem metaforikus módon. Az előbbiek számos betegségkoncepcióhoz adnak hozzáférést.

A vizsgálat az alábbi hipotéziseket fogalmazza meg:

- (1) A történeti szövegek betegségkoncepciói nemcsak a betegségek elnevezésében vizsgálhatók, hanem egyes szövegtípusok keretén belül, adott funkciójú szövegrészhez kötve, diszkurzív alapon is.
- (2) Az eredményt kifejtő meggyőző részek alapvetően és gyakrabban jelennek meg nem metaforikus módon, mint metaforikusan.

A vizsgálat bemutatja a metaforikus és a nem metaforikus kifejezések arányát; fő célkitűzésének pedig a meggyőző részekben megjelenő metaforák és betegségkoncepciók felfejtését tekintheti. Elméleti keretként a metafora kognitív nyelvészeti megközelítése, valamint a metonímia forгатókönyvmodellje szolgál (vö. Kövecses 2005; Lakoff–Johnson 1980; Panther–Thornburg 1997, 1998).

2. Korpusz és módszer

A vizsgálat hét, 16–17. századból származó orvosi témájú kéziraton alapul. Ezek közül egy az egész test orvosságát taglaló, nagyobb terjedelmű orvosi könyv (*Ars Medica*). A többi munka a mindennapi használatú receptgyűjtemények közé sorolható. Mindegyik írásban eltérő mértékben, de fellelhetők a kor tudományos nézetei, a népi hitvilág és a mágikus eljárások egyaránt. A korpuszt alkotó kéziratok keletkezési idejét, terjedelmét és a vizsgált ÍGÉRETet/EREDMÉNYt kifejtő meggyőző részek számát az 1. táblázat foglalja össze.³

1. táblázat. A korpuszt alkotó kéziratok adatai

Cím	Keletkezés ideje	Terjedelem/ receptszám	A meggyőző részek előfordulása összes/db
<i>Ars Medica</i> (AM)	1577k.	(192.913 szó)	1152/620
<i>Testi orvosságok könyve</i> (TOK)	1619k.	190 recept	1152/49
<i>Kis patika</i> (KP)	1628	156 recept	1152/41

³ A kéziratokra a tanulmány egészében az 1. táblázatban megjelölt rövidítésekkel hivatkozom. A vizsgálat a kéziratok utánnyomott vagy interneten közzétett kiadásait használta forrásul (lásd Források). A példák idézésénél az ezekben alkalmazott receptszámot adom meg a rövidítések után.

<i>Házi Patika</i> (HP)	1663 k.	232 recept	1152/174
<i>Mindenféle orvosságoknak rendszedése</i> (Mfo.)	17.sz. 2. fele	339 recept	1152/165
<i>Orvosságos könyv</i> (OK)	1677	96 recept	1152/67
<i>Orvosságos könyv mindenféle nyavalyákról</i> (OKm.)	1680	134 recept	1152/36

A vizsgálat hat kézirat esetében „by hand”, kvalitatív módszerrel dolgozott, ami egy későbbi számítógépes szövegelemzés alapjául szolgál. A nagy terjedelmű *Ars Medicát* az orvosi könyv saját szoftverrel és keresővel ellátott elektronikus verziójával elemeztem (Szabó T.–Bíró 2000). A következőkben rátérek a vizsgálat keretétül szolgáló szövegtípus sémájára az orvosi szöveghagyományon belül.

3. A 16–17. századi orvosi recept sémája

A betegségek fogalmi kidolgozása az orvosi diskurzustartomány több szövegtípusában is megfigyelhető (vö. *discourse domain*, Taavitsainen–Jucker 2010: 5). Jelen kutatás a kor egyik központi szövegtípusának, az orvosi receptnek a vizsgálatán alapul, amely a tudományos(abb), valamint a mindennapi gyógyítási praxisnak és a hozzákapcsolódó kommunikációnak is fontos részét képezi. Az elemzés keretét így nagyban meghatározza a receptek sémája, forgatókönyve, amit a következőkben ismertetek röviden.

A 16–17. századbeli recepteknek a mai szűk szakmai, orvos-gyógyszerész interakciónál jóval szélesebb a használati körük. A recept a vizsgált időszakban alapszintű szövegtípusnak tekinthető, amelynek több tematikusan szerveződő, illetve tipikus beszédhelyzethez kötődő altípusát különböztethetjük meg (vö. Hunt 1990; Stannard 1982; Taavitsainen 2001). Alaptémájának a HASZNOS, illetve az erre vonatkozó TUDÁS tekinthető. Ez a különböző altípusokban, illetve az egyes szövegekben különbözőképpen dolgozódik ki jellemzően a ’hogyan csináld’ funkció mentén, sematikus CSELEKVÉSTípusként.

A recept mint diskurzus meghatározható egy közös figyelmi jelenetként, amelyben a szerző a címzett figyelmét a nyelvi szimbólumok révén arra irányítja, hogyan csinálhat a címzett egy harmadik személynek vagy saját magának valami HASZNOSAT (vö. Tátrai 2011: 31). Ez a közös figyelmi jelenetben, illetőleg a szövegtípus felől megközelítve, a recept forgatókönyvében a három fő résztvevői szerepet is kijelöli. Így megjelenik a tudással rendelkező szerző (prototipikusan E/1.), egy gyógyító személy (prototipikusan E/2.) és a beteg (prototipikusan E/3.). Az interakció résztvevőin és említett tényezőin túl a kidolgozás

módját a gyógyítás és az orvosi szöveghagyomány tágabb kulturális kontextusa is nagyban meghatározza. Ezek együttese alkotja a korabeli recept sémáját, forgatókönyvét (lásd bővebben Kuna 2011). Az egyes tényezők a meggyőzések kapcsán is előtérbe kerülnek és aktiválódnak, ahogy a későbbi elemzésből is látni fogjuk (lásd 4.).

A receptekben a téma kidolgozásakor megfigyelhetők gyakran előforduló információk (*Fachinformationen*, vö. Stannard 1982: 60–65), amelyek prototipikusan három funkcionális egységbe rendeződnek: *iniciátor* (mire való/ mire jó: a betegség, a szer fogalmi bevezetése); *instrukciós rész* (miből, mennyi, hogyan: hozzávalók, mértékek, az utasítás/instrukció, a szükséges eszközök); és a *meggyőzés* (a hatásosság és hasznosság hangsúlyozása) (lásd (1)–(3)); lásd bővebben Kuna 2008, 2011). A betegségek fogalmilag jellemzően az iniciátorban és a meggyőzésekben fejlődnek ki. Az előbbiben a betegségnevek és a tünetek révén, az utóbbiban pedig elsősorban a gyógyulásnak, illetve a betegség távozásának a módja kerül előtérbe.

3.1. A meggyőzés

A receptbeli meggyőzések mint funkcionális egységek prototipikusan az egyes szövegek végén jelennek meg, gyakran bármilyen recepthez hozzáilleszthetők (lásd pl. *probatum est* 'próbált dolog', *sanabitur* 'meggyógyul', *használ*). A sok esetben latin szöveghagyományból öröklődött kifejezésekre és azok variabilitására a szakirodalom is felhívja a figyelmet (vö. *efficacy phrases*, *tag phrases*, *stock phrases*; Jones 1998; Keszler 2012; Stannard 1982; Taavitsainen 2001). A meggyőzések ezen szövegvégi kifejezései egyrészt a latin minta követésére utalnak; másrészt a pozitív attitűd kialakítását szolgálják; harmadrészt pedig szövegszervező funkciójuk van. A receptbeli meggyőzésnek a prototípusáról elmondható tehát, hogy az egyes szövegek lezárásaként, annak végén jelenik meg. Jellemzően általános hatókörű, azaz a receptek szinte minden típusához hozzáilleszthető. Sokszor kiegészül más információkkal, ugyanakkor önmagában is előfordulhat.

A meggyőző funkció, a pozitív attitűd kialakítása azonban nemcsak ezekhez a szöveg végén megjelenő, szinte „automatikusan” használható kifejezésekhez kötődhet. A meggyőzés mint funkció tekinthető egy beszédaktusnak, amelyben a megnyilatkozó pozitivitása, a beteg támogatása jelenik meg. A meggyőzés jellemzően közvetett beszédaktus, így jól megragadható a beszédaktusok forgatókönyvmodelljével (lásd bővebben Panther–Thornburg 1997, 1998). Eszerint a beszédaktusok forgatókönyvek, amelynek akár egy eleme is képes metonimikusan előhívni az egész sémát. A receptbeli meggyőzésnek központi jellemzője

a pozitív értéktulajdonítás (Ortak 2004). Ennek fogalmi kidolgozásában szerepet kaphatnak a recept forgatókönyvének, szorosabban véve a GYÓGYULÁS sémájának különböző elemei. Így előtérbe kerülhet a testi-lelki egyensúly; a betegség kialakulása, oka; a betegség működése, elmúlása; a gyógyításra vonatkozó tudás és tapasztalat, az abban részt vevő személyek; a terápia, a gyógyító eljárások és szerek. A modell értelmében a meggyőző funkció kidolgozása alapvetően metonimikusan történik. A pozitív értéktulajdonítást bizonyos forgatókönyvbeli tényezők aktiválódása vagy együttes aktiválása hozza létre. A fogalmi kidolgozás szintjén így megfigyelhető az ÁLTALÁNOS POZITÍV ATTITÜD (*jó, hasznos*), a KIPRÓBÁLTÁSG (*próbált*), a BIZONYOSSÁG (*bizonynal*), a HITELESSÉG (*azt írja Galenus*) vagy a TERÁPIA EREDMÉNYÉNEK (*meggyógyul*) a megjelenése (lásd bővebben Kuna 2014). A korabeli betegségkoncepciók elsősorban az EREDMÉNY/ÍGÉRET kategóriájában jelennek meg, így a továbbiakban erre térek ki.

4. Betegségkoncepciók a receptbeli meggyőzésekben

A terápia EREDMÉNYÉT kifejtő meggyőző részek kidolgozódhatnak metaforikusan és nem metaforikusan egyaránt.

4.1. Az ÍGÉRET/EREDMÉNY nem metaforikus kidolgozása

A nem metaforikus reprezentációk jellemzően a terápia vagy a javasolt szer hatásosságát és annak eredményét (*használ, meggyógyít*) helyezik előtérbe, vagy pozitív megállapítást tesznek a betegre vagy a beteg részre vonatkozóan (*meggyógyul*) (lásd (2), (3)). Ezenkívül előfordul az ismétlés egy bizonyos formája is, amelyben a meggyőzés az iniciátor szemantikai ismétlődésének tekinthető (lásd (3)).

(1) Az kinek az szíve fáj. Vedd vizét a rozskenyérnek, és azt igyad, *meggyógyul*. (Mfo. 69.)

(2) Nehéz nyavalya ellen. Végy vakondoknak szívét, és szárítsd meg. Törd meg erősen, és italtan betegnek add innia és *használ*. (HP 62.)

(3) Az ki nem alhatik. Disznóháját búzalisztet összeelegyíteni, abból pogácsát csinálni, és add megenni, *elalhatik*. (OKm. 22.)

A *használ* és a *meggyógyul* típusú kidolgozások általános hatókörű meggyőzések, amelyek sokszor latin nyelvű mintát követnek, és erősen konvencionizált formát mutatnak. Az egyes kéziratokban a nem metaforikus és a metaforikus meggyőzések előfordulási arányát a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat. A metaforikus és a nem metaforikus előfordulási aránya

	NEM METAFORIKUS				METAFORIKUS
	gyógyulás	használ	ismétlés	összesen	
AM	31,6%	10,9%	n v. ⁴	42,5%	57,5%
TOK	59,8%	14,2%	2%	76%	24%
KP	2%	51,21%	4,87%	58,08%	41,92%
HP	26,43%	16,09%	22,98%	65,5%	34,5%
Mfo.	36,96%	15,15%	14%	66,11%	33,89
OK	58,2%	1,5%	13,43%	73,13%	26,68%
OKm.	2,7%	2,7%	66,6%	72%	28%

A táblázat adataiból látható, hogy a korpuszban az ÍGÉRETET vagy EREDMÉNYT kifejtő meggyőzések gyakrabban dolgozódnak ki nem metaforikusan, mint metaforikusan, habár ezek aránya kéziratonként eltérést mutat. Ezzel a vizsgálat második hipotézise igazolódott. A nyert adatok az egyes meggyőzési reprezentációk konvencionalizáltságáról is árulkodnak, amit a későbbiekben érdemes lesz alaposabban is vizsgálni. A továbbiakban azonban a metaforikus kidolgozásokra és az általuk megjelenő betegségkoncepciókra koncentrálok.

4.2. Az ÍGÉRET/EREDMÉNY metaforikus kidolgozása

A gyógyulás ígérete sok esetben metaforikusan jelenik meg, ami a betegségekről alkotott elképzelésekhez is közelebb visz minket. A meggyőzésekben a betegség jellemzően a gyógyulás viszonylatában dolgozódik ki. A továbbiakban A GYÓGYULÁS A BETEGSÉG TÁVOZÁSA/ELMÚLÁSA; A BETEGSÉG PUSZTULÁSA; A BETEGSÉG MEGÁLLÁSA; valamint a GYÓGYULÁS POZITÍV VÁLTOZÁS metaforák mentén tárgyalom a fogalmi kidolgozást és a megjelenő betegségkoncepciókat.

4.2.1. A GYÓGYULÁS A BETEGSÉG ELMÚLÁSA/TÁVOZÁSA

A GYÓGYULÁS kidolgozódhat a betegség ELMÚLÁSaként, TÁVOZÁSaként.

⁴ n.v. = nem vizsgáltam. Az *Ars Medica* nagy terjedelme az ismétlés vizsgálatát nem tette lehetővé. Valószínűleg ennek tudható be az is, hogy csak ebben a kéziratban gyakoribb a vizsgált metaforikus kidolgozások száma.

ELMÚLÁS/ ELTŰNÉS	[torokgyík] <i>elmúlik</i> (KP 27.); <i>elmúlatja</i> az nyavalyát (KP 51.); <i>elmúlatja</i> minden nehézséget az szaglásnak (KP 54.); <i>megszűnik</i> a fogfájás (Mfo. 214.); [árpa] <i>elmúlik</i> (HP 74.); [kelevény] <i>eloszol</i> (Mfo. 249); [pestis] <i>eloszol</i> (Mfo. 289.); mérget <i>eloszlat</i> (HP 81.)
ELINDULÁS/ ELINDÍTÁS	[gyomrot] <i>megindítja</i> (KP 73.); megállott víz <i>elindul</i> (TOK 12.); vizeletet <i>indít</i> (HP 93.; TOK 36.); [vizelet] <i>elindul</i> (HP 128.); <i>megindul</i> folyása (HP 151.); <i>el-indítja</i> az vérét (AM I. 201b); az hurutlást ⁵ megöregbíti és inkább <i>megindítja</i> (AM I.117a); az kő <i>megindul</i> (AM I.210b); [a férfiaságot] <i>megindítja</i> (Mfo. 220.); <i>megindul</i> vizeleti az lónak (Mfo. 285.)
ELHAGYÁS	a kórság <i>elhagyja</i> (TOK 111.); <i>elhagyja</i> a hideglelés (TOK 65.); [gyújtóvány hideg] <i>elhagyja</i> (HP 59.); [főszédülés] <i>elhagyja</i> (HP 73.); [ágybavizelés] <i>elhagyja</i> (HP 144.); [giliszta] <i>elhagyja</i> (HP. 250.); [hideglelés] harmadnapra <i>elhagyja</i> (AM III.12a)
KIMENÉS/ MENÉS	<i>kijön</i> belüle a béka (Mfo. 94.); kígyó <i>kimegyen</i> belüle (Mfo. 116); halva <i>megyen ki</i> a giliszta az emberbül (HP 18.); [kígyó] <i>kimegyen</i> (TOK 149.); [gyomor] helyre <i>megyen</i> (Mfo. 171.)
KIHULLÁS	<i>kihullnak</i> férgek fogadból (Mfo. 214.)
TÁVOZTATÁS	pestist <i>távotzat</i> (OK 62.); hideglelést <i>eltávotztatja</i> (HP 92.); hideglelést <i>eltávotzat</i> (HP 93.)
BÚCSÚZÁS	[nehezen szülésről] <i>megvólol</i> vendégedtől (KP 136.)
SZABADULÁS	<i>megszabadul</i> arénától ⁶ (KP 108.); <i>megszabadul</i> kígyótól (Mfo. 116.); <i>megszabadul</i> lépfájástól (Mfo. 263.); kórságtól <i>megszabadít</i> (AM I.112a)
KIHOZÁS	mérget <i>kivonssza</i> (TOK 82.); [fülből a férget] <i>kihozza</i> (HP 71.); feketeségét is <i>elvonssza</i> (Mfo. 11.); <i>kivonssza</i> a gennydtséget (Mfo. 21.); dohosságot <i>kivona</i> a szájából (Mfo. 110.)
ELVIVÉS, ELVEVÉS	a fő fájdalmát <i>elviszi</i> (HP 90); nagy fájdalmakat <i>elviszen</i> róla (HP 137.); vér-hast <i>elvéssen</i> (Mfo. 64.); [szeplő] <i>elvész</i> róla (Mfo. 308.); [süly] ⁷ <i>elvész</i> (Mfo. 309.); <i>elveszi</i> az hályogot (AM I.51a); <i>elveszi</i> az fájást és dagadást (AM I.54a); az süketiséget <i>elveszi</i> (AM I.67b); <i>elveszi</i> ez az nyálaskodást (AM I.81b); <i>el-veszi</i> az tüzezséget (AM V.15a)
KIÜZÉS	<i>elüzi</i> a melankóliát (KP 23.); <i>kiüzi</i> a gilisztákat (KP 36.); <i>elüzi</i> bűdösségét szájadnak (KP 47.); <i>kiüzi</i> belőle a férget (OKm. 24.); <i>kiüz</i> minden szomorú vért és sárt (AM I.166b); mert az több gilisztákat is mind <i>kiüzi</i> (AM I.194b); <i>kiüzi</i> az fővenyt ⁸ az belekből (AM I.210b); eltöri és <i>kiüzi</i> az követ (AM I.21-2a); <i>kiüzi</i> az holt gyermeket (AM I.280b)
KIDOBÁS	<i>kiveti</i> a mérget (TOK 71.), a követ <i>kiveti</i> (OK 36.)
KISZÍVÁS	<i>kiszívja</i> az epéjébül a gonosztságot (Mfo. 244.)
LEHASÍTÁS	hályogot <i>lehasít</i> (HP 82.)

⁵ *hurutlás* 'köhögés'

⁶ *aréna* 'vesehomok vagy -kövek okozta betegség'

⁷ *süly* 'vándorlóval járó betegségek gyűjtőneve'

⁸ *főveny* 'homok'

A példák közül is látható, hogy az egyes konceptualizációk szorosan összefüggnek a konkordanciáikkal. Az ELMÚLÁS ELHAGYÁS, a SZABADULÁS, a KIHÓZÁS, az ELVIVÉS/ELVEVÉS és a KIŰZÉS általánosabb hatókörűek, többfajta betegségre, problémára vonatkozhatnak, mint például az ELINDULÁS és a KIMENÉS. Az ELINDULÁS legtöbbször folyamatokhoz (*hurutlás*) vagy a testben áramló folyadékokhoz kötődik (*vizelet, vér*). A KIMENÉS számos esetben állatokhoz kapcsolódó betegségeknél jelenik meg (*béka, kígyó, féreg*). Az egyes kidolgozásokban különbség mutatkozik abban, hogy a gyógyulás forgatókönyvének mely eleme kerül előtérbe. Eltér továbbá az aktivitás foka is. A leggyakrabban a terápia vagy a gyógyszer mint aktív cselekvő dolgozódik ki (*elosztatja, elindítja, eltávoztatja, megszabadít, kihozza, elviszi, elűzi, kiveti, kiszívja*). A betegség is megjelenhet cselekvőként (*elhagyja, kijön*), továbbá a gyógyulás is konceptualizálódhat történésként (*elindul, eloszol, megszabadul*).

A fenti példákban az alábbi betegségkoncepciók jelennek meg: A BETEGSÉG EGY TESTBEN LÉVŐ FOLYAMAT MEGREKEDÉSE/MEGÁLLÁSA; A BETEGSÉG A TESTBEN LÉVŐ ÁLLAT, A BETEGSÉG A TESTBEN LÉVŐ MOZGÁS. A gyógyulás ennek értelmében A MEGREKEDT FOLYAMAT ELINDULÁSA; A BETEGSÉG TÁVOZÁSA/TÁVOZTATÁSA (testen kívül kerülése). Az említett metaforák visszavezethetők a TEST TARTÁLY (KINT–BENT), AZ (ÁLLAPOT)VÁLTOZÁS MOZGÁS alapszintű metaforákra.

4.2.2. A GYÓGYULÁS A BETEGSÉG PUSZTULÁSA/ELPUSZTÍTÁSA

A fenti koncepciókhoz szorosan kötődik a GYÓGYULÁS A BETEGSÉG ELPUSZTÍTÁSAKÉNT vagy ELPUSZTULÁSAKÉNT való kidolgozása. Itt jellemzően a terápia vagy a gyógyszer hatása kerül előtérbe aktív cselekvőként (*elrontja, elveszti, megöli*) vagy a betegségre vonatkozó történésként (*kivész, meghal*). Az ELVESZTÉS és az ELRONTÁS inkább tekinthető általános hatókörűnek (konkordanciák: *kő, hasfájás, szemölcs*), mint a MEGÖLÉS vagy MEGHALÁS, ami jellemzően állatokhoz társított betegségeknél jelenik meg (*kígyó, giliszta, béka*).⁹ Ezekben az esetekben is hasonló betegségkoncepciók dolgozódnak ki, mint a már fent említettek (lásd 4.2.1.): A BETEGSÉG TESTBEN LÉVŐ ÉLŐLÉNY/ÁLLAT; A GYÓGYULÁS AZ ÉLŐLÉNY/ÁLLAT MEGÖLÉSE, MEGHALÁSA, ELPUSZTÍTÁSA.

⁹ Ez azzal a népi hiedelmen és általános tapasztalaton alapuló felfogással is összefügg, hogy a betegségeket testbe bűvő állatok, betegségdémonok vagy haragvó istenek okozzák (Magyary-Kossa 1929: 285–287).

ELVESZTÉS, ELRONTÁS	<i>elrontja</i> a kólikát (KP 17.); követ <i>elront</i> (HP 93.); követ <i>elrontja</i> (Mfo. 105.; OK 36.); [gilisztát] <i>kiveszt</i> belőle (Mfo. 109.; OKm. 30.); [kígyót] <i>kiveszt</i> belőle (Mfo.116.); [tetű] <i>kivész</i> belőle (Mfo. 325.); mindenféle hályogot <i>elveszt</i> rajta (TOK 101.); nem lehet olyan hasfájás, kit <i>el</i> nem <i>veszt</i> (HP 57.); <i>elrontja</i> az hályogot (AM I.51a); <i>elrontja</i> az holt gyermeket és kihozza (AM I.280b); [szemölcsöt] <i>elrontja</i> és elveszti onnét (AM II.22b)
MEGÖLÉS	<i>megöli</i> az orbáncat (OK 45.); gelesztát is <i>megöli</i> (Mfo. 109.); a férget is <i>megöli</i> (Mfo. 191., 280.); <i>megöli</i> benne és kihozza [fűlből a férget] (HP 71.)
MEGHALÁS	<i>meghal</i> benne a kígyó (Mfo. 116.); <i>meghal</i> az féreg (Mfo. 227., 3131.); <i>meghal</i> tőle a giliszta (HP 32.); <i>meghal</i> [a béka] az emberben (HP 154.)

4.2.3. A GYÓGYULÁS A BETEG MEGÁLLÁSA – A BETEGSÉG MOZGÁS

A már említett BETEGSÉG MOZGÁS metafora figyelhető meg azokban a példákban, ahol A GYÓGYULÁS A BETEGSÉG MEGÁLLÁSÁKÉNT KONCEPTUALIZÁLÓDIK. A betegségek, a testi problémák több esetben kötődnek a testben található nedvekhez, folyadékokhoz és a testben zajló folyamatokhoz (*vizelet, vérzés; viszketegség, hastekerés*). Ugyanakkor a MEGÁLLÁS általános szemantikai kiterjesztése is megfigyelhető, így elállhat a *kórság, a fájdalom, a nyilallás* és a *vérhaj* is. A gyógyulás tehát a betegség MEGÁLLÁSÁKÉNT KONCEPTUALIZÁLÓDIK; a betegség pedig MOZGÁS-ként, ahogy azt a lenti példák is szemléltetik.

orra vére *megáll* (TOK 105., 110.; KP 45.; 184; OKm. 10.); vér *megáll* rajta (HP 90.); [vérhas] *eláll* róla (HP 6; OKm. 127.); *eláll* róla a viszketegség (HP 47.); *elállatja* emberről az hurutot (HP 26.); kórságot *megállat* (OK 51.); [csuklás] *megáll* róla (OK 90.); vizeletit *megállítja* (Mfo. 105.); fül zúgását *elállatja*; *megáll* az ízvíz¹⁰ (Mfo. 174.); *megállatja* ez az fájdalmat (AM I.177a); *megáll* az nyilallás (AM I.116b); *megállatja* az orrvérjárat (AM I.76a); *megállatja* az okádást (AM I.140a); *megállatja* az hastekerést (AM I. 179b)

4.2.4. A GYÓGYULÁS POZITÍV VÁLTOZÁS – A BETEGSÉG NEGATÍV ÁLLAPOT/ TULAJDONSÁG

A GYÓGYULÁS POZITÍV VÁLTOZÁS metafora egyrészt a betegségekről való elképzeléseken (RÚTSÁG, GONOSZSÁG; testnedvelmélet), másrészt tünettani megfigyeléseken nyugszik. Így a metaforikus kidolgozások általában metonímián alapulnak. Előtérbe kerülhetnek a beteg állapotával kapcsolatos megfigyelések, vagy a beteg rész külső (látható, tapintható), illetve belső (érezhető) tulajdonságai.

¹⁰ *ízvíz* 'ízületi nedv'

TISZTULÁS	elmének <i>tisztulást</i> szerez (KP 23.); [gyomrot] <i>megtisztítja</i> (KP. 74.); [sebet] <i>megtisztítja</i> (TOK 8.); [fogat] <i>tisztítja</i> (Okm. 32.); szemet <i>kitisztítja</i> (Okm. 125.); <i>megtisztítja</i> a gennyedtséget (Mfo. 211.); minden rútságot <i>kitisztítja</i> gyomrából (Mfo. 109.); <i>kitisztítja</i> a hurutot (HP 26.); béle között való rútságot <i>tisztít</i> (HP 82.); hurutot <i>megtisztít</i> (HP 89.); [bűdös száját] <i>megtisztít</i> (HP 90.); Ez minden rútságot <i>kitisztít</i> az beteg emberből (AM I. 308a); a náthát is <i>kitisztítja</i> (AM I.2b); <i>kitisztítja</i> az főfájást (AM I. 2b)
ÉPÍTÉS/ ERŐSÍTÉS	ember gyomrát <i>mege erősíti</i> (Mfo. 105.); <i>mege erősíti</i> hajadat (Mfo. 253.); <i>megépíti</i> gyomrát (HP 34.); ingó fog <i>mege erősödik</i> (OK 75.); az látást <i>mege erősíti</i> (AM I.51b); [ínyt] <i>mege erősíti</i> (AM I.88a); az szívet <i>mege erősíti</i> (AM I.124a); az madrát ez <i>mege erősíti</i> (AM I.271a); <i>mege erősíti</i> az veséket (AM I.276); <i>tüdődét ez erősíti</i> (AM I.100b)
ÚJULÁS	<i>megújul</i> [fáradtság ellen] (Okm. 86.); <i>újulást</i> szerez (KP 23.)
ÉKESÍTÉS	ember orczáit <i>ékesíti</i> (HP 82.)
VILÁGOSODÁS	<i>megvilágosodik</i> a szeme (HP 47.; OK 40.); szemet <i>megvilágosítja</i> (Mfo. 232.)
JAVULÁS	[étetésről] <i>megjavul</i> (OK 26., 182.)
MELEGÍTÉS	<i>melegíti</i> gyomrát (HP 34.); gyomrát <i>megmelegíti</i> (Mfo. 110.); ember gyomra <i>megmelegedik</i> (Mfo. 171.)
HÚVŐSÍTÉS	gyomor hévségét <i>hívesíti</i> (HP 91.)
OLVASZTÁS	vesék között való követ <i>megolvaszt</i> (HP 87.)
SZÁRÍTÁS	[koszos fület] szépen <i>megszárazítja</i> és gyógyítja (Mfo. 74.); fekélt <i>elszárad</i> a lóról (Mfo. 222.)
LÁGYULÁS	<i>meglágyítja</i> a fájdalmat (Ok 34.); kelevényt <i>lágyít</i> (HP 139.)
KÖNNYEBBÍTÉS	fő fájdalmat <i>könnyebbíti</i> (HP 82.); ember hasát <i>megkönnyebbíti</i> (HP 90.); [hideglelésről] <i>könnyebbíti</i> rajta (Mfo. 168.); [köszvény ellen] <i>megkönnyebbíti</i> (Mfo. 252.)
ENYHÜLÉS	oldalfájást és nyilallást <i>megenyhít</i> (AM I.8b); az fájdalmat <i>megenyhíti</i> (AM I.54a); az hideglelésnek minden hévségét <i>megenyhíti</i> (AM III.6a)
CSENDESÍTÉS	fog fájását <i>csendesíti</i> (HP 90.)
LASSABBÁ VÁLÁS	az gyomornak fájása azonnal <i>meglassúdik</i> (AM I.47b); mindjárt <i>meglassítja</i> az főnek fájalmát (AM I.3a)
VIGASZTALÓDÁS	[vérről] <i>megvigasztik</i> (OK 14., 1717.); <i>megvigasztik</i> [pattant fakadás] (OK 47.); [férfiasság] <i>megvigasztik</i> (Mfo. 220.)
LANKASZTÁS	fájásnak daganatját <i>meglankasztja</i> (HP 89.)

A példák közül is látható, hogy a GYÓGYULÁS TISZTULÁSKént való konceptualizációja nagyon gyakran tekinthető. Ennek alapja legtöbbször metonimikus. Kosz, rútság lehet a betegség valamilyen látható, tapasztalható jele (szennyeződés vagy testből távozó váladék); ugyanakkor általánosabb hatókörben

is megfigyelhető (fejfájás). A GYÓGYULÁS MEGERŐSÖDÉS, MEGÚJULÁS metafora a beteg vagy a beteg testrész állapotának a megfigyelésén alapulhat. A BETEGSÉG ebben az esetben GYENGESÉGGÉNT konceptualizálódik.

Testi tapasztalatokon és évezredes hagyományon nyugszik a humorálpatológia, amely szerint a betegségeket a testnedvek egyensúlyának megbomlása okozza (vö. Duin–Sutcliffe 1992/1993: 18). A testnedvektől függően lehet a gyógyszer nedves, száraz, hideg vagy meleg. Ezzel a szemlélettel hozható összefüggésbe a GYÓGYULÁS MELEGÍTÉS, HŰVÖSÍTÉS, SZÁRÍTÁS (bár ez utóbbiban a testi tünetek is szerepet kapnak).

Megfigyelhető a betegségkoncepciókban az INTENZITÁS megjelenése is. A betegség általában a TÖBB/INTENZÍVEBB, míg a gyógyulás a KEVESEBB/KEVÉSBÉ INTENZÍV kidolgozásával van összefüggésben. Ez érhető tetten a GYÓGYULÁS LÁ-GYULÁS, KÖNNYEBBÍTÉS, ENYHÜLÉS, CSENDESÍTÉS, LASSULÁS, VIGASZTALÓDÁS, LANKASZTÁS metonimikus alapú metaforákban. A betegség ezekben az esetekben KEMÉNYSÉGGÉNT, NEHÉZSÉGGÉNT/TEHERKÉNT, HANGOSSÁGGÉNT, GYORSASÁGGÉNT SZOMORÚSÁGGÉNT és TÖBBKÉNT konceptualizálódik.

5. Összegzés

A hét kézirat elemzése számos betegségkoncepció felfejtését tette lehetővé a 16–17. századi orvosi receptek meggyőző részeiben. A BETEGSÉG és a GYÓGYULÁS fogalmi megalkotása egymáshoz való ellentétes viszonyukban jelent meg az orvosi recept forgatókönyvének különböző elemeit aktiválva. A legjellemzőbb betegségkoncepciókat a GYÓGYULÁS viszonylatában a 3. táblázat ábrázolja.

3. táblázat. Betegségkoncepciók a korpuszban

BETEGSÉG	GYÓGYULÁS
A BETEGSÉG MOZGÁS	A GYÓGYULÁS A BETEGSÉG TÁVOZÁSA
	A GYÓGYULÁS A BETEGSÉG MEGÁLLÁSA
A BETEGSÉG TESTBEN ÉLŐ ÉLŐLÉNY/ÁLLAT	A GYÓGYULÁS AZ ÉLŐLÉNY/ÁLLAT ELPUSZTÍTÁSA/ELPUSZTULÁSA
A BETEGSÉG NEGATÍV ÁLLAPOT/TULAJDONSÁG	A GYÓGYULÁS POZITÍV VÁLTOZÁS
A BETEGSÉG KOSZ/RÚTSÁG	A GYÓGYULÁS TISZTULÁS
A BETEGSÉG GYENGESÉG	A GYÓGYULÁS MEGERŐSÖDÉS
A BETEGSÉG RÉGISÉG/HASZNÁLTság	A GYÓGYULÁS ÚJULÁS
A BETEGSÉG HÜLÉS/MELEGEDÉS/NEDVESEDÉS	A GYÓGYULÁS MELEGÍTÉS/HŰVÖSÍTÉS/SZÁRÍTÁS
A BETEGSÉG KEMÉNYSÉG, NEHÉZSÉG/ TEHER, HANGOSSÁG, SZOMORÚSÁG	A GYÓGYULÁS LÁGYULÁS, KÖNNYEBBÍTÉS, ENYHÜ- LÉS, CSENDESÍTÉS, VIGASZTALÓDÁS, LANKASZTÁS

A bemutatott betegségkoncepciók sokszor metonimikus alapúak (tünettani megfigyelések, külső, belső tulajdonságok). Megfigyelhető továbbá, hogy több általánosabb, alapszintű metafora mentén is leírhatók: AZ ÁLLAPOTVÁLTOZÁS MOZGÁS; A TEST TARTÁLY; BENT (BETEGSÉG) – KINT (GYÓGYULÁS); TÖBB/INTENZÍVEBB (BETEGSÉG) – KEVESEBB/KEVÉSBÉ INTENZÍVEBB (GYÓGYULÁS).

Az elemzés rámutatott arra, hogy a korai magyar betegségkoncepciók nemcsak a tünetek, valamint a betegségnevek szemantikai elemzésével közelíthetők meg, hanem diskurzusban, egy adott szövegtípuson belül is. Ezzel a vizsgálat első számú hipotézise igazolódott. Ám fontos szem előtt tartani, hogy a két megközelítési mód (a szűkebb értelemben vett szemantikai és a diszkurzív) a néprajzi és antropológiai kutatásokkal együtt termékenyen egészíthetik ki egymást, és hozzájárulhatnak a korabeli betegséggel kapcsolatos gondolkodás teljesebb felfejtéséhez.

A vizsgálatból láthattuk, hogy az orvosi receptek meggyőző részeiben a terápia EREDMÉNYE, illetve a gyógyulásra vonatkozó ÍGÉRET kidolgozódhat metaforikusan és nem metaforikusan egyaránt. Ezek közül a nem metaforikus reprezentációk aránya volt a nagyobb, bár az egyes kéziratokban jelentős eltérések mutatkoztak. Így a vizsgálat második számú hipotézise is igazolódott. A későbbiekben érdemes lesz megvizsgálni, hogy milyen összefüggés mutatkozik az egyes szöveghagyományok, a meggyőzés prototipikalitása és konvencionalizáltsága, valamint a metaforikus vs. nem metaforikus kidolgozás között. A későbbi századok orvosi írásainak a bevonása is változó tendenciákat mutathat.

Források

- Ars Medica* = Szabó T. Attila – Bíró Zsolt 2000: *Ars Medica Electronica: Váradi Lencsés György (1530–1593)*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. MTA–EME–BDF–VE, Budapest/Kolozsvár/Szombathely/Veszprém.
- Házi patika* 1663 k./1989 = *Házi patika*. (1663 k.) In: Hoffmann Gizella 1989. *Medicusai és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek. Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Szeged, 227–246.
- Kis patika* 1628/1989 = Váradi Vásárhelyi István: *Kis patika*; In: Hoffmann Gizella 1989: 211–225.
- Mindenféle orvosságoknak rendszedése* [17. sz. 2. fele]/1989 = Orvosságoknak rendszedése. In: Hoffmann Gizella 1989. 459–472.
- Orvosságos könyv* 1677/2011 = Orvosságos könyv; internetes közlés S. Sárdi Margit: *Recept korpusz* Ms. 690. <http://receptek.elte.hu/> (közlés előtt)

- Orvosságos könyv mindenféle nyavalyákról* 1680/2011 = Gellén Gergely: *Orvosságos könyv mindenféle nyavalyákról, embereknek és lovaknak betegségekről, méhekről és az esztendőnek holnapirúl; internetes közlés* S. Sárdi Margit: *Recept korpusz* Ms. 679. (k.e.)
- Testi orvosságok könyve* 1619 k./1989 = Szentgyörgyi János: *Testi orvosságok könyve*. In: Hoffmann Gizella 1989: 173–201.

Irodalom

- Duin, Nancy – Dr. Sutcliffe, Jenny 1992–1993. *Az orvoslás története*. Budapest: Medicina.
- Hunt, Tony 1990. *Popular Medicine in thirteenth-century England: introduction and texts*. D.S. Brewer, Cambridge.
- Jones, Claire 1998. Formula and formulation: 'efficiency phrases' in medieval English medical manuscripts. *Neuphilologische Mitteilungen* 99: 199–209.
- Keszler Borbála 2002. A gyökerek: A magyar orvosi kifejezések eredete. *Magyar Orvosi Nyelv* 2/1: 20–22.
- Keszler Borbála 2003. Állatnévi eredetű betegségnevek a XVII. század elejéig. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő: 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 76–79.
- Keszler Borbála 2012. A meggyőzés eszközei a régi magyar receptekben. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metafora-elméletbe*. Typotex, Budapest.
- Kuna Ágnes 2010. *Szent Antal tüzétől a Münchhausen-szindrómáig – Régi és modern betegségneveink néhány jellegzetessége*. e-nyelv magazin 2010/4. (<http://e-nyelvmagazin.hu/2010/12/06/szent-antal-tuzetol-a-munchausen-szindromaig-%E2%80%93-regi-es-a-modern-betegsegneveink-nehany-jellegzetessége/>) (a letöltés dátuma: 2012.12.20.)
- Kuna Ágnes 2008. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16. századtól napjainkig. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 270–278.

- Kuna Ágnes 2011. *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtypológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális-kognitív keretben*. ELTE (Doktori disszertáció), Budapest.
- Kuna Ágnes 2014. Meggyőzési stratégiák az Ars Medicában (1577 k.). In: Forgách Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 105–124.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. CUP, Chicago.
- Dr. Magyary-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek II*. Eggenberger-féle könyvkereskedés, Budapest, 283–320.
- Norri, Juhani 1992. *Names of sicknesses in English, 1400–1550: An exploration of the lexical field* (Diss.). Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Dissertationes Humanarum Litterarum 63. Academia Scientiarum Fennicae, Helsinki.
- Ortak, Nuri 2004. *Persuasion. Zur textlinguistischen Beschreibung eines dialogischen Strategiemusters*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 1997. Speech act metonymies. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. (Current Issues in Linguistic Theory 151). John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 205–219.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 1998. A cognitive approach to inferencing in conversation. In: *Journal of Pragmatics* 30: 755–769.
- Stannard, Jerry 1982. Rezeptliteratur als Fachliteratur. In: Eamon, William (ed.): *Studies on Medieval Fachliteratur. Scripta* 6. Omirel, Brussels, 59–73.
- Taavitsainen, Irma 2001. Middle English recipes: Genre characteristics, text type features and underlying traditions of writing. *Journal of Historical Pragmatics* 2: 85–113.
- Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. 2010. *Trends and developments in historical pragmatics*, in Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma (eds.): *Historical Pragmatics*. (Handbooks of Pragmatics Vol. 8). De Gruyter Mouton, Berlin/New York, 3–30.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

LACZKÓ KRISZTINA

TÉRDEIXIS ÉS A MUTATÓ NÉVMÁSOK A MAGYARBAN¹

1. Bevezetés

Tanulmányom első részében röviden összefoglalom a deixis nyelvi műveletének azokat a legfontosabb jellemzőit, amelyek funkcionális kognitív pragmatikai keretben a megközelítésmód kiindulópontjául szolgálnak, majd bemutatom a magyar mutató névmásoknak mint jellegzetes deiktikus nyelvi elemeknek a sajátos jellemzőit. A tanulmány második részében ezeknek az elemeknek a segítségével megkísérelem a térdeixis működését jellemezni a nézőpont szerveződésének a szempontjából.

2. Funkcionális pragmatikai megközelítés

A deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja, tehát a diskurzusvilág részévé teszi a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak (vö. Verschueren 1999: 75–114; Tátrai 2004, 2010, 2011; Levinson 2004). A deixis jelensége a nyelvi megismerésnek mind a fiziológiai, mind a diszkurzív meghatározottságával szorosan összefügg (vö. Sinha 1999, 2005). A diskurzus részvevői az őket körülvevő fizikai világot önmagukból, saját testükből kiindulva tapasztalják meg, illetve dolgozzák fel. Mindez szociokulturálisan is beágyazódik, hiszen a deixis művelete társas interakciót feltételez (vö. Tomasello 1999). A deiktikus kifejezéseket a megnyilatkozó annak érdekében alkalmazza, hogy a címzett figyelmét a beszédhelyzetre, illetve az ehhez kötődő entitásra, eseményre, azok valamely

¹ Az eredeti, lektorált tanulmány megjelent angolul *Spatial deixis and demonstrative pronouns in Hungarian* címmel az alábbi helyen: *Proceedings. Selected papers from UK-CLA Meetings*. Vol 1. 2013, 289–301 (http://uk-cla.org.uk/proceedings/volume_1/21-21). A tanulmány a K-100717-es OTKA-pályázat támogatásával készült.

összetevőjére, jellemzőjére irányítsa. A hallgató pedig a beszélő által a beszédhelyzetben meghatározott entitást vagy eseményt feldolgozza, és a beszédhelyzetre vonatkoztatja (lásd a lehorgonyzás műveletét is, Brisard 2002; Langacker 1993, 2001, 2002). Nézzünk egy egyszerű példát (vö. Tátrai 2011: 127 is):

(1) Ezt most innen elviszed.

Ennek a magyar mondatnak minden eleme deiktikus kifejezés. Sikeres referenciális értelmezésük csakis annak a fizikai és társas környezetnek a feldolgozásával oldható meg, amelyben a megnyilatkozás elhangzik. A *most* a beszédesemény idejére vonatkozik, az *ezt* és az *innen* a beszédesemény fizikai terében értelmeződik: az *ezt* a beszélőhöz térben közeli entitás, az *innen* a beszélő térbeli elhelyezkedését mint kiindulópontot jelöli, az *elviszed* ige ettől a kiindulóponttól a hallgató távolodó mozgását jelöli, az egyes szám második személyű igei inflexiók morféma pedig deiktikusan referál a hallgatóra, és így a beszédesemény társas viszonyaival kapcsolatos ismeretek is szerepet kapnak az értelmezésben (a tegező forma a beszélő és a hallgató közeli szociális viszonyát mutatja, hiszen a magyarban a magázásnak árnyalt, a társadalmi szerepek távolságát jelölő formái is léteznek).

A fiziológiai meghatározottságból következik, hogy a fizikai világ megfigyeléséhez kötődő térdeixis alapvető kategóriaként jelenik meg (vö. Marmaridou 2000: 86–116). Ezt legjobban az mutatja, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésének a metaforikus alapjául szolgálnak (AZ IDŐ TÉR, A DISKURZUS TÉR fogalmi metaforák segítségével). Az ún. diskurzusdeixis (vö. Levinson 1983/1992: 54, 85–94) azokat a nyelvi műveleteket foglalja magában, amelyek az adott diskurzusra vagy a diskurzus bizonyos részeire történő rámutatást valósítják meg, azaz magát a diskurzust, illetőleg annak szerveződését teszik reflexió tárgyává, mégpedig úgy, hogy a diskurzust mint térbeli és időbeli kiterjedéssel rendelkező entitást teszik hozzáférhetővé. Például:

(2) A: Péter levizsgázott fizikából.

B: Ez igaz?

A (2) második fordulójában, azaz a B megnyilatkozásban található *ez* a párbeszéd korábbi fordulójára, az A által megfogalmazott állításra reflektál. A közelre mutató névmás tehát a társalgási diskurzus olyan helyére mutat rá, amely a diskurzus idejében és terében a lehető legközelebb van ahhoz, ahol a beszélő éppen tart. (Zárójelben megjegyzem, hogy ebben az esetben a deiktikus funkció mellett a névmási elem egyben anaforikus is, hiszen sikeres referenciális értelmezéséhez szükség van a korábbi diskurzusrészlet ismeretére is.)

A deixis fiziológiai meghatározottságból kiindulva magyarázható továbbá a deiktikus centrum egocentríkussága is, amely alapesetben az aktuális beszélőt jelöli ki tér- és időbeli, valamint a személyközi tájékozódás referenciális központjaként (Bühler 1934; Levinson 1983/1992: 63–4; funkcionális kognitív keretben Sanders–Spooren 1997; Tátrai 2005, 2011). A beszédesemény személyközi, tér- és időbeli viszonyait a diskurzusvilággal közvetlen referenciális kapcsolatba hozó különböző deiktikus kifejezések tehát nem önkényesen szerveződnek. Az egocentrizmus úgy érvényesül, hogy a deiktikus kifejezések a deiktikus centrumhoz, a referenciális tájékozódás kontextusfüggő kiindulópontjához viszonyítva válnak értelmezhetővé, amelyet az *én*, az *itt* és a *most* nyelvi elemek tesznek legteljesebben explicitté, a következőképpen.

A központi személy a megnyilatkozó, hozzá viszonyítjuk a második személyű hallgató(ka)t és a harmadik személyű egyéb referenseket. A szociális szerepviszonyok is ebből a kiindulópontból reprezentálódnak (a magyarban a nem tegező nyelvi formák a személyes névmási rendszeren kívül árnyaltan explikálódnak, és a szociális, társadalmi távolságot több fokozatban képesek tükrözni, ezzel azonban most nem foglalkozom). A központi hely alapesetben az a hely, ahol a beszélő a beszédesemény idején tartózkodik, a térbeli viszonyokat, azaz a dolgok, személyek térbeli elhelyezkedését és mozgását ehhez viszonyítva dolgozzák fel a résztvevők. A központi idő alapesetben a beszédesemény ideje, amely ugyancsak a viszonyítás alapjául szolgál. Továbbá diskurzusdeixis esetén a diskurzív központot is az aktuális megnyilatkozó jelöli ki, azaz a diskurzustérben a deiktikus elemek abból a pontból értelmezhetők, ahol a beszélő a diskurzus folyamatában éppen tart.

Mindehhez hozzá kell azt is tenni, hogy bár az *én*, *itt* és *most* deiktikus centruma szolgál kiindulópontként, ám ez a centrum részlegesen vagy teljesen képes áthelyeződni a beszédesemény másik résztvevőjére vagy a diskurzusban említett harmadik személyre. Ezt a jelenséget nevezzük deiktikus kivetítésnek, amely érintheti a térbeli, időbeli és személyközi tájékozódás lehetőségét is (vö. Lyons 1977: 579; Tomasello 1999: 103–43). Mindez azért lehetséges, mert a beszédesemény résztvevői képesek arra, hogy belehelyezkedjenek mások helyzetébe, és felvegyék mások nézőpontját. Nézzünk egy példát.

- (3) Péter megérkezett Londonba, de *itt* is csak a lányára tudott gondolni.

(3)-ban az *itt* nem a megnyilatkozó aktuális tartózkodási helyét jelöli, hanem az elbeszélt esemény szereplőjét, vagyis Pétert jelöli meg a térbeli tájékozódás kiindulópontjaként (vö. a sanders–spooreni semleges kiindulópont fogalmával).

3. Térdeixis és magyar mutató névmási rendszer

A fentiek alapján a tanulmány fókuszában lévő térdeixis tehát azokat a nyelvi műveleteket fogja egybe, amelyek a beszédesemény fizikai világának megfigyeléséből, megtapasztalásából és feldolgozásából származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe úgy, hogy elsősorban vizuális reprezentáció révén a fizikai teret a diskurzus térbeli viszonyaival kapcsolják össze. A térdeixis nemcsak alapvető kategória, hanem egyszersmind összetett és nyitott is egyben. A hagyományos levinsoni helydeixissel szemben nem véletlenül nevezem térdeixisnek, a terminusmódosításnak a magyar nyelv deiktikus elemeinek működését illetően is lényeges okai vannak azon túlmenően, ahogy láttuk, a társas, az időbeli és diskurzusbeli deiktikus kifejezések metaforikusan a tér leképezésén alapulnak (vö. Laczkó 2008, 2010). A térdeixis prototipikus kifejezőeszközei a mutató névmások, amelyek a magyarban sajátosan összetett rendszert alkotnak.

A magyar mutató névmások szótározható egyedszáma viszonylagosan nagy, és ennek az az oka, hogy a főnévi szerepű mutató névmások mellett történetileg kialakultak ugyancsak procedurális jelentésű melléknévi, valamint határozószerű formák is oly módon, hogy az ősi névmástövek a viszonyragokkal együtt lexikalizálódtak, így önállóan, további nyelvi eszköz nélkül fejeznek ki különféle nyelvtani viszonyítást, azaz a névmás a rá jellemző konceptuális jelentése mellett rendelkezik a magyar esetragok nagymértékben sematikus jelentésszerkezetével is (vö. Tolcsvai Nagy 2011) (így egészítve ki a ragozott névmási alakok rendszerét, lásd *ebben/abban, erről/arról, ezen/azon* stb.) (1. táblázat).

1. táblázat. A magyar mutató névmások rendszere

	Közelre mutató (magas hangrendű)	Távolra mutató (mély hangrendű)
Főnévi	<i>ez</i>	<i>az</i>
Melléknévi	<i>ilyen</i> <i>ekkora</i> <i>ennyi</i>	<i>olyan</i> <i>akkora</i> <i>annyi</i>
Határozószói	<i>itt</i> <i>ide</i> <i>innen</i> <i>ekkor</i> <i>ezután</i> <i>eddig</i> <i>így</i> <i>stb.</i>	<i>ott</i> <i>oda</i> <i>onnan</i> <i>akkor</i> <i>azután</i> <i>addig</i> <i>úgy</i> <i>stb.</i>

Ezeknek a névmási elemeknek legalapvetőbb funkciója a térjelölésben határozható meg a következő rendszerben prototipikusan: az úgynevezett lokalizáláson belül, az elhelyezésben rámutatásos helyzeti vagy ugyancsak a lokalizáláson belül az irányadásban rámutatásos helyzeti elrendeződésben, amely következetesen kettős rendszert alkot: a közelre és a távolra mutatást (vö. Vater 1991: 46). Ez a térbeliséget kifejező nyelvi egységek között a mutató névmási szóosztályban teljes mértékben ikonikus jelleggel valósul meg, ahogy a fenti táblázatban is látható: a magas hangrendű forma mindig a közel (*ez, itt, ilyen, így*), a mély hangrendű a távol (*az, ott, olyan, úgy*) kategóriáját jelöli. Ez a kettősség a magyar nyelv mutató névmási szóosztályában kivételesség nélkül, a rendszert teljes mértékben és következetesen kiteljesítve mutatja.

A térdeixis prototipikus nyelvi lehetőségei a beszédesemény valós terében észlelt, esetleg odaképzelt élő és élettelen dolgok relatív elhelyezkedését, mozgásuk kiindulópontját, célpontját vagy éppen irányát jelölik. Ezt nevezhetjük szűkebben helydeixisnek, a művelet legtipikusabb esetei az *itt/ott, ide/oda, innen/onnan* névmási elemek, amelyek egyszerre, egy egységként hordozzák a mutató névmási konceptuális és a magyar esetragok teljesen sematikus lokális jelentését, értelmezésük és viszonyításuk a deiktikus centrumból indul ki. Például:

- (4a) *Itt* megállhatunk pihenni.
 (4b) Leülhetek *ide*?
 (4c) *Innen* csak felfelé tudunk menni.

(4a–c) megnyilatkozásokban a mutató névmások a konkrét valós fizikai teret jelölik, a beszélő és/vagy hallgató(k) konkrét elhelyezkedését, a mozgás irányát, illetőleg kiindulópontját. Az alábbi példákban azonban nem konkrét helyet, hanem elvontabb viszonyt fejez ki a névmás:

- (5a) Nem *ilyennek* képzeltem, nem gondoltam, hogy *ekkora* feje van.
 (5b) A macska ma egész nap *így* fekszik.
 (5c) Miért *úgy* fogod azt a ceruzát?
 (5d) Csak *ennyi* kenyér van itthon.

(5a)-ban mindkét névmás minőséget, (b)-ben állapotot, (c)-ben módot és (d)-ben mennyiséget jelöl oly módon, hogy a valós fizikai térben a deiktikus centrumból elrendeződik a közel és a távol kettőssége. (5a)-ban például a beszélő és a hallgató közös tapasztalata, figyelemirányulása egy harmadik személyre, annak megjelenésére vagy a konkrét térben egyidejű jelenléttel (mindketten nézik a személyt), vagy időben közel, már vizualitás nélkül (pl. egy összejövétel után), a közös közeli tapasztalaton alapuló tudás révén teszi lehetővé a közelre mutató névmás használatát. A fentiekén kívül azok a mutató névmások is értelmezhetők a térdeixis keretében, amelyek egyéb körülményeket fejeznek ki (az adverbiális és az esetragos formák a mentális feldolgozás vonatkozásában nem választhatók el élesen egymástól), például: *ezzel/azzal, emiatt/amiatt, ennyire/annyira*. A felsorolt kifejezések deiktikus használatának közös jellemzője ugyanis az, hogy sikeres referenciális értelmezésük alapvetően megköveteli a beszédesemény fizikai terének a megfigyelését és feldolgozását. Ebben a vonatkozásban tehát a térdeixis részének kell tekintenünk ezeknek a nyelvi elemeknek a deiktikus működését. A térdeixishez tartozik tehát minden olyan deiktikus nyelvi művelet, amely elsődlegesen a konkrét fizikai tér feldolgozásán, illetőleg ennek metaforizációján alapul, így a magyarban nemcsak a helyre, helyzetre, hanem a módra, állapotra, minőségre, mennyiségre stb. történő rámutatás is. Ebben a koncepcióban a térdeixisen belül megkülönböztethető a helydeixis, a móddeixis stb. (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 175–180). S nyilvánvaló, hogy az idődeixis is szoros összefüggésben van a térrel, annak legabsztraktabb metaforizációjaként nyilvánul meg (vö. metaforikus kiterjesztés).

4. A főnévi mutató névmások deiktikus működése

A következőkben az alapvetőnek tekinthető főnévi mutató névmásokon (*ez*, *az*) mutatom be a térdeixis működését. Az *ez* és *az* névmásoknak a magyarban jellegzetesen kétféle előfordulásuk van: az egyik az önálló használat, ilyenkor a névmás a főnevekkel teljesen azonosan viselkedik szintaktikailag és morfológiailag: *ez/az*, *ezt/azt*, *ezzel/azzal* stb., a másik a főnév előtti sajátos determinatív szerep, ebben az esetben a névmás esetben és számban egyezik a determinált főnévvel, amely a határozott névelővel eleve lehorgonyzódik a diskurzusvilágban, a névmás pedig további specifikációt hajt végre: *ez a könyv*, *azt a könyvet*, *azzal a könyvvel* stb. A deiktikus működés mindkét formával megjelenik (szemben például a koreferencia megvalósulásával, amely tipikusan önálló névmáshasználatot feltételez), és ez esetben a kétféle használat jelentősen eltér egymástól, hiszen önálló deiktikus használat esetén csak a névmási jelentés sematikus konceptualizációja érvényesül, amelyet a következőképpen lehet meghatározni: a két- vagy háromdimenziós térben a lokalizálás mint az alap az egyik bázistartomány, ahol az *ez* a beszélőhöz (a referenciális központhoz) képest valamilyen közelséget jelöl prototipikusan, az *az* valamilyen távolságot, és mindkettő egyformán valamilyen önmagában nem meghatározható alakkal, funkcióval, színnel stb. rendelkező élettelen tárgyat jelöl. Így az önálló névmással történő rámutatás prototipikusan tárgyra történik, azaz a beszédesemény terében elhelyezkedő dologra vonatkozik referenciálisan. Az önálló névmáshasználat vonatkozásában két fontos momentumra kell felhívni a figyelmet. Egyrészt a már említett, történetileg is jól igazolható összefüggésre a főnévi névmás esetragos alakjai és az adverbális formák között. Például:

(6) *Ezért jöttem.*

(6)-ban az *ezért* alak referenciális értelmezhetősége kettős. Részint lehet a valós fizikai térben elhelyezkedő dolog, például egy könyv (*ez*), amelyet a beszélő meg akart szerezni (a sematikus célmozzanatot az *-ért* rag hordozza), részint lehet a korábbi vagy későbbi diskurzusrészletre történő rámutatás, amikor az *ezért* elemben a téri leképezés és az oksági viszony kifejeződése egyetlen egységként történik: *Péter nagy bajban van. Ezért jöttem.* Másrészt fontos összefüggés mutatkozik a mutató névmások és a harmadik személyű személyes névmás között. A harmadik személyű személyes névmás is működik deiktikus elemként a valós fizikai térben, ahogy részt vesz a szöveg koreferenciális összefüggőségének kialakításában is (vö. Fillmore 1975: 40–42; Lyons 1977: 660–661; Tolcsvai Nagy 2001: 180–242), a mutató névmásokkal korreláló rendszert alkotva. Példa a deiktikus használatra:

(7) Ma ő tartja az előadást.

Adottan a beszédesemény fizikai terében értelmezhető az ő névmás, például a terembe belépő tanárra vonatkozik. Nyilvánvalóan a személyes névmás azonban nem differenciálja a deiktikus centrumból kiindulva a teret (az ő a beszélőtől és hallgatótól metaforikusan egyaránt távol van, ám ez a távolság nem direkt módon a konkrét fizikai tér adott feldolgozásán és megértésén alapul), továbbá a beszédesemény résztvevőit és az azon kívül eső személyeket nem egyszerűen térben érzékelhető entitásokként értelmezzük, hanem elsősorban egy társas, diszkurzív viszonyrendszer szereplőiként. A magyarban azonban a harmadik személyű személyes névmás prototipikusan élő személyre vonatkozik. Nincs ugyanis a magyar nyelvben még a természetes nemeknek megfelelő nyelvi reprezentáció sem, még a névmási rendszerben sem, vagyis a személyes névmás nem rendelkezik nő-, hím- és semleges nemmel. Ebből következően a prototipikus deiktikus szerveződés a harmadik személyű személyes névmás esetén az élő személy, míg az élettelen tárgyi referálás esetén a mutató névmási formákat használja. Azaz bármilyen tárgyi entitás téri kijelölésekor mindig működésbe lép a deiktikus centrumból kiinduló viszonyítás a közel és a távol kettősségében. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy egyszerű térdeixis során az ő élettelenre vonatkoztatva metaforikus használatúvá és pozitív attitűdjelölővé válik (*Őt kérem* – például egy könyvre vonatkoztatva) (vö. a szociális vagy attitűddeixisre Verschueren 1999: 20–21; Yule 1996: 10–11; Marmaridou 2000: 74–81), míg az önálló deiktikus mutató névmás személyre történő rámutatás esetén jellegzetesen a beszélő negatív viszonyulását fejezheti ki (*Ez vajon mit honnan érkezett?* – egy a terembe belépő férfira vagy nőre vonatkoztatva). Determinatív szerepben azonban a névmás prototipikus élettelen tárgyra vonatkozó jelentés-összetevője nem érvényesül, ennek következtében a referencia-vonatkozás további tartományokra is kiterjed, a referens nem prototipizálható (lehet tárgy, személy, esemény, sőt idő, mód, állapot is stb., ez utóbbiak megint csak összefüggenek az adverbális elemekkel), ennek következtében személyre történő rámutatáskor a fenti negatív attitűd értelemszerűen nem jelenik meg a főnév konceptuális jelentése és a névmás pusztán irányjelölő funkciója miatt. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a mutató névmás szövegtérbeli koreferenciális használatában ugyancsak eltűnik ez a fajta attitűdjelölés.)²

² A témával kapcsolatosan az írás keletkezése óta megjelent: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd: Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Tinta Kiadó, Budapest, 231–258.

A továbbiakban néhány jellegzetes példával azt illusztrálom, hogy a beszédese-mény fizikai terében a deiktikus centrumból érvényesülő közelre és távolra mutatást milyen tényezők befolyásolhatják. Ezek jellegzetesen a következők: a valós fizikai tér leképezése és feldolgozása, a figyelemirányulás (előtér-háttér), valamint az attitűdjelölés lehetősége. Továbbá hangsúlyozni kívánom az eseményreferálás névmási megvalósulást a fizikai térben, amely lehetővé teszi a diskurzusdeixissel és a koreferenciával való összefüggőség továbbgondolását is.

5. Közelség vs. távolság

A közelre és a távolra mutató névmás közötti választást alapvetően az határozza meg, hogy a beszélőhöz képest hol helyezkedik el, és milyen téri körülmények között az az entitás, amelyet rámutatással kijelöl, a hallgató számára a megértés pedig akkor lehet sikeres, ha képes belehelyezkedni a beszélő helyzetébe, és érvényesíteni tudja a beszélő kiindulópontját. A közelség vagy távolság kategóriája a beszédeseemény fizikai világának ismeretétől függ, attól, hogyan dolgozunk fel egy összetett jelentet, tehát elsősorban a valós téri helyzettől, a figyelemirányulástól, az előtér-háttér megkülönböztetéstől. Nézzük erre a következő egyszerű példát.

(8) *Ezt a dobozt vidd le a pincébe, azt viszont hagyd a helyén.*

Nyilvánvalóan a két doboz helyzete meghatározza a névmáshasználatot, az egyik közelebb, a másik távolabb helyezkedik el a beszélőtől a téri elrendeződés szerint, a figyelem a szituációs és/vagy a tematikus kontextus következtében a dobozokra irányul, az összetett jelenetben a két entitás előtérben áll. A hallgatónak ahhoz, hogy a kérést teljesíteni tudja, bele kell helyezkednie a beszélő helyzetébe. Akkor, ha a beszélővel nagyjából azonos helyen és helyzetben tartózkodik, a fizikai tér elrendeződése, észlelése és feldolgozása számára is nagyjából ugyanaz lesz, tehát nagyjából ugyanazt érzékeli. Akkor azonban, ha a beszélő és a hallgató nem ugyanarról a pontról képezik le a teret, például egymással szemben helyezkednek el, a hallgatónak át kell helyeznie magát a beszélő origójába ahhoz, hogy azt az entitást azonosítsa, amelyet a beszélő a rámutatással kijelölt, azaz a beszélő és az entitások helyzetét és viszonyukat azonosítani kell, hiszen ekkor a hallgató origója a beszélőével akár teljes mértékben ellentétes is lehet. Nyilvánvaló, hogy egy jelenet feldolgozásában elsőrendűen fontos a vizuális reprezentáció, a résztvevők, a referált entitások helyzete, egymáshoz képesti elrendeződése, a beszélői figyelemirányítás (gesztussal, test- vagy fejtartással is gyakran kísérve) és ennek hallgatói feldolgozása, és természetesen a résztvevők esetleges mozgása

is a beszédesemény során. Megjegyzendő, hogy előfordul olyan helyzet, amikor több entitás is közel vagy távol van a beszélőtől, ekkor a közelségen és a távolságon belüli differenciálásra is lehetőség van elsősorban a figyelemirányulásnak megfelelően: *emez* = a „másik” ez, illetőleg *amaz* = a „távolabbi az”, a korpuszvizsgálat azonban azt mutatja (vö. Laczkó 2009), hogy a beszélők kevésbé konstruálják a deiktikus megnyilatkozásait ezekkel az elemekkel, sokkal inkább a figyelem fókuszálásával az adott entitásra az *ez* vagy *az* elemeket alkalmazzák.

A mutató névmási deixis működésében tehát a fizikai tér megértése és feldolgozása tekinthető alapvetőnek és prototipikusnak, a közelre és a távolra mutató névmás közötti választás azonban a társas viszonyulás kifejezésére is alkalmas lehet, így attitűdjelölést is lehetővé tesz. A következő példában:

(9a) A: – Mi *az* a kezeden?

B: – *Ez* egy patkány.

a beszélő és a hallgató egymással szemben helyezkednek el, a jelenetben a figura a patkány, a háttér B, akihez közel van, így A számára a téri elrendeződés szerint távoli entitás. A azonban használhat ugyanebben a téri elrendeződésben közelre mutató formát is deiktikus kivetítéssel, amelyet előhívhat részben a figyelemirányulás, az állatra való fókuszálás, részben azonban egyfajta pozitív viszonyulás is az állathoz, és ennek következtében a referenciális központ áthelyeződik, és a kérdés magas hangrendű névmással is konstruálódhat:

(9b) A: – Mi *ez* a kezeden?

Nyilvánvalóan a kimondott megnyilatkozás szupraszegmentálisan, valamint a mozgás (A közelebb lép vagy épp hátrál) is befolyásolja, erősíti ezt az attitűdjelölő szerepet. Vagy nézzünk egy másik példát:

(10a) Ki *ez* a férfi?

(10b) Ki *az* a férfi?

Ha a (10a)-ban és (10b)-ben említett személy a beszédesemény résztvevőitől ugyanabban a távolságban helyezkedik el, például belép a szoba ajtaján, az *ez-az* oppozíció ekkor nem annyira a valós térbeli elhelyezkedés, hanem sokkal inkább a társas viszonyulás deiktikus megjelenítésére ad alkalmat. Vagyis a mutató névmásoknak létezik olyan metaforikus használata is, amelyben a közelre mutató forma pozitív (tetszés, rokonszenv, érdeklődés), a távolra mutató forma inkább negatív attitűdöt (ellenszenvet, elutasítást, bizalmatlanságot) fejezhet ki.

A mutató névmási deixisnek sajátos használata az a forma, amelyet esemény-deixisnek (vö. Laczkó 2008) nevezhetünk. Egy esemény mindig dinamikus,

temporalitása van, forgatókönyve lehet, a mutató névmás erre az összetett reprezentációra tud rámutatni, például a következőképpen:

(11) *Ez nagyon unalmas.*

A beszédesemény résztvevői például egy labdarúgó-mérkőzést néznek az esemény helyszínén, azaz a konkrét fizikai térben a rámutatás a beszédshituáció feldolgozásával, vizuális reprezentációval történik. Ha az esemény történésének idején a beszélő és a hallgató abban a fizikai térben vannak, amelyben az esemény éppen történik, az összetett tapasztalati, elsősorban vizuális reprezentáció révén a rámutatás pusztán névmással is megvalósulhat, és az egyidejűség miatt ez mindig a magas hangrendű forma. Természetesen létezik az eseménydeixis kifejtő formában is:

(12) *Ez a meccs nagyon unalmas.*

Az összetett jelentésű nominális itt az eseményt „dologszerűségként” reprezentálja, a kifejezés jelentésszerkezetébe mintegy fizikai tárgyként épül be, ilyen értelemben az eseménydeixis a „dologdeixis” részeként fogható fel a térdeixisen belül, ám ebben az esetben előtérbe kerül a temporalitás, a főnévvel megnevezett esemény dinamikus, temporális jellege, hiszen egy futballmérkőzés összetett dinamikus események sorából áll. Egy esemény főnévvel való megjelölése így magas szintű absztrakció eredménye, a főnév komplex szemantikai struktúrájában összekapcsolódnak a fizikai tárgyak egymáshoz való viszonyukban és a dinamikus cselekvések.

Ugyanígy rámutathatunk egy időben közeli, ám már lejátszott eseményre is. Ekkor a névmások értelmezését nem a beszédshituáció ismerete, hanem az elmében korábban elraktározott ismeretek, a mentális világ, azaz tematikus kontextus, a tematikus háttérismeret teszi lehetővé. Jellemző példája ennek, amikor a beszélő és a hallgató időben közel feldolgozott esemény kapcsán mutat rá egy entitásra akár kifejtő deixissel:

(13a) *Ez a kiállítás gyönyörű.*

A megnyilatkozás például a múzeum épülete előtt hangzik el; de akár a névmás önálló használatával is, ugyanígy a múzeum előtt a kiállításra vonatkoztatva:

(13b) *Ez gyönyörű volt.*

A deixis ekkor a tematikus háttérismereteken alapul (vö. a szimbolikus deixis használatára Fillmore 1975). A deiktikus kivetítés következtében a tér áthelyeződik, és az összegző letapogatás (vö. Langacker 1987: 144) révén

reprezentálódik az aktivált, időben közeli esemény. Jóllehet a kifejtő használatban a *kiállítás* főnév „dologként” jelenik meg, ám a tematikus háttérismeret következtében a kiállítás megtekintésének mint eseménynek dinamikus jellege kerül előtérbe. Az időbeli közelség ismét a magas hangrendű névmás használatát egyértelműsíti.

Az általam eseménydeixisnek nevezett valós fizikai térben zajló nyelvi művelet szoros összefüggésben van a már többször említett diskurzusdeixissel, amikor is az eseményt a résztvevők nem a valós fizikai térben érzélik és dolgozzák fel, hanem az a szövegtérben reprezentálódik anaforikus vagy kataforikus iránnyal. A térdeixis diskurzusbeli metaforizációja, valamint a koreferenciával való szoros összefüggése fontos további irányba lehet egy a jelen szemléleten alapuló kutatásnak.

6. Összegzés

A beszédesemény fizikai terének megfigyeléséhez kötődő térdeixis egyfelől alapvető kategóriája a deixisnek, amelyet legjobban az mutat, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésének a metaforikus alapjául szolgálnak, másrészt a térdeixis nyitott és prototípuselvű kategória, amelynek középpontjában azok a deiktikus kifejezések állnak, amelyek a beszédesemény terében észlelt dolgok és események elhelyezkedését és mozgását reprezentálják, ugyanakkor ide vonhatók a dolog, a módot, az állapotot, a minőséget, a mennyiséget és az egyéb körülményeket megjelenítő kifejezések is, amelyek referenciális értelmezhetősége megkívánja a fizikai tér feldolgozását.

Irodalom

- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: F. Brisard (ed.): *Grounding: The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton, Berlin, xi–xxxiv.
- Bühler, Karl 1934. *Spachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena, Fischer.
- Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis*. Indiana University Linguistics Club.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 309–347.

- Laczkó Krisztina 2009. *Emez emitt, amaz amott: pontosan hol is?*
In: Keszler B. – Tátrai Sz. (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatikai a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest, 234–242.
- Laczkó Krisztina 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica* 57 (1): 99–118.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 1993. Reference point construction. *Cognitive Linguistics* 4: 1–38.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2): 143–188.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: F. Brisard (ed.): *Grounding: The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton, Berlin, 1–28.
- Levinson, Stephen C. 1992 [1983]. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: L. R. Horn – G. Ward (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell, Oxford, 97–121.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic Meaning and Cognition*. John Benjamins, Amsterdam.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: W. Liebert – G. Redeker – L. Waugh (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 85–112.
- Sinha, Chriss 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: T. Janssen – G. Redeker (eds.): *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin, 223–255.
- Sinha, Chriss 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: A. P. Saleemi – O. S. Bohn – A. Gjedde (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhus University Press, Aarhus, 311–335.
- Tátrai, Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–494.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 207–229.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 118–135.

- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika.* Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Tomasello, Michael 1999. *The Cultural Origins of Human Cognition.* Harvard University Press, Harvard.
- Vater, Heinz 1991. *Einführung in die Raum-Linguistik.* Gabel Verlag, Hürth-Efferen (Klage 24.).
- Verschueren, Jeff 1999. *Understanding Pragmatics.* Arnold, London.
- Yule, George 1996. *Pragmatics.* Oxford University Press, Oxford.

LADÁNYI MÁRIA

IDEGEN KÉPZŐK A MAGYAR SZÓKÉPZÉSBEN: RENDSZERESSÉG, PRODUKTIVITÁS, VERSENGÉS¹

1. Bevezetés

A tanulmányban néhány idegen eredetű magyar főnévképző produktivitását, illetve ennek mértékét vizsgáljuk meg viszonylag nagy mennyiségű adat² tekintetbevételével, a természetes morfológia produktivitásfelfogásából (l. Dressler–Ladányi 1998; 2000) kiindulva. A vizsgálatot leíró szempontból az indokolja, hogy a mai magyar nyelv leírásában az idegen eredetű képzőkkel kapcsolatos megállapítások száma kevés és helyenként ellentmondó (l. a 4. részt); emellett ezek a megállapítások nem épülnek megfelelő mennyiségű és hiteles adat feldolgozására. Az idegen képzők produktivitásának vizsgálata ugyanakkor elméleti szempontból is vet fel kérdéseket. Ezek egyike az idegen eredetű képzők produktivitásának fokozatait érinti. Míg a választott keretben, a természetes morfológiában az eredeti képzők esetében (a továbbiakban ebben az összefüggésben az *eredeti képző* megnevezés mindenhol a *nem idegen képző* megnevezésnek felel meg) a produktivitas fokozatainak megállapítására árnyalt kritériumrendszer szolgál, az idegen eredetű képzőkre eredetileg felállított két kritérium nem tűnik elegendőnek a produktivitas mértékének megállapítására, szükségesnek látszik egy, az idegen eredetű képzők produktivitasának értékelésére szolgáló finomabb kritériumrendszer felállítása. A másik elméleti probléma, amelynek a vizsgálatára a viszonylag nagy mennyiségű példaanyag módot ad, nem specifikusan az idegen

¹ A cikk eredetileg angol nyelven jelent meg *Loan affixes in Hungarian word formation: regularity, productivity, rivalry* címmel. A megjelenés helye: *Acta Linguistica Hungarica* 56/4 (2009): 375–404. Köszönöm a Funkcionális kognitív műhely tagjainak a cikk előző változatához fűzött igen hasznos megjegyzéseit.

² Ezúton szeretném megköszönni Nagy Viktornak, hogy az ebben az írásban felhasznált szóanyagot a Magyar nemzeti szövegtár (MNSZ) két alkorpuszából, a sajtó (press) és a személyes (index) alkorpuszból számítógépesen összegyűjtötte, és a vizsgált képzők előfordulási, illetve konkordancia-listáit rendelkezésemre bocsátotta.

eredetű képzőkkel, hanem általában a szóképzési produktivitással függ össze – ez pedig a típusgyakoriság, a hatókör és a produktivitás viszonyának kérdése.

2. A produktivitás és fokozatai

2.1. A produktivitás fogalma

A produktivitás fogalma az utóbbi években nagy figyelmet kapott a morfológiában, mind elméleti, mind empirikus vonatkozásban (vö. pl. Dressler 1997; Baayen 1989; Lieber–Baayen 1993; Plag 1999; Plag–Dalton–Puffer–Baayen 1999; Dressler–Ladányi 1998, 2000; Bauer 1983, 2001, 2005). A szabályalapú morfológiaelméletek (ilyen a természetes morfológia is) a morfológiai produktivitás fogalmát a morfológiai szabályok jellegzetes jegyeként interpretálják (vö. Bauer 2001, 12–15).³ Plag (1998) megfogalmazásában pedig magának a morfológiának mint elméletnek a célja is a produktív szabályokhoz, illetve a nyelv lehetséges szavaihoz kötődik.⁴ A produktivásfogalom egyaránt alkalmazható az inflexió és a szóalkotási morfológiában – ebben a tanulmányban azonban témánknak megfelelően csak a szóképzési produktivitásról lesz szó.

A szabályalapú morfológiai modellekben a produktív szóalkotási szabályok rendszerszerű működése a nyelv lehetséges szavaiért, az úgynevezett potenciális szavakért felel. A potenciális szó fogalma a nyitott, azaz folyamatosan bővülő szókincsnek azt a részét modellálja, amelyben az érintett nyelv lexikailag nem rögzített, morfológiailag összetett, lehetséges szavai szabályba foglalható termékeny mintázatok alapján jöhetnek létre, mégpedig úgy, hogy a szabályok nyitott osztály(ok) tagjain szabadon alkalmazhatók.⁵ A produktív szabályokat

³ A modern morfológiaelméletek egy jó része (ugyanúgy, mint a modern nyelvelméletek jó része is) szabályalapú elmélet. Ennek az az oka, hogy a szabályok felállítása nagyfokú általánosítást feltételez, az elérhető általánosság szintje pedig a nyelvelméleti modellekben általában fontos szempont. A szabályalapú elgondolásoktól eltérően a hálózatalvú felfogás ugyanakkor lexikai egységektől független szabályokat nem ismer el, ehelyett a lexikai kapcsolatok gazdag hálózataként felfogott mentális szótár analógiás összefüggéseire épít (pl. Bybee 1988, 2006, 2007). A lexikai hálózat elemei különböző típusú analógiás összefüggésekben vannak egymással; az egy-egy csoportot jellemző analógiás összefüggések pedig különböző erősségű sémákat képviselnek, amelyek további folyamatok mintául szolgálnak. A sémák útján történő leírás Bybee-nál tehát a szabályok útján történő leírás alternatívája. A sémák létrejöttében és fennmaradásában Bybee mind a típus-, mind a példánygyakoriságnak nagy szerepet tulajdonít (vö. Tanos 2008).

⁴ “The central aim of general morphological theory is to define the notion of ‘possible complex word in natural language’ or [...] ‘in language A’” (Plag 1998: 5). A termékeny folyamatoknak mindenképpen nagy a jelentőségük a nyelvben, akár szabályok, akár (mint a nem szabályelvű morfológiában) mintázatok vagy sémák segítségével ragadjuk meg őket.

⁵ Esetleges, hogy e struktúrák alapján mely lehetséges szavak aktualizálódnak, azaz jelennek meg ténylegesen a nyelvhasználatban. Másrészt a rendszer szintjén szabályosan létrehozható potenciális

továbbá az jellemzi, hogy alkalmazásukhoz nincs szükség különösebb tudatosságra vagy erőfeszítésre (míg a morfológián kívüli eszközök, illetve a nem produktív szabályok alkalmazása több tudatosságot és kreatív erőfeszítést igényel, és a hallgatóban a játékoság benyomását kelti – vö. Baayen 1989: 11). A produktivitás klasszikus definíciója a fenti jellemzőket foglalja össze: “the possibility available to language users to coin, unintentionally, in principle enumerable infinite sets of morphologically complex words by means of the word formation rules of their language” (Schultink 1962 – Baayen 1989: 11 angol fordításában).

Természetesen a szókincs bővítése nem csak szóalkotással történhet, és a szóalkotásnak is vannak morfológián kívüli módjai, de a szabályelvű morfológiákban az új szavak és szóalakok megalkotásának legfontosabb eszközei mégis a nyelv lehetséges szavait modelláló produktív szóalkotási szabályok, hiszen ezek adják a nyelv szókészleti gazdagodásának alapvető részét (vö. Dressler–Ladányi 1998, 2000; l. még a 3. lábjegyzetben idézett Plag 1998 részletet is).

2.2. A produktivitás a természetes morfológiában

A szakirodalomban egyaránt jelen vannak a produktivitás kvalitatív és kvantitatív megközelítésmódjai. A jelen írásban kiindulópontnak tekintett természetes morfológia szabályalapú morfológiaelmélet (Dressler et. al. 1987; Dressler 1997, 1999), amelynek a felfogásában a produktivitás mint rendszerszintű lehetőség (potencialitás) jelenik meg.⁶ Az elmélet felfogása szerint ez a kvalitatív produktivitásfogalom nem azonosítható a kvantitatív produktivitásfogalommal, mivel nem vezethető le sem a típusgyakoriság, sem a példánygyakoriság fogalmából, ellenkezőleg: ezek következnek a produktivitásból mint potencialitásból.⁷ A természetes morfológia különbséget tesz a nyelvi rendszer, a közösség nyelvi normája és az egyén nyelvhasználata között, és a produktivitás mint potencialitás fogalmát a nyelvi rendszer fogalmához köti, míg az ebből levezethető típusgyakoriságot

szavak időnként nem is aktualizálódhatnak, mert a lexikonban már létezik egy azonos jelentésű szó, amely a szabály alkalmazását gátolja. Ez az úgynevezett lexikai akadályozás jelensége (l. Aronoff 1976; Rainer 1988; Kiefer–Ladányi 2000a: 157–158).

⁶ A szabályelvű morfológiák produktivásfogalma ebben a tekintetben hasonló; vö. Kiefer–Ladányi (2000a, 149) felfogását, miszerint termékeny képzésről csak akkor beszélhetünk, ha a képzés szabályos (szabályba foglalható) mintát követ, amely nyitott osztály(ok) tagjain szabadon alkalmazható, a derivátumok jelentése pedig kompozicionálisan értelmezhető, vagyis az alapszó és a képző jelenlétéből kiszámítható.

⁷ A típusgyakoriság kérdése összefügg a produktív szabályok hatókörével, illetve e hatókör nagyságával is, így a produktivitás és a típusgyakoriság viszonya nem választható el a produktivitás és a hatókör nagyságának viszonyától. Erre a kérdésre a későbbiekben, a 6. részben térünk vissza.

a nyelvi norma, a példánygyakoriságot pedig az egyéni nyelvhasználat szintjével hozza összefüggésbe (vö. Dressler–Ladányi 2000: 104).

A természetes morfológia a produktivitást (más fogalmakhoz hasonlóan) fokozatokban értelmezhető, skálázható fogalomként fogja fel, de egy ragozási osztály vagy egy képzési mód termékenységi fokozatait nem a hatókör nagysága (lásd Booij 1977) vagy a lehetséges alapszavak és a levezetett szavak számaránya (vö. Spencer 1991; Katamba 1993), hanem annak alapján véli megállapíthatónak, hogy a morfológiai eljárás mekkora nehézségek ellenére alkalmazható. Ebben a keretben mind a ragozási, mind a szóképzési produktivitás fokozatainak megállapítására szolgáló kritériumrendszer Dressler dolgozta ki (Dressler 1997; Dressler–Ladányi 1998, 2000).

Míg az eredeti képzők esetében a termékenység fokozatainak megállapítására gazdag kritériumrendszer szolgál (vö. Dressler–Ladányi 1998: 39–45, 2000: 119–127; Ladányi 2007: 47–51, 2008: 361–365), az idegen eredetű képzőkre természetes morfológiai keretben eredetileg felállított két kritérium (vö. Dressler–Ladányi 1998: 45–46, 2000: 131–132), így 1) az idegen szavak derivációs beillesztésének képessége (pl. *spontane-itás* < ném. *Spontaneität*), valamint 2) működési képesség a rendszerbe illeszkedő idegen szavakon (pl. *tumor-ista* < *tumor*) nem tűnik elegendőnek a produktivitás mértékének megállapítására, mivel az idegen képzők némelyike előfordul eredeti szavakon is, sőt, egyes idegen képzők szisztematikusan társulnak eredeti szavak meghatározott csoportjaihoz. Ugyanakkor az eredeti képzőkre alkalmazott jóval finomabb produktivitási kritériumok ebben az esetben sem sorrendileg, sem tartalmilag nem jelezhetik megfelelően a produktivás különböző fokozatait, tehát az idegen eredetű képzőkkel kapcsolatban szükséges egy sajátos és árnyaltabb kritériumrendszer megállapítása.

3. A vizsgálat anyaga

Ahhoz, hogy megállapíthassuk a vizsgált képzők produktivitásának tényleges fennállását vagy ennek hiányát, első lépésként a képzésmód szabályosságát (szabályba foglalhatóságát) fogjuk keresni (hiszen, amint az a korábbiakban kifejteteből következik, a produktivás feltételezi a szabályosságot).

A vizsgálatot az Magyar nemzeti szövegtár két alkorpuszából (személyes [index], sajtó [press]) nyert adatokra, vagyis a nyelvhasználatban ténylegesen előforduló szavakra és nem konstruált példákra építettük. Ennek több oka is van. Egyrészt helyesnek tartjuk azt a tendenciát, amely a funkcionális szemléletű nyelvelméletek megközelítésmódját jellemzi, nevezetesen, hogy a formális nyelvelméleti modellekben általában negligált nyelvhasználatot – modellenként

különböző módon és mértékben ugyan, de – tekintetbe veszik mind a leírásban, mind az elméletépítésben. A korpusznyelvészet mellett a funkcionális elgondolásokban jelent meg és nyert teret a használatalapú grammatikák fogalma, illetve a felépítésükre való törekvés is (lásd pl. Hopper 1998; Barlow-Kemmer 1999; Bybee 2006, 2007; Croft–Cruse 2004).⁸

A természetes nyelvelméletben a rendszer modellálása ugyan nem épül a nyelvhasználatra, de a nyelvhasználatot a nyelvelméleti modell pszicholingvisztikai keretezésében tekintetbe veszik (vö. Dressler et al. 1987: 8–9). Ebben az írásban nem célunk használatalapú grammatikát építeni, a korpuszt példaforrásként kezeljük, de következtetéseinkben nagymértékben támaszkodunk ezekre az anyagokra.

Az MNSZ neologizmusai a produktivitás vizsgálatához gyakorlati szempontból is hasznos támpontot nyújthatnak, mivel az adatok forrásaként szolgáló két alkorpuszban, a sajtó (press) és a személyes (index) alkorpuszban különösen nagy a nem szótározott új szavak száma, és ezeknek az adatoknak a segítségével elkerülhetjük, hogy a vizsgálatot saját vitatható nyelvi intuíciónkra kelljen alapoznunk.

Feltételezhető, hogy az MNSZ neologizmusai között sok produktív szabály alapján létrejött potenciális szó realizációjával találkozunk, hiszen produktív képzésmódok esetében a rendszerszintű lehetőségeknek megfelelő derivátumok viszonylag nagy számban meg is jelennek a nyelvhasználatban. Másrészt, mivel nem minden szóképzési neologizmus produktív képzésmód eredménye, a korpusz anyagában számíthatunk olyan újításokra is, amelyek (analógiás összefüggések alapján) különböző derivátumok egyedi mintáit követik. A vizsgálat szempontjából ezek a képzési mechanizmusok, amelyek nem tekinthetők (teljesen) szabályosaknak és így termékenyeknek sem, szintén figyelemre méltóak, hiszen vizsgálatunk tárgya éppen annak kimutatása, hogy a vizsgált képzők közül melyek (és milyen mértékben) produktívak és melyek nem. Lehetnek olyan egyedi mintákat követő képzésmódok is, amelyek idővel szabályos mintázatokba rendeződnek és termékennyé válnak. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a vizsgált képzésmódok produktivitásának megítélésében esetleg éppen azért van bizonytalanság vagy nézetkülönbség, mert az érintett képzésmódok közül egyesek még a szabályossá formálódás szakaszában vannak.

Vizsgálatunk nem kvantitatív jellegű, nem dolgozunk statisztikai elemzésekkel, illetve gyakorisági mutatókkal, csak példaként használjuk az MNSZ-ben

⁸ Bár a funkcionális szemléletű nyelvelméletek keretében történő kutatások zöme ma még kvalitatív jellegű, a használatalapú nyelvtanokra vonatkozó elképzelések kapcsán lehetővé vált a funkcionális nyelvészet különböző irányzatainak és a korpusznyelvészetnek az összekapcsolása is (a kognitív nyelvészet kapcsán lásd pl. Gries–Stefanowitsch [eds.] 2006; Stefanowitsch–Gries [eds.] 2006).

előforduló derivátumokat,⁹ de Bybee érvelése alapján (lásd a 2. lábjegyzetet) – a természetes morfológia elgondolásai ellenére – megfontolandónak és vizsgálándónak tartjuk, hogy a típusgyakoriságnak, illetve a hatókör nagyságának van-e szerepe a termékeny mintázatok kiépülésében és fennmaradásában.

4. Néhány idegen képző produktivitásának vizsgálata

Az alábbiakban az idegen eredetű főnévképzők közül a magyar *-árium*, *-ítás*, *-izmus* és *-ista* képzőt vizsgáljuk meg a fentebb felvetett szempontok, ezek közül is elsősorban a produktivitás szempontjából, az MNSZ-ből vett adatok elemzésével. Választásunkat az indokolja, hogy a fenti képzők közül az *-izmus* és az *-ista* mindkét újabb magyar grammatikánk¹⁰ szóképzési fejezetéből¹¹ hiányzik; emellett a Strukturális magyar nyelvtan szóképzési fejezetében szerepel az *-ítás*, de hiányzik az *-árium*, míg a Magyar grammatika szóképzési fejezetében szerepel az *-árium*, hiányzik viszont az *-ítás* képző.¹²

A magyar *-árium*, *-ítás*, *-izmus* és *-ista* elemek eredetileg latin szavak részeként kerültek be a magyarba, majd morfológiailag önálló elemekké váltak, és a továbbiakban más nyelvekből (a németből, többnyire német közvetítéssel a franciából, valamint közvetlenül vagy közvetve az angolból) származó idegen szavakból és egyes képzők esetében magyar alapszavakból is jöttek/jönnek létre velük új szavak.

A morfológiai szakirodalom megállapítása szerint a szókincs elemei két nagy rétegbe tartozhatnak: vagy a szókincs eredeti, vagy idegen rétegébe sorolhatók. Az is közkeletű megállapítás, hogy az idegen képzők elsősorban a szókincs idegen elemein működnek (Aronoff 1976; Dressler–Ladányi 1998, 2000; Kiefer–Ladányi 2000b). Ezzel szemben a 20. század 30-as éveiben a latin eredetű képzőkről született magyar tanulmányok szerzői (összefoglalja: Fludorovits 1937,¹³ lásd még

⁹ Mivel azonban a természetes morfológia felfogásában a produktív szabályok potenciális szavakat hoznak létre, amelyek nem feltétlenül aktualizálódnak a nyelvhasználatban, a megállapított szóképzési szabályoknak megfelelően létrehozott konstruált példákat sem célszerű kizárni a vizsgálatból.

¹⁰ Magyar grammatika (Keszler [szerk.] 2000) és Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia (Kiefer [szerk.] 2000).

¹¹ Keszler 2000, illetve Kiefer–Ladányi 2000b.

¹² A vizsgált toldalékok mindegyike előfordul viszont Mártonfinál „Az idegen szavak tipikus végződésai mint toldalékfajták” című fejezetben (Mártonfi 2007: 132–140), aki egy Laczkó–Mártonfi (2004) alapján kialakított szótári korpuszon vizsgálja az idegen végződéseket és előfordulásukat, nem foglalva állást sem a végzések státusáról, sem esetleges produktivitásáról.

¹³ Köszönöm C. Vladár Zsuzsának a hasznos információkat a latin eredetű képzett szavakkal kapcsolatban, illetve azt is, hogy Fludorovits munkájára felhívta a figyelmemet.

Gyalmos 1933 írását is) csak azokat a képzőket tekintették latin eredetű magyar képzőknek, amelyek a szókincs magyar elemeiből is hoznak létre új szavakat.¹⁴ Erre a kérdésre a továbbiakban még visszatérünk.

A vizsgált képzők közös tulajdonsága, hogy azokban az esetekben, amikor az alapszónak tőváltozata(i) van(nak), a kötött tőhöz járulnak (pl. *Lakitelek* – *lakitelk-izmus*, *forgalom* – *forgalm-ista*). Emellett magánhangzó-rövidülést, magánhangzótörlést vagy egy végződés törlését olyan esetekben is kiváltják, amikor a magyarban az alapszónak eredeti toldalékokkal nincs meg a megfelelő tőváltozata,¹⁵ például *Vatikán* – *vatikan-ista*, de *vatikán-os*, *Vasgárda* – *vasgárd-izmus*, de *vasgárdá-s*, *herbatea* – *herbate-ista*, de *herbateá-s*, *banális* – *banal-itás*, de *banális-ság*, *folklor* – *folklor-ista*, de *folklor-os*. A tő megváltozása csak a legújabb derivátumok egy részénél nem lép fel (pl. *oportó-ista* < *oportó* [borfajta], *éjszaka-ista*¹⁶ < *éjszaka*), de többnyire akkor is alternatív megoldásként (pl. *iszlám-ista* és *iszlám-ista*¹⁷ < *iszlám*, *torgyan-izmus* és *torgyán-izmus* < *Torgyán* [a. m. politikai élet szereplője], *tarantin-izmus* és *tarantinó-izmus* < *Tarantino* [a magyarban a filmrendező nevét hosszú ó-val ejtik]).

4.1. -(á)rium

Az -árium-ot a fentiekben idézett 30-as évekbeli szakirodalom és Bartha (1958) sem sorolja fel az idegen eredetű magyar képzők között, mivel magyar szavakon ez a képző a korábbiakban nem fordult elő. Az MNSZ-ből gyűjtött példák¹⁸ zöme sem neologizmus, hanem ismert latin eredetű jövevényszó,¹⁹ például: *terrárium*, *akvárium*, *honorárium*, *kalendárium*, *centenárium*, *szeminárium*. Ezek a szavak különféle egyedi jelentésekben rögzültek a magyarban, így ezeknek az alapján az -árium végződésű latin eredetű szavakra nem tudunk általánosítható,

¹⁴ A latin eredetű főnévképzők listáján Gyalmosnál (1933), illetve Barthánál (1958) a következők szerepelnek: -ista, -izmus, -tórium (-órium), -ia (-cia, -ánia, -ónia).

¹⁵ Ezt a példákban a magyar -(a/o/e/ö)s, illetve -ság/-ség képzős derivátumokkal illusztráljuk.

¹⁶ Valószínűleg ebben az is szerepet játszik, hogy ezekben az esetekben a csonkult tövet tartalmazó derivátum nehezen felismerhetővé (*oport-ista) vagy más alapszóval összecszerélhetővé (*éjszak-ista < ?észak, ?éjszaka) tenné az alapszót.

¹⁷ A magánhangzó-rövidüléssel formákat a magyar helyesírási szabályzat időnként a tényleges nyelvhasználat ellenében is preferálja (Laczkó Krisztina szíves szóbeli közlése).

¹⁸ Az MNSZ két alkorpuszából gyűjtött mintegy 130–140 nem szótározott -árium-os szó között mindössze 8–10 neologizmus szerepel, ezek zöme idegen nyelvekből került be a magyarba. Magyar alapszóval csak néhány neologizmus fordul elő.

¹⁹ Ezek különösen összetéti utótagként fordulnak elő nagy számban, pl. a *szeminárium* utótaggal: *adó*-, *bank*-, *diák*-, *csoport*-, *csúcs*-, *drama*-, *hittan*-, *holocaust*-, *iszlám*-, *pap*-, *párt*-, *kontakt*- stb. *szeminárium*.

szisztematikus közös jelentést megállapítani. A latin eredetű jövevényszavaknak azonban van egy jól körülhatárolható csoportja, amelyekben az *-árium* végű szavak jelentése állandó, 'vmiknek a helye, ill. gyűjteménye' jelentésű. Ide tartozik a latin *lectionárium* (a korpuszban így, vagyis latin–magyar vegyes helyesírással) 'olvasmánygyűjtemény', a latinból átvett hagyományos *evangeliárium* 'evangéliumos könyv, liturgikus kódex', *legendárium* 'legendagyűjtemény', *vokabulárium* 'szógyűjtemény, szószedet'. Ebben a csoportban bizonyos esetekben – a gyűjtemény jellegéből adódóan – az *-árium* végű szó jelentése 'intézményesült hely' is lehet. Jó példa erre a *lapidárium* 'kőtár' szó.

Az MNSZ-ben található neologizmusok nagy részét idegen nyelvekből, főként az angolból és a németből újabban átvett szavak alkotják: *szolárium*, *hélárium*, *biolárium*, *oceanárium*, *delfinárium*.²⁰

Az *-árium* képzős neologizmusok között csak néhány valóban új képzés fordul elő; ezeknek az alapszava magyar szó: *bronzárium* < *bronz*, *morzsárium* < *morzsa*, *nektárium* < *nektár*, *lekvárium* < *lekvár*. Ezekben a derivátumokban a képzőt *-árium* alakúnak tekinthetjük, ha töcsonkulást feltételezünk: *nekt-árium*, *lekv-árium*, illetve *morzs-árium*, vagy azt tételezhetjük, hogy a képző a magyar szavakkal nemcsak *-árium* (*bronz-árium*), hanem *-ium* (*nektár-ium*, *lekvár-ium*) és *-rium* (*morzsá-rium*) alakban is előfordulhat.

Az MNSZ-ben szereplő új, magyar alapszóból létrehozott fenti példákban az *-árium* jelentése állandónak és szisztematikusnak mondható: ez az 'intézményesült hely' jelentést adja a vele létrehozott derivátumoknak. Az 'intézményesült hely' jelentés az *-árium* végződést tartalmazó tradicionális latin jövevényszavak egy részének fentebb említett '(intézményesült) hely' jelentése alapján alakulhatott ki. A fentiekben felsorolt új képzett szavak (a *-da/-de* képzősökhöz hasonlóan, vö. Ladányi 2007: 132–142, 2008: 371–382) szolgáltatóhelyet vagy elárúsítóhelyet neveznek meg. Ugyanakkor az *-árium* állandó jelentése ellenére a derivátumok jelentése a legtöbb esetben nem átlátható. (Például a *bronzárium* intézményesült helyet nevez meg, a *szolárium* magyar megnevezése, de jelentése csak a napoztatott bőr bronz(barna) színén át kapcsolódik a *bronz* alapszóhoz. A *nektár* vagy a *morzsa* ugyancsak áttételesen utal arra, hogy jó minőségű italok [a *nektár* 'az istenek itala' → 'mennyei ital' → 'mennyei ízű ital' → 'jó minőségű ital' alapján], illetve kenyérfélék [vö. a *kenyérmorzsa* összetétellel] lehetnek az ajánlott árúk.

²⁰ A *szolárium* és az *oceanárium* a Google tanúsága szerint megvan az angolban (*solarium*, *oceanarium*) és néhány más európai nyelvben; a *biolárium* ugyancsak kimutatható az angolban (*biolarium*), a *hélárium* és a *delfinárium* a németben (*Helarium*, *Delfinarium*). Azt, hogy ezek az új szavak nem magyar képzések, hanem átvételek, az is mutatja, hogy alapszavuk/tövéük a magyarban nem mindig van meg (pl. a *szolárium* vagy a *hélárium* esetében).

A *lekvárium* jelentése kiszámíthatóbb, de értelmezéséhez szintén világismeretre van szükségünk: tudnunk kell, hogy a lekvárféléket nem gyűjteményként tárolják egy bizonyos helyen, hanem eladásra szánják.)

A fenti példák, különösen a *lekvárium* példa alapján felmerül, hogy ha a képzésmód termékeny lenne, a képzés lehetséges alapszavai – a *-da/-de* képzősökhöz hasonlóan (vö. Ladányi 2007: 132–142, 2008: 371–382) – az áru-, étel- és italnevek lehetnének. A korpuszban azonban sem az idegen eredetű, sem a magyar alapszavakkal nem fordulnak elő sem **szendvics-árium* < *szendvics*, **likőr-árium* < *likőr*, **hotdog-árium* < *hotdog*, sem **hus-árium* < *hús*, **kenyer-árium* < *kenyér*, **ital-árium* < *ital* típusú képzett szavak. Noha ezeket a nem létező szavakat a magyar anyanyelvű beszélők a létező *-árium* képzős szavak alapján feltehetően megértenék, valószínűleg vicces, egyéni leleményeknek tartanák őket.

A képzésben nagy szerepet játszanak az egyedi minták, az ún. felszíni analógia. Az új képzett szavak egy része a korábban kölcsönzött *szolárium* jelentését variálja, és alakilag is annak egyedi mintáját követi, például *hélárium*, *bronzárium*, *biolárium*.²¹ A *hélárium* és a *biolárium* szónak a magyarban nincs közszőként elfogadott alapszava, mivel a *bio-* csak prefixumjellegű elemként, *Héliosz* pedig csak a napisten nevéként van meg a magyarban, közszőként nem fordul elő. A *biolárium* szó esetében a *szolárium* alakjának analógiás követését a *biológia* és/vagy a *szolárium* újraelemzése (reanalysis) is támogathatja: *bio+lógia* > *biol+ógia*, illetve *szol(ár)+árium* > *szo+lárium*). A néhány magyar alapszót tartalmazó példa esetében is feltűnő, hogy ezek közül kettő (*lekvár*, *nektár*) eleve *-ár*-ra végződik, tehát részleges egyezést mutat, és így analógiás kapcsolatba léphet az *-árium*-ot tartalmazó szavakkal.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy annak ellenére, hogy szórványosan előfordulnak ezzel a képzővel új derivátumok, még magyar alapszavakkal is, a természetes morfológiát is jellemző szabályelvű felfogás szerint ezzel a képzésmóddal kapcsolatban termékenységről egyelőre nem beszélhetünk. A *-árium* képző szisztematikus jelentése a jövőben elvileg megalapozhatná szabályossá, majd termékennyé válását, de erről jelenleg nincs szó: az *-árium* képző mai használata egyelőre a játékos, egyedi képzések közé tartozik (akárcsak a *-da/-de* képzővel történő jóval kiterjedtebb képzés – vö. Ladányi 2007: 132–142, 2008: 371–382).

Hozzá kell tennünk ugyanakkor azt is, hogy egy nem szabály-, hanem analógiás séma alapú elmélet ezt a kérdést másképpen oldaná meg, mivel ez utóbbi felfogás a szóalkotás szabályszerű és kevésbé szabályszerű mechanizmusait

²¹ Hasonlóképpen egyedi mintakövetésre utal az MNSZ-ből származó *summa summárium*, illetve *szumma szummárium* kifejezés is (a konvencionális *summa summárum* kifejezés helyett).

a szabályalapú elméletektől eltérően egységesen kezeli: mindenhol sémákkal dolgozik, csak a sémák erőssége között tesz különbséget. Így egy sémaalapú elméletben az *-árium*-hoz – az állandó jelentés és a visszatérő forma alapján, ami az ezt tartalmazó derivátumok sajátja – egy gyenge analógiás sémát rendelhetnénk, és a szórványosan létrejövő derivátumok ennek a gyenge sémának az alapján kapnának magyarázatot.

4.2. *-ítás*

Az *-ítás* képző a hagyományos, idegen eredetű szókinszrétegben a latinból átvett (többnyire a megfelelő latin mellékevekkel párhuzamba állítható) főneveken fordul elő.²² A képző Kiefer–Ladányi (2000: 167–168) szerint idegen eredetű mellékevekből hoz létre főneveket, tisztán szófajváltó funkciója van.²³ A szerzők a képzővel kapcsolatban még a következő megállapításokat teszik: 1) az *-ítás* képző az idegen eredetű mellékevek közül nem működik az *-(iszt)ikus*, *-mán*, *-mer*, *-ózus* végű mellékeveken; 2) az *-is* végű mellékevek ezt a képzőt *-is* nélküli tövükhöz veszik fel, megrövidült tőmagánhangzóval.

Az MNSZ példái alapján a fenti megállapításokat a következőképpen pontosíthatjuk: 1) az *-ítás* képző a megadott végű mellékeveken is működik, pl. *misztikus* – *misztic-ítás*, *humán* – *human-ítás*, *polimer* – *polimer-ítás*, *porózus* – *poroz-ítás*. Az *-ítás* mind az *-is*, mind az *-us* szóvéget felváltja, emellett az *-ikus* szóvég esetében (az *-us* törlődése mellett) az *-ik* *-ic*-re változik, például *szinkronikus* – *szinkronic-ítás*, *rusztikus* – *rusztic-ítás*. 2) A tőmagánhangzó nemcsak a törlődő *-is* előtti tövekben rövidül (mint pl. *vizuális* – *vizual-ítás*, *individuális* – *individual-ítás*), hanem más esetekben is, pl. *objektív* – *objektiv-ítás*, *aktív* – *aktiv-ítás*, *urbánus* – *urban-ítás*, *morózus* – *moroz-ítás*.

Az *-ítás* képzővel történő 20. századi képzések lehetséges alapszavai a különböző idegen eredetű, főként a németből vagy német közvetítéssel a franciából

²² Az MNSZ két alkorpuszából gyűjtött anyag kb. 1200, az ÉrtSz.-ban nem szereplő *-ítás* végű szót tartalmaz. Ezek nagy része a hagyományos, latin eredetű jövevényszavakból és a velük alkotott összetételekből (pl. a *-mentalitás*, *-aktivitás*, *-kapacitás*, *-intenzitás*, *-stabilitás*, *-specialitás* utótaggal), illetve a németből, a franciából (általában német közvetítéssel) és az angolból újabban átvett és latinosan beillesztett szavakból tevődik ki. (Ezeket nagy számban illesztjük be például a tudományos szakszókinsz részeként. Ilyen átvett és beillesztett nyelvészeti szakszavak például a *velarítás*, a *szonoritás*, a *szinonimitás* is.) A magyarban nem beillesztett, hanem valódi, a magyarban meglévő vagy lehetséges alapszóból képzéssel létrejött *-ítás* képzős szó alig mutatható ki; ilyen lehet a korpuszban előforduló (az átvett *transzmedialitás* helyett használt) *transzmédium-ítás* példa.

²³ Az *-ítás* képző elvétele nemcsak melléknévi, hanem *-is* végű idegen eredetű főnévi töveken is előfordul, például *admirális* – *admiral-ítás*. Egy főnévből létrehozott elszigetelt és ezért kivételesnek számító új derivátum a korpuszban a *tabu-ítás* szó.

(vö. Magyar 1932) és az angoltól a magyarba került melléknevek. A melléknevekkel együtt azonban gyakran a nekik megfelelő főnevek is ezekből a nyelvekből kerültek át a magyarba, a létező latin eredetű szavak alakjához igazított formában. Ezek miatt a magyarba szintén latinositott formában bekerült idegen eredetű főnevek miatt a megfelelő *-ítás* képzős derivátumok nem jöhetnek létre (lexikai akadályozás, vö. Rainer 1988),²⁴ például: *bigott* – *bigottéria* (< fr./ném. *bigot(t)* – *Bigo(t)terie*) és nem **bigott-ítás*, *diszkrét* – *diszkrétció* (< fr./ném. *discret/diskret* – *Discretion*) és nem **diszkrét-ítás*, *impertinens* – *impertinencia* (< fr./ném. *impertinent* – *impertinence/Impertinenz*) és nem **impertinent-ítás*.

Az *-al* vagy *-bel* végű idegen mellékneveket a latinos *-alis* vagy *-bilis*, az *-ique/-isch/-ic* végű idegen mellékneveket a latinos *-ikus* végződéssel illesztjük be a magyarba. Ilyenkor a forrásnyelvben is mindig létezik a melléknévnek megfelelő főnév (a franciában *-eté*, a németben *-ität*, az angolban *-ity* végződéssel). Ezek a főnevek a magyarba az *-ítás* segítségével a szókincs latinból kölcsönzött rétegéhez illesztve kerülnek be, az *-is* végződést felcserélve:²⁵ *banális* – *banal-ítás* (< fr./ném. *banal* – fr. *banalité*, ném. *Banalität*), *lojális* – *lojal-ítás* (< ném. *loyal* – *Loyalität*), *rentábilis* – *rentabil-ítás/rentabilitás* (< ném. *rentabel* – *Rentabilität*), *excentrikus* – *excentric-ítás* (< fr. *Excentrique*, ném. *exzentrisch* – fr. *Excentricité*, ném. *Exzentrizität*).

Általában is elmondhatjuk, hogy ha a melléknévnek megfelelő főnév (fr. *-eté*, ném. *-ität*, ang. *-ity*) az átadó nyelvben megvan, akkor a(z átvett) főnév (az átvett melléknév alakjától függetlenül) a magyarban az *-ítás*-t veszi fel (ez tehát nem feltétlenül a megfelelő beillesztett melléknevekből történő képzés, hanem a hasonló végződésű idegen főneveknek a latin *-ítás* képzős jövevényszavak mintájára történő beillesztése), pl.: *modern* – *modernitás*, *frivol* – *frivol-ítás*, *naiv* – *naiv-ítás*, *mobil* – *mobil-ítás*, *spontán* – *spontane-ítás*, (vö. pl. ném. *Modernität*, *Souveränität*, *Frivolität*, *Naivität*, *Spontaneität*). Ezek közül a példák közül a *spontaneitás* alakja különösen árulkodó: az *-ítás* előtt megjelenő *spontane*-tőalak is jól mutatja, hogy a *spontaneitás* főnév a magyarban nem a *spontán* melléknévből jött létre szóképzés segítségével, hanem a német *Spontaneität* latinosítva beillesztett változatáról van szó.²⁶ Előfordul az is, hogy a magyarban

²⁴ Ugyanakkor a lexikai akadályozás jelensége az eredeti magyar *-ság/-ség* képzőt, amely melléknevekből korlátozás nélkül hoz létre elvont főneveket, nem vagy kevésbé érinti: *bigott-ság*, *diszkrét-ség*, *impertinens-ség*.

²⁵ Az azonos tövű idegen szavak tipikus végződései között az *-is* és az *-ítás* Mártonfi (2007: 140) szerint is a leggyakoribb párok között szerepel.

²⁶ Maga a *spontaneitás* is szolgálhat egyedi mintául (legalábbis ami az írásmódot illeti): a szokásos *homogenitás* mellett a korpuszban előfordul a *homogeneitás* alak is.

nincs meg az *-ítás* végű főnévnek megfelelő melléknévi alapszó, például *prior-ítás*, *fragil-ítás*, *deform-ítás*, ill. **prior(is)*, **fragil(is)*, **deform(is)* – ilyenkor is csak az idegen főnévi fő beillesztéséről lehet szó.

Olyan idegen melléknevekből, amelyeket nem *-is*, *-bilis* vagy *-ikus* végződéssel illesztünk be, és/vagy amelyek mellett az átdó nyelvben sem a magyar *-ítás*-nak megfelelő (fr. *-eté*, ném. *-itüt*, ang. *-ity*) végződésű főnevek szerepelnek, és ezek az illető nyelvekben nem is hozhatók létre, a magyarban nem az idegen eredetű *-ítás*, hanem a magyar *-ság/-ség* képzővel hozzuk létre a melléknévnék megfelelő főnevet, például: *elit* – **elit-ítás*, de *elit-ség*, *impozáns* – **impozant-ítás*, de *impozáns-ság*, *komplett* – **komplett-ítás*, de *komplett-ség*, *fitt* – **fitt-ítás*, de *fitt-ség*, *szingli* – **szingli(i)-ítás*, de *szingli-ség*.

Az *-ítás* képző magyar mellékneveken nem fordul elő, csak a szókincs idegen eredetű rétegében szerepel a fentebb említett korlátozásokkal. Amint láttuk, szerepe van viszont az idegen *-ité*, *-itüt*, *-ity* végű főnevek latinósított beillesztésében az eredetileg közvetlenül a latinból átvett *-ítás* végűek analógiájára.²⁷ Az *-ítás* képző ma főként az *-is* végződéssel latinos formában beillesztett melléknevekből képes derivátumokat létrehozni, illetve belőlük képzett főneveket beilleszteni. Hogy a viszonylag új *-ítás* végű neologizmusok esetében képzésről vagy csak a megfelelő angol főnevek beillesztéséről van-e szó, nehéz eldönteni, például *virtuális* – *virtual-ítás* (< ang. *virtual* – *virtuality*), *digitális* – *digital-ítás* (< ang. *digital* – *digitality*).

Mivel az *-ítás* képző az *-ité/-itüt/-ity* végű idegen főnevek beillesztésére szolgál, és – elsősorban az *-is* végződéssel latinósítva átvett idegen melléknevekből²⁸ – alkalmas főnevek létrehozására is a magyarban, ez a képző nagyon szűk körben és nagyon kis mértékben, de termékenynek tekinthető.

4.3. *-izmus*

Az *-izmus* képző szerepel a latin eredetű magyar főnévképzők listáján (Gyalmos 1933; Fludorovits 1937), mivel már a 17. századtól kezdve nemcsak latin, hanem magyar szavakon is előfordul (mint már említettük, a korábbiakban, a 30-as

²⁷ Gyalmos (1933) ezt a jelenséget nevezi „visszalatinosításnak”; Fludorovits (1937: 38) a latin szavak analógiájára keletkező szavakat „ál-latin vagy visszalatinosított jövevényszavak”-nak nevezi, és Tolnaira hivatkozva megadja a visszalatinosításra szolgáló elemek listáját, amelyen a német *-tüt* végű szavak beillesztésére szolgáló magyar *-tás* elem is szerepel. Ezt az elemet nem tekintik magyar képzőnek, mert magyar melléknevekből nem hoz létre főneveket. Az újabb *modern-ítás*, *frivol-ítás*, *naiv-ítás* stb. szavak alapján a vizsgált elemet *-ítás* alakúnak, és (igen csekély mértékű) termékenysége miatt képzőnek tekintjük.

²⁸ Ilyen melléknevek átvétele és beillesztése csekély számban ugyan, de lehetséges, lásd főként az angol *-al* végű mellékneveket (ilyenek a fentiekben példaként felhozott *digitális* és *virtuális* melléknevek is).

és 50-es évek között a magyar szakirodalomban ez volt a képzőként való besorolás feltétele). Ez a képző az évszázadok folyamán különböző jelentésekben jellegzetes szócsoporthoz járult:²⁹

1) 'Vmilyen nyelvi sajátság, nyelvjárás és annak követése'. Ebben a jelentésben a képző a 17. századtól a képző magyar alapszavakon, földrajzi és a népneveken is előfordul, például:³⁰ *Erdélyizmus* < *Erdély* (17. század), *Germanizmus* < *germán* (19. század) *szegedizmus* < *Szeged*, *budapestizmus* < *Budapest* (20. század). A képző lehetséges alapszavai ebben a jelentésben ma is a földrajzi és a népnevek.

2) 'Vmilyen tan, irány, elmélet, felfogás stb. és annak követése, valamilyen mozgalom'. A 30-as évek fentebb idézett szakirodalma a 18. századról szólva visszalatinosított francia/német „vendégszók” tömegéről beszél ebben a jelentésben (példaként említik többek között az *egoizmus*, *naturalizmus*, *liberalizmus*, *federalizmus* szavakat). A 19–20. században már vannak magyar képzések is ebben a jelentésben, részben idegen eredetű alapszavakból (pl. *banditizmus* < *bandita*), részben személynévi alapszavakból (pl. *apponyizmus* < *Apponyi*, *bethlenizmus* < *Bethlen*).

Az MNSZ-ből gyűjtött szóanyagból³¹ kiindulva azt látjuk, hogy előfordulnak az *-izmus*-sal alkotott neologizmusok a fenti két jelentésben is, kisebb részben az első ('vmilyen nyelvi sajátság, nyelvjárás és annak követése'), nagyobb részben a második jelentésben ('vmilyen tan, irány, elmélet, felfogás stb. és annak követése, valamilyen mozgalom'). Ez utóbbi jelentésben az *-izmus* képző tipikusan személynevekhez, ezen belül is családnevekhez járul; emellett alapszavakként előfordulnak olyan hely- vagy szervezetnevek is, amelyekhez egyfajta eszmeiség társul. Példák: *kádár-izmus* < *Kádár*, *horn-izmus* < *Horn*, *orbán-izmus* < *Orbán*, *döbrög-izmus* < *Döbrögi* (irodalmi alak), *hábetler-izmus* < *Hábetler* (irodalmi alak), *lakitelk-izmus* < *Lakitelek* (a rendszerváltás előkészítésének fontos helyszíne), *vasgárd-izmus* < *Vasgárda* (román sovíniszta mozgalom 1927 és a második világháború között).

A korpusz példáinak egy másik része egy – a második jelentésre épülő – új, harmadik jelentésben fordul elő, amelyet az alábbi szavak példáznak: *hord-izmus* < *horda*, *család-izmus* < *család*, *kutatóprogram-izmus* < *kutatóprogram*, *pógár-izmus* < *polgár* (a *pógár* a *polgár* szó ironizáló, nem standard ejtismódja),

²⁹ A tömör összefoglalás alapja Gyalmos 1933 és Bartha 1958.

³⁰ A 20. század előtti példák régies helyesírással szerepelnek.

³¹ Az MNSZ vizsgált két alkorpuszában mintegy 1600–1700 *-izmus* képzős szó szerepelt. Ezek zöme ismert idegen szó a magyarban; a példák között számos összetétel fordul elő, többek között a *-mechanizmus*, *-szocializmus*, *-kapitalizmus*, *-imperializmus*, *-liberalizmus*, *-rasszizmus*, *-nacionalizmus* stb. utótagokkal.

prol-izmus < *proli*. Ezekben a példákban a képző köznévhöz járul, a derivátumok jelentését pedig a következőképpen határozhatjuk meg: 'egyfajta mentalitás: valamilyen felfogáshoz vagy életformához való erős kötődés (ironikus konnotációval)'. Ez a jelentés a fenti második jelentés egyenes folytatása, az ironikus jelentéstartalom pedig abból adódik, hogy a követett felfogásbeli vagy életmódbeli minta nem egy nagy művész, tudós vagy ideológus elképzeléseihez kötődik, hanem a mindennapi élettel összefüggő olyan viselkedésmintákhoz, amelyekkel a nyelvhasználó nem akar azonosulni, ironikus távolságtartással kezel (*családizmus*, *kutatóprogramizmus*), vagy amelyeket kifejezetten negatívan értékel, egyben megmosolyog vagy kinevet (*pógárizmus*, *prolizmus*, *hordizmus*). Különösen jól mutatják ezt az ironikus hozzáállást azok a derivátumok, amelyeknek a kiejtése, illetve írásmódja a standardtól eltér (lásd a fenti *pógárizmus* változatot).

Az *-izmus* képző kiterjedt használatát mutatja az idegen szavak körében az a tény, hogy a nyelvhasználók gyakran használják olyan esetekben is, amikor elvileg létezik, tehát rendelkezésre állna egy hasonló jelentésű, de másfajta jellegzetesen idegen végződésű vagy képzővel ellátott szó: *-izmus* ~ *ia*: *iron-izmus* ~ *irón-ia*, *pártszimpat-izmus* ~ *pártszimpát-ia*; *-izmus* ~ *-ítás*: *produktív-izmus* ~ *produktív-ítás*, *special-izmus* ~ *special-ítás*. Ezek a példák azt mutatják, hogy az *-izmus* képzőre jellemző az a produktivásjegy, hogy képes felcserélni/ki-szorítani más, hasonló funkciójú idegen eredetű képzőket.

Emellett az *-izmus* képző a korpusz neologizmusában előfordul a magyar *-ság/-ség* képző, valamint az *-os-ság/-es-ség* és a *-z-ás/-z-és* képzőkombináció hatókörében is: *-izmus* ~ *-ság/-ség*: *baloldal-izmus* ~ *baloldali-ság* < *baloldali, többség-izmus* ~ *többségi-ség*³² < *többségi*; *-izmus* ~ *-os-ság/-es-ség*: *humor-izmus* ~ *humor-os-ság* < *humor*; *-izmus* ~ *-z-ás/-z-és*: *lobb-izmus* < *lobbi* ~ *lobbi-z-ás* < *lobbi-z(-ik)*, *brah-izmus* < *brahi* ~ *brahi-z-ás* < *brahi-z(-ik)*. Az *anti-...-izmus* típusú morfológiai szerkezetet pedig a korpusz példái szerint az *...-ellenesség* [morfológiai szerkezete: *ellen-es-ség*³³] típusú összetétellel egyenértékűen használják: *anti-komcs(i)-izmus* ~ *komcsi-ellenesség* < *komcsi*, *anti-párt-izmus* ~ *párt-ellenesség* < *párt*, *anti-kisebbség-izmus* ~ *kisebbség-ellenesség* < *kisebbség*.

A fenti példák mindegyikében érezni az ironikus konnotációt – ezekben az esetekben feltehetően ez a pluszjelentés adja a motivációt az *-izmus* képzős derivátumok használatára.³⁴

³² Az MNSZ-ben az *-izmus* olyan esetekben is előfordul, amikor a *-ság/-ség* képzős szó lexikalizálódott jelentésű, például *szultánizmus* 'szultánság'.

³³ Az *ellenesség* szerkezeti felbontásával az összefüggést szeretném érzékeltetni az *-izmus* ~ *-os-ság/-es-ség* típusú, a korábbiakban már említett megfeleléssel.

³⁴ A *humorizmus*, *lobbizmus*, *brahizmus* típusú példák, amelyeket első megközelítésben úgy

A korpuszból vett példák elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy az *-izmus* képzővel szisztematikus, nyitott osztályok tagjain, szabályokba foglalható módon és kiszámítható jelentéssel ma is jönnek létre új derivátumok, tehát ez a képző produktívnek tekinthető.

Az idegen képzőkkel kapcsolatos megállapítások összefoglalása kapcsán vissza fogunk térni arra a kérdésre, hogy mit jelent az ilyen típusú képzők produktivitásának szempontjából az, hogy más, idegen eredetű, illetőleg magyar eredetű képzőkkel rivalizál, illetve hogy bővíteni képes a hatókörét.

4.4. *-ista*

Az idegen képzőkre vonatkozó idézett szakirodalom szerint az *-ista* képző elterjedtnek számított már a magyarországi középkori latinban, illetve az egyházi latinban is. A 17. századtól, de nagy tömegben különösen a 18. században a franciából német közvetítéssel átvett *-ist* végű szavak a korábban közvetlenül a latinból átvett szavak alakját követve, „visszalatinosítva”, *-ista* [ejtsd: iszta] végződéssel kerültek be a magyarba (az eredeti hangállapotot tükrözik a következő szavak: *masiniszta, zsurnaliszta, stiliszta, statiszta, sovíniszta*).³⁵ Gyalmos (1933: 3) megfogalmazása szerint az *-ista* „magyar képzővé a XVII. században lett, s azóta szakadatlanul alkot új szavakat”.

A képző tipikusan főnévből hoz létre főneveket, illetve mellékneveket.³⁶ A vele létrehozott hagyományos szavak jelentései (Gyalmos 1933: 3–14 alapján):³⁷

értelmeztünk, hogy bennük az *-izmus* képző bizonyos képzőkombinációk helyett áll, igei alapú derivátumokként is felfoghatnánk, amelyekben vagy a (relatív) tő, vagy a képző csonkult alakban fordul elő, vagy ezek részben egybeesnek (amit a vastagítás jelez): *humor-izál* (ige) → *humor-izmus*, *humoriz-mus* vagy *humor-iz-mus*, *lobbi-z(-ik)* (ige) → *lobb-izmus*, *lobbiz-mus* vagy *lobb-iz-mus*, *brahi-z(-ik)* (ige) → *brah-izmus*, *brahiz-mus* vagy *brah-iz-mus*. Az *-izmus*-sal történő képzés viszont tipikusan nem igei alapú, ami az első értelmezést támasztja alá.

³⁵ Egyes *-ista* végű szavak esetében a szóalak jól mutatja, hogy azok nem szóképzéssel jöttek létre a megfelelő főnevekből, hanem átvételek, például *impresszionista* (< fr. *impressionist*; a magyarban a megfelelő főnév: *impresszió*), *racionalista* (< fr. *rationalist*; a magyarban a megfelelő főnév: *ráció*). Ezeket a szavakat melléknévi alapú képzés eredményeinek is tekinthetnénk a magyarban, mivel az *-ista* képző (az *-izmus* képzőhöz hasonlóan) nemcsak főnevekből, hanem melléknévekből is hoz létre főnevet, pl. *modern* – *modern-ista*, *reális* – *real-ista*. Ennek megfelelően: *racionális* → *racionalista*, *impresszionális* → *impresszionista*. Az *impresszionális* melléknév azonban csak a legfrissebb internetes forrásokban fordul elő – Google: 11 találat – tehát nem lehet a képzés alapszava.

³⁶ A melléknévi alapú képzéssel azonban ezúttal nem foglalkozunk.

³⁷ Az *-izmus* és az *-ista* képző jelentései részben párhuzamot mutatnak egymással, ennek következtében ezeknek a képzőknek az előfordulása is részben párhuzamos. Az azonos tövű idegen szavak tipikus végződésai között az *-izmus* és az *-ista* Mártonfi (2007: 140) szerint is a leggyakoribb párok között szerepel. Hasonló a helyzet az angol *-ism* és *-ist* képzővel is (vö. Marchand 1969: 306–310).

1) 'Vmilyen tan, felfogás, irány stb. hívé', például: *anarch-ista* < *anarchia*, *monarch-ista* < *monarchia*, *kossuth-ista* < *Kossuth*.

2) 'Vmivel foglalkozó, valamiben jártas' (zenész, énekes, színész, katona, (újság) író, szaktudós, hivatalnok, iparos, játékos, sportoló), például: *brács-ista* < *brácsa*, *dalárd-ista* < *dalárda*, *humor-ista* < *humor*, *novell-ista* < *novella*, *pentatlon-ista* < *pentatlon*.

3) 'Tanuló', például: *gimnaz-ista* < *gimnázium*, *kollég-ista* < *kollégium*.

4) 'Vmilyen közösség, társadalmi osztály, valamilyen testület, kör, társaság stb. tagja', például: *akadém-ista* < *akadémia*.

A két vizsgált alkorpuszban szereplő *-ista* képzős szavak közül³⁸ a neologizmusnak számítók egy része a fenti hagyományos jelentésekben fordul elő. Az 1) jelentésben ('vmilyen tan, felfogás, irány stb. hívé') előforduló derivátumok lehetséges alapszavai elsősorban a személynevek, illetve olyan intézmények vagy társadalmi jelenségek neve, amelyeknek az esetében a hozzájuk való tartozás valamilyen ideológiai elkötelezettséggel jár. Példák: *vatikan-ista* < *Vatikán*, *nagyimr-ista* < *Nagy Imre*, *peresztrojka-ista* < *peresztrojka*, *ludasmaty-ista* < *Ludas Matyi* (irodalmi hős, illetve vicclap neve).

A 2) jelentésben ('vmivel foglalkozó, valamiben jártas') szereplő derivátumok esetében a képzés lehetséges alapszavai olyan műfajokat, eszközöket, jelenségeket neveznek meg, amelyekkel a képzett szóban megnevezett személy rendszeres tevékenysége (esetleg munkája) vagy jártassága összefügg, például: *vizuálpróz-ista* < *vizuálpróza*, *kéjbord-ista* (így!) < *keyboard*, *kamer-ista* < *kamera*, *mikrofon-ista* < *mikrofon*, *folklor-ista* < *folklor*, *algebr-ista* < *algebra*.

A 3) jelentésben ('tanuló') előforduló derivátumok esetében a képzés lehetséges alapszavai a diákélet különböző szervezeti formáit nevezik meg: *gim-ista* < *gimi* (*gimnázium* becéző alakja), *kol-ista* < *koli* (*kollégium* becéző alakja), *szakközép-ista* < *szakközép* (*szakközépiskola* rövidített alakja), *tanfolyam-ista* < *tanfolyam*.

A 4) jelentésben ('vmilyen közösség, társadalmi osztály, valamilyen testület, kör, társaság stb. tagja') előforduló derivátumokkal kapcsolatban a képzés lehetséges alapszavainak meghatározása szemantikailag meglehetősen nehéz, mivel a képzés alapszava lehet olyan főnév is, amely valamilyen módon az érintett társadalmi szerveződés tevékenységével függ össze, például: *galer-ista* (*galeri*: a társaság/szerveződés típusa), *agykontroll-ista* < *agykontroll*, *origam-ista* < *origami* (az *agykontroll* és az *origami* az érintett társaság/szerveződés tagjainak tevékenységével összefüggő főnév: *agykontrollt végez*, *origamit készít*).

³⁸ Az MNSZ vizsgált alkorpuszaiban mintegy háromezer *-ista* képzős szó fordul elő; ezek nagy része ismert idegen szó a magyarban.

A negyedik jelentés egy speciális változatában (4/a) az alapszavak körét pontosan meg lehet határozni. Ez az az eset, amikor egy sportegyesület szurkolói/rajongói táborának körébe tartozik valaki. Ebben az esetben a derivátumok alapszava a szerveződés (főként sportegyesület, ezen belül elsősorban futballklub) neve, és a derivátumok e szerveződés szurkolóját/rajongóját nevezik meg, például: *ajax-ista* < *Ajax*, *frad-ista* < *Fradi* (magyar futballcsapat neve), *vasas-ista* < *Vasas* (magyar futballcsapat neve).

Új típusú használatot, illetve új jelentést is találunk a korpusz példái között. Ez az új jelentés a negyedik típus fentebb említett altípusára épül, a rajongói táborba való tartozásnak a kiterjesztésével:

5) 'Valaki, aki nagyon szeret valamit, rajong valamiért.' A korpusz neologizmusai között erre az új típusú használatra, illetve új jelentésre számos példa van. Ebben a jelentésben a képző mind idegen eredetű, mind magyar alapszavakból hoz létre új szavakat. Idegen eredetű szavakból: *hif-ista* < *hifi*, *scif-ista* < *sci-fi*, *hobb-ista* < *hobby*. Magyar (vagy a magyarban már elfogadott, idegen szónak nem számító) alapszavakkal, tréfás/ironikus jelentésárnyalatban: *csokolád-ista* < *csokoládé* / *cso-ista* < *cso-ki* (a *csokoládé* szó becézett változata), *divat-ista* < *divat*, *herbate-ista* < *herbatea*, *növény-ista* < *növény*, *vacs-ista* < *vacsi* (a *vacsora* szó becézett változata), *cig-ista* < *cigi* (a *cigaretta* szó becézett változata), *bul-ista* < *buli*, *moz-ista* < *mozi*, *oportó-ista* < *oportó* (borfajta), *éjszaka-ista* < *éjszaka*.

Az *-ista* képzővel kapcsolatban az MNSZ-ben – az *-izmus* képzőhöz hasonlóan – szintén találunk olyan használatokat, ahol a képző más idegen képzők vagy végződések helyébe lép: *dirig-ista* vs. *dirig-ens*, *homoszexuális-ista* vs. *homoszexuális-is*, *biológ-ista* vs. *biológ-us*, *kém-ista* vs. *kém-ikus*.

Vannak olyan esetek is, amikor az *-ista* képző (az eredetileg az ágenst/cselekvőt jelölő *-or/-er* végződést/képzőt kiegészítve vagy felcserélve) bizonyos értelemben a már nem felismerhető, funkcióatlan szóvég eredeti, forrásnyelvi funkcióját veszíti: *kurator-ista* ~ *kurátor*, *szpiker-ista*/*szpik-ista* ~ *szpiker*.

Az *-ista* az MNSZ anyagának tanúsága szerint a magyar *-(a/o/e/ö)s* melléknév-, illetve főnévképző (vö. Kiefer-Ladányi 2000b: 189–191) versenytársa is lehet: *hok-ista* ~ *hoki-s*, *államvédelm-ista* ~ *államvédelmi-s*, *fidesz-ista* ~ *fidesz-es*, *basszusgitar-ista* ~ *basszusgitar-os*, *tax-ista* ~ *taxi-s*. Emellett a *-z-ó-s/-z-ő-s*, illetve a *-l-ó-s/-l-ő-s* képzőkombinációkkal³⁹ egyenértékűen is felléphet: *tap-ista* ~ *tapi-z-ó-s* < *tapi-z(-ik)* (ige), *blog-ista*⁴⁰ ~ *blog-ol-ó-s*, *lejm-ista* ~ *lejm-ol-ós*

³⁹ Az igéből képzett *-ó/-ő* képzős particípiumok az *-(a/o/e/ö)s* képzővel kombinálódva a cselekvést mint állandó tulajdonságot jelenítik meg.

⁴⁰ Kugler Nóra példája.

< *lejm-ol* (ige).⁴¹ Az *anti-...-ista* morfológiai szerkezet pedig az *...ellen-es* utótagú összetételeknek felel meg: *ant-icsurk-ista* ~ *Csurka-ellen-es*, *anti-magyar-ista* ~ *magyar-ellen-es*, *anti-televiz-ista* ~ *televízió-ellen-es*, *antiauto-ista* ~ *autó-ellen-es*. Az *-ista* képző használata ezekben az esetekben ironikus felhanggal jár.

5. Az idegen képzők produktivitásának fokozatai és a produktivitás kritériumai

Az elemzett négy idegen eredetű képző kapcsán kimutattuk, hogy közülük az *-árium* képző mai használata az egyedi képzések közé tartozik, nem foglalható szabályba, és ezért ez a képzésmód nem tekinthető termékenynek sem – annak ellenére, hogy a vele alkotott derivátumok egy csoportjára meghatározható egyfajta szisztematikus jelentés ('intézményesült hely'), és ebben a jelentésben szórványosan előfordulnak a képzővel új derivátumok is. Az *-ítás* képző csak a szókincs idegen eredetű rétegében fordul elő a magyarban, de szerepet játszik az idegen *-ité*, *-itát*, *-ity* végű főnevek latinosított beillesztésében, valamint alkalmas arra, hogy idegen melléknevek egy csoportjából főneveket hozzon létre (bár – mint a korábbiakban jeleztük – nehéz eldönteni, hogy bizonyos szavakban beillesztő- vagy „valódi” képzőként szerepel-e), ezért ezt a képzőt termékenynek tartjuk, de esetében mindenképpen csak kismértékű produktivitásról beszélhetünk. Ami az *-izmus* és az *-ista* képzőt illeti, mindkét képző esetében jól meghatározhatók a velük szabályosan létrehozható derivátumok alapszavainak nyitott osztályai, és kiszámítható a derivátumok jelentése is. Ezek alapján az *-izmus* és az *-ista* képzőt produktívnak tekintjük. Mind az *-izmus*, mind az *-ista* képzővel jönnek létre új szavak nemcsak idegen eredetű, hanem magyar alapszavakból is. Ezekben az esetekben a derivátumok jelentéséhez általában ironikus konnotáció társul – feltehetően ez a plusz jelentés adja a motivációt az idegen képzők magyar alapszavakkal történő használatára.

A 2.2. részben a produktivitás fokozatai kapcsán már kitértünk arra, hogy az idegen képzők esetében, amelyek főként a szókincs idegen elemein működnek, a produktivitás mértékének meghatározásakor elsősorban két kritériumot szokás tekintetbe venni: 1) az idegen szavak derivációs beillesztésének képességét, valamint 2) a működési képességet a rendszerbe illeszkedő idegen szavakon (vö. Dressler–Ladányi 1998: 45–46, 2000: 131–132). Ez a két kritérium jól alkalmazható azokra az idegen képzőkre, amelyek csak a szókincs idegen rétegébe tartozó szavakkal társulnak, így például az *-ítás* képzőre is. Láttuk azonban, hogy

⁴¹ Bár magának a *blogol* és a *lejmol* igeinek idegen eredetű a töve (ang. *blog* [< *weblog*], ném. *lejm* 'könnyű, biztos'), de mindkettő magyar ige-képzővel vált a magyar szókincs részévé.

a produktívnak tekintett három idegen képző közül kettő, az *-izmus* és az *-ista* szisztematikusan társul magyar szavak meghatározott csoportjaihoz is. Így ezek esetében a fenti két kritérium nyilván nem elegendő a produktivitás mértékének megállapítására.

A 2.2. részben azt is jeleztük, hogy ha az idegen képzőkre vonatkoztatjuk a magyar képzőkre alkalmazott produktivitási kritériumokat, akkor ebben az esetben ezek a kritériumok a magyar képzőkre megadott sorrendben nem jelezhetik megfelelően a produktivitás egyre csökkenő fokozatait, hiszen az idegen képzők esetében nem az idegen szavak beillesztése, illetve az idegen szókincs elemein történő működés okozhatja a legnagyobb nehézséget. Ezért az idegen képzőkkel kapcsolatban a produktivitás fokozatainak kritériumrendszerét felül kell vizsgálnunk, mégpedig az eredeti alapvetés szellemében: minél nagyobb nehézséget képes leküzdeni egy képzésmód, annál produktívabbnak tekinthető.

A fentiek alapján az idegen képzők produktivitási mértékének megállapítására a következő produktivitási kritériumokat javasoljuk.

1) A legproduktívabbnak – az eredeti képzőkhöz hasonlóan – azt a képzésmódot tekinthetjük, amely működik rövidítéseken és betűszavakon, mert ezek morfológián kívüli módokon jönnek létre, és mint ilyenek, elűtnek a rendszertől (vö. Dressler–Ladányi 1998: 42, 2000: 122), például: *stb.-izmus*, *fidesz-ista*.

2) Kevésbé produktívnak tekinthetjük azt a képzésmódot, amely rövidítéseken és betűszavakon ugyan nem alkalmazható, de rivalizál magyar képzésmódokkal, mivel ez azt jelenti, hogy a képző a saját hatókörét úgy bővíti, hogy behatol egy magyar képző hatókörébe. A vizsgált képzők között nem volt olyan, amely a produktitásnak csak ezt a fokát mutatta volna fel, hiszen mind az *-izmus*, mind az *-ista* alkalmazható rövidítéseken és betűszavakon is, de a magyar képzők hatókörébe való behatolás mindkettőre jellemző, például: *többség-izmus* ~ *többségi-ség* < *többségi*, *tap-ista* ~ *tapi-zós*.

3) Úgy tűnik, a magyar képzők hatókörébe való behatolás csak akkor fordulhat elő, ha az idegen képző a saját szóképzési jelentésében működhet magyar alapszavakon is, például: *család-izmus* < *család*, *vacs-ista* < *vacsi* (a *vacsora* szó becézett változata).

4) Még alacsonyabb fokúnak tekinthetjük a termékenységet annak a képzésmódnak, amely nem működik magyar alapszavakon, de amelynek az esetében előfordul alosztályváltás az érintett képző javára más idegen képző kapcsán, vagy

5) előfordul versengés más idegen képzőkkel vagy tipikus idegen végződésekkel.

A vizsgált képzők között nem volt olyan, amely a produktivitásnak csak a 4) és/vagy 5) fokát mutatta volna, de az idegen képzők közötti rivalizálás jelenségére jó példa a *special-izmus* ~ *special-ítás* (< *speciális*) vagy a *kém-ista* ~ *kém-ikus* (< *kémia*) pár.

6) Ennél is alacsonyabb mértékűnek tekinthetjük a produktivitását annak az idegen képzésmódnak, amely csak beillesztett idegen szavakon működik, például: *digital-ítás* < *digitális*; a képzés alapszava az ang. *digital* szó beillesztett formája (amennyiben a *digital-ítás* típus létrejöttét a m. *digitális* típusú szavakból kiinduló valódi képzésnek, és nem az ang. *digitality* típus beillesztésének tekintjük – vö. a 4.2.-vel).

7) A legalacsonyabb produktívásfoknak azt tekinthetjük, amikor az idegen képzésmód csak arra alkalmas, hogy segítségével idegen szavakat lehessen beilleszteni. Ha a *digitalitás* típust nem a *digitality* típus beillesztésének, hanem valódi képzésnek tekintjük, akkor az *-ítás* ennél magasabb fokú produktivitást mutat, de a m. *spontaneitás* < ném. *Spontaneität* (m. *spontán* vs. **spontane-*) jó példa arra, hogy vannak olyan esetek, amikor az *-ítás* csak beillesztőképzőként funkcionál.

A fenti szempontok szerint a termékenynek tekintett három idegen képző a produktívás mértéke tekintetében a következő jellemzőket mutatja fel:

	-ítás	-izmus	-ista
1) rövidítéseken, betűszavakon	–	+	+
2–3) rivalizálás magyar képzőkkel, előfordulás magyar alapszavakon	–	+	+
4–5) alosztályváltás v. versengés idegen képzőkkel	–	+	+
6) beillesztett idegen szavakon	?	+	+
7) idegen szavak beillesztése	+	+	+

Az idegen képzők esetében tehát a produktívás mértékének emelkedését jelenti, ha a) a képzésmód kiterjed az idegen szókincsrétegen belül (más idegen képzők hatókörébe hatolva), b) ha túlterjedve az idegen szókincsrétegen, magyar alapszavakon is alkalmazhatóvá válik, illetve c) ha az érintett idegen képző behatol a szemantikailag rokon magyar képző- vagy képzőkombináció hatókörébe is – mivel mindezekben az esetekben nagyobb nehézségeket leküzdvé működik, mint ha csak az idegen szókincsrétegen, illetve azon belül is csak a saját eredeti

hatókörében működne. Az az állítás, hogy magasabb a produktivitása azoknak az idegen képzőknek, amelyek magyar alapszavakon is működnek, összhangban van az 1930-as évek magyar szakirodalmának (vö. Gyalmos 1933; Fludorovits 1937) korábban már idézett felfogásával, amely szerint csak azokat a képzőket tekintették latin eredetű magyar képzőknek, amelyek a szókincs magyar elemeiből is hoztak létre új szavakat.

6. Hatókör, típusgyakoriság, analógia, produktivitás

A természetes morfológiai megközelítésmód a hatóköri korlátozásokat versengő képzők esetén az alapeseti (default) státusszal⁴² hozza összefüggésbe, de a default státuszt önmagában nem tekinti a nagyobb mértékű produktivitás jelének – vagyis a hatókör nagysága ebben a felfogásban nem tartozik a produktivitás mértékét meghatározó kritériumok közé.

Ha azonban – az idegen képzőkre vonatkozó fenti elgondolások szerint – a produktivitás mértékében szerepet játszik az, hogy túl tud-e terjedni egy képzésmód az eredeti használati közegén, akkor a produktivitás mértéke, illetve növekedése a hatókör mértékétől, illetőleg növekedésétől is függ, vagyis a természetes morfológia eredeti felfogásától eltérően a hatókör nagyságának is szerepe van a produktivitás mértékének alakulásában (hasonló eredményre vezetett a magyar *-ka/-ke* és *-cska/-cske* kicsinyítő képzők vizsgálata is,⁴³ a részleteket lásd Ladányi 2007: 153–182, 2008: 395–407).

A hatókör nagysága és a szóképzési szabályhoz tartozó típusok száma is összefügg egymással: minél nagyobb a hatókör, annál nagyobb a szóképzési szabály

⁴² Például a magyar kicsinyítőképzésben a *-cska/-cske* és a *-ka/-ke* rivális képzők. A *-cska/-cske* képzővel történő képzés, illetve maga a *-cska/-cske* képző az úgynevezett alapeset vagy default, míg a *-ka/-ke* képzőnek nincsen ilyen státusa, ami azt jelenti, hogy ez utóbbi képzőt csak bizonyos meghatározott feltételek fennállása esetén használhatjuk, míg az előbbire ilyen korlátozások általában nem vonatkoznak.

⁴³ A vizsgálat szerint a *-cska/-cske* képző a természetes morfológia kritériumrendszere szerint valóban produktívabb képzőnek bizonyult, mint a *-ka/-ke*, de az egyes kritériumok érvényesülését megfigyelve azt tapasztaltuk, hogy mindössze egyetlen olyan tiszta eset volt, amikor a két képző közötti produktíviságbeli különbség csak az adott kritériummal függött össze, és nem befolyásolták hatóköri különbségek. Ez az eset a kicsinyítő képzésen belüli alosztályváltás, amely mindig a *-cska/-cske* képző javára történik (pl. *nagynéni-ke* > *nagynéni-cske*, de *kapá-cska* > **kapá-ka*). Emellett a *-cska/-cske* képzőnek a *-ka/-ke* képzővel szemben egyértelműbb az idegen szavakon, a betűszókon és a rövidítéseken való működése is, mivel ezekben az esetekben a *-ka/-ke* képzővel kapcsolatban fonológiai korlátozások lépnek fel. Ez utóbbi megállapításból nézetünk szerint az a következtetés vonható le, hogy a hatókör nagyságának (és ebből következően az alapeseti státuszának) – a természetes morfológia eredeti elképzelésével szemben – mégiscsak van köze a produktivitás nagyobb mértékéhez, mivel az egyes kritériumok érvényesülésének lehetőségét a hatókör nagysága is befolyásolja.

által érintett típusok száma is. Ebből az is következik, hogy a nagyobb hatókör mellett a magasabb típusgyakoriság is jelezheti a produktivitás nagyobb fokát. Különösen fontos lehet ez versengő képzők produktivitásának összehasonlításakor.⁴⁴

Mind maguk a szóalkotási szabályok, mind a szabályok termékenysége változik az időben. A kiépülőfélben lévő új mintázatok esetében a képzés alapját kezdetben nem produktív szabályok, hanem egyedi minták analógiás követése adja. A vizsgált idegen eredetű képzők közül jelenleg ez jellemzi pl. az *-árium* képzőt. Bizonyos esetekben megindul az analógiás folyamatokkal létrejött derivátumok számának növekedése, azaz megnövekszik a típusgyakoriság. A képzett alakok számának felszaporodása jellemzi például jelenleg az *-árium* képzővel rokon jelentésű magyar *-da/-de* főnévképzőt, amelynek esetében a derivátumok egyelőre inkább különböző típusú analógiás folyamatok, semmint pontosan megragadható szabályos mintázatok alapján jönnek létre, de az igei alapú képzésben a főnévi alapúhoz képest már sokkal előrehaladottnak tűnik a képzés szabályossá és egyben produktívvá válása (a részleteket lásd Ladányi 2007: 132–142, 2008: 371–382). Feltételezésünk szerint az új produktív szabályok kialakulásában az analógiás folyamatokkal létrejött típusok számának növekedése, azaz a típusgyakoriság változása általában is fontos szerepet játszik. Ezért – Bybee (2006 és 2007) alapján, a természetes nyelvelmélet felfogásától eltérően – elfogadjuk, hogy a típusgyakoriságnak (pontosabban az egyes egyedi minták követése révén létrejövő szavak felszaporodásának) is szerepe van a termékeny mintázatok kiépülésében, illetve fennmaradásában. Olyan kettős mechanizmust feltételezünk, amelyben a típusgyakoriság fogalma termékeny szabály esetében e szabályból mint potencialitásból vezethető le, hiszen a produktív szabályok azok az általános mechanizmusok, amelyeknek a (nem tudatos, automatikus) követésével új szavak jöhetnek létre – ez ugyanakkor nem zárja ki azt, hogy a típusgyakoriság is befolyásolja (segíti vagy nehezíti) bizonyos mintázatok szabályossá és produktívvá válását, illetve hozzájárul ahhoz, hogy a produktív mintázatok termékenysége fenn tudjon maradni.

⁴⁴ A kicsinyítő képzők esetében például a vizsgált két alkorpuszban a két képző típusgyakorisága igen jelentős mértékben tért el egymástól, mivel a *-cska/-cske* képzős derivátumok száma a típusokat tekintve 2000 fölött volt, míg a *-ka/-ke* képzős derivátumoké mindössze 40–50 címszóban merült ki, miközben a példánygyakoriság szintjén a különbség összehasonlíthatatlanul kisebb lehet, hiszen a szöveggösszefüggést is tartalmazó példák a *-cska/-cske* esetében 230, a *-ka/-ke* képző esetében 210 oldalt tesznek ki.

7. Az idegen képzőkkel történő főnévképzés vizsgált esetei: összefoglalás

Tanulmányunkban – a funkcionális szemléletű természetes morfológia elméleti keretének háttérén – a főnévképzés néhány vitatott produktivitású esetét vizsgáltuk meg az MNSZ két alkorpuszából gyűjtött nagyszámú példára támaszkodva. Ehhez szabályos képzési mintázatokat kerestünk, amelyek esetében a képzés nyitott osztály(ok) tagjain működve kiszámítható jelentésű derivátumokat hoz létre. A vizsgálatba bevont idegen eredetű képzők közül nem tarthatjuk termékenynek az *-árium* képzővel történő képzést, míg az *-ítás*, *-izmus* és *-ista* képzők – különböző mértékben, de – produktívnak tekinthetők.

Az idegen képzőkkel kapcsolatban megvizsgáltuk a természetes morfológiának a produktivitás fokozataival kapcsolatos kritériumrendszerét, illetve e kritériumrendszer alkalmazhatóságának sajátosságait, és ennek alapján módosítottunk a kritériumok jellegén és sorrendjén is. Emellett a produktív idegen képzők esetében arra az – eredeti természetes morfológiai keret felfogásától eltérő – következtetésre jutottunk, hogy a hatókör nagyságának és a típusgyakoriságnak is szerepe van a termékenység mértékének alakulásában, és ez a további következménnyel jár, hogy a típusgyakoriság mint mutató (a természetes morfológia kritériumaival kombinálva) felhasználható a produktivitás mértékének meghatározásában, különösen azokban az esetekben, amikor egy produktív szabály kiépüléséről vagy rivalizáló képzők produktivitásának összehasonlításáról van szó.

Irodalom

- Aronoff, Mark 1976. *Word formation in generative grammar*. Cambridge, MIT Press.
- Baayen, Harald 1989. *A corpus-based approach to morphological productivity (Statistical analysis and psycholinguistic interpretation)*. Doctoral Thesis. Amsterdam, Vrije Universiteit.
- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne 1999. *Usage-based models of language*. Stanford, CSLI Publications.
- D. Bartha, Katalin 1958. *A magyar szóképzés története*. (Magyar történeti szóalaktan II.) Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bauer, Laurie 1983. *English word-formation*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Bauer, Laurie 2001. *Morphological productivity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bauer, Laurie 2005. Productivity: theories. In: Pavol Štekauer – Rochelle Lieber (eds): *Handbook of word-formation*. Dordrecht, Springer, 315–334.
- Booij, Geert 1977. *Dutch morphology*. Dordrecht, Foris.
- Bybee, Joan L. 1988. Morphology as lexical organization. In: Michael Hammond – Michael Noonan (eds.): *Theoretical Morphology. Approaches in Modern Linguistics*. San Diego, Academic Press, 119–141.
- Bybee, Joan L. 2006. From usage to grammar: the mind's response to repetition. *Language* 82: 711–733.
- Bybee, Joan L. 2007. *Frequency of use and the organization of language*. Oxford, Oxford University Press.
- Croft, William – Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dressler, Wolfgang U. 1997. *On productivity and potentiality in inflectional morphology*. CLASNET Working Paper 7. Montreal, Univ. de Montréal.
- Dressler, Wolfgang U. 1999. What is natural in natural morphology (NM)? In: Eva Hajičová – Tomáš Hoskovec – Oldřich Leška – Petr Sgall – Zdena Skoumalová (eds.): *Prague Linguistic Circle papers*. Volume 3, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 135–144.
- Dressler et al. 1987. Dressler, W. U. – Mayerthaler, W. – Panagl, O. – Wurzel, W. U.: *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Dressler, Wolfgang U. – Ladányi, Mária 1998. On grammatical productivity of word formation rules (WFRs). *Wiener Linguistische Gazette* 62/63: 29–55.
- Dressler, Wolfgang U. – Mária Ladányi 2000. Productivity in word formation (WF): a morphological approach. *Acta Linguistica Hungarica* 47: 103–144.
- Fludorovits, Jolán. 1937. *A magyar nyelv latin jövevényszavai*. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. kötet, 12.e füzet.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- Gyalmos, János 1933. *Latin eredetű képzőink*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 31.) Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Gries, Stefan Th. – Anatol Stefanowitsch (eds.) 2006. *Corpora in Cognitive Linguistics. Corpus-based approaches to syntax and lexis*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Hopper, Paul J. 1998. Emergent Grammar. In: Michael Tomasello (ed.): *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure*. London, Lawrence Erlbaum Associates.
- Katamba, Francis 1993. *Morphology*. London, MacMillan.
- Keszler Borbála 2000. Szóképzés. In: Keszler (szerk.) 2000: 307–320.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000a. A szóképzés. In: Kiefer (szerk.) 2000: 137–164.
- Kiefer, Ferenc – Ladányi Mária 2000b. Morfoszintaktikailag semleges szóképzés. In: Kiefer (szerk.) 2000: 165–214.
- Laczko Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2008. Produktivitás és analógia a szóképzésben: a magyar főnévképzés néhány esete. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 349–430.
- Lieber, Rochelle – Baayen, Harald 1993. Verbal prefixes in Dutch: A study of lexical conceptual structure. Geert Booij – Jaap van Marle (eds): *Yearbook of morphology*. Dordrecht, Kluwert, 51–78.
- Magyar nemzeti szövegtár (MNSZ). <http://corpus.nytud.hu/mnsz>.
- Magyar, Zoltán 1932. *A magyarországi franciaság. Vie de mots Francais en Hongrie [Le Francais Magyarisé]*. Debrecen, Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata.

- Marchand, Hans 1969. *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. A Synchronic-Diachronic Approach*. Second, completely revised and enlarged edition. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Mártonfi, Attila 2007. *A magyar toldalék morfémák rendszere*. PhD-értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. Kézirat. http://martonfi.hu/phd/martonfi_attila_-_a_magyar_toldalekmorfemak_rendszere.pdf.
- Plag, Ingo 1999. *Morphological productivity: structural constraints in English derivation*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Plag, Ingo – Christiane Dalton-Puffer – Harald Baayen 1999. Morphological productivity across speech and writing. *English Language and Linguistics* 3: 209–228.
- Rainer, Franz 1988. Towards a theory of blocking: the case of Italian and German quality nouns. In: Geert Booij – Jaap van Marle (eds): *Yearbook of morphology*. Dordrecht, Foris.
- Schultink, Henk 1962. *De morfologische valentie van het ongelede adjectief in modern Nederlands*. den Haag, Van Goor Zonen.
- Spencer, Andrew 1991. *Morphological theory*. Oxford, Blackwell.
- Stefanowitsch, Anatol – Stefan Th. Gries (eds) 2006. *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 537–566.

MÁRTONFI ATTILA

A HELYESÍRÁS MINT SZABÁLYRENDSZER¹

1. Nyelv – írás – helyesírás

A **nyelv** az a fenomén, amely az embert az élővilág többi részétől elválasztja, így a nyelvhasználat képessége minden egészséges ember sajátja. A nyelvtudomány tehát elsősorban ezt a minden emberre egyaránt jellemző képességet, tudást kutatja. A nyelvről alkotott, ma általánosan elfogadott modell szerint a nyelv egyrészt szabályrendszerből, másrészt elemtárból (szókészlet, szóelemek) áll. E két fő komponens viszonyáról azonban jócskán megoszlanak a vélemények: hagyományosan élesen elkülönülő tartományokat volt szokás elképzelni, de a mai, főként kognitív (megismeréstudományi) megközelítés folyamatos átmenetet tételez a szabályelvű és az elemlekérésen alapuló processzusok között.

A nyelvi szabályok megítéléséről is változóban van a tudományos konszenzus. Korábban jóval inkább kemény, megszeghetetlen szabályokkal operáltak a nyelvleírások, ma egyre inkább, főként az optimalitáselméleti megközelítésnek köszönhetően a különböző mértékben áthágható megszorítások határozzák meg a nyelvről alkotott képünket – ezzel jól magyarázhatók a különféle ingadozások is.

Az mindazonáltal a különféle modellektől független tény, és számunkra most ez a legfontosabb, hogy a nyelv szabályai sosem a priori szabályok, hanem a) a nyelvész a nyelvhasználatot vizsgálva, modellálva ír le szabályokat; b) a beszélő az anyanyelv-elsajátítás folyamán a hallott beszédprodukciók nyomán alig tudatos módon építik fel elméjükben a saját anyanyelvi kompetenciájukat, benne a nyelv szabályaival.

A nyelvek egy részének esetében (ez a világ nyelveinek mintegy 10%-át teszi ki) az elsődleges létforma, a beszéltnyelviség mellett, rendszerint az államiság (és a pénz) létrejöttével többé-kevésbé együtt járva megjelenik az **írás**. Mint látható tehát, az írásbeliség egyáltalán nem tekinthető univerzálisnak, nem része a szoros értelemben vett nyelvnek. Elsajátítása az egyedfejlődés későbbi

¹ Eredetileg megjelent: *Cafe Babel* 20 (55): 63–71, 2011.

szakaszában zajlik, jóval tudatosabb tanulási folyamat során. Minthogy azonban az ember sokkal érzékenyebb a vizuális, mint az auditív ingerekre, ez a bevésődés igencsak szuggesztív, és az írásbeliség visszahat magára a nyelvre is – minél szélesebb körű az alfabetizmus, annál inkább.

Néhány példa erre a visszahatásra, egyúttal részben megelőlegezve a „nyelv – írás – helyesírás” sor harmadik fázisának hatásait is:

- a fizikai valójában igazából folytonosan változó akusztikai jelenség, a beszéd-folyamat szegmentált, diszkrét jelsorként való észlelése, a fonématudat kialakulása (vö. pl. a szótagíró japán nyelv beszélőinek szótagalapú kognícióját);

- a betűszók megjelenése (már a bibliai kortól jellemzi a betűíró nyelveket);

- a helyesírás szabályai (pl. a szóelemzés) által előírt írásképek megfelelő formák elterjedése a beszélt nyelvben (pl. egyfelől a *-ból/-ből* rag használata a *-bul/-biül* helyett, a *volt* igealak használata a *vót* helyett mára a szűk értelemben vett kiejtési sztenderd részét képezik, másfelől az *út-ján* típusú betűejtést egyértelműen stigmatizálnak tekinthetjük; az egyes nyelvi formák presztízisének alakulása azonban soha nem nyelvi, mindig társadalmi kérdés);

- az írott nyelvi normának megfelelő beszélt nyelvi norma elvárása (pl. a *-ba/-be* rag hol? kérdésre felelő használatának stigmatizációja bizonyos körökben, annak ellenére, hogy a beszélt köznyelvben ez a jóval elterjedtebb alak; az alárendelő mellékmondatos szerkesztés preferálásának elvárása – a mellérendelő mellékmondatos szerkesztéssel szemben – formálisabb beszédhelyzetekben).

Míg eleinte az írás nem volt más, mint a beszéd vizuális és egyben időtálló(bb) rögzítése, leképezése, idővel egyre inkább kialakult az írott nyelvnek a beszélt nyelvtől számos ponton eltérő (alapjaiban persze azonos), a nyelv magasabb szintjeire (alaktan, mondattan, stilisztika) egyaránt kiterjedő normarendszere. (Mondhatjuk, hogy a hangjelölő írás ezen folyamat eredményeképpen alakult fonémajelölő írássá, mintegy önálló, szekunder, „vizuális fonológiai komponens”-t növesztve a primer mellé.) Az írott és a beszélt nyelv közötti distinkció sok ponton egybevág a formális-informális nyelvváltozatok közötti különbségekkel, de létrejöttének inherens oka is van. Az írásbeliség esetén a) nincs mód a vevő részéről azonnali visszajelzésre, visszakérdezésre; ráadásul b) az írásbeliség nonverbális eszközzrendszere lényegesen szegényesebb a beszélt nyelvben rendelkezésre álló intonációnál, mimikánál, gesztusoknál stb.; továbbá c) az esetleges idő- és térbeli, valamint kulturális távolság révén sokkal kevesebb közös előismeret tételezhető – így a szükséges egyértelműséget nagyobb redundanciával,

illetve egyéb, speciális eszközökkel szükséges biztosítani.² (Ilyen szempontból az utóbbi évtizedekben megjelent digitális írásbeliség műfajai: SMS, e-mail, kommentelés stb. sok tekintetben inkább a beszéltnyelviség jegyeit mutatják – a gyakori félreértések, sértődések, valamint a változatos emotikonok használatának kényszere ugyanakkor rávilágítanak, hogy a leírt beszélt nyelv messze nem azonos a hagyományos írásbeliséggel, a szükséges funkciók betöltése speciális eszköztárat igényel, így az írott nyelvváltozatnak a beszélt nyelvváltozattól való alapvető eltérése szükségszerű.)

Az így-úgy kialakult írásbeliség – mint láttuk – nincs már híján az a priori szabályoknak, regulációja lényegesen tudatosabb a nyelvénél, mégis aránylag szabad kezdet ad az írott szövegek létrehozóinak – ezzel több teher hárul az olvasókra. Ezen a szinten lép túl az intézményesen szabályozott és valamilyen mértékben a társadalom részrendszerei által kikényszerített **helyesírás**. Részletesen kidolgozott helyesírása az írásbeliséggel rendelkező nyelvek közül is csupán egy töredéknek van. A helyesírás alapvetően az olvasó helyzetének könnyítésére irányul, legfőbb konkrét célja: az egységesség és az egyértelműség. Ez természetesen csökkenti a szövegalkotók szabadságát; elvi-eszmei síkon ugyanakkor ez csupán formális korlátozás, valójában a kifejezendő tartalmak minél pontosabb, szabatosabb kifejezésének nyújt nagyobb teret.

2. A magyar írásbeliség, illetve helyesírási kodifikáció fordulópontjai és intézményi háttere

A magyar írásbeliség esetében is megelőzi a kvázispontán alakulástörténet a tudatos kodifikáció időszakát. Ennek a korai, egészen a 19. század elejéig tartó, sok évszázados időszaknak a vázlatos történetét három, időben egymás után következő, társadalmi csoportok között feszülő, jellemzően vallási ellentétben alapuló **helyesírási „háború”** határozta meg.³

Az írásbeliség első tömegesebb korszakát a királyi kancelláriák gyakorlata határozta meg. Ebben az időszakban kezdtek el kísérletezni azzal, miként lehet

² Nyelv és írás kapcsolatáról, valamint írásméletről, grafematikáról bővebben lásd Nádasdy 2006: 907–931.

³ Ebben az időszakban még nem a szó mai jelentésében értve kodifikált írásbeliséget kell elképzelnünk, csupán tendenciákon alapuló írásszokást, amelyben még a hangjelölési szabályok is csak kiforróban vannak. Így a *helyesírás* terminus technicus ebben a passzusban a cikk egészétől eltérően tágabb jelentésű, tisztelve a magyar (helyes)írástörténet-írás hagyományai előtt. A magyar (helyes)írás történetét bemutató összefoglaló művek: Kniezsa 1959²; Korompay 2003: 101–105, 281–300, 579–595, 697–709, 781–788. Egyes korszakokat bemutató monográfiák: Kniezsa 1952; Fábán 1967; Szemere 1974.

magyar nyelven a nála lényegesen szűkebb hangkészletű latin nyelv ábécéjének segítségével írni. Erre a problematikára a **kancelláriai helyesírás** a mellékjeltelesen, többjegyű betűs választ adta (jó példa erre a *Thewrewk* [török] családnév mint reliktum). Ennek ellenpontjaként jelenik meg huszita hatásra az úgynevezett huszita bibliában, valamint egyes kódexekben fennmaradt **huszita helyesírás**. Ez Husz Jánosnak a – latin betűs szláv nyelvek többsége által máig követett – elve szerint egyjegyű, mellékjeles betűkkel oldotta meg a hiányzó hangok kérdését. – A „háború” eredményeként elvszerű keveredés jött létre: azaz a mássalhangzók jelölésében (*sz, ny; ll*) a kancelláriai, a magánhangzókéban (*ö; í, ű*) a huszita elv rögzült. (Ez a megállapítás csupán az elvekre igaz, a konkrét megvalósítás gyakran nem követi e két hagyományt).

A két rendszer elvszerű keveredése lényegében a reformációval és a könyvnyomtatással teljesedett be, eredményét ezért is nevezhetjük **protestáns helyesírásnak** (személyében Heltai Gáspárhoz köthető). Ahogy a reformációt az ellenreformáció, úgy követte a protestáns helyesírást a – leginkább Káldi Györgyhöz köthető – **katolikus helyesírás**. E két hagyomány legjelentősebb mértékben a [c], [cs] hangok jelölésében tért el egymástól. A protestáns gyakorlat az előbbit a *tz*, az utóbbit a *cz* [!], majd egyre inkább a *ts*, a katolikus az előbbit a *cz*, az utóbbit a *ch*, majd egyre inkább a *cs* többjegyű betűvel jelölte. – Az ellenreformáció sikeressége az írásbeliség későbbi állapotát is meghatározta (bár a *t* végű igék felszólító módjának jelölésében – *fűts* – szerepe volt a protestáns gyakorlatnak, miként bizonyos családnevek is hordozzák a mai helyesírásból kiszorult alakokat).

Az utolsó „háború” az előzővel némi időbeli átfedést mutató, már a felvilágosodás korára tehető híres **jottista-ipszilonista háború**. Ez látszólag a kiejtés, illetve a szóelemzés szerinti írásmód közti egyensúly megtalálásával kapcsolatos (a jottista *látja* ipszilonista megfelelője: *láttya*), amint ugyanakkor egy másik szó példa, a *tudja* : *tudgya* mutatja, valójában komoly nyelvelírési, tehát szaktudományos vita állt mögötte. A jottista Révai Miklós az épp a 18–19. század fordulóján szárba szökkenő történeti nyelvszemlélet talaján áll, míg az ipszilonista Verseggy Ferenc valójában prestrukturális elemzéssel szóelemváltozatnak tartja a *-gya* formát, amelyet az érintetlen *tő* után ír le. – Itt a korszak történeti szemléletmódjának lett perdöntő szerepe.

A szó szoros értelmében vett helyesírás legnagyobb hatású kodifikációját 1832-ben adta ki a mai MTA jogelődje, a Magyar Tudós Társaság *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai* címmel. Ez a mindössze 32 lapos mű eredményezte, hogy a magyar helyesírás mindmáig **akadémiai helyesírás**.

(Ezt megelőzően is születtek különféle normatív szándékú helyesírási kiadványok, a legelső fennmaradt ilyen Dévai Bíró Mátyás 1549-es *Orthographia Ungaricája*, hatásuk azonban elenyésző maradt.) Természetesen az akadémiai helyesírás az elmúlt 179 évben tetemesen változott, számos kiadást megért,⁴ de a magyar helyesírás alakulását két rövidebb időszaktól eltekintve az Akadémia tekintélye határozta meg.

Az első (és lényegesen fontosabb) ilyen korszak 1903 és 1922 között tartott. 1903-ban ugyanis Simonyi Zsigmond, megelőelve, hogy a korabeli írásszokáson alapuló reformjai elbuknak az Akadémia idősebb korú, nem nyelvész tagjain, Wlassics Gyula vallás- és oktatásügyi miniszterrel együttműködve az akadémiaiolt eltérő **iskolai helyesírást** vezetett be.⁵ Ennek – egyebek mellett – legfőbb újításai a *cz*-nek *c*-vel való felváltása, illetve az aposztrófok használatának jelentékeny visszaszorítása volt. – A párhuzamos reguláció két évtizede során felnőtt egy új akadémikusnemzedék, így Simonyi újításait – halála után – az akadémiai helyesírás is befogadta.

A párhuzamos helyesírások második korszaka 1929-ben kezdődött, és a második világháborút követő új világrend felállításával enyészett el. Ezt az akadémiai helyesírás számos ponton – a diákok számára öröndetes – alulszabályozott volta, fakultatív megoldásai, illetve a nagyobb terjedelmű helyesírási szótárak hiánya eredményezte, ezek ugyanis a nyomdai munkálatok során komoly nehézséget jelentettek. Ennek megoldására született Balassa Józseftől (aki egyébként Simonyit követte a *Magyar Nyelvőr* folyóirat szerkesztői posztján) a **nyomdai helyesírás**.⁶ Az ebben foglaltak szinte mindig megfelelnek az akadémiai kodifikációnak, csak annál szigorúbb előírással szolgálnak, presztízisokokból azonban a kisszámú eltérés is éles ellenvéleményeket szült az Akadémia oldaláról. – A kettősséget az ötvenes évek elején kialakuló monolitikus társadalmi rendszer megszüntette.

A magyar helyesírás állapotáért ma is a Magyar Tudományos Akadémia osztályközi bizottsága, a **Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság** (korábban:

⁴ Az 1832-es ősváltozatot követő jelentősebb rekodifikációk: *A magyar helyesírás elvei és szabályai*, 1879; *A magyar helyesírás szabályai*, 1922; *A magyar helyesírás szabályai*, 10. kiadás, 1954; *A magyar helyesírás szabályai*, 11. kiadás, 1984. Látható tehát, hogy a közközben forgó kiadásszámozás nem 1832-höz kapcsolódik, ráadásul az 1922-től érvényes kiadások közül az 1–8.-ban nem található érdemi változás, az 1950-ben kiadott 9. kiadás pedig formailag új, tartalmilag lényegében változatlan a korábbiakhoz képest.

⁵ Simonyi Zsigmond: *Az új helyesírás [...] szövege és magyarázata bővített szójegyzékkel*. Nyelvészeti Füzetek 5. Athenaeum, Budapest, 1903.

⁶ Balassa József (szerk.): *A egységes magyar helyesírás szótára és szabályai*. A Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre, Budapest, 1929.

Helyesírási Bizottság) felel. Tagjai egyrészt nyelvészek, másrészt az akadémiai osztályok küldöttei, harmadrészt – a közelmúltig – az egyéb, nem akadémiai területekkel kapcsolatot biztosító úgynevezett állandó meghívottak. A helyesírás tehát nem állami törvény, hanem akadémiai ajánlás, amelynek nincs kötelező érvénye, pusztán igen magas presztízse. Ez az – esetlegesen túlzottan nagy – presztízis nyilvánul meg akkor is, amikor az élet különféle színterein a vitapartnerek – gyakran érdemi érvek helyett – egymás helyesírási hibáira való utalással próbálják ellenfelüket diszkreditálni.

Más országokban különféle intézményi hátterekkel találkozni: az akadémiai és a törvényi modell mellett előfordul a kiadói helyesírás (pl. a német Duden).⁷ Hogy hol melyik működik, azt a hagyományon kívül komolyan befolyásolja az adott nyelv elterjedésének államhatárokhöz való viszonya. (Nem célszerű például állami helyesírást bevezetni olyan esetben, amelyben egy nyelvet több önálló államban is használnak – feltéve, hogy nem épp a nyelvváltozatok divergens változtatása az adott hatalom célja.)

3. A magyar helyesírás alapvető jellemzői

A magyar helyesírás rendszerét különféle módokon, különféle mélységben lehet bemutatni. E helyt még csak teljes körű vázlatra sincs lehetőség.⁸ Mód van azonban egy rendszerelméleti megközelítésű áttekintésre.

A magyar helyesírás szabályozása a hagyományos nyelvelírás szintjeinek nagyjából megfelelő részrendszerekből épül fel. Minden ilyen részrendszer három pilléren nyugszik:

1. Az első és legfontosabb a rendszeralkotó elv, ez biztosítja a **rendszer-szerűséget**. Ha nem a rendszerszerű esetek alkotnák a szabályozandó jelenségek túlnyomó többségét, akkor a szabályozás egészének nem lenne értelme – a részrendszerek általában ennek az elvárásnak meg is felelnek. (Ugyanakkor például a rövidítések és a mozaikszók körében a szabályozás betűjének teljességgel megfelelő esetek valószínűleg kisebbségben vannak, a szabályozás inkább ajánlott irányelveket fogalmaz meg, amelyeknek a rövidítések és a mozaikszók tekintélyes hányada csak korlátozott mértékben felel meg.) – Ez az elv manifesztálódik a legelemzettebb részrendszerben (a hangjelölés szabályozásában) a kiejtés szerinti és a szóelemző írásmód „fonematikus írásmód”-nak is nevezett együtteseként.

⁷ Az európai helyesírások státuszáról bővebben lásd Balázs–Dede (szerk.) 2009.

⁸ A mai magyar helyesírási rendszer általános és részletes bemutatása és elemzése: Laczkó–Mártonfi 2004; Laczkó–Mártonfi 2008.

2. Bizonyos konkrét esetek (főként szavak) kodifikált írásmódja eltér a szabályrendszertől, és nem a szabálykövető, hanem a megszokott módon írandók. Ilyenkor tehát a szabálytól való eltérés oka a **hagyomány**.⁹ A hagyomány – értelemszerűen – egyes szavaknak, szóalakoknak csupán egyedileg meghatározhatóan kivételes írását jelenti, de létezik **rendszerszerű hagyomány** is. Mit is jelent ez az ellentmondásos elnevezés? A rendszerszerűen hagyományos/kivételes esetek szemben állnak az adott részrendszer alapvető szabályozó elveivel, ugyanakkor nem társtalanok, hanem egy alszabály determinálja őket. A rendszerszerű hagyomány legszemléletesebb példája a különírás és egybeírás részrendszerén belül a minőség-, illetve mennyiségjelzős alakulatok körében található. Az anyagnévi jelzős kapcsolatoknak, a színárnyalatneveknek, a továbbképzett alaptagú számnévi jelzős alakulatoknak, valamint a folyamatos melléknévi igenévi jelzős kapcsolatok bizonyos eseteinek az írásszabálya azon alapul, hogy ha mind a jelző, mind a jelzett szó egyszerű szó, az alakulat egésze is egybeírandó, ha bármelyikük összetett szó, akkor viszont külön. (Jelentésváltozás nélküli minőségjelzős alakulatként a meghatározó rendszerelvek alapján a fenti négyet külön kellene írni, a kétszeresen egytagúak egybeírása tehát rendszerszerű kivétel.)

	1+1	1+2	2+1
Anyagnévi kapcsolatok	<i>selyeming</i>	<i>selyem nyakkendő</i>	<i>nyersselyem ing</i>
Színárnyalatnevek	<i>zöldeskék</i>	<i>világos zöldeskék</i>	<i>narancssárgás piros</i>
Számnévi jelzős alakulatok	<i>háromhavi</i>	<i>három hónapos</i>	<i>tizenhárom havi</i>
Folyamatos melléknévi igenévi jelzős kapcsolatok (csak állandóság kifejezésekor, csak tendenciaszerűen)	<i>szerkesztőbizottság</i>	<i>szállító úrhajó</i>	<i>lapszerkesztőbizottság</i>

3. A harmadik pillér az **egyszerűség** elve. Ez egyrészt esztétikai, másrészt olvasáskönyvítő célt szolgál. Nem mond ki mást, mint hogy ha egy alakulatnak két, lényegében egyenrangú írásmódja van, a vizuálisan és/vagy rendszerelvileg egyszerűbbet, jelöletlenebbet, semlegesebbet kell választani. Magyarán például kisbetűs és nagybetűs írás közül csak nyomós okkal használjunk nagybetűt, avagy különírás és egybeírás közül csak nyomós okkal válasszuk az egybeírást

⁹ Ez valójában a *hagyomány* terminus technicus szűkebb értelmezése. Tágra értelmezve a szabályrendszer és a kivételek egésze, a magyar írásrendszer minden jellemzője hagyomány, amelyet őseinktől kaptunk, és továbbadunk utódainknak. Másfelől viszont a jelen értelmezésnél még szűkebb értelemben is lehet hagyományról beszélni, ezt teszi a hatályos helyesírási szabályzat, amikor a hangjelölésen belül, a régi magyar családnevek és az *ly* írását foglalja vele össze (kiegészülve még néhány kisebb jelentőségű kérdéssel).

(még nyomósabb okkal az egybeírás alesetének tekinthető kötőjeles írásmódot, még annál is nyomósabb okkal az ennek alesetként említhető nagykötőjeles írásmódot). – Ennek az elvnek a hangjelölésbeli leszűkítése az egyszerűsítő írásmód.

Más nézőpontból a magyar helyesírásra tekintve további három meghatározó jellemzőt emelhetünk ki:

1. **Latin betűs betűírás**, azaz a nyugati kereszténység kultúrkörébe tartozó írásrendszer. A latin betűs írás és a nyugati kereszténységhez való tartozás persze nem mindig esik egybe, hiszen az elsősorban ortodox románok is latin betűvel írnak. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a vallási-kulturális határ kettévágja a nyelvileg nagyon közelálló népességet, mint a szerb és a horvát esetében, ilyenkor az írásrendszer latin, illetve cirill volta erős markernek bizonyulhat. Természetesen – mint a helyesírás-történeti részben láthattuk – a magyar ábécé sok olyan betűt tartalmaz, amely a szűk latin ábécének nem része (á, ö; sz, ty stb.), sőt az ellenkezőjére is van példa (q, w, x, y), ennek ellenére az írásrendszert meghatározó alapkészlet a – német és olasz közvetítéssel elterjesztett – középkori (tehát az *i* – *j*, *u* – *v* párt már megkülönböztető) latin ábécé. Példák más betűíró rendszerekre: cirill, görög, koreai (ezek teljes rendszerek); héber, arab (ezek alapvetően csak mássalhangzókat jelölnek); a kettő közöttiek a szanszkrit dévanágarin alapuló indiai írások. Példák nem betűíró rendszerekre: japán szótagírások, kínai fogalomírás (a kínai fogalom-írásjegyek előfordulnak a japán szótagírásban, illetve kisebb mértékben a koreai betűírásban vegyülve is).¹⁰

2. **Fonémajelölő írás**, azaz az írás betűi a nyelvnek az időtengely mentén oszthatatlan elemi egységeit, a fonémákat képezik le (ahogy a beszédben a hangok). (Természetesen a fonémajelölés nem kivétel nélkül valósul meg. Például a régi magyar családnevek, az idegen írásmódú nevek és közszavak vagy az *ly* betű használata is megszegi ezt az elvet.) Ez látszólag redundáns megállapítás egy írásrendszer betűíró voltán felül. Valójában azonban léteznek nem fonémajelölő betűírások is. A délszláv helyesírások közül számos tulajdonképpen fonetikus, azaz a hangzó beszédhez közelebb áll (pl. idegen nevek kiejtés szerinti írása: *Šekspir*; a zöngésségi hasonulás írásbeli tükröztetése) – ezeknél absztraktabb tartalmat hordoznak a fonémajelölő írás betűi. Másfelől azonban vannak írásrendszerek, amelyek ennél is absztraktabb betűfogalommal operálnak. Az orosz helyesírásban például a mássalhangzó másodlagos artikulációját („lágy”, azaz palatalizált, tehát a nyelv súlypontja a szájpadrás elülső, kemény része felé tolódik

¹⁰ A különféle írásrendszerekről számos áttekintés hozzáférhető: Fodor (szerk.) 1999; Coulmas 1996; Гиляревский–Гривнин 1961; Reichsdruckerei (Hrsg.): *Alphabete und Schriftzeichen des Morgen- und des Abendlandes*, 1924.

el – „kemény”, azaz faringealizált-velarizált, tehát a nyelv súlypontja a szájpadlás hátulsó, lágy része felé tolódik el) nem különféle mássalhangzóbetűkkel jelölik, hanem a mássalhangzóra következő magánhangzóbetűn tükrözik (lágyságjelölő magánhangzók: я, е, и, ё, ю; keménységjelölő magánhangzók: а, э, ы, о, у). (Ha a mássalhangzót nem magánhangzó követi, a ъ és a ѝ jeleket használják.)¹¹ Az orosz helyesírás tehát bizonyos mértékig szótagelvű betűírás. Ennél is nagyobb egységre reflektál az angol betűírás, amely tulajdonképpen egész szavakat, szóelemeket képez le meglehetősen laza asszociációs szabályok mentén betűszekvenciákra.

3. A magyar helyesírás **értelemtükröztető** írás. Ez a tulajdonság kevésbé egzakttól az előző kettőnél, ugyanakkor olyan mértékben fontos, hogy a magyar helyesírás rendszerűségét túlnyomó részben éppen ez az elv determinálja. Az értelemtükröztetés más szavakkal annyit tesz, hogy az írás egyes eszközei (kisbetű-nagybetű, különírás-egybeírás, központosítás stb.) valamiféle értelmi (szemantikai-pragmatikai) funkciót valósítanak meg. Ez az elv teszi lehetővé a lehetőségig szabatos (ön)kifejezést, a rendszerint könnyű olvashatóságot, másfelől viszont igen magas fokú szabályismeretet vár el a szövegek létrehozóitól. Az értelemtükröztetés hatalmas potenciál, ugyanakkor nagyobb fokú szakértelmet igényel, mint ami józanul elvárható lenne egy nem professzionális írástudótól. Látható tehát, hogy a helyesírás szinte minden nehézsége az értelemtükröztetés nagyvonalú és nemes eszméjéből ered.

4. A magyar helyesírás jelenlegi szabályozásának dilemmái

Az alább vázolt alapkérdések széles körű, el nem sietett megfontolást igényel(né)nek, ennek eredményeit a magyar helyesírás hosszú (évtizedekben mérhető) távú alakításában lehetne felhasználni. A dilemmák sora természetesen folytatható.¹²

Min alapul a helyesírás? A jelen helyesírása erre a kérdésre egyértelműen pozitív választ ad: a különféle szaktudományos eredményeken. Alapvetően tehát nyelvészeti-nyelvtudományi modelleken, de a szaknyelvi szabályozások az adott szaktudomány szempontjaira is erősen építenek. Ez látszólag optimális megoldás, valójában azonban nem problémamentes. A szaktudományos szempontok figyelembevétele nyomán a növény- és az állatnevek helyesírását a linnéi kétnevű nevezéktan határozza meg, így aztán a *fekete rigó* különírandó (mert a rigó

¹¹ A kérdésről részletesebben: Papp 1979: 68–88.

¹² Részben rövidebb (években mérhető) távon megvitatható dilemmákról bővebben: Kardos 2007: 114–129; Laczkó 2007: 130–132; Mártonfi 2007: 134–138.

genusba tartozó speciesről van szó, még ha nőstényei barna színűek is), a *sárga-rigó* ugyanakkor egybe (mert önálló genus megnevezése) – ez fontos információ a zootaxonómusnak, de a laikus számára hozzáférhetetlen és feldolgozhatatlan tudáson alapul, miközben maguk az állatnevek meglehetősen közhasználatúak. (A *búbos[]banka* külön- vagy egybeírása meg egyenesen az állatrendszertan kutatóinak aktuális – és ingadozó – állásfoglalásán múlik.)

Az sem áll szükségszerűen vitán felül, hogy a köznyelvi helyesírásnak egy bizonyos nyelvleírási modellen kell alapulnia. Eleve felvethető ennek szakbarbár volta, ugyanakkor az is alapos mérlegelést követelhetne, hogy a konkurens nyelvleírások közül melyik szolgáljon a helyesírás alapjául, és miért pont az. A jelenlegi akadémiai helyesírási szabályzat bizonyos részei azt az érzést keltetik az olvasóban, hogy egy nyelvtankönyvet forgat, sok ponton a helyesírási szabályozáshoz szükségesnél valóban több ilyen ismeret koncentrálódik (ezzel párhuzamosan a közvélekedés a nyelvtant és a helyesírást igen közeli, sőt átfedő területeknek tekinti, a mai tudományos konszenzus ellenében). Jelentős – előremutató – változások történtek az elmúlt néhány évtizedben a nyelvtudományban, ezzel párhuzamosan hasonló mértékű – elszomorító – változások a társadalom anyanyelvi, illetve nyelvészeti műveltsége terén. Ennek a következményeit is le kell vonni. Az kétségtelen, hogy lehetne írni jóval kevésbé grammatizáló helyesírási szabályzatot, szintén tény, hogy lehetne írni olyat is, amely más, adott esetben korszerűbb nyelvtani modellen alapul, de a nagy kérdés, hogy ezáltal jobb, könnyebben használható reguláció jönne-e létre. Erre valószínűleg csak akkor derülne fény, ha ezen peremfeltételek mellett elkészülne néhány próbafejezet.

Kiknek szól a helyesírási szabályzat? Ez meghatározóan fontos kérdés. Egész más igényeknek, feltételeknek kell ugyanis megfelelnie egy szabályzatnak, ha az elsődleges címzett a diákság, a „művelt nagyközönség” vagy a szöveg-előállítás professzionálisan foglalkozók (szerkesztők, korrektorok stb.) köre. A sorban előre haladva egyre nagyobb fokú, részletesebb specifikációra van igény. S ami egy érettségizőnek talán fájó túlszabályozás, az egy korrektornak már lehet jócskán az alulszabályozottság miatti tanácstalan vergődés.

Ezen a problémákon a helyesírási szabályozás hierarchikus szerkezete segíthet. Hierarchia két formában jelenik-jelenhet meg. Egyrészt magán az akadémiai helyesírási szabályzaton belül: ma is találhatók a szabályzatszövegben úgynevezett beljebbezett részek – ezek elviekben másodlagos fontosságú anyagot tartalmaznak, gyakorlatban azonban ugyanolyan súllyal jelennek meg a közvélekedésben, illetve a közoktatásban. Ezt egy jövőbeli, felhasználóbarátabb helyesírási szabályzatban a fenti szinteződésnek megfelelően háromszintűvé lehetne fejleszteni,

az előszóban egyértelművé téve a felhasznált tipográfiai eszközök szintkifejező jelentését. Másrészt a különféle helyesírási kézikönyvek (köznyelvi helyesírási szabályzat; köznyelvi helyesírási tanácsadó kézikönyvek; köznyelvi helyesírási szótárak; szaknyelvi helyesírási szabályzatok, beleértve az idegen írásrendszerről való átírások szabályzatait; szaknyelvi helyesírási szótárak) szintén hierarchikus rendbe szerveződnek – mind abban a tekintetben, hogy kiktől várható el az adott szabályozás ismerete, mind abban a tekintetben, hogy ellentmondásos helyzetekben mi a teendő. – Ez a fajta hierarchia ma is él, szükséges lenne azonban a helyesírási tudatosságban e metatudatosság egyértelműbb kiépítése.

Az iméntiek már sugallják a következő, **a köznyelvi és a szaknyelvi helyesírási szabályozás** viszonyát érintő problémát. A mai kodifikációban tudatos döntés eredménye, hogy gyakorlatilag nincs ellentmondás sem az egyes szaknyelvek kodifikációja, sem a szaknyelvek és a köznyelv kodifikációja között. Ez az egységesség egyrészt hatalmas előny, másrészt viszont némelykor a köznyelvi szövegek alkotójára nehezedő jelentékeny teher. E tekintetben az állat- és növényrendszertani neveken kívül feltétlenül említendő a földrajzi nevek helyesírása és a kémiai nevezéktanok.¹³ Az orvosi helyesírást viszont a mindenkori címzett kilétén alapuló széles körű fakultativitás nehezíti. Tehát ez is valódi dilemma.

Hasonló dilemma annak a kérdése is, hogy optimális esetben milyen a **szabályok és a szótárak** viszonya. Itt ne a tartalmi ellentmondás-mentességre gondoljunk, hiszen ez alapvető elvárás. Annál inkább arra, hogy egyfelől a helyesírási kézikönyvet forgatók mit használnak szívesebben, miben keresik az őket érintő kérdésekre a választ. Másfelől pedig arra, hogy a kodifikáció mennyiben toldójék el a szabályzatban jól leírható, tehát rendszerszerű esetek felé, illetve mennyiben engedjen teret a kodifikátor az időben törvényszerűen növekvő hagyományos kivételeknek, a helyesírás entrópiájának. E két kérdés természetesen összefügg egymással, hiszen ha a tapasztalat azt mutatná, hogy a kézikönyvhasználók elsősorban szótári keresésre hagyatkoznak, a kodifikátor nagyobb szabadsággal léphetne a hagyományos írásmódok irányában (a szabályrendszernek ugyanis mnemotechnikai szerepe is van). Elvben persze mindkét út járható: az angol helyesírás egyértelműen szótárközpontú, míg a délszláv helyesírások nagyon szabályelvűek.

¹³ A különféle szabályozásokban foglalt szabályok kombinációi is eredményezhetnek fura helyzeteket. A linnéi kettős nevezéktanon alapuló növénynév-helyesírás értelmében az *indai kender* (*Cannabis sativa* subsp. *indica*) és az *indiai kender* (*Xerophyllum*) két különböző taxon, és ezt csupán a helyesírásuk fejezi ki (értelemtükröztetés). Ha azonban a köznyelvi helyesírás szótagszámlálási, illetve mozgószabályának a bemenetén jelennek meg, az *indiai kender-termesztés* összetétel neutralizálja e két taxon különbségét.

5. Részrendszer-problematikák

A fenti, általánosabb megfontolások után végezetül nézzük meg a szabályozás három gócpontját, mint cseppben a tenger, jól mutatva a jelen és a jövő nehézségeit.

A **különírás és egybeírás** részrendszerének legfőbb kérdése az, hogy min alapul a szabályozása. Átfordítva a grammatikairás terminológiájára, az a kérdés tulajdonképpen: mit tekintünk szónak, milyen módon definiáljuk magát a szót. Több, egymásnak ellentmondó szódefiníció is létezik, a nézőpont függvényében.¹⁴

A jelen szabályozás alapvetően szóalaktani, másodsorban jelentéstani alapú szófogalmon alapul, megfontolható lenne azonban az áttérés a jövőben mondattani alapokra. Hogy mit is jelent ez, két konkrét példán világosan látható. A *nyitva tartás* alakulat különírandó, a bővítmény határozói szerepét ugyanis alaktanilag világosan jelöli a *-va* határozóiigenév-képző. Mondattani megalapozottságú szófogalom esetén azonban egybe kellene írni, ugyanis mind a bővíthetőség, mind a megszakíthatóság kritériuma erre utal: *vasárnapi nyitva tartás* (tehát jelzővel bővül, így főnévi értéke van), de nincs: **ajtót/boltot/tágra nyitva tartás* (ezek lennének a jellemző igenévi/igei bővítmények), illetve **nyitva estig tartás* (tehát nem szakítható meg az alakulat – ez kifejezetten a szó tartományára jellemző). Ellenirányú példa a *mindennap*. Ezt a hatályos szabályozás határozószóként egybeírhatja, a jelentés, pontosabban a grammatikai jelentés megváltozására utal ugyanis, hogy nem jelzős főnév (tehát: *Minden nap a reggelrel kezdődik*; de: *Mindennap korán kelek*). Ha a mondattani viselkedést tekintjük, akkor viszont azt látjuk, hogy onnan nézve mindkét szófajában szókapcsolat, hiszen a fenti tesztek ebben az esetben teljesülnek: *minden áldott nap, majdnem minden nap* (valójában a *nap* szó képes arra, hogy nem pusztán több szófajú legyen: egyszerre tud – mondatbeli szerepét tekintve – úgy is határozószó lenni, hogy közben – bővíthetőségét tekintve – megmarad főnévnek).

E konkrét esetekben az intuíciónak kétségtávolan jobban megfelel a mondattani szófogalom követése, de kérdés, hogy a) a részrendszer teljes körű szabályozása megvalósítható-e ezen az alapon; b) az így létrehozott szabályozás alapján keletkezett írásképek általában is megfelelnek-e legalább annyira az intuíciónak, mint a jelenlegiek.

A jelenlegi szabályozás az összetételeken belül mondattani viszonyokat tételez (ezért beszél alanyi, tárgyi, határozói, illetve jelzői alárendelő összetételekről), más megközelítésben viszont az egyes összetevők szófajával lehetne operálni (főnév+főnév, melléknév+főnév, főnév+melléknév stb. típusú alakulatokról

¹⁴ Lásd Kenesei 2000: 75–136; különösen: 76–91.

lehetne tehát ekkor szólani).¹⁵ Tetszetős szabálykezdemény például az ilyen: a főnév+főnév, főnév+melléknév alakulatokat általában egybeírjuk, a melléknév+főnév alakulatokat általában külön.^{16, 17} Nyilvánvaló persze, hogy vannak esetek, amelyeket alszabályokkal lehetne csak kezelni, azaz természetsszerűleg vannak az „általában” alól kivételek. Az előző alpontban felvetett, de itt is felvethető kérdéseken felül adódik tehát, hogy összességében egyszerűbb vagy bonyolultabb szabályozást eredményezne a szófaji alapú megközelítés. Ezekre a kérdésekre sajnos csak a teljes részrendszer kísérleti újraszabályozásának elkészítését követően lehetne válaszolni.

A nyelvekre általában jellemző, hogy folyamatos kölcsönhatásban vannak egymással. Ennek folytán nem problémamentes az így átkerült **idegen eredetű elemek** beilleszkedése. A legkisebb és egyszerre a legnagyobb gondot a más írásrendszerű nyelvből származó nevek, szavak jelentik. Ezeket közvetlenül ugyanis nem lehet átvenni, ha viszont elkészült az adott átírási szabályzat, egyértelműen követhető. Már ha egyetlen ilyen szabályzat van. Gyakori ugyanis többféle átírási rendszer egymás mellett élése (kiejtés szerinti átírás vs. átbetűzés; népszerűsítő-egyszerűsítő vs. tudományos-részletező átírás; magyaros átírás vs. nemzetközileg elterjedt, manapság jellemzően angolos átírás; stb.). Nemegyszer az is kérdés, hogy egy nyelvnek van-e sajátjának mondható latin betűs írásrendszere (a kínai esetében egyre inkább számolni kell ilyenekkel, a szerb esetében elképzelhető, hogy egyre kevésbé).

A latin betűs írásrendszerű forrásból származó elemek körében a tulajdonneveket inkább eredeti alakjukban vesszük át, mint a közszavakat. De az uralkodói neveket (pl. *II. Erzsébet*, *XVI. Benedek*), illetve a hagyományos magyar névvel is rendelkező földrajzi neveket (pl. *Párizs*, *Bécs*, *Földközi-tenger*) fordítani szokás. A tulajdonnevek körén kívül a többszavas kifejezések is megtartják eredeti

¹⁵ Valamiféle tükörelv megnyilvánulásának tekinthető, hogy a szóalakutani alapú szabályozáshoz kapcsolódik az összetételek mondattani viszonyú szemlélete, és a mondattani alapú szabályozáshoz kapcsolódhatna a szófajalapú (tehát szintén szóközpontú) összetétel-szemlélet.

¹⁶ Vö. pl. Havas 2009: 81–82.

¹⁷ Az akadémiai helyesírási szabályzat korábbi kiadásai jellemzően az utótag szófaja szerint tárgyalták a különírást és egybeírást kérdéskörét, majd az 1984 óta hatályos szabályzat ezt a megközelítést meghaladva a tagok közti grammatikai viszonyt tette meg az osztályozás alapjául. Feltehető, hogy – bár ez lényegesen plauzibilisebben adja vissza a nyelvi valóságot – ez az eljárás mód is továbbfejleszthető. Valószínűleg világosabb, logikusabb, egyszerűbb tárgyalást tenne lehetővé, ha a részrendszer az előtag szófaján alapulna. Ekkor a főnévi előtagú alakulatok tipikusan (persze, nem kivételmentesen) egybeírandók, a melléknévi előtagúak különírandók (szintén körülírható kivételekkel). A többi szófaj jóval ritkábban tölt be kötött pozíciójú előtagi szerepet, de ezek elemzése is egy ilyen kodifikációt megelőző kutatás része kellene, hogy legyen. [A jelen kiadás számára íródott jegyzet. M. A.]

formájukat, még ha valamely tagjukat különben magyarosan írnánk is (pl. *dózis*, de: *dosis effectiva minima*; *dzsessz*, de: *hot jazz*). A legnagyobb nehézséget tehát a közszavak jelentik. Ki lehet persze jelenteni, hogy az idegen szavakat idegensen, a jövevényszavakat magyarosan írjuk, de e két csoport szétválasztására nincs egzakt kritérium. Ezt a kérdést tehát kizárólag tételesen, szótárban lehet rendezni, szabállyal – jelen tudásunk szerint – kezelhetetlen. A szótár készítője számára viszont a legjobb fogódzó a mindenkori közelmúlt gondozott szövegeiből összeállított szövegtörzs statisztikai vizsgálata. Amennyiben a magyaros írásmód eléri a kb. 40%-ot (és nincs valamilyen erős ellenérv), célszerű azt támogatni. Előreszaladni azonban a tapasztalatok szerint nem jó, ilyenkor ugyanis a kodifikált norma és az úzus hosszú időre is el tud szakadni egymástól (pl. a *dzsessz*, *grépfrút*, *dzsúsz*, *dzsörzé*, *kapucsinó* szavakkal nagyon gyakran találkozni *jazz*, *grapefruit*, *juice*, *jersey*, *cappuccino* írásmódban, noha a kodifikációnak minden esetben évtizedekben mérhető hagyománya van már).

Szintén elszakadni látszik a kódex és az úzus a **kis és nagy kezdőbetűk** tekintetében. Több mint száz éve figyelhető meg az a tendencia, hogy a szövegek előállítói olyan elemeket is nagybetűvel kezdenek, amelyeket korábban nem tartottak tulajdonnévnek. Ennek első hullámát az intézménynevek jelentették (nyelvileg ezek többnyire körülírások, tehát valóban eltérnek a szó szorosabb értelmében vett tulajdonnevektől, amelyek semmiféle információt nem hordoznak a névviselőről, szerepük pusztán az azonosítás), majd az intézmények mind alacsonyabb részegységeinek a nevei. Ezeket mára többé-kevésbé már tudomásul vette a szabályozott helyesírás. A második ilyen csoportot az események, rendezvények, ünnepek elnevezései képezik. Ezek kapcsán nem feledkezhetünk meg a kapcsolódó érzelmi töltetről, amely kifejeződést nyerhet a nagybetűs írásban is (különösen az ünnepekről mondható ez el, illetve említésre méltó, hogy az 1954 és 1984 között hatályos szabályozásban két kivétel volt a kisbetűs írásmód alól, a *Nagy Októberi Szocialista Forradalom* és a *Nagy Honvédő Háború* – sapienti sat). Az intézményszerű rendezvények nevének nagybetűs írásában a jelen kodifikáció megengedőbb, egyéb esetekben határozottan tartja magát a kisbetűs írásmódhoz. A legújabb fejlemény – angol hatásra – a hónapoknak, illetve a hét napjainak, a népneveknek, valamint a tulajdonnevekből képzett melléneveknek a nagybetűs írása, ez azonban – minden elterjedtsége ellenére – oly mértékig szubsztenderd jelenség, hogy még csak kérdésként sem merült fel a helyesírási normába való beemelésük.

Mint látható, a kodifikált helyesírás lényeges jellemzője a konzervatív jelleg. Ennek részben a változások lassítása az oka (hiszen az írásbeliségben sokszor

nagy tér- és időbeli távolságot kell áthidalni, a gyors változások viszont divergens fejlődést eredményeznének), de legalább ennyire az, hogy a múltó divatok maradjanak azok, amik: apró, perifériális kacskaringók. Ebben az értelemben tehát a helyesírás konzervativizmusa metaforikusan nem más, mint folyósza-bályozás, a főáram medrének mélyítése, szélesítése, az oldalágak kiterjedésének alacsonyan tartása, lenyesegetése.

Irodalom

- Reichdruckerei (Hrsg.) 1924. *Alphabete und Schriftzeichen des Morgen- und des Abendlandes*. Reichdruckerei, Berlin.
- Balázs Géza – Dede Éva (szerk.) 2009. *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene, jövője*. Inter Kht. – Prae.hu, Budapest.
- Coulmas, Florian 1996. *The Blackwell encyclopedia of writing systems*. Blackwell Publishing, Malden MA – Oxford – Melbourne – Berlin.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei*. Nyelvészeti Tanulmányok 9. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fodor István szerk. 1999. *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Гиляревский, Р. С. – Гривнин, В. С. 1961. *Определитель языков мира по письменностям*. Издательство Восточной Литературы, Москва.
- Havas Ferenc 2009. Hozzászólás a különírás és egybeírás kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 133: 81–82. <http://nyelvor.c3.hu/period/1331/133107.pdf>
- Kardos Tamás 2007. A magyar helyesírás problémái a nyelvi közönségszolgálat tükrében. Gondolatok a helyesírási szabályzat 12. kiadása elé. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelv-művelésről. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához* 71. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest, 114–129.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 76–91.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Nyelvtörténeti Tanulmányok 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1959². *A magyar helyesírás története*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 101–105, 281–300, 579–595, 697–709, 781–788.
- Laczkó Krisztina 2007. A helyesírási szabályzat 12. kiadásáról. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 71. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest, 130–132.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2008. *Helyesírási tanácsadó*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mártonfi Attila 2007. Időszerű-e A magyar helyesírási szabályzat 12. kiadásának előkészítése? In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 71. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest, 134–138.
- Nádasdy Ádám 2006. Nyelv és írás. In: Kiefer ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 907–931.
- Papp Ferenc 1979. Betűk. In: Uő: *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 68–88.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*. Nyelvészeti Tanulmányok 17. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PETYKÓ MÁRTON

„TUDOM, HOGY TROLL VAGY” – TROLLOK, SZÁNDÉKTULAJDONÍTÁS ÉS DISZKURZÍV IDENTITÁSKÉPZÉS SZÁMÍTÓGÉP KÖZVETÍTETTE DISKURZUSOKBAN

1. Bevezetés

Az internetes troll¹ a számítógép közvetítette kommunikáció (computer-mediated communication, CMC) egyik jellegzetes, sűrűn megnevezett identitása, amely igen gyakran jelenik meg politikai blogok diskurzusaiban. A troll a számítógép közvetítette diskurzusok (computer-mediated discourses, CMD) azon résztvevője, akinek igazi célja az aktuális diskurzus, valamint diskurzusközösség bomlasztása és/vagy egy konfliktus előidézése, illetve elmélyítése főként a saját szórakoztatására (Hardaker 2010: 237). Az internetes troll a számítógép közvetítette diskurzusok résztvevői számára kifejezetten fontos identitás, amit az is jelez, hogy számos weboldal hívja fel a felhasználók figyelmét a trollok tevékenységére, valamint ad tanácsokat a konfliktusok elkerülése érdekében² (vö. Bódi 2010; Fábián 2012; Szabó 2012; Fejes 2013; Hanula 2013).

A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy egyes magyar politikai blogok diskurzusainak résztvevői hogyan és milyen céllal azonosítanak trollként más résztvevőket. A tanulmány egyik célja, hogy rekonstruálja azokat a mentális műveleteket, amelyeket a politikai blogok diskurzusainak résztvevői akkor hajtanak végre,

¹ A *troll* megnevezés a legelfogadottabb etimológia szerint a *trolling* nevű tengeri horgászati technikából származik, amely során a horgász a mozgó csónakból vagy hajóból kivetett csalit elhúzza a halak előtt. Az internetes folklórban azonban jelen van egy másik elképzelés is, amely szerint a név forrása a *troll* nevű skandináv mitológia lény, amely a 20. században a fantasy irodalmon keresztül vált a nyugati popkultúra részévé (Herring–Job–Sluder–Scheckler–Barab 2002: 372).

² Ezek közül a tanácsok közül a legismertebb a *Ne etesd a trollt!* (*Don't feed the troll!*), amely szerint a trollok akkor okoznak a legkisebb kárt a felhasználók számára, ha azok nem válaszolnak a trollok megnyilatkozásaira.

amikor egy másik résztvevőt annak megnyilatkozása(i) alapján trollként azonosítanak. A tanulmány másik célja annak megállapítása, hogy milyen kognitív funkciója van annak, hogy egy résztvevő trollként azonosít egy másik résztvevőt. A dolgozat korpusza 40 magyar politikai blog 200 olyan 2010 és 2012 között keletkezett diskurzusából áll, amelyekben legalább egy résztvevő legalább egyszer trollnak nevez legalább egy másik résztvevőt. A vizsgálat két, ebben a korpuszban szereplő diskurzusrészlet kvalitatív kognitív pragmatikai elemzésén alapul. A tanulmány a diskurzusrészleteket alkotó megnyilatkozások elemzése során a diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljét alkalmazza (Petykó 2014), amely a kognitív nyelvelmélet (Kövecses–Benczes 2010; Tolcsvai Nagy 2013) és a szociolingvisztikai gyakorlatelmélet (Eckert–McConall–Ginet 1995; Bucholtz 1999; Wenger 2000) keretébe illeszkedik, és a kontextusképzés szociokognitív modelljének (van Dijk 2007) a résztvevőkkel foglalkozó részmodellje.

2. Előzmények

Ez a tanulmány szorosan kapcsolódik a magyar politikai blogok internetes trolljainak nyelvi viselkedésével foglalkozó, 2013-ban megjelent tanulmányomhoz (Petykó 2013). Míg azonban az a tanulmány főként azt vizsgálta, hogy bizonyos magyar politikai blogok egyes résztvevői megnyilatkozásaik mely tulajdonságai alapján azonosítanak trollként más résztvevőket, addig a jelen tanulmány azzal foglalkozik, hogy egyes résztvevők bizonyos megnyilatkozások értelmezése során hogyan, milyen mentális műveletsor végrehajtása révén jutnak arra a következtetésre, hogy e megnyilatkozások szerzői internetes trollok. Továbbá a jelen tanulmány célja annak megállapítása, hogy e műveletsor végrehajtásának mi a kognitív funkciója.

Emellett a jelen tanulmány több tekintetben is kiegészíti a 2013-ban publikált cikket. Egyrészt a korábbi tanulmány Donath (1999) és Hardaker (2010) nyomán az internetes trollok nyelvi tevékenységét kizárólag megtevesztésen alapuló identitásmanipulációként értelmezte. Eszerint az internetes troll igazi célja a diskurzus, valamint a diskurzusközösség bomlasztása és/vagy egy konfliktus előidézése, illetve elmélyítése. Ugyanakkor a troll tudatosan megkísérel létrehozni egy fiktív identitást, amely szerint őszintén a kérdéses csoport tagjává szeretne válni, és ezt a valójában hamis szándékát gyakran közli is (Hardaker 2010: 237).

Hardaker (2013: 79) azonban egy több mint 86 millió szövegszavas angol nyelvű korpusz elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a számítógép

közvetítette diskurzusok résztvevői gyakran olyan résztvevőket is trollként azonosítanak, akik egyáltalán nem törekednek arra, hogy elrejtseék valódi szándékukat³ a többi résztvevő elől, ezáltal pedig megtévezzék őket. Hardaker (2013: 80) hat olyan diszkurzív stratégiát különböztet meg, amelyek felismerése esetén a résztvevők trollkodásnak minősítik más résztvevők tevékenységét.⁴ Ezek a stratégiák a következők:

1. A diskurzus eltérítése, elterelése az eredeti témától tipikusan olyan témák felé, amelyek konfliktusokat idéznek elő az adott diskurzusközösségben (Digress).
2. Más résztvevők vagy a teljes diskurzusközösség kritizálása, negatív minősítése különösen olyan cselekedetek miatt, amelyeket a kritizáló korábban vagy később maga is elkövet (Hypo[criticise]).
3. Olyan vélemény megosztása, amely egyértelműen ellenkezik az aktuális diskurzusközösségben általánosan elfogadott normákkal vagy elutasítja azokat (Antipathise).
4. Más résztvevők veszélyeztetése azáltal, hogy az adott résztvevő kockázatos viselkedésre bátorít másokat (Endanger).
5. Más résztvevők sokkolása, azáltal, hogy az adott résztvevő megsért vagy expliciten elutasít az adott diskurzusközösség számára kiemelten fontos normákat (Shock).⁵
6. Agresszív, erőszakos viselkedés azáltal, hogy az adott résztvevő inzultál, megfenyeget vagy más módon támad másokat (Aggress).

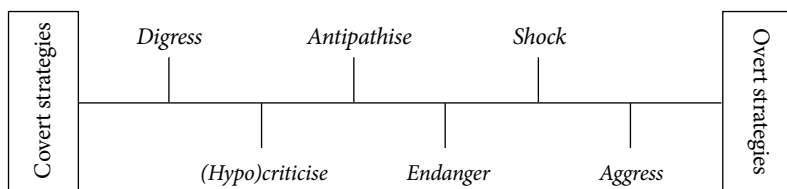
Hardaker (2013: 80) az általa megkülönböztetett hat diszkurzív stratégiát elhelyezi egy skálán, amelynek egyik végpontján azok a rejtett stratégiák (covert

³ A szándék egy résztvevőnek az a valós vagy feltételezett mentális állapota, amely szerint aktuális cselekedetét tudatosan azért hajtja végre, hogy azzal változást idézzon elő fizikai, biológiai és/vagy társas környezetében, illetve módosítson, (meg)akadályozzon vagy megelőzzön egy változást. A résztvevő társas környezetének része a többi résztvevő elméje is. Az emberi kommunikáció alapvető sajátossága a szándékutalajdonítás, vagyis az a jelenség, hogy a résztvevők feltételezik egymásról, hogy bizonyos célok elérése érdekében nyilatkoznak meg.

⁴ A stratégia olyan tudatos cselekvés(sor), amelyet valamilyen szándékkal, tehát a fizikai, biológiai és társas környezetben bekövetkező változás elérése, megváltoztatása, megszüntetése vagy megelőzése érdekében, tudatosan hajtanak végre. Ez a cél a trollok esetében a diskurzus, valamint a diskurzusközösség bomlasztása, illetve egy konfliktus előidézése vagy elmélyítése.

⁵ A sokkolás abban különbözik a harmadik diszkurzív stratégiától, hogy kifejezetten olyan, az adott diskurzusközösség számára kiemelten fontos normákat sért meg vagy utasít el, amelyekre a diskurzusközösség tagjai különösen érzékenyek. A legtöbb – talán minden – emberi közösségben ilyen norma például az emberölés tiltása és az elkövető megbüntetése.

strategies) vannak, amelyek alkalmazása esetén az adott résztvevő teljes mértékben törekszik arra, hogy elrejtse valódi szándékát a többi résztvevő elől. A skála másik végpontját pedig azok a nyílt stratégiák (overt strategies) helyezkednek el, amelyek alkalmazásakor az adott résztvevő egyáltalán nem törekszik arra, hogy elrejtse valódi szándékát a többi résztvevő elől. A hat felsorolt stratégia ezen a skálán Hardaker (2013: 80) alapján a következőképpen helyezkedik el:

1. ábra. Trollkodási stratégiák (trolling strategies) Hardaker (2013: 80) alapján

A jelen tanulmány arra törekszik, hogy Hardaker (2010, 2013) és Petykó (2013) eredményeit összehangolva fogalmazzon meg új állításokat arról, hogy a magyar politikai blogok egyes résztvevői hogyan és milyen céllal azonosítanak trollként más résztvevőket.

Emellett bár a korábbi tanulmány jelzi, hogy az identitás mentális jelenség (Petykó 2013: 276), valamint részletesen foglalkozik az identitás nyelvi kialakításával (Petykó 2013: 276–281), ugyanakkor az identitás fogalmát nem határozza meg kielégítően, mivel csupán – a szintén nem definiált – résztvevői szereppel azonosítja (Petykó 2013: 276). A jelen tanulmány a diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljének keretében problematizálja az identitás fogalmát, így elméleti szempontból is kiegészíti a korábbi tanulmányt.

3. Elméleti háttér

3.1. A diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modellje

3.1.1. A közösség és az identitás mint mentális konstrukciók

A jelen tanulmány fő elméleti előfeltevése, hogy az internetes troll megközelíthető közösségként, illetve identitásként. A dolgozat a két vizsgált diszkurzusrészletet a diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljét alkalmazva elemzi.

Ebben a modellben a közösségek mentális konstrukciók, amelyek az aktuális diszkurzusban részt vevő személyek elméjében léteznek. A közösségek így

a kutató nézőpontjától függően leírhatók fogalmi kategóriákként és sémákként is. Az első megközelítés szerint a közösségek olyan prototípuselvű, nyitott, tapasztalati úton, gyakran az aktuális diskurzusban dinamikusan létrejövő fogalmi kategóriák (Kövecses–Benczes 2010: 28–34), amelyek példányai részben azonos tulajdonságokkal is bíró, illetve azonos és/vagy közös cselekvéseket alkalmilag vagy rendszeresen végrehajtó személyek⁶ (vö. Eckert–McConell–Ginet 1995: 464; Bucholtz 1999: 204). A közösségek így nagyon sokfélék lehetnek, mivel közösséget alkotnak például egy család tagjai és egy busz aktuális utasai is. Természetesen a különböző közösségek eltérő fontosságúak az egyén számára. Általában fontosabbak az egyén számára azok a közösségek, amelyeknek rendszeresen és/vagy hosszabb ideig a tagjai, mint azok, amelyeknek csak alkalmilag és/vagy ideiglenesen.

A közösségek ugyanakkor felfoghatók sémákként is, vagyis olyan kevésbé részletezett tulajdonságok nyalábjaiként, amelyek személyek mentális reprezentációit jellemző – már eleve absztrakt – tulajdonságok további absztrakciója során jönnek létre (Tátrai 2011: 271). Mivel a modell egyik alapvetése szerint a közösségek és az egyes személyek aktuális identitásai mindig társas tevékenységek – a jelen esetben politikai blogokon zajló diskurzusok – végrehajtása során dinamikusan, az aktuális tevékenység kontextusában jönnek létre, a példányok tulajdonságai elsősorban nem statikus jellemzők – például születési hely –, hanem aktuálisan végrehajtott vagy felidézett cselekvések mentális reprezentációi.

Az identitás ebben a modellben az egyes személyekhez kötődik, ugyanakkor kizárólag a közösségekhez viszonyítva értelmezhető. Az identitás így egy adott személy mentális reprezentációjának aktuális állapota. Ezt az állapotot pedig az jellemzi, hogy az egyén az adott személy általa létrehozott mentális reprezentációját aktuálisan egy közösség mint – szintén egy általa létrehozott – fogalmi kategória példányaként azonosítja.

3.1.2. A diszkurzív közösség- és identitásképzés mint mentális művelet

A diszkurzív közösség- és identitásképzés két olyan, egymástól elválaszthatatlan, mentális művelet sorából álló folyamat, amelyet minden diskurzus minden résztvevője – a diskurzusban való részvételének részeként – folyamatosan és ismétlődően végrehajt. A közösség és az identitás egyéni mentális konstrukciók, a diszkurzív közösség- és identitásképzés pedig egyéni mentális

⁶ A személyek olyan entitások mentális reprezentációi, amelyekről az egyén implicit módon, a tudatelméletnek megfelelően feltételezi, hogy – hozzá hasonlóan – vannak mentális állapotaik és mentális műveleteket hajtanak végre (Carruthers–Smith 1996).

művelet sorok. Ebből az következik, hogy a közösség- és az identitásképzés folyamata kizárólag az adott diskurzus valamely résztvevőjének egyéni nézőpontjából figyelhető meg. A jelen dolgozat a troll mint közösség és identitás diszkurzív létrehozásának folyamatát annak a résztvevőnek a nézőpontjából írja le, aki trollnak nevez egy másik résztvevőt.

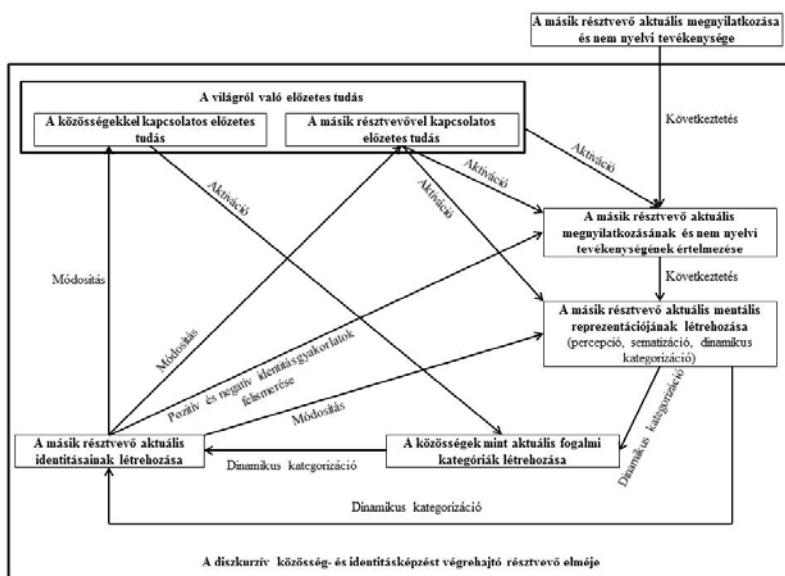
A diskurzus olyan társas tevékenység, amelynek résztvevői egy közös figyelmi jelenet keretében, nyelvi szimbólumsorozatok (megnyilatkozások) segítségével megosztottnak a világgal kapcsolatos tapasztalataikon, összehangolják más közös cselekvéseiket, és mindeközben személyközi kapcsolataikat is bonyolítják egymással (Tátrai 2011: 209). A diskurzusok résztvevői mentális műveleteket végrehajtó, szimbólumsorozatokat (megnyilatkozásokat) létrehozó és értelmező lények, akiknek az az elsődleges célja, hogy mások számára értelmezhető megnyilatkozásokat hozzanak létre, illetve értelmezzék más résztvevők megnyilatkozásait. A résztvevők akkor tudják értelmezni egymás megnyilatkozásait, ha képesek kapcsolatot teremteni a megnyilatkozások és a világgal kapcsolatos saját tudásuk között, ezáltal képesek implicit következtetéseket levonni a megnyilatkozások alapján, a következtetések részeként pedig mentális állapotokat: szándékokat és vélekedéseket tulajdonítani egymásnak. A vélekedés és szándéktulajdonítás tehát az emberi kommunikáció alapvető jellemzője (vö. Sperber–Wilson 1986/1995; Pléh 2008: 15–20).

A résztvevők a kontextusképzés segítségével teremtenek kapcsolatot a világról való saját tudásuk és a megnyilatkozások között, ezáltal értik meg a megnyilatkozásokat.⁷ A kontextusképzés egy olyan mentális művelet sor, amelynek során az egyes résztvevők létrehoznak egy olyan összetett mentális modellt – a kontextust –, amely tartalmazza a diskurzus különböző tényezőinek mentális reprezentációit. Ezek a tényezők a következők: a résztvevők, a résztvevők tér- és időbeli viszonyai, a résztvevők személyközi viszonyai, valamint a résztvevők mentális állapotai és műveletei (van Dijk 2007; Tátrai 2011: 51–67). A diszkurzív közösség- és identitásképzés a kontextusképzésnek az a részfolyamata, amely a felsorolt tényezők közül a résztvevőkhöz kötődik. A kontextusképzés és annak részfolyamataként a diszkurzív közösség- és identitásképzés kognitív funkciója tehát az, hogy kapcsolatot teremt az egyén által értelmezni kívánt megnyilatkozások és az egyén világról való saját tudása között, ezáltal pedig lehetővé teszi a megnyilatkozások értelmezését.

⁷ Egy megnyilatkozás tehát akkor értelmetlen egy résztvevő számára, hanem nem tud létrehozni olyan kontextust, amely kapcsolatot teremt a megnyilatkozás és az adott résztvevő világról való saját tudása között.

Az egyén nézőpontjából a diszkurzív közösség- és identitásképzés három típusa különíthető el: a másik résztvevőre irányuló, az önreflexív, valamint a benyomáskeltő közösség- és identitásképzés. Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy e három típus között nincs éles különbség, elválasztásuk pedig a modellalkotás során meghozott döntés eredménye. Az önreflexív közösség- és identitásképzés során az egyén saját cselekedeteit értelmezve hozza létre a saját aktuális identitásait, tehát az egyén figyelme ekkor főként saját magára irányul. Ehhez képest a benyomáskeltő közösség- és identitásképzés során az egyén arra törekszik, hogy cselekedeteinek értelmezése alapján a többi résztvevő meghatározott közösségek aktuális példányaként azonosítsa őt, tehát az egyén figyelme ekkor megoszlik saját maga és a többi résztvevő között. A másik résztvevőre irányuló közösség- és identitásképzés során pedig az egyén egy másik résztvevőt azonosít bizonyos közösségek aktuális példányaként a másik résztvevő (nyelvi) cselekedeteinek értelmezése alapján, tehát az egyén figyelme ekkor főként a másik résztvevőre irányul. A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy egyes magyar politikai blogok diskurzusainak résztvevői hogyan azonosítanak trollként más résztvevőket. Tehát ebben az esetben a másik – trollként azonosított – résztvevőre irányuló közösség- és identitásképzésnek van jelentősége, ezért a továbbiakban ezzel foglalkozom.

A másik résztvevőre irányuló diszkurzív közösség- és identitásképzés során az egyén figyelme főként a diskurzus másik résztvevőjére irányul, és olyan közösségeket hoz létre, amelyek egyik aktuális példányaként a másik résztvevőt azonosítja, így pedig a saját nézőpontjából létrehozza annak aktuális identitásait. Ennek lépései a következők: 1. a másik résztvevő aktuális megnyilatkozásának és nem nyelvi tevékenységének értelmezése, 2. a másik résztvevő mint személy aktuális mentális reprezentációjának a létrehozása, 3. a közösségek mint aktuális fogalmi kategóriák létrehozása, 4. a másik résztvevő aktuális identitásainak létrehozása, 5. a közösségekre és a másik résztvevőre vonatkozó tudás módosítása. A folyamatot a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra. A másik résztvevőre irányuló disкурзив közösség- és identitásképzés folyamata

A másik résztvevőre irányuló disкурзив közösség- és identitásképzés során az egyén először értelmezi a másik résztvevő aktuális megnyilatkozását és nem nyelvi tevékenységét, majd létrehozza a másik résztvevő mentális reprezentációját. Ez a mentális művelet három ismétlődően végrehajtott részműveletből áll: a percepcióból, a sematizációból és a dinamikus kategorizációból (vö. Tátrai 2011: 28). Az így létrejött mentális reprezentáció egy – a disкурzus folyamán dinamikus változó – séma, amely a másik résztvevő – a jelen vizsgálat esetében a trollként azonosított résztvevő – az egyén – a trollként azonosító résztvevő – által észlelt, mentálisan feldolgozott és aktuálisan a rövid távú memóriájában tárolt tulajdonságaiból áll.

A közösségek mint aktuális fogalmi kategóriák létrehozása egyrészt jelentheti a közösségeknek mint a hosszú távú memóriában tárolt, tehát már előzetesen létező fogalmi kategóriáknak – a jelen esetben a troll – az aktuális aktiválását, vagyis mentális értelemben vett hozzáférhetővé tételét. Ugyanakkor a közösségek létrehozása jelölheti azt a folyamatot is, amelynek során az egyén a dinamikus kategorizáció keretében (Kövecses–Benczes 2010: 33) a másik résztvevő mint személy aktuális mentális reprezentációjának tulajdonságai

alapján alkalmi fogalmi kategóriákat hoz létre a személyen mint fölérendelt fogalmi kategórián belül.

A másik – a jelen esetben a trollként azonosított – résztvevő aktuális identitásának létrehozása azt a folyamatot jelöli, amelynek során az egyén – a trollként azonosító résztvevő – nézőpontjából megváltozik a másik résztvevő mentális reprezentációjának állapota. Az egyén a másik résztvevő mentális reprezentációját közösségek mint fogalmi kategóriák aktuális példányaként azonosítja. Ezáltal a másik résztvevő mentális reprezentációja példánystátuszt kap olyan fogalmi kategóriákban, amelyek példányai részben azonos tulajdonságokkal bíró, illetve azonos és/vagy közös cselekvéseket alkalmilag vagy rendszeresen végrehajtott személyeknek a mentális reprezentációi.

Az egyén által aktuálisan végrehajtott közösség- és identitásképzés hatására módosul az egyénnek a közösségekre és a másik résztvevőre vonatkozó aktuális tudása. A közösségekkel kapcsolatos tudás kétféleképpen módosulhat. Egyrészt azáltal, hogy az egyén a másik résztvevő mentális reprezentációját különböző általa aktivált közösségeknek mint a hosszú távú memóriájában már előzetesen is létező fogalmi kategóriáknak a példányaként azonosítja, a másik résztvevő mentális reprezentációja alapján e közösségek mint fogalmi kategóriák tulajdonságait, illetve azok begyakorlottságának mértékét is módosítja. Másrészt az egyén által létrehozott egyes alkalmi közösségek rögzülhetnek az egyén hosszú távú memóriájában. A közösségekkel kapcsolatos tudás tehát nemcsak a közösség- és identitásképzés forrása, hanem annak eredménye is.

Ugyanakkor a közösség- és identitásképzés hatására a másik résztvevőre vonatkozó tudás is módosul. Azáltal, hogy az egyén a másik résztvevőt bizonyos közösségek – a jelen esetben a troll – aktuális példányaként ismeri fel, e közösségekre vonatkozó tudása alapján egy implicit elméletet is kialakít a másik résztvevővel kapcsolatban. E szerint az implicit elmélet szerint mivel a másik résztvevő aktuális példánya bizonyos közösségeknek, érvényesek rá e közösségek olyan tulajdonságai is, amelyek saját (nyelvi) tevékenységében egyébként nem jelentkeznek.

Emellett az egyén átértékeli a másik résztvevő egyes korábbi cselekedeteit: pozitív és negatív identitásgyakorlatokként ismeri fel ezeket. Az egyén azokat a cselekvéseket tekinti pozitív identitásgyakorlatoknak, amelyek alapján bizonyos közösségek aktuális példányaként azonosította a másik résztvevőt. Negatív identitásgyakorlatokként pedig azokat a cselekvéseket ismeri fel, amelyek alapján megállapítja, hogy a másik résztvevő aktuálisan nem példánya bizonyos közösségeknek (Bucholtz 1999: 211).

3.1.3. A nyelvi tevékenység szerepe a diszkurzív közösség- és identitásképzésben

A nyelvi tevékenység szerepe kettős a diszkurzív közösség- és identitásképzésben. Egyrészt az egyén a másik résztvevőt annak megnyilatkozásai, vagyis nyelvi cselekedetei alapján (is) azonosítja egyes közösségek példányaként (Coupland 2007: 114, vö. Simon 2012: 36). Másrészt a diskurzus résztvevői nyelvi tevékenységük révén képesek megosztani a közösségekkel és a diskurzus résztvevőinek aktuális identitásaival kapcsolatos tudásukon. Tehát az egyes résztvevők a közösségekkel és a diskurzus résztvevőinek aktuális identitásaival kapcsolatos egyéni tudása a közös nyelvi tevékenység révén válik megosztott, mások számára hozzáférhető, interszubjektív tudássá.

3.2. A trollra vonatkozó közösség- és identitásképzés sajátosságai

A troll mint közösség és mint identitás jellemzően – de nem kizárólag – olyan számítógép közvetítette diskurzusokban (pl. blogok, fórumok) jön létre, amelyek résztvevői egymás számára viszonylag anonim személyek, tehát nem rendelkeznek egymásról előzetes tudással (Hardaker 2010: 215). Emellett a résztvevők olyan nyitott, lazán szerveződő, gyakran alkalmi gyakorlatközösséget alkotnak, amelynek közös tevékenysége kizárólag nyelvi jellegű. A viszonylagos anonimitásnak, a gyakorlatközösség alkalmiságának és a közös tevékenység nyelvi jellegének két fő következménye van. 1. A résztvevők szinte kizárólag a világról való saját tudásuk és a többi résztvevő megnyilatkozásai alapján következtetnek azok szándékaira (Donath 1999). Tehát a másik résztvevőre vonatkozó diszkurzivitás és identitásképzés során más diskurzustípusokhoz – például az ismerősök közötti szóbeli társalgásokhoz – képest meglehetősen kevés információ áll a rendelkezésükre, hiszen nem támaszkodhatnak sem a másik résztvevővel kapcsolatos előzetes tudásukra, sem pedig a másik résztvevő nem nyelvi tevékenységének értelmezésére (vö. 2. ábra). 2. A troll mint identitás jellemzően egy résztvevő mentális reprezentációjának alkalmi állapota, ugyanis annak, ha egy résztvevőt egy másik résztvevő az aktuális diskurzusban trollként azonosít, csak az aktuális diskurzusban és az aktuális gyakorlatközösségben vannak további diszkurzív következményei.⁸

⁸ A trollok tevékenységének pszichológiai hatása a résztvevőkre a diszkurzív következményeknél kiterjedtebb lehet (Shin 2008), ennek vizsgálata azonban jelen dolgozatnak nem tárgya.

4. Anyag és módszer

4.1. A vizsgálat korpuszának létrehozása és az elemzett diskurzusrészletek kiválasztása

A tanulmány két olyan diskurzusrészlet⁹ elemzését közli, amelyekben legalább egy résztvevő az (1a) és (1b) megnyilatkozásban látható, nyelvtanilag explicit módon trollnak nevez egy másik résztvevőt annak valamely megnyilatkozása(i) alapján. Ez biztosítja azt, hogy a szociolingvisztikai gyakorlatelmélet egyik alapelvének (Bucholtz 1999: 210) megfelelően az elemzés valóban a résztvevők saját kategóriáiból indul ki, és azokat használja fel a nyelvészeti leírás során.

(1a) **tudom, hogy troll vagy** és tudom, hogy a te fajtádnak felesleges bármilyen konstruktív dolgot írni, mert arra simán nem reagálsz [...] ¹⁰

(1b) **Mekkora troll vagy te, jó hogy nem jössz többet!**

Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a résztvevők feltételezhetően nem csak akkor azonosítanak trollként más résztvevőket, amikor ezt nyelvtanilag explicit módon közlik is. Ezek az esetek viszont módszertani szempontból különösen problémásak, hiszen semmilyen biztos vagy legalább többé-kevésbé biztosnak tűnő jele nincs annak, hogy az egyik résztvevő valóban trollként azonosította a másik résztvevőt. Ezért az ilyen esetek elemzését mellőzőm.

A vizsgált diskurzusokrészletek egy olyan korpuszból származnak, amely 40 magyar politikai blog 200 blogbejegyzését (posztját) és az azokra érkezett összesen 47 551 hozzászólást (kommentet) tartalmazza. A korpusz így 200 olyan 2010 és 2012 között keletkezett diskurzusból áll, amelyben legalább egy résztvevő legalább egyszer nyelvtanilag explicit módon trollnak nevez legalább egy másik résztvevőt. A korpuszt alkotó diskurzusok teljes listáját Petykó (2013: 304–313) közli.

Azért választottam politikai blogokat, mert ezek diskurzusaiban kifejezetten gyakran jelenik meg a troll mint identitás, így nem okoz nehézséget a kvalitatív és kvantitatív elemzésre egyaránt alkalmas méretű korpusz létrehozása. Ennek a döntésnek azonban az is következménye, hogy a korpuszt alkotó

⁹ A blogok esetében megnyilatkozásoknak minősülnek az egyes blogbejegyzések és hozzászólások, egy blogbejegyzés és a rá érkező hozzászólások pedig együttesen egy diskurzust alkotnak (Petykó 2012: 54–55).

¹⁰ A dolgozatban szereplő példák mindegyike online elérhető, valós megnyilatkozás, amelynek kizárólag a sortörésén módosítottam. A kiemelések és a szögletes zárójelben szereplő megjegyzések minden esetben tőlem származnak. A példákat kutatásaitokai okokból (vö. Ess 2007) anonimizáltan közlöm.

diskurzusokban – bármely más informális vagy formális politikai diskurzushoz hasonlóan – fontos szerepe van a résztvevők pártpreferenciáinak, politikai ideológiáinak és számukra fontos politikai témáknak, továbbá meghatározható egy olyan általános diskurzusrend, amely szerint a résztvevők figyelmének fókuszában meghatározott politikai, közéleti témák és nem más résztvevők állnak (vö. Mullen–Malouf 2006). Ez valószínűsíthetően hatással van arra, hogy a résztvevők mi alapján és hogyan azonosítanak trollként más résztvevőket.

A korpusz kialakítása során először egy politikai blogokból álló előzetes listát készítettem a Google keresőjének segítségével. Ezen a listán a „*politikai blog*” szókapcsolatra kapott első 60 releváns találat szerepelt, tehát azokat a weblapokat tekintettem politikai blognak, amelyeket a Google keresője akként azonosított.¹¹ Ezt követően a Google speciális keresés funkcióját használtam. A *troll* kereső-kifejezést használva futtattam le kereséseket az előzetes listán szereplő politikai blogokon. A keresés során az előzetes lista sorrendjét követtem, és az első 200 olyan diskurzust gyűjtöttem össze, amelyben legalább egy résztvevő legalább egyszer trollnak nevez legalább egy másik résztvevőt. A végleges korpuszba az összegyűjtött diskurzusok 2012. szeptember 30-ig publikált megnyilatkozásai kerültek be.¹²

A korpusz létrehozása során a fő cél az volt, hogy a korpusz minél nagyobb és változatosabb legyen, ezáltal pedig minél árnyaltabb képet adjon a magyar politikai blogok internetes trolljainak nyelvi viselkedéséről, továbbá arról, hogy az egyes résztvevők mi alapján és hogyan azonosítanak trollként más résztvevőket. Ugyanakkor a korpusz alapján levont következtetések csak magára a korpuszra nézve tekinthetők érvényesnek. Ennek oka, hogy nem határozható meg a (2010 és 2012 között működő) magyar politikai blogok alapsokasága. Ennek hiányában pedig a korpusz nem tekinthető a (2010 és 2012 között működő) magyar politikai blogok – bármely változó tekintetében – reprezentatív mintájának, vagyis nem dönthető el, hogy a korpusz alapján levont következtetések általánosan érvényesek-e a (2010 és 2012 között működő) magyar politikai blogokra. A széles körű általánosíthatóság hiánya azonban nem okoz problémát, mivel a tanulmány célja – választott elméleti keretének megfelelően – nem a dekontextualizáció, hanem

¹¹ Ennek a módszernek az az előnye, hogy nem a kutató dönti el önkényesen, hogy mit tekint politikai blognak, hanem egy tőle független forrásra támaszkodik. A módszer hátránya ugyanakkor az, hogy a Google találati listái idővel módosulnak, továbbá igen magas lehet az irreleváns találatok aránya, tehát a kutató rákényszerül arra, hogy bizonyos mértékig válogasson a találatokból.

¹² Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert a blogokon zajló diskurzusok az esetek túlnyomó többségében potenciálisan nyitottak, vagyis bármikor – jelen esetben a korpusz létrehozása után is – bővíülhetnek új megnyilatkozásokkal (Petykó 2012: 54).

a kontextus tudatosítása és figyelembevétele azoknak a mentális műveleteknek a leírása során, amelyeket a résztvevők akkor hajtanak végre, amikor trollként azonosítanak más résztvevőket az egyes konkrét diskurzusokban.

A korpuszban szereplő diskurzusok elrendezhetők egy olyan skálán, amelynek az egyik végpontján azok az esetek szerepelnek, amikor egy résztvevőt egy másik résztvevő trollként azonosít annak valamely megnyilatkozása(i) alapján, alternatív értelmezések azonban nem fordulnak elő a diskurzusban. A skála másik végén pedig azok az esetek állnak, amikor az egyik résztvevő ugyan trollként azonosít egy másik résztvevőt annak valamely megnyilatkozása(i) alapján, ugyanakkor számos más értelmezés is megjelenik a diskurzusban. A két vizsgált diskurzusrészlet ennek a skálának a két végpontját képviseli. Az első diskurzusrészletben nincs alternatív értelmezés, a másodikban pedig négy jelenik meg, amely a legmagasabb szám a korpuszban. Az alternatív értelmezések számán alapuló kiválasztást az indokolja, hogy az alternatív értelmezések megmutatják, milyen más lehetőségekkel szemben azonosít egy résztvevő trollként egy másik résztvevőt, így az alternatív értelmezések alapján következtetni lehet a trollként való azonosítás során végrehajtott mentális műveletekre. Bár a dolgozatban két diskurzusrészletet elemzek, ám emellett érvelek, hogy a két diskurzusrészlet elemzése alapján levont következtetések általános érvényűek az általam vizsgált korpuszban.

4.2. A diskurzusrészletek kognitív pragmatikai elemzése

A két diskurzusrészletet a diskurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljét érvényesítve vizsgálom. A vizsgálat azt a mentális műveletsort rekonstruálja, amely során egy résztvevő trollként azonosít egy másik résztvevőt annak megnyilatkozása(i) alapján. Ezt a műveletsort a trollként azonosító résztvevőnek a rekonstruált nézőpontjából írom le, figyelembe véve az elemzett diskurzusrészletben megjelenő alternatív értelmezéseket is. Az elemzés tehát a trollként azonosító és a trollként azonosított résztvevő megnyilatkozása(i) alapján következtet arra, hogy milyen mentális műveleteket hajt végre az adott résztvevő akkor, amikor egy másik résztvevőt trollként azonosít annak valamely megnyilatkozása(i) alapján. A diskurzusrészletek elemzése során a kognitív pragmatika módszertanát alkalmazom (vö. Sinha 2007; Boronkai 2009: 27–28; Tátrai 2011; van Dijk 2012; Schmid 2012; Tátrai 2013).

A kognitív pragmatikai elemzés olyan értelmező – hermeneutikai – tevékenység, amelynek célja az, hogy az egyes megnyilatkozások alapján következtessen a megnyilatkozó mentális állapotaira és az általa végrehajtott mentális műveletekre. A kognitív pragmatikai elemzést végző kutató tehát az általa elemzett

diskurzusok résztvevőikhez hasonlóan megnyilatkozásokat értelmez, vagyis létrehoz egy vagy több olyan kontextust, amely kapcsolatot teremt a világról való saját tudása és az elemzett megnyilatkozások között. Ennek során pedig a kutató mentális állapotokat: szándékokat, vélekedéseket és mentális műveleteket tulajdonít az egyes résztvevőknek azok megnyilatkozásai alapján.¹³

Ugyanakkor lényeges különbség, hogy míg az elemzett diskurzusok résztvevői jellemzően implicit módon következtetnek a megnyilatkozások alapján más résztvevők mentális állapotaira és műveleteire, addig a kognitív pragmatikai elemzést végző kutató ezt tudatosan teszi, vagyis figyelmet fordít az általa elemzett megnyilatkozások értelmezése során végrehajtott mentális műveleteire, valamint az előzetes feltevéseire. A kognitív pragmatikai elemzés tehát introspektív tevékenység, hiszen a kutató végső soron azt figyeli meg és arról számol be természetes emberi nyelven, hogy ő maga hogyan és milyen előfeltevésekből kiindulva következtet az általa elemzett diskurzusok résztvevőinek mentális állapotaira és műveleteire azok megnyilatkozásai alapján.¹⁴

A jelen tanulmányban közölt kognitív pragmatikai elemzések során a következő tudatosított tudat- és relevanciaelméleti előfeltevésekből kiindulva értelmeztem a vizsgált diskurzusrészletekben szereplő megnyilatkozásokat¹⁵:

1. A és B hozzám hasonló, mentális műveleteket végrehajtó emberi lények.
2. B A megnyilatkozása(i) és nem más ok miatt azonosítja A-t trollként.
3. B azért nevezi A-t trollnak, mert valóban trollnak tartja. Tehát B megnyilatkozása(i) alapján érvényes következtetéseket lehet levonni B mentális állapotával kapcsolatban.
4. B-nek az informatív és kommunikatív szándékon kívül nincs más diszkurzív szándéka azzal, hogy A-t trollnak nevezi,¹⁶ vagyis B-nek csak az a célja,

¹³ Ez a – talán evidensnek tűnő, de viszonylag ritkán hangoztatott – állítás nem meglepő, ha figyelembe vesszük azt a – szintén viszonylag ritkán hangoztatott – körülményt, hogy a (kognitív) pragmatikai elemzést végző kutató az általa elemzett diskurzusok résztvevőikhez hasonlóan emberi lény(nek tartja magát).

¹⁴ Véleményem szerint nem csupán a kognitív pragmatikai elemzések, hanem minden pragmatikai és szemantikai – sőt talán minden nyelvészeti – elemzés legalább részben introspektív tevékenység. Míg azonban egyes elemzések reflektálnak arra, hogy – legalább részben – introspekciónak, addig más elemzések ennek nincsenek tudatában vagy elhallgatják.

¹⁵ Az előfeltevésekben A jelöli a trollként azonosított résztvevőt, B pedig az A-t trollként azonosító résztvevőt.

¹⁶ Ez egy viszonylag problémás előfeltevés, mivel bizonyos diskurzusokban B-nek egyértelműen diszkurzív szándékai vannak azzal, hogy trollnak nevezi A-t. Ennek oka, hogy az internetes troll nem értéksemleges, hanem negatívan értékelt identitás a számítógép közvetítette diskurzusokban (Herring–Job–Sluder–Scheckler–Batrab 2002). Így például B azért is nevezheti trollnak A-t, mert

hogy tájékoztasson másokat az A-val kapcsolatos vélekedéséről, és felhívja mások figyelmét arra, hogy meg akarja osztani velük a saját vélekedését (vö. Sperber–Wilson 1985/1995: 58, 61).

5. B hasonlóan értelmezi A megnyilatkozását, mint én, mivel a világról való tudása alapvetően hasonlít az enyémre.
- 5a. B feltételezi, hogy A megnyilatkozása(i) alapján érvényes módon lehet következtetni A szándékaira.
- 5b. B feltételezi, hogy A-nak nem csak informatív és kommunikatív szándéka van a megnyilatkozásával.

Ezek a tudatosított előfeltevések tekinthetők módszertani megszorításoknak is, amelyek kijelölik a tanulmányban szereplő elemzések értelmezési tartományát. Tehát az 5. fejezetben bemutatott elemzések eredményei csak akkor értelmezhetők és érvényesek, ha elfogadjuk ezeket az előfeltevéseket. Emellett érdemes megjegyezni, hogy hiába reflektál a kutató a hermeneutikai kör jelenségére, különösen arra, hogy minden értelmezésnek vannak előfeltevései, a reflexió nem tudja megszüntetni azt, továbbá maga a reflexió sem lehet teljes. Így a következő fejezetben tárgyalt kognitív pragmatikai elemzéseknek bizonyára vannak további, nem tudatosított előfeltevései is.

5. A trollra vonatkozó diszkurzív közösség- és identitásképzés a két vizsgált diskurzusrészletben a trollként azonosító résztvevő rekonstruált nézőpontjából

5.1. Az első diskurzusrészlet kognitív pragmatikai elemzése

Az első vizsgált diskurzusrészlet a következő:

(2a) A: Jó cikk, és hogy mennyire telitalálat, azt a bűdösbolsik sipákolása mutatja :)

(2b) B: [A-nak címezve] jé, egy nylonnáci troll!¹⁷

Az első vizsgált diskurzusrészlet két megnyilatkozásból áll. Először A létrehoz egy megnyilatkozást, majd B – A megnyilatkozására reagálva – trollnak nevezi A-t.

meg akarja sérteni vagy ki akarja zárni őt a diskurzusból. Ez gyakran előfordul olyan esetekben, amikor két résztvevő hosszasán vitatkozik, majd végül egyikük vagy mindkettőjük trollnak nevezi a másikat. A tanulmányban elemzett diskurzusrészletek azonban nem ilyenek.

¹⁷ Forrás: Konzervatórium: A mechanikus narancsmédia törvénye.

http://konzervatorium.blog.hu/2010/12/06/a_mechanikus_narancsmedia_torvenye?fullcomment-list=1#cocommen (A hozzáférés ideje: 2014.04.15.)

A (2a) megnyilatkozás alapján levont alternatív következtetések nem szerepelnek a diskurzusban. Ebben a diskurzusrészletben tehát A a trollként azonosított, B pedig a másik résztvevőt trollként azonosító résztvevő. A diskurzusrészlet a *Konzervatórium* blogról származik, és egy olyan diskurzus része, amelynek eredeti témája a 2010-es magyar médiatörvény. Az aktuális diskurzusközösséget *A mechanikus narancsmédia törvénye* című blogbejegyzés szerzője, a hozzászólók és az olvasók alkotják.

A továbbiakban a diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modelljét követve, B rekonstruált nézőpontjából írom le azokat a mentális műveleteket, amelyeket B akkor hajt végre, amikor a (2a) megnyilatkozást értelmezve trollként azonosítja A-t. Ezáltal a következő elemzés megmagyarázza azt, hogy a (2b) megnyilatkozás hogyan értelmezhető a (2a) megnyilatkozásra adott releváns válaszként annak ellenére, hogy B a (2b) megnyilatkozásban csak azt közli, hogy trollnak tartja A-t, az általa a (2a) megnyilatkozás értelmezése során végrehajtott mentális műveleteket azonban nyelviileg nem fejezi ki.

5.1.1. A (2a) megnyilatkozás értelmezése B rekonstruált nézőpontjából

A B által végrehajtott diszkurzív közösség- és identitásképzés első lépése a (2a) megnyilatkozás értelmezése. Mivel a (2b) megnyilatkozásban B nem teszi nyelviileg kifejtetté, hogy hogyan értelmezi a (2a) megnyilatkozást, így ebben az alfejezetben abból az előfeltevésből indulok ki, hogy B hasonlóan értelmezi A megnyilatkozását, mint én, mivel a világról való tudása alapvetően hasonlít az enyémre. B eszerint állító beszédaktusok¹⁸ (aszertívumok) soraként, a következőképpen értelmezi a (2a) megnyilatkozást:

1. A azt állítja, hogy jó az a blogbejegyzés, amelyhez hozzászól.
2. A azt állítja, hogy bizonyos hozzászólások jelzik azt, hogy jó az a blogbejegyzés, amelyhez hozzászól.
3. A azt állítja, hogy ezek a hozzászólások indokolatlan és eltúlzott panaszk.
4. A azt állítja, hogy bizonyos hozzászólók egy általa negatívan értékelt politikai csoport (a bolsevikok) tagjai.

Emellett B megállapítja, hogy A megsértette az aktuális diskurzusközösség – B által feltételezett egyes diszkurzív normáit, vagyis azokat a nem feltétlenül tudatos, nem feltétlenül explicit szabályokat, amelyek meghatározzák azt, hogy hogyan (nem) szabad részt venni az aktuális diskurzusban. Ezek a diszkurzív normák B szerint a következők:

¹⁸ A beszédaktusok a megnyilatkozások révén megvalósított kommunikatív cselekedetek (Tátrai 2011: 209).

1. Nem szabad értékszempontok alapján minősíteni más hozzászólásokat.
2. Nem szabad értékszempontok alapján minősíteni más hozzászólókat.

5.1.2. A aktuális mentális reprezentációjának létrehozása

A (2a) megnyilatkozásnak az értelmezése alapján B létrehozta A aktuális mentális reprezentációját. B a (2a) megnyilatkozás alapján implicit módon következtet A mentális állapotaira, ennek keretében pedig szándékokat és vélekedéseket tulajdonít neki. A (2b) megnyilatkozásban semmi sem utal arra, hogy B ismeri A-t, így vélhetően B nem támaszkodhat az A-val kapcsolatos előzetes tudására A aktuális mentális reprezentációjának a létrehozása során. Tehát A aktuális mentális reprezentációja a neki tulajdonított szándékok és vélekedések összessége. B a (2a) megnyilatkozás értelmezése alapján implicit és nem tudatos módon következtet A vélekedéseire. Ennek során különböző előfeltevésekből indulhat ki:

1. B feltételezheti, hogy A a (2a) megnyilatkozásban szereplő állításai megfelelnek a tényleges vélekedéseinek.
2. B feltételezheti, hogy A a (2a) megnyilatkozásban szereplő állításai nem felelnek meg a tényleges vélekedéseinek.
3. B feltételezheti, hogy A a (2a) megnyilatkozásban szereplő állításai között vannak olyanok, amelyek megfelelnek a tényleges vélekedéseinek, de vannak olyanok is, amelyek nem.
4. B feltételezheti, hogy nem dönthető el, hogy A a (2a) megnyilatkozásban szereplő állításai megfelelnek-e A tényleges vélekedéseinek, vagy sem.

Ha B abból az előfeltevésből indul ki, hogy A a (2a) megnyilatkozásban szereplő állításai megfelelnek a tényleges vélekedéseinek, akkor arra következtet, hogy A vélekedései a következők:

1. A-nak pozitív véleménye van arról a blogbejegyzésről, amelyhez hozzászól.
2. A úgy véli, hogy bizonyos hozzászólások jelzik azt, hogy jó az a blogbejegyzés, amelyhez hozzászól.
3. A úgy véli, hogy ezek a hozzászólások indokolatlan és eltúlzott panaszok. A-nak tehát negatív véleménye van bizonyos hozzászólásokról.
4. A-nak negatív véleménye van bizonyos hozzászólókról.

Ha B abból az előfeltevésből indul ki, hogy A a (2a) megnyilatkozásban szereplő állításai nincsenek összhangban a tényleges vélekedéseivel, akkor arra következtet, hogy A vélekedései a következők:

1. A-nak valójában nincs pozitív véleménye arról a blogbejegyzésről, amelyhez hozzászól.
2. A valójában nem gondolja azt, hogy bizonyos hozzászólások jelzik azt, hogy jó az a blogbejegyzés, amelyhez hozzászól.
3. A valójában nem gondolja azt, hogy ezek a hozzászólások indokolatlan és eltúlzott panaszok. A-nak tehát nincs negatív véleménye bizonyos hozzászólásokról.
4. A-nak valójában nincs negatív véleménye bizonyos hozzászólókról.

Ha B abból az előfeltevésből indul ki, hogy A a (2a) megnyilatkozásban szereplő állításai közül nem mindegyik felel meg a tényleges vélekedéseinek, akkor egyenként választ az előző két bekezdésben felsorolt alternatív következtetések közül. Ha pedig B abból az előfeltevésből indul ki, hogy nem dönthető el, hogy A őszinte-e, vagy sem, vagyis nem dönthető el, hogy a (2a) megnyilatkozásban szereplő állításai megfelelnek-e a tényleges vélekedéseinek, vagy sem, akkor nem választ a felsorolt alternatív következtetések közül.

B szabadon eldöntheti, hogy melyik előfeltevésből indul ki, amikor a (2a) megnyilatkozás értelmezése alapján következtet A vélekedéseire. Fontos azonban megjegyezni, hogy bármelyik előfeltevést választja B, a döntése nem fogja befolyásolni azt, hogy hogyan azonosítja trollként A-t, mivel ebben a műveletsorban az a kulcsfontosságú, hogy B milyen szándékokat tulajdonít A-nak.

B ugyanis a (2a) megnyilatkozás értelmezése alapján nem csupán vélekedéseket, hanem diszkurzív szándékokat is tulajdonít A-nak, vagyis feltételezi, hogy A azért nyilatkozott meg, hogy valamilyen változást idézzon elő a társas környezetében, az aktuális diskurzusközösségben. Ennek elérése érdekében pedig diszkurzív stratégiákat követ. Ezek a szándékok a következők:

1. A egyrészt azért állítja azt, hogy bizonyos hozzászólások indokolatlan és eltúlzott panaszok (sipákolás), mert az a célja, hogy kritizálja, vagyis negatívan minősítse a hozzászólásokat és azok szerzőit.
2. A emellett azért állítja azt, hogy bizonyos hozzászólások indokolatlan és eltúlzott panaszok (sipákolás), mert az a célja, hogy eltérítse a diskurzust az eredeti témától, a 2010-es magyar médiatörvényről egy másik téma, a diskurzusban szereplő hozzászólások értékelése felé.
3. A egyrészt azért állítja azt, hogy bizonyos hozzászólók egy általa negatívan értékelt politikai csoport (a bolsevikok) tagjai (bűdösbolsik), mert az a célja, hogy kritizálja, vagyis negatívan minősítse ezeket a hozzászólókat.
4. A emellett azért állítja azt, hogy bizonyos hozzászólók egy általa negatívan értékelt politikai csoport (a bolsevikok) tagjai (bűdösbolsik), mert

az a célja, hogy eltérítse a diskurzust az eredeti témától, a 2010-es magyar médiatörvénytől egy másik téma, a diskurzusban szereplő hozzászólók jellemzése és minősítése felé.

5. A azért akar kritizálni bizonyos hozzászólásokat és hozzászólókat, mert az a célja, hogy konfliktusokat idézzon elő, illetve bomlassza az aktuális diskurzust és a diskurzusközösséget.
6. A azért akarja eltéríteni a diskurzust az eredeti témájától, mert az a célja, hogy bomlassza a diskurzust és a diskurzusközösséget.

Látható, hogy B egyrészt közvetlen (1–4.), másrészt közvetett (5–6.) szándékokat tulajdonít A-nak. B egyrészt feltételezi, hogy A azért hozta létre a (2a) megnyilatkozást, hogy kritizáljon bizonyos hozzászólásokat és hozzászólókat, valamint eltérítse a diskurzust. Másrészt B azt is feltételezi, hogy A azért akar kritizálni bizonyos hozzászólásokat és hozzászólókat, valamint azért akarja eltéríteni a diskurzust, hogy konfliktusokat idézzon elő az aktuális diskurzusközösségben, illetve bomlassza a diskurzust és a diskurzusközösséget.

5.1.3. *A troll mint közösség fogalmi kategóriájának aktiválása*

Azt követően, hogy B kialakította A aktuális mentális reprezentációját, aktiválja a trollnak mint közösségnek a fogalmi kategóriáját. A trollnak mint fogalmi kategóriának az aktiválását, vagyis a mentális értelemben vett elérését az motiválja, hogy azok a szándékok, amelyeket B A-nak tulajdonított a (2a) megnyilatkozás értelmezésének az alapján, egyúttal része B a trollokkal kapcsolatos előzetes tudásának is. Ezt azt jelenti, hogy B a trollt mint fogalmi kategóriát nem közvetlenül a (2a) megnyilatkozás bizonyos tulajdonságai – főként a *büdösbolsik sipákolása* birtokos szerkezet –, hanem a (2a) megnyilatkozás értelmezése során az A-nak tulajdonított diszkurzív szándékok alapján aktiválja.

Tehát B az általa A-nak tulajdonított szándékokat – egyes hozzászólások és hozzászólók kritizálása, a diskurzus eltérítése, ezáltal pedig konfliktus előidézése, valamint a diskurzus és a diskurzusközösség bomlasztása – olyan szándékokként azonosítja, amelyek a trollokkal kapcsolatos előzetes tudása alapján a trollokra jellemző szándékok. Ezáltal pedig B a troll mint közösség fogalmi kategóriájának aktiválásán keresztül kapcsolatot teremt a (2a) megnyilatkozás és a világról való előzetes tudása között.

5.1.4. *A aktuális troll identitásának létrehozása*

Miután B A – általa implicit módon feltételezett – szándékait a trollokra jellemző szándékokként azonosította, egy további mentális műveletet hajt végre. Dinamikus kategorizáció során B A aktuális mentális reprezentációját a troll mint közösség fogalmi kategóriájának aktuális példányaként azonosítja. Ezáltal a saját

nézőpontjából létrehozza A aktuális trollidentitását. Ezt a műveletet az a korábbi művelet motiválja, amely során B A – általa implicit módon feltételezett – szándékait a trollokra jellemző szándékokként azonosította. Tehát azoknak a diszkurzív szándékoknak, amelyet B A-nak tulajdonít a (2a) megnyilatkozás alapján, döntő szerepük van abban, hogy B trollként azonosítja A-t. Végül B a (2b) megnyilatkozásban nyelviileg is kifejtetté teszi azt, hogy trollként azonosította A-t.

Számos következménye van annak, hogy B trollként azonosítja A-t. A legfőbb következmény, hogy B így kapcsolatot teremt a világról való előzetes tudása és a (2a) megnyilatkozás között, ezáltal pedig létrehoz egy olyan kontextust, amelyben értelmezhető a számára az aktuális diskurzusközösség bizonyos diszkurzív normáit B szerint megsértő (2a) megnyilatkozás az aktuális diskurzuson belül.

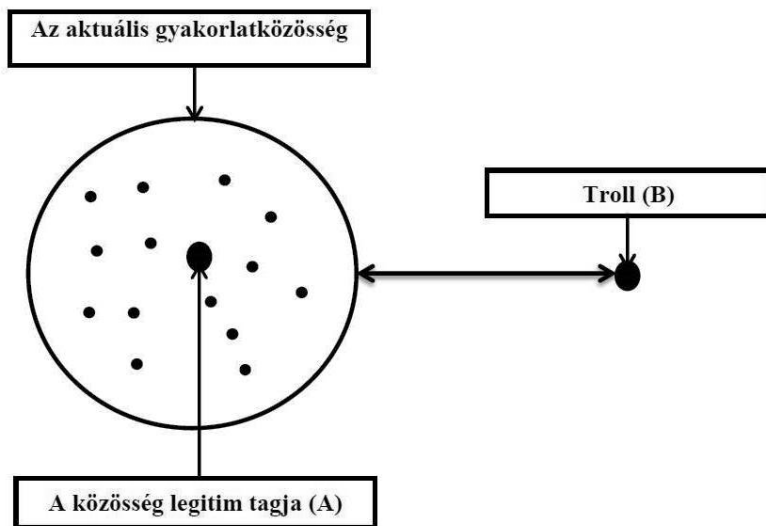
Emellett egyrészt módosul B-nek a trollokkal kapcsolatos előzetes tudása, mivel mentálisan begyakorlottabbá válik a számára az, hogy trollok úgy is megkísérelhetik elérni fő diszkurzív céljaikat: a konfliktusok előidézését, valamint a diskurzus és a diskurzusközösség bomlasztását, hogy hozzászólásokat és hozzászólókat kritizálnak, illetve elterelik a diskurzust az eredeti témától. Másrészt B módosítja A aktuális mentális reprezentációját, mivel annak részévé teszi a trollokkal kapcsolatos aktuális tudásának aktivált elemeit. Ezáltal B társas értelemben elhelyezi A-t a maga számára, így képessé válik arra, hogy a trollokkal kapcsolatos tudása alapján a maga számára kielégítően értelmezze A (nyelvi) tevékenységét.

Továbbá B módosítja a (2a) megnyilatkozásra vonatkozó értelmezését is, mivel pozitív identitásgyakorlatként azonosítja A-nak a *büdösboldsik sipákolása* szerkezet által kifejezett következő állításait: 1. bizonyos hozzászólások indokolatlan és eltúlzott panaszok, 2. bizonyos hozzászólók egy a diskurzusközösségben negatívan értékelt politikai csoport (a bolsevikok) tagjai. Ezt B részben nyelviileg is kifejtetté teszi a (2b) megnyilatkozásban a *troll* jelzőjeként használt *nylonnáci*¹⁹ kifejezéssel, amellyel egy a szélsőjobboldali bolsevikokkal ellentétben, de B által hasonlóan negatívan értékelt szélsőjobboldali csoport, a neonácik tagjaként azonosítja A-t. Tehát B nemcsak trollként, hanem neonáiként is azonosítja A-t.

Végül érdemes megjegyezni, hogy amikor B trollként azonosítja A-t, akkor nem csupán A trollidentitását hozza létre, hanem a saját aktuális identitását is. Ez a saját identitás közösségi, tehát B az aktuális diskurzusközösség olyan legitim tagjának tartja magát, amikor trollként azonosítja A-t, aki ismeri és követi

¹⁹ A *nylonnáci* – *nylon náci*, *nylon-náci* – kifejezés a neonácik magyar politikai blogon és vélhetően más nyelvhasználati színtereken is használt nem túl gyakori, de nem is csupán egyszeri, alkalmi megnevezése. Kialakulását vélhetően a *neonáci* és a *nylon naci* 'nylon nadrág' szavak közötti hangalaki és alaktani hasonlóság motiválta.

az aktuális diskurzusközösség diszkurzív normáit, így képes megítélni, hogy más résztvevők követik-e ezeket a normákat, vagy megszegik azokat. Ezáltal B megteremt egy viszonyt, amely szerint az őt magát is legitim tagjaként elfogadó gyakorlatközösség szemben áll A-val (3. ábra).

3. ábra. A és a gyakorlatközösség viszonya B rekonstruált nézőpontjából

5.2. A második diskurzusrészlet kognitív pragmatikai elemzése

A második vizsgált diskurzusrészlet a következő:

- (3a) A: Én Orbán Viktorra fogok szavazni 2014-ben! Kislány voltam még, amikor a Mária Valéria híd átadásosakor (2001) Orbán Viktor megsimogatta az arcomat. Ezt a gesztusát sohasem fogom elfelejteni. Csodálatos, felkavaró élmény volt. Veled vagyunk Viktor!
- (3b) B: [A-nak címezve] ez [ti. a (4a) megnyilatkozás] annyira perverz (középkorú diktátor gyereklányokat tapiz, a leány ettől felkavaró élményt él át), ráadásul annyira nem illik a poszthoz, hogy **kénytelen vagyok viccként értelmezni**. annak mondjuk nem jó.
- (3c) A: [B-nek címezve] **Nem vicc ez** [ti. a (3a) megnyilatkozás]. Orbán Viktor azzal a rövid és finom mozdulattal a gondolkodásomat, sorsomat is befolyásoló hatást gyakorolt rám. Lévai Anikó[ti. Orbán Viktor felesége] a legszerencsésebb magyar nő.

- (3d) C: [A-nak címezve] A, a kérdés az hogy Ön már akkor, gyermekként is **terhelt volt mentálisan**, vagy a simogatás hatására lett az később, az eredményes kezelés szempontjából ezt jó lenne majd tisztáznia
- (3e) D: [A-nak címezve] [...] Egyébként átlátok a szitán! Biztos csak **maró gúny ez a** [(3a) és (3c) megnyilatkozásban megvalósított] **szerep**, mert **ilyen hülye senki nem lehet.** ;-)
- (3f) E: de sokan [ti. B, C és D] nem ismerik fel ha valaki [ti. A] **ironizál**.
- (3g) F: A **egy primitív troll**, [B-nek, C-nek, D-nek és E-nek címezve] ne etesétek [A-t] válaszokkal!²⁰

A második vizsgált diskurzusrészlet hat résztvevő hét megnyilatkozásából áll. Először A létrehozza a (3a) megnyilatkozást, amelyet B a (3b) megnyilatkozásban viccként értelmez (*kénytelen vagyok viccként értelmezni* [a (3a) megnyilatkozást]), A azonban a (3c) megnyilatkozásban kijelenti, hogy a (3a) megnyilatkozás nem vicc (*Nem vicc ez* [ti. a (3a) megnyilatkozás]). Ezt követően a (3d) megnyilatkozásban C mentálisan terheltnek nevezi A-t (*Ön* [ti. A] *már akkor, gyermekként is terhelt volt mentálisan, vagy a simogatás hatására lett az később*), a (3e) megnyilatkozásban D maró gúnynak nevezi A szerepét (*Biztos csak maró gúny ez a szerep*) és ezáltal a (3a) és a (3c) megnyilatkozást. A (3f) megnyilatkozásban E iróniának minősíti a (3a) és (3c) megnyilatkozásokban megvalósított nyelvi tevékenységét (*valaki* [ti. A] *ironizál*). Végül F a (3g) megnyilatkozásban trollnak nevezi A-t (*A egy primitív troll*) Ebben a diskurzusrészletben tehát A a trollként azonosított, F pedig a másik résztvevőt trollként azonosító résztvevő, ugyanakkor négy alternatív értelmezés is szerepel a diskurzusrészletben.

A vizsgált diskurzusrészlet a *Fideszfigyelő* blogról származik. Az *Állami pénz, Mahir, Békemenet reklám* című blogbejegyzésre érkezett válaszokból áll. Ez a diskurzus eredetileg a Békemenet reklámozó plakátok finanszírozásáról szól. Fontos kimelni, hogy a Fideszfigyelő hozzászólóinak nagy többsége egyértelműen nem támogatja a Fideszt és Orbán Viktort. Ezt támasztja alá a *Leváltanak Orbánt a Fideszfigyelő olvasói* című blogbejegyzés, amely alapján a Fideszfigyelő blog látogatóinak 82,5%-a a baloldalt támogatja.²¹ Ez a körülmény jelentős mértékben befolyásolja az aktuális diskurzusközösség diszkurzív normáit, ezáltal

²⁰ Forrás: Fideszfigyelő: Állami pénz, Mahir, Békemenet reklám
http://fideszfigyelo.blog.hu/2012/03/11/allami_penz_mahir_bekemenet_reklam
 (A hozzáférés ideje 2014.04.15.)

²¹ Forrás: Fideszfigyelő: Leváltanak Orbánt a Fideszfigyelő olvasói.
http://fideszfigyelo.blog.hu/2014/04/24/levaltanak_orbant_a_fideszfigyelo_olvasoi
 (A hozzáférés ideje 2014.04.30.)

pedig azt, hogy az egyes résztvevők mire következtetnek a (3a) és a (3c) megnyilatkozás alapján.

Az első diskurzusrészlet kognitív pragmatikai elemzése megmutatta, hogy egy résztvevő az általa a másik résztvevőnek tulajdonított diszkurzív szándékok alapján azonosít trollként egy másik résztvevőt. Így a második diskurzusrészlet elemzése arra koncentrál, hogy a (3a) és a (3c) megnyilatkozások alapján A-t trollként azonosító F, valamint a (3a) és a (3c) megnyilatkozások alapján alternatív következtetéseket megfogalmazó B, C, D és E milyen vélekedéseket és diszkurzív szándékokat tulajdonítanak A-nak.²² Az alternatív következtetések elemzése azért járul hozzá annak megértéséhez, hogy F hogyan azonosítja trollként A-t, mert megmutatja, hogy milyen szándékokat nem tulajdonít F A-nak, amikor trollként azonosítja őt. Ezáltal a második diskurzusrészlet elemzése erősíti az első diskurzusrészlet elemzésének érvényességét.

5.2.1. A (3a) és a (3c) megnyilatkozások értelmezése B, C, D, E és F rekonstruált nézőpontjából

B, C, D, E és F hasonlóképpen értelmezik a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokat, azok értelmezése alapján azonban részben eltérő vélekedéseket és diszkurzív szándékokat tulajdonítanak A-nak. Mivel egyedül B teszi legalább részben nyelviileg kifejtetté (*középkorú diktátor gyereklányokat tapiz, a leány ettől felkavaró élményt él át*), hogy hogyan értelmezi a (3a) megnyilatkozást, így ebben az alfejezetben abból az előfeltevésből indulok ki, hogy a résztvevők hasonlóan értelmezik A megnyilatkozását, mint én, mivel a világról való tudásuk alapvetően hasonlít az enyémre. B, C, D, E és F eszerint a következőképpen, állító beszédaktusok (asszertívumok) soraként értelmezik a (3a) megnyilatkozást:

1. A azt állítja, hogy Orbán Viktorra, vagyis az Orbán Viktor által vezetett Fideszre fog szavazni a 2014-es magyar országgyűlési választásokon.
2. A ezzel implicit módon azt állítja, hogy Orbán Viktor és a Fidesz elkötelezett támogatója.
3. A azt állítja, hogy kislánként, 2001-ben a Mária Valéria híd átadásakor találkozott Orbán Viktorral.
4. A azt állítja, hogy Orbán Viktor ekkor megsimogatta az arcát.
5. A azt állítja, hogy ez egy nagyon pozitív, intenzív érzelmi élmény volt a számára.
6. A explicit módon azt állítja, hogy Orbán Viktor elkötelezett támogatója.

²² B csak a (3a) megnyilatkozás alapján következtet A vélekedéseire és diszkurzív szándékaira, mivel a (3c) megnyilatkozásra már nem reagál.

C, D, E és F pedig a következőképpen, szintén állító beszédaktusok (asszertívumok) soraként értelmezik a (3c) megnyilatkozást:

1. A azt állítja, hogy a (3a) megnyilatkozásban szereplő állításai megfelelnek a tényleges vélekedéseinek.
2. A azt állítja, hogy meghatározó hatást gyakorolt a gondolkodására és a sorsára az, hogy Orbán Viktor 2001-ben a Mária Valéria híd átadásakor megsimogatta az arcát.
3. A azt állítja, hogy Lévai Anikó, Orbán Viktor felesége a legszerencsésebb nő a világon.
4. A ezzel implicit módon azt állítja, hogy Orbán Viktor a legnagyobb férfi és férj a világon.
5. A ezzel implicit módon azt is állítja, hogy nemcsak politikailag, hanem szexuálisan is vonzódik Orbán Viktorhoz.

Ezek alapján B, C, D, E és F implicit és nem tudatos módon megállapítják, hogy a (3a) és a (3c) megnyilatkozások sértik az aktuális diskurzusközösségnek azt a kiemelten fontos diszkurzív normáját, amely szerint a Fideszfigyelő blogon a hozzászólók nem állíthatják azt, hogy Orbán Viktor és a Fidesz rendkívül elkötelezett, fanatikus támogatói.

5.2.2. A mentális reprezentációjának létrehozása

A (3a) és a (3c) megnyilatkozásnak az értelmezése alapján B, C, D, E és F egyaránt létrehozza A aktuális mentális reprezentációját a saját nézőpontjából. A résztvevők a (3a) és a (3c) megnyilatkozások alapján implicit módon következtetnek A mentális állapotaira, ennek keretében pedig vélekedéseket és szándékokat tulajdonítanak neki. A diskurzusrészletet alkotó megnyilatkozásokban semmi sem utal arra, hogy a többi résztvevő ismeri A-t, így vélhetően nem támaszkodhatnak az A-val kapcsolatos előzetes tudásukra A aktuális mentális reprezentációjának a létrehozása során. Tehát A aktuális mentális reprezentációja a neki tulajdonított vélekedések és szándékok összessége. A résztvevők a (3a) és a (3c) megnyilatkozásoknak az értelmezése alapján implicit módon következtetnek A vélekedéseire. Ennek során különböző előfeltevésekből indulnak ki:

1. Az A-t mentálisan terheltnek nevező C feltételezi, hogy A a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban szereplő állításai megfelelnek a tényleges vélekedéseinek. Ugyanakkor a mentálisan terhelt kifejezéssel nyelvilag jelzi azt, hogy negatívan viszonyul A-hoz és ezekhez a vélekedésekhez.
2. A (3a) megnyilatkozást viccnek tartó B, a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokat gúnyosnak tartó D és az azokat ironikusnak tartó E feltételezik, hogy A a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban szereplő állításai nem felelnek

meg a tényleges vélekedéseinek. B ezt azzal indokolja, hogy a (3a) megnyilatkozásban szereplő – különösen az A és Orbán Viktor találkozásával kapcsolatos – állítások nem egyeztethetők össze a világról való előzetes tudásával, valamint tematikusan nem kapcsolódnak a blogbejegyzéshez (ez [ti. a (3a) megnyilatkozás] *annyira perverz [középkorú diktátor gyerek-lányokat tapiz, a leány ettől felkavaró élményt él át], ráadásul annyira nem illik a poszthoz*). D – hasonló módon – azzal indokolja a következtetését, hogy a világról való előzetes tudásával nem egyeztethető össze az, hogy a (3a) és a (3c) megnyilatkozásban szereplő állítások megfelelnek bármely emberi lény valós vélekedéseinek (*ilyen hülye senki nem lehet*). E ugyan nem indokolja meg a következtetését, nyelvileg azonban kifejtetté teszi, hogy az övétől eltérő következtetéseket tévesnek tartja (*de sokan nem ismerik fel*).

3. Emellett az A-t trollnak nevező F az előbb két lehetőség helyett feltételezheti azt is, hogy A a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban szereplő állításai között vannak olyanok, amelyek megfelelnek a tényleges vélekedéseinek, de vannak olyanok is, amelyek nem.
4. Végül F feltételezheti azt is, hogy nem dönthető el, hogy A a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban szereplő állításai megfelelnek-e A tényleges vélekedéseinek, vagy sem.

Az A-t mentálisan terheltnek nevező C, aki abból az előfeltevésből indul ki, hogy A a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban szereplő állításai megfelelnek a tényleges vélekedéseinek, arra következtet, hogy A vélekedései a következők:

1. A úgy tervezi, hogy Orbán Viktorra, vagyis az Orbán Viktor által vezetett Fideszre fog szavazni a 2014-es magyar országgyűlési választásokon.
2. A úgy véli, hogy ő Orbán Viktor és a Fidesz elkötelezett támogatója.
3. A úgy emlékszik, hogy kislányként, 2001-ben a Mária Valéria híd átadásakor találkozott Orbán Viktorral.
4. A úgy emlékszik, hogy Orbán Viktor ekkor megsimogatta az arcát.
5. A úgy emlékszik, hogy ez egy nagyon pozitív, intenzív érzelmi élmény volt a számára.
6. A úgy véli, hogy a (3a) megnyilatkozásban szereplő állításai megfelelnek a tényleges vélekedéseinek.
7. A úgy véli, hogy meghatározó hatást gyakorolt a gondolkodására és a sorsára az, hogy Orbán Viktor 2001-ben a Mária Valéria híd átadásakor megsimogatta az arcát.

8. A úgy véli, hogy Lévai Anikó, Orbán Viktor felesége a legszerencsésebb nő a világon.
9. A úgy véli, hogy Orbán Viktor a legnagyobb férfi és férj a világon.
10. A nemcsak politikailag, hanem szexuálisan is vonzódik Orbán Viktorhoz.

B, D és E, akik abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy A a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban szereplő állításai nincsenek összhangban a tényleges vélekedéseivel, arra következtetnek, hogy A vélekedései a következők:

1. A nem tervezi, hogy Orbán Viktorra, vagyis az Orbán Viktor által vezetett Fideszre fog szavazni a 2014-es magyar országgyűlési választásokon.
2. A nem gondolja azt, hogy ő Orbán Viktor és a Fidesz elkötelezett támogatója.
3. A-nak nincs olyan emléke, hogy kislányként, 2001-ben a Mária Valéria híd átadásakor találkozott Orbán Viktorral.
4. A-nak nincs olyan emléke, hogy Orbán Viktor ekkor megsimogatta az arcát.
5. A-nak nincs olyan emléke, hogy ez egy nagyon pozitív, intenzív érzelmi élmény volt a számára.
6. A nem gondolja azt, hogy a (3a) megnyilatkozásban szereplő állításai megfelelnek a tényleges vélekedéseinek.
7. A nem gondolja azt, hogy meghatározó hatást gyakorolt a gondolkodására és a sorsára az, hogy Orbán Viktor 2001-ben a Mária Valéria híd átadásakor megsimogatta az arcát, mivel nincs olyan emléke, hogy ez megtörtént.
8. A nem gondolja azt, hogy Lévai Anikó, Orbán Viktor felesége a legszerencsésebb nő a világon.
9. A nem gondolja azt, hogy Orbán Viktor a legnagyobb férfi és férj a világon.

10. A sem politikailag, sem szexuálisan nem vonzódik Orbán Viktorhoz.

Ha az A-t trollként azonosító F abból az előfeltevésből indul ki, hogy A a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban szereplő állításai közül nem mindegyik felel meg a tényleges vélekedéseinek, akkor egyenként választ az előző két bekezdésben felsorolt alternatív következtetések közül. Ha pedig F abból az előfeltevésből indul ki, hogy nem dönthető el, hogy A a (3a) és a (3c) megnyilatkozásban szereplő állításai megfelelnek-e a tényleges vélekedéseinek, vagy sem, akkor nem választ a felsorolt alternatív következtetések közül.

F tehát szabadon eldöntheti, hogy melyik előfeltevésből indul ki, amikor a (3a) és a (3c) megnyilatkozás értelmezése alapján következtet A vélekedéseire.

Fontos azonban megjegyezni, hogy bármelyik előfeltevést választja F, a döntése nem fogja befolyásolni azt, hogy hogyan azonosítja trollként A-t, mivel ebben a művelet sorban annak van döntő szerepe, hogy F milyen szándékokat tulajdonít A-nak. B, C, D, E és F ugyanis a (3a) és – B kivételével – a (3c) megnyilatkozás értelmezése alapján diszkurzív szándékokat is tulajdonítanak A-nak, vagyis feltételezik, hogy A valamilyen diszkurzív cél elérése érdekében, egy diszkurzív stratégia részeként nyilatkozott meg.

A (3a) megnyilatkozást viccként értelmező B, továbbá az A nyelvi tevékenységét gúnyként, illetve iróniaként értelmező D és E azonos diszkurzív szándékokat tulajdonít A-nak. Bár eltérően – viccként, gúnyként és iróniaként – nevezik meg az általuk azonosított diszkurzív stratégiát, de ezek a megnevezések ugyanazokat az A szándékaira vonatkozó következtetéseket foglalják magukban.²³ Tehát B, D és E következtetései csak látszólag eltérőek. A három résztvevő szerint A diszkurzív szándékai a következők:

1. A azért állítja azt, hogy Orbán Viktor és a Fidesz – B-nek, D-nek és E-nek a világról való tudása alapján – valószínűtlen mértékben elkötelezett támogatója, és azért fogalmaz meg az elkötelezettségét és fanatizmusát alátámasztó, túlzó állításokat, mert az a célja, hogy a többi résztvevő felismerje, a (3a) megnyilatkozásban szereplő állítások nem felelnek meg a tényleges vélekedéseinek.
2. Ezzel A-nak az a célja, hogy kifigurázza, kigúnyolja Orbán Viktor és a Fidesz valódi támogatóit.
3. Ezzel pedig A-nak az a célja, hogy szórakoztassa a túlnyomó többségében baloldali szimpatizánsokból álló aktuális diskurzusközösség tagjait.

Látható, hogy B, D és E jelentős mértékben támaszkodik a világról való tudására, ennek részeként pedig a Fideszfigyelő blog hozzászólóival és a blogon zajló diskurzusok diszkurzív normáival kapcsolatos tudására akkor, amikor következtet A diszkurzív szándékaira.

Az A-t mentálisan terheltek nevező C ugyanakkor csak informatív és kommunikatív szándékot (vö. Sperber–Wilson 1985/1995: 58, 61) tulajdonít A-nak. C szerint tehát A diszkurzív szándékai a következők:

²³ Egy a (nyelvi) viselkedéssel foglalkozó tudományos igényű leírás természetesen jelentős különbségeket állapíthat meg akkor, amikor elméleti szinten meghatározza a vicc, a gúny és az irónia fogalmát. Ugyanakkor B, D és E és olyan, számukra mindennapi diskurzusban vesznek részt, ahol a mindennapi megismerésük során létrehozott „népi” kategóriákra (folk categories) támaszkodnak. Ezért úgy vélem, indokolatlan lenne érdemi különbségeket tenni a vicc, a gúny és az irónia között ebben az elemzésben.

1. A azért fogalmaz meg állításokat a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban, mert tájékoztatni akarja a többi résztvevőt a saját vélekedéseiről.
2. A azért fogalmaz meg állításokat a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban, mert jelezni akarja a többi résztvevőnek, hogy tájékoztatni akarja őket a saját vélekedéseiről.

Végül az A-t trollként azonosító F szerint A diszkurzív szándékai a következők:

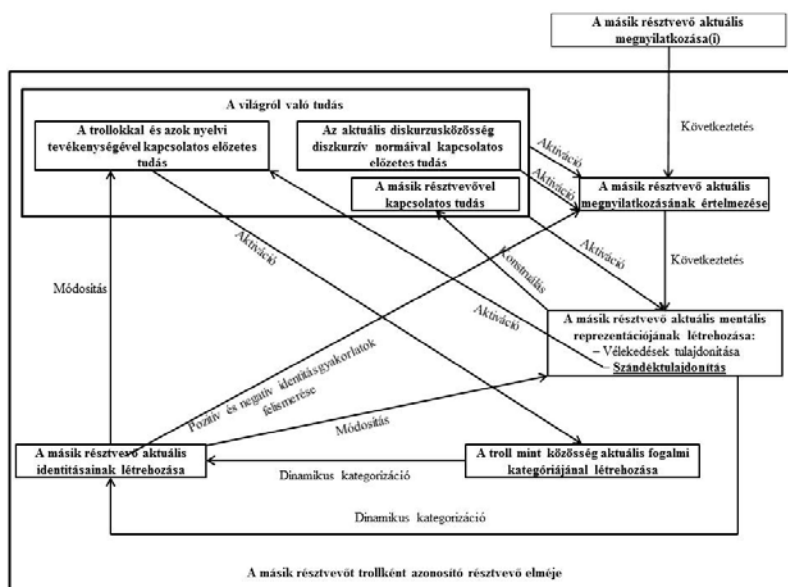
1. A azért fogalmazza meg a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban szereplő állításokat, mert tudatosan meg akarja sérteni a túlnyomó többségében baloldali hozzászólók által látogatott Fideszfigyelő blognak az egyik alapvető diszkurzív normáját. E szerint a diszkurzív norma szerint egy hozzászóló sem fejezheti ki nyelvileg, hogy minden körülmények között teljes mértékben, fanatikusan támogatja Orbánt Viktort és a Fideszt.
2. A azért akarja megsérteni ezt a diszkurzív normát, mert sokkolni akarja a Fideszfigyelő blogon zajló diskurzus résztvevőit, vagyis rendkívül intenzív érzelmi reakciókat akar kiváltani belőlük.
3. A azért akarja sokkolni a többi résztvevőt, mert az a célja, hogy konfliktust idézzon, illetve bomlassza a diskurzust és a diskurzusközösséget.
4. A azért fogalmazza meg a (3a) és a (3c) megnyilatkozásokban szereplő állításokat, mert el akarja téríteni a diskurzust az eredeti témájától, amely a Békemenetet népszerűsítő plakátok finanszírozása.
5. A azért akarja eltéríteni a diskurzust az eredeti témájától, mert az a célja, hogy bomlassza a diskurzust és a diskurzusközösséget.

Látható, hogy F a világgal kapcsolatos és ezen belül a Fideszfigyelő blog hozzászólóival és diszkurzív normáival kapcsolatos tudása hasonló, mint B, D és E tudása, ez alapján a hasonló tudás alapján azonban F és a többi résztvevő eltérő következtetéseket von le A diszkurzív szándékaival kapcsolatban.

Miután F a fent részletezett módon létrehozta A aktuális mentális reprezentációját, az első diskurzusrészlet elemzése során, az 5.1.3. és az 5.1.4. részekben bemutatott módon, az általa A-nak tulajdonított szándékok alapján aktiválja a troll mint közösség aktuális fogalmi kategóriáját, és azonosítja trollként A-t.

6. Következtetések

A két diskurzusrészlet kognitív pragmatikai elemzése megmutatta, hogy amikor egy magyar politikai blogon zajló diskurzus egyik résztvevője – a továbbiakban A – internetes trollként azonosít egy másik résztvevőt – a továbbiakban B-t –, akkor egy igen összetett mentális műveletsort hajt végre. Ezt a műveletsort a 4. ábra szemlélteti.

4. ábra. A trollként való azonosítás folyamata annak a résztvevőnek a nézőpontjából, aki trollként azonosít egy másik résztvevőt

Először A a világról való tudását – amelynek része a nyelvi tudása, illetve az aktuális diskurzusközösség diszkurzív normáival kapcsolatos előzetes tudása is – aktiválva értelmezi B aktuális megnyilatkozását vagy megnyilatkozásait. Ez a művelet a vizsgált diskurzusrészletekben úgy valósul meg, hogy a trollként azonosító résztvevők állító beszédaktusok soraként értelmezik a trollként azonosított résztvevők megnyilatkozásait. Emellett a trollként azonosító résztvevők implicit és nem tudatos módon megállapítják, hogy a trollként azonosított résztvevők megnyilatkozásaikkal megszegték az aktuális diskurzusközösség általuk feltételezett egyes diszkurzív normáit.

Ezt követően A létrehozza B aktuális mentális reprezentációját. Mivel A-nak nincsenek előzetes tapasztalatai B-vel kapcsolatban, nem támaszkodhat a B-vel kapcsolatos előzetes tudására.²⁴ Így A B aktuális megnyilatkozásának vagy megnyilatkozásainak értelmezése alapján, a korábbi diszkurzív tapasztalatait aktiválva

²⁴ Ebből az is következik, hogy A azáltal hozza létre, konstruálja meg a B-vel kapcsolatos saját tudását, hogy létrehozza B aktuális mentális reprezentációját annak aktuális megnyilatkozása(i) alapján.

hozza létre B aktuális mentális reprezentációját. Ennek során B mentális állapotokat: vélekedéseket és szándékokat tulajdonít A-nak. Tehát abban, hogy A milyen vélekedéseket és diszkurzív szándékokat tulajdonít B-nek, meghatározó szerepe van annak, hogy A szerint B aktuális megnyilatkozása(i) megsérti(k) az aktuális diskurzusközösség – szintén A szerint értelmezett – egyes diszkurzív normáit.

A B-nek tulajdonított vélekedések nem játszanak érdemi szerepet abban, hogy A később trollként azonosítja B-t. A B-nek tulajdonított közvetlen és közvetett diszkurzív szándékok azonban kulcsfontosságúak ebből a szempontból. A feltételezi, hogy B nem csupán informatív és kommunikatív szándékkal nyilatkozott meg, hanem azért, hogy valamilyen további változást idézzon elő az aktuális diskurzusban. A egyrészt közvetlen, majd ezek alapján közvetett diszkurzív szándékokat is tulajdonít B-nek. Ez a két elemzett diskurzusrészletben úgy valósul meg, hogy a trollként azonosító résztvevők egyrészt feltételezik, hogy a később trollként azonosított résztvevők közvetlenül azért nyilatkoznak meg, hogy:

1. eltérítsék a diskurzust az eredeti témától,
2. kritizálják vagyis negatívan minősítsék a hozzászólásokat és azok szerzőit,
3. sokkolják az aktuális diskurzus résztvevőit, vagyis rendkívül intenzív érzelmi reakciókat váltanak ki belőlük.
4. Ez a három feltételezett közvetlen diszkurzív szándék – amely egyúttal egy-egy diszkurzív stratégiát is jelöl – illeszkedik Hardaker (2013) modelljébe. Emellett azonban érdemes megjegyezni, hogy ez a lista nem teljes, hiszen a magyar politikai blogok diskurzusainak résztvevői például az alapján is trollként azonosítanak egy másik résztvevőt, mert feltételezik, hogy az azért nyilatkozott meg, hogy megfenyegetse őket (Petykó 2013: 293).

Ugyanakkor A az előbb felsorolt közvetlen szándékok alapján közvetett diszkurzív szándékokat is tulajdonít B-nek. A tehát feltételezi, hogy B azért nyilatkozott meg, hogy:

5. konfliktusokat idézzon elő vagy mélyítsen el az aktuális diskurzusközösségben,
6. bomlassza az aktuális diskurzust és diskurzusközösséget.

Ezen a ponton kapcsolódik össze a szándéktulajdonítás, valamint a diszkurzív közösség- és identitásképzés a trollként való azonosítás folyamatában. Ugyanis A aktiválja, mentálisan hozzáférhetővé teszi a trollokkal és azok nyelvi tevékenységével kapcsolatos tudását, mégpedig azért, mert az általa B-nek tulajdonított közvetett diszkurzív szándékok egyúttal részei a trollok nyelvi tevékenységével kapcsolatos előzetes tudásának. A tehát ezen a ponton ismeri fel implicit és nem

tudatos módon azt, hogy a trollokkal kapcsolatos előzetes tudása szerint B aktuális nyelvi tevékenysége a neki tulajdonított közvetett diszkurzív szándékok alapján olyan, mint az internetes trollok nyelvi tevékenysége. Ennek részeként pedig A létrehozta a troll mint közösség aktuális fogalmi kategóriáját. Ezt követően pedig dinamikus kategorizáció keretében a troll mint közösség aktuális példányaként azonosítja B-t.

Számos következménye van annak, hogy A trollként azonosítja B-t. Egyrészt módosul B aktuális mentális reprezentációja, ezáltal pedig A B-vel kapcsolatos tudása. Másrészt módosul A a trollokkal kapcsolatos tudása az B-nak tulajdonított közvetlen és közvetett diszkurzív szándékok révén. Végül pedig A átértelmezi B aktuális megnyilatkozását vagy megnyilatkozásait is. Azok bizonyos jellemzőit pozitív identitásgyakorlatként ismeri fel. A legfontosabb mentális következmény azonban az, hogy azáltal, hogy A trollként azonosítja B-t, kapcsolatot teremt a világról való tudása és B aktuális megnyilatkozása között, ezáltal pedig létrehoz egy olyan kontextust, amelyben értelmezhetővé válik a számára az, hogy miért nyilatkozik meg B úgy, hogy megsérti az aktuális diskurzusközösség diszkurzív normáit.

A tanulmány fő következtetései tehát az alábbiak:

1. A nem közvetlenül B megnyilatkozásának bizonyos tulajdonságai alapján, hanem egy igen összetett mentális művelet sor keretében azonosítja trollként B-t. E mentális művelet sor keretében A közvetlenül az általa B-nek tulajdonított diszkurzív szándékok – konfliktus előidézése vagy elmélyítése, illetve az aktuális diskurzus és diskurzusközösség bomlasztása – alapján ismeri fel, hogy B troll. Tehát a szándéktulajdonításnak meghatározó szerepe van abban, hogy A trollként azonosítja B-t.
2. A az alapján tulajdonít diszkurzív szándékokat B-nek, hogy az aktuális diskurzusközösség diszkurzív normáira vonatkozó tudása alapján implicit és nem tudatos módon megállapítja, hogy B megsértett egyes diszkurzív normákat. Tehát az aktuális diskurzusközösség A által feltételezett diszkurzív normáinak meghatározó szerepe van abban, hogy A milyen diszkurzív szándékokat tulajdonít B-nek.
3. Annak, hogy A trollként azonosítja B-t, az a kognitív funkciója, hogy A így létrehoz egy olyan kontextust, amelyben számára értelmezhetővé válnak B-nek az aktuális diskurzusközösség egyes diszkurzív normáit A szerint megsértő megnyilatkozása(i). A tehát azért azonosítja trollként B-t, hogy így megértse B – egyes diszkurzív normákat sértő – megnyilatkozását.

7. Összefoglalás és kitekintése

A jelen dolgozat két diskurzusrészlet kognitív pragmatikai elemzése alapján azal foglalkozott, hogy a magyar politikai blogok diskurzusainak egyes résztvevői hogyan és miért azonosítanak trollként más résztvevőket. Amellett érveltem, hogy amikor egy résztvevő trollként azonosít egy másik résztvevőt, akkor egy igen összetett mentális műveletsort hajt végre, amelyben meghatározó szerepe van a diszkurzív közösség- és identitásképzésnek, a szándéktulajdonításnak és a résztvevő által az aktuális diskurzusközösségben feltételezett diszkurzív normáknak.

A jelen tanulmány további vizsgálatok kiindulópontja lehet. Egyrészt felmerül a kérdés, hogy az itt megfogalmazott következtetések csak egyes magyar politikai blogoknak a résztvevőire érvényesek, vagy ennél általánosabb magyarázóértékel bírnak. Ezért hasznos lenne a trollként azonosított résztvevők nyelvi tevékenységének vizsgálata más típusú számítógép közvetítette diskurzusokban is. Emellett a jelen tanulmány részévé válhat egy olyan kutatási programnak, amely azt vizsgálja, hogy a közvetlen személyközi kommunikációhoz képest hogyan valósul meg a vélekedés- és szándéktulajdonítás, illetve a diszkurzív közösség- és identitásképzés a számítógép közvetítette kommunikációban.

Irodalom

- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum, Budapest.
- Bódi Zoltán 2010. Misztikus óriások rombolják a netes közösségeket!
Netidők 2010.11.21.
<http://netidok.postr.hu/misztikus-oriasok-romboljak-a-netes-kozossegeket>
(A letöltés ideje 2014.04.15.)
- Bucholtz, Mary 1999. „Why be normal?\": Language and identity practices in a community of nerd girls. *Language in Society* 1999/2: 203–223.
- Carruthers, Peter–Smith, Peter K. 1996. *Theories of theories of mind*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style: language variation and identity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- van Dijk, Teun A. 2007. Comments on Context and Conversation. In: Fairclough, Norman – Cortese, Giuseppina–Ardizzzone, Patrizia (eds.): *Discourse and Contemporary Social Change*. Peter Lang, Bern, 281–316.

- van Dijk, Teun A. 2012. Discourse and knowledge. In: Gee, James Paul–Handford, Michael (eds): *Handbook of Discourse Analysis*. Routledge, London, 587–603.
- Donath, Judith S. 1999. Identity and deception in the virtual community. In: Kollock, Peter–Smith, Mark (eds.): *Communities in Cyberspace*. Routledge, London, 29–59.
- Eckert, Penelope–McConall-Ginet, Saly 1995. Constructing meaning, constructing selves: Snapshots of language, gender and class from Belten High. In: Hall, Kira–Bucholtz, Mary (eds.): *Gender articulated: Language and the socially constructed self*. Routledge, London, 459–507.
- Ess, Charles 2007. Internet research ethics. In: Joinson, Adam N.–McKenna, Katelyn Y. A.–Postmes, Tom–Reips, Ulf-Dietrich (eds.): *Oxford Handbook of Internet Psychology*. Oxford University Press, Oxford, 487–502.
- Fábián Tamás 2012. Elbújhatnak-e a névtelen kommentelők? *Origo* 2012.05.30. <http://www.origo.hu/techbazis/20120530-hiaba-nyomoz-a-rendorseg-a-nevtelenul-kommentelo-trollok-utan.html> (A letöltés ideje 2014.04.15.)
- Fejes László 2013. Ki a troll? *Nyelv és tudomány* 2013.08.15. <http://www.nyest.hu/hirek/ki-a-troll> (A letöltés ideje 2014.04.15.)
- Hanula Zsolt 2013. Keressük az év trollteljesítményét. *Index* 2013.12.27. http://index.hu/tech/2013/12/27/keressuk_az_ev_trollteljesitmenyet/ (A letöltés ideje 2014.04.15.)
- Hardaker, Claire 2010. Trolling in asynchronous computer-mediated communication: From user discussions to academic definitions. *Journal of Politeness Research. Language, Behaviour, Culture* 2010/2: 215–242.
- Hardaker, Claire 2013. “Uh.....not to be nitpicky,,,,,but...the past tense of drag is dragged, not drug.”: an overview of trolling strategies. *Journal of Language Aggression and Conflict* 2013/1: 57–86.
- Herring, Susan C.–Job-Sluder, Kirk–Scheckler, Rebecca–Barab, Sasha 2002. Searching for Safety Online: Managing „Trolling in a Feminist Forum. *The Information Society* 2002: 371–384.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Mullen, Tony – Malouf, Robert 2006. A Preliminary Investigation into Sentiment Analysis of Informal Political Discourse. In: *Proceedings of AAAI-2006 Spring Symposium on Computational Approaches to Analyzing Weblogs*. <http://www-rohan.sdsu.edu/~malouf/pubs/aaai-politics.pdf> (A letöltés ideje 2014.04.15.)
- Petykó Márton 2012. A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 136: 45–72.
- Petykó Márton 2013. Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusaiban. *Magyar Nyelvőr* 137: 274–313.
- Petykó Márton 2014. A diszkurzív közösség- és identitásképzés szociokognitív modellje felé. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 361–368.
- Pléh Csaba 2008. *A pszichológia örök témái*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Schmid, Hans-Jörg 2012. Generalizing the apparently ungeneralizable. Basic ingredients of a cognitive-pragmatic approach to the construal of meaning-in-context. In: Schmid, Hans-Jörg (ed.): *Cognitive Pragmatics*. Walter de Gruyter, Berlin/Boston, 3–24.
- Shin, Jason 2008. Morality and Internet Behavior: A Study of the Internet Troll and its relation with morality on the Internet. *Technology and Teacher Education Annual Review* 5: 28–34.
- Simon Gábor 2012. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelv* 118: 18–39.
- Sinha, Chris 2007. Cognitive Linguistics, Psychology and Cognitive Science. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 1266–1294.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1986/1995. *Relevance: communication and cognition*. Blackwell, Oxford.
- Szabó P. Ádám 2012. A trollok etetése tilos! Mit tegyünk, ha online provokációval szembesülünk? *Hetek* 2012.04.06. http://www.hetek.hu/életmod/201204/a_trollok_etetese_tilos (A letöltés ideje 2014.04.15.)
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta, Budapest.

- Tátrai Szilárd 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 119: 197–204.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris, Budapest.
- Wenger, Etienne 2000. *Communities of Practice: Learning, Meaning and Identity*. Cambridge University Press, Cambridge.

PRÓSZÉKY GÁBOR

A SZÁMÍTÓGÉPES NYELVÉSZET HATÁSA A NYELVLEÍRÁSRA¹

1. Bevezetés

Minden számítógépes program a szövegek elemzésekor létrehozza az aktuális szöveg szavainak valamilyen gépi reprezentációját. A nyelvfeldolgozó programoknak tehát először a morfológiai vagy szóalaktani elemzéssel, azaz a szavak tövekre és toldalékokra való felbontásával kell foglalkozniuk. A számítógép számára is használható szóalaktan azonban az esetek többségében más kategóriákkal dolgozik, mint az elméleti nyelvészet szóalaktana. Azt is mondhatnánk, hogy olyan szempontok kerülnek előtérbe a számítógépes leírás készítésekor, amelyek nem is jöhettek elő a „hagyományos” nyelvészeti leírásokban, hiszen azok minden esetben feltételezték az embert mint a leírás olvasóját, így bizonyos aprólékos magyarázatokat, értelmezéseket ki lehetett hagyni a megfogalmazásból. A számítógép – bármennyire terjed is a meglehetősen szerencsétlen „elektronikus agy” kifejezés – nem rendelkezik ugyanezekkel a képességekkel: a gép számára minden magyarázat megadandó, egészen a legapróbb részletekig. Hagyományos definícióink egy részével tehát nem megyünk semmire, hiszen ezek ismeretét nem feltételezhetjük a számítógéptől. Így egyetlen lehetőség marad a számítógépes nyelvészek számára: a gép számára is „érthető” definíciók alapjául szolgáló megfigyeléseiket mint atomi ismérveket írják le a gép számára. Ekkor derül ki azonban, hogy ezt igen nehéz megtenni a nyelvtankönyvek olyan – bizonytalan-ságot vagy teljességi hiányt jelentő – kifejezéseinek használata nélkül, mint a „leggyakrabban”, a „túlnyomórészt”, a „szinte minden esetben” és társaik.

¹ A jelen írás az alábbi publikáció némiképp módosított változata: Prószéky Gábor 2007. A számítógépes nyelvészet hatása a nyelvleírásra. In: Talyigás Judit (szerk.): *Mozaikok a hazai telematika eredményeiből. Gordos Géza 70. születésnapjára*. Híradástechnikai Egyesület, Budapest, 83–87.

2. Szóalaktan számítógépes közelítésben

A legtöbb számítógépes morfológiai rendszer úgy működik, hogy megpróbálja megkeresni a mondat szavait egy általában lexikonnak vagy szótárnak nevezett adatbázisban. Ez azonban csak akkor egyszerű feladat, ha maguk a szavak szótári alakjukban fordulnak elő a szövegekben. Az angol és más, viszonylag nem sok toldalékot használó nyelvek gépi feldolgozásában mindig is nagy volt a kísértés az összes lehetséges szövegbeli szóalak egyenként való felsorolására a rendszer lexikonjában. Egyedi módszerek ugyan korábban is voltak a különböző nyelvek morfológiai elemzésére, de általános eljárást csak az úgynevezett véges állapotú technológiáknak az utóbbi negyedszázadban évből való elterjedése hozott. A legszélesebb körben használt ilyen modell a finn Koskenniemi (1983) által kidolgozott kétszintes morfológia, amely egyrészt elméleti keretet és formalizmust ad a szavak toldalékolásának, képzésének és összetételének leírásához, másrészt e keretben a nyelvész leírása a számítógépes implementáció számára is (módosítás nélkül) adekvát eszköznek bizonyul. A formalizmus – a legtöbb morfológiai rendszerhez hasonlóan – tőlexikonból, toldaléklexikonokból és szabályokból áll. A nyelvi elemekhez reprezentációpár tartozik: a szótári reprezentációkból álló sorozatok adják az egyik, a szóalakok szövegekben, azaz a felszínen megjelenő, úgynevezett felszíni reprezentációiból állók a másik szintet. A szabályok nem tesznek mást, mint egy-egyértelműen összekapcsolják a két szintet. A rendszer gyakorlati jelentőségét az adja, hogy az – egyébként nyelvektől teljesen független – elméleti modell igen hatékonyan megvalósítható számítógépes programot definiál. A nyelvfüggetlenség mellett a kétszintes közelítés előnye még a kétirányúság, azaz az a tény, hogy elemzésre és generálásra egyaránt alkalmazható. Természetesen más – szóalakok morfológiai elemzésre és generálásra egyaránt használható – számítógépes morfológiai módszerek is kialakultak az elmúlt évtizedekben. Ilyen a HUMOR rendszer (Prószéky–Merényi 2012), amelynek különböző változatai valósítják meg többek közt a magyar szóalakok kezelését a legtöbb magyar szövegszerkesztő és kiadványszerkesztő program helyesírási eszközeiben.

Ezek a számítógépes morfológiai leírások statikusak, azaz nem tanulnak az elemzett anyagból, miközben működnek, bár tudjuk, hogy a tanulás minden kognitív folyamatnak rendkívül fontos része. Ismeretes, hogy a szinkron nyelvleírás nem foglalkozik időbeli változásokkal, ezért a modern nyelvészet követői az egyes nyelvi szerkezetek szinkron elemzésébe minden olyan információt igyekeznek belefoglalni, amelyek egy adott nyelvi egység elemzésekor szóba jöhetnek. Számítógépes közelítés esetén azonban hamar jelentkezik a gondolat, hogy

a nyelvi elemzés menete miért is nem hasonlít a mesterségesintelligencia-kutatásban általánosan használatos úgynevezett forгатókönyvekhez? A forгатókönyv ugyanis nem más, mint egy korábban megtanult és hierarchikusan szervezett ismerethalmaz, amelynek az adott eset feldolgozásában lényeges szerepe van. Egy nem nyelvészeti példával illusztrálva: ha elmegyünk vásárolni, ismerjük a pénz fogalmát, a pénztárosnő szerepét, a pénztárhoz való odamenéshez viszont a „járás” fogalmát nem ezen a szinten kell definiálni – főleg nem az egyik lábnak a másik elé tételével –, hanem jóval korábban, hiszen a járás már egy korábban megtanult cselekvéssor, azaz a vásárlás forгатókönyvében alapfogalomnak tekinthető. Természetesen, amikor járni tanultunk, akkor fontos volt például az egyensúlyra figyelni, de a vásárlásnál ezt explicite megemlítve nem jutnánk közelebb a vásárlási helyzet jobb megértéséhez. Amikor persze ez a forгатókönyv-fogalom kialakult, a pszichológusok már akkor is jól ismerték az egészleges feldolgozás fogalmát (Pléh–Lukács 2001), amely az elemzetlen, egyetlen „monolitiként” mozgatandó elemek kezelését reprezentálja az emberi információfeldolgozásban. A forгатókönyvnek megfelelő szerkezetleírás bevezetésével a nyelvfeldolgozás hatékonyabb modellhez juthat, hiszen sémákban tudjuk tárolni az előző elemzési lépésből megszerzett nyelvi tudást. Ha kíváncsiak vagyunk, természetesen a korábban megtanult ismeretanyagunk, azaz a monolitiként használt sémáknak az aktuális elemzés előtt kialakított belső szerkezetét is van mód megvizsgálnunk; analóg módon a vásárlásról szóló példa „járás” elemével. Természetesen ez nem kötelező, hiszen az adott feladattól függően akár elő is vehetjük a megoldást esetleg némiképp lassító, ám korábban megszerzett ismereteink pontosítására szolgáló produktív elemzőrendszerünket. Tehát azt állítjuk, hogy a tövek és toldalékok kombinációit nem feltétlenül kell valós időben elemeznünk, hanem elég valamely korábban megtanult mintát ráilleszteni az éppen feldolgozandó szóra. Ha azonban különleges okunk van rá – például szójátékok, viccek vagy éppen Juhász Ferenc gazdag szóalaktanú verseinek olvasása közben – akkor elterelhetünk ettől a megoldástól, és aktivizálhatjuk „hagyományos”, szabályalapú morfológiánkat. Az így kialakított két rendszernek – a megtanult mintaalapúnak és a produktív szabályalapúnak – az együttműködése ezáltal a hatékonyság és a pontosság optimumát hozza.

3. A nyelvi programok számára ismeretlen szavak kezelése

Az adott nyelvi szint (esetünkben: a morfológia) számítógépes leírása szempontjából minden releváns tényt össze kell tehát gyűjteni, majd minden ilyen szempont alapján minden egyes elemet – most éppen a töveket és a toldalékokat

– osztályozni kell. A számítógép persze gyakran találkozik számára ismeretlen szavakkal is, némiképp hasonlóan a gyerekekhez, akik most sajátítják el a nyelvet. Ha elfogadjuk, hogy a szótárak nem tartalmazhatnak minden szót, akkor valamiképpen nyitottnak kell lenniük. Ez a gondolat viszont az elméleti nyelvészetnek még a legújabb irányzataiban sem honosodott meg. Azt hamar észre lehet venni, hogy nem bármilyen, hanem csak bizonyos szófajú szavak kerülnek be ezekbe a nyitott szótárakba. Például a magyar nyelvben a főnevek osztálya nyitott, viszont új ige gyakorlatilag csak úgy „készülhet”, ha egy, akár ismeretlen főnévre alkalmazzuk az igen gyakori *-z/-az/-oz/-ez/-öz* (esetleg *-ol/-el-öl*) képzőt. Ettől lehet például: *számítógép+ez+ni* vagy *eger+ez+ni*. Természetesen a képzés eredményeképpen létrejött alakok meglehetősen különböző gyakorisággal szerepelnek a magyar nyelvű szövegekben, de előállításuk szabályosságához nem férhet kétség. Ugyanilyen elvek alapján képtelenek volnánk esetragot vagy új névmást bevezetni, ezen osztályok ugyanis zártak. Tehát úgy tűnik, hogy létezik egy „minimálnyelvtan”, amelyben minden olyan dolog szerepel, amelyet nem lehet nyitott osztállyal definiálni, vagyis: van egy nyitott része a nyelvi lexikonoknak (Kálmán–Prószéky 1985). E szavak azonosítását, amennyiben még nem ismerjük őket, épp a biztosan ismert, azaz a zárt kategóriákba tartozók segítségével tesszük. Sokszor tehát egy-egy ismeretlen szó adott előfordulásaiból kell – legalább részlegesen – következtetni a szó kiinduló, szótári alakjára. A probléma jól illusztrálható a következő példával. Ha feltesszük, hogy nyelvtanulók vagyunk, és még nem ismerjük a *csónak* és a *lapát* szavakat, akkor az *Ajándék csónak ne nézd a lapát* „szósalátát” pontosan ugyanúgy elemeznénk, mint az *Ajándék lónak ne nézd a fogát* mondatot: levágnánk a toldaléknak gondolt szórészeket, és a maradékot (*csó* és *lap*) lehetséges töveknek gondolnánk (ám ezeknek a létezését a további szövegek gyakorisági adatai nem igazolnák vissza).

4. A nyelvi programok által kezelhető szófajfogalom kialakítása

A számítógépes leírás esetében – amint ezt már említettük – hagyományos, embereknek készített definícióinkkal nem megyünk sokra, hiszen ezek ismeretét nem feltételezhetjük a számítógéptől. Így egyetlen lehetőség marad számunkra: a definícióink alapjául szolgáló megfigyeléseket mint atomi ismérveket kell leírunk a gép számára. Ezek mögött a megfigyelések mögött sokszor általánosan érvényes elvek állnak, amelyeket a számítógép számára történő leírás nélkül igen nehéz lett volna felfedezni. A szóalaktan esetében ilyen vizsgált elemek a szótövek és a toldalékok, amelyeket a hagyományos nyelvészeti közelítések különféle osztályokba sorolnak, méghozzá úgy, hogy ezeknek az osztályoknak

a közös ismérveit az oda besorolt morfémák mind viselik. A szótövek osztályozásának legismertebbje a szófaji osztályzás, amely többé-kevésbé a szavak mondatbeli viselkedésének összefoglalására szolgál. A magyar szófaji osztályzás például hagyományosan többféle szempont egymásnak sokszor ellentmondó rendszerét próbálja egyidejűleg fenntartani. Ebből következően egy adott szó szófajba sorolása olykor meglehetősen bizonytalan. A szófajok értelemszerűen nem igazán határolódnak el egymástól, bárhogyan legyenek is létrehozva. Ha mélyebben belegondolunk, kijelenthető, hogy a főnevet a melléknévtől elsősorban jelentéstani okok választják el. A számítógép számára viszont ez nem megfogható; ezzel szemben a szintaktikai viselkedésből adódó olyan különbség, mint a fokozhatóság „kapóra jön”, hiszen arról nyugodtan kijelenthetjük, hogy kimondottan melléknévi jegy. A szótárakban az egy-egy szó mellett megjelenő „ritkábban melléknév”, „általában főnév” típusú, előfordulási gyakoriságokon alapuló megjegyzések semmilyen többletinformációt nem adnak egy konkrét szerkezet helyes elemzéséhez. Az „aktuális szófajváltás” vagy a „szófaji átcsapás” fogalma a számítógépes leírás számára ugyancsak nem használható. Marad tehát az a leírás, amely mind a tipikus főnevekhez, mind a tipikus melléknemekhez képest kevesebb egyértelmű viselkedési ismérvet ad a szó lexikális jellemzésében. Mivel a melléknévség definíciója meglehetősen bizonytalan, érdemes olyan, a szófaj-meghatározó kérdéseknél primitívebb, atomi kérdést használnunk, mint például hogy „létezik-e középfoka?”. Az erre adandó válasz mindig egyértelmű, függetlenül attól, hogy egyébként például a *pici* szóról azt mondanánk, hogy melléknév (bár nem létezik *pici*b), a *róka* szóról viszont, hogy főnév (bár létezik középfoka: *rókább* a *rókánál*). A névszóvilág tehát nem eleve meglévő főnevekből és melléknemekből, hanem bizonyos viselkedési formákat követő szavakból áll, amelyek jelentéstartalma valóban sokszor párhuzamosan mozog bizonyos toldalékokkal való együttes előfordulásukkal. Ennek a jegyekre bontáson alapuló elvnek megvan az a hihetetlen előnye, hogy nem kell állást foglalni egy olyan kérdésben, amely elsősorban a már ismert fogalmak különböző nyelvészeti iskolák által használt definíciói közt feszül.

Egy igazi gépi szóalaktan osztályainak létrehozásához érdemes a Papp Ferenc-féle névszói bázisból (Papp 1975) kiindulni, amely a többes szám és a tárgyeset magánhangzójából, valamint a harmadik személyű birtokos *j*-vel vagy *j* nélkül való megjelenéséből áll. A mi osztályzásunkban egy jegy csak arra vonatkozik, hogy például van-e magánhangzó a fenti két toldalék esetében, ám ha van, akkor annak minőségét két másik, független magánhangzóharmónia-jegy jelöli ki. Nincs magánhangzó például a *só+k* és *nő+k* esetében, de van a *zár+ak*, *fék+ek*,

kár+ok, kör+ök esetében. Ez utóbbiaknál a képzés helye szerinti és az ajakke-rekítés szerinti magánhangzó-harmónia kétszer két esete dönt a magánhangzó minőségéről. A bázis tehát a két magánhangzó-harmónia, a többes szám és a tárgy-eset magánhangzója, valamint a harmadik személyű birtokos *j*-je összesen öt bináris ismérvvvel írható le; tehát 2^5 , azaz 32 lehetséges kombináció állhat belőlük elő. Ebből természetesen nem következik, hogy mindegyik ilyen lehetséges osztályban van is magyar szótő. Ám épp ez a mai magyar szóalaktan sajátja, hogy a lehetséges osztályok halmazából kiválasztja azokat, amelyekbe a mai magyar névszók tartoznak. Ha találnánk a fenti jegyeknek olyan kombinációját, amelyet korábban nem, nem volna szükségünk új elnevezésre, hanem azt mondhatjuk egy kicsit nagyképű hasonlattal, hogy Mengyelejev táblázatos rendszeréhez hasonlóan az osztály helye itt is létezik, csak eddig esetleg nem találtunk olyan elemet, amely az osztály ismerveinek megfelelően viselkedett volna.

5. Következmények

A fenti felismerésnek két következménye van: az egyik, hogy ebben a rendszerben nincs értelme rendhagyó vagy szabályos viselkedésről beszélni, hanem csak olyan osztályokról, amelyekben kevesen vannak, és olyanokról, amelyekben sokan. A másik következmény pedig az, hogy ha jól gyűjtjük össze a leírás alapjául szolgáló ismerveket, akkor az osztályzást a nyelv minden egyes szóba jövő elemére nem előre meghatározott komplex szempontok alapján, hanem egyszerre csak egyetlen szempont alapján kell elvégezni, és ezt kell egyenként megismételni minden szempontra. A választ az így felteendő egyszerű bináris kérdésekre bármely anyanyelvi beszélő nyelvészeti ismeretek nélkül is jól meg tudja adni. Az pedig, hogy végül hány osztály lesz, nem is tudható előre: ahogy az összes kiválasztott szempont szerinti osztályzás véget ér, akkor derül ki. Valójában erre a számra nincs is szükségünk, hiszen nekünk csak az a fontos, hogy minden olyan releváns szempont szerepeljen az osztályzások között, amely az adott nyelvi szinten hatással lehet a leírni kívánt objektum – például a magyar névszói szóalakok – formájára. Egy bizonyos: a nyelv által legalább egy elemmel kitöltött – tehát morfofonológiailag létező – osztályok száma lényegesen kevesebb lesz a formálisan lehetséges kombinációk számánál, ám várhatóan nagyobb lesz, mint a hagyományos – esetünkben: névszóragozási – osztályozásokban szereplő osztályok száma. Ez utóbbiak egyébként úgy volnának előállíthatók a fent ismertetett módszerrel készített osztályok halmazából, ha bizonyos szempontjainkat utólag irrelevánsnak ítélnénk, és az így maradt szempontok alapján azonosan osztályozott elemeket egyetlen osztályba vonnánk össze. A speciális viselkedésű

elemek a hagyományos nyelvészeti osztályzásokban (pl. Elekfi 1994) lábjegyzet-szerű információkkal ellátva árulkodnak arról, hogy tulajdonképpen mégsem férnek be teljesen az adott osztályzásba. Erre a gépi közelítésben nyilván semmi szükség sincs, mert egy algoritmus nem tud lábjegyzetekben jelzett információk alapján egyedileg másként működni, vagy ha erre mégis szükség volna, akkor ez a leírás az osztályozó algoritmus részévé válna, azaz ekvivalens volna az általunk bevezetett osztályzással.

6. Összefoglalás

A most bemutatott közelítést a magyar morfológia számítógépes leírása sugallta, és kialakítására aligha került volna sor, ha nem a gép számára akartuk volna összefoglalni azokat a tényeket, amelyeket nyelvünk szóalaktanáról valójában már a szakirodalom eddig is jól ismert. A számítógépes szóalaktan területén kialakított leírásmód – a fenti megfigyeléseken túl – azzal az általános tanulsággal is szolgál, hogy az osztályzásnak mindig csak az adott szinten kezelendő szempontjai a lényegesek. Hiába tudja az anyanyelvi beszélő vagy különösképpen az osztályozással foglalkozó nyelvész, hogy bizonyos, más szinten kezelendő tényeknek is szóba kellene jönniük egy adott nyelvi elemmel kapcsolatban, ezeket mindaddig nem szabad érvényre juttatni, míg a kérdéses nyelvi szint szerinti feldolgozásra nem kerül sor.

Irodalom

- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kálmán László – Prószyék Gábor 1985. FMR Grammar. In: Hajdú Péter – Kiefer Ferenc (szerk.): *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 31–41.
- Koskenniemi, Kimmo 1983. *Two-level Morphology: A General Computational Model for Word-form Recognition and Production*. Publication 11. University of Helsinki, Helsinki.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes 2001. *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris, Budapest.

Prószéky, Gábor–Csaba Merényi 2012. Language Technology Methods Inspired by an Agglutinative, Free Phrase-Order Language, In: Walther von Hahn – Cristina Vertan (eds.): *Multilingual Processing in Eastern and Southern EU Languages: Low-resourced Technologies and Translation*. Cambridge University Press, Cambridge, 182–206.

SIMON GÁBOR

A LÍRA DISZKURZÍV SAJÁTOSSÁGAI – EGY KOGNITÍV POÉTIKAI LÍRAELMÉLET LEHETŐSÉGEI¹

1. Problémafelvetés

A lírakategória meghatározásának, körülhatárolásának és jellemzésének problematikussága végigkíséri a poétika történetét (lásd Tamás 1972). Az antikvitásban elmarad jelentősége a tragédiától és az eposztól: olyan gyűjtőkategóriaként értelmezik ugyanis, amelybe a komoly műfajokba nem sorolható, kevert (így tökéletlen) műformák kerülnek. Platón ugyan megkülönbözteti azokat a verses formákat, amelyekben a költő közvetlenül szólal meg, de nem határolja el egyértelműen az epikától, Arisztotelész poétikai rendszerében pedig nem szerepel a líra kategóriája. A római retorikai-poétikai hagyományban (Quintilianusnál, Catullusnál) is csak formai csoportosítás eredményeként jelenik meg (a rövid műformákat összefogó terminusként), és ez a kategorizálás egészen a 17. századig jellemző. A líra kategóriája voltaképpen csak a klasszicista poétika és a romantika esztétikája révén nyeri el létjogosultságát: az előbbi alapozza meg a műnemek hármas rendszerét (amelyben a líra reprezentálja magát a költészetet, ellensúlyozva a próza epika- és drámabeli dominanciáját), az utóbbi pedig (a platóni hagyományra és Hegel esztétikájára alapozva) a líraiságot a közvetlenséggel és a szubjektivitással, az alkotó szubjektum önkifejezésével azonosítva megteremtí a kategória legitimitását.

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

Hálásan köszönöm Kulcsár Szabó Ernőnek a tanulmányhoz fűzött értékes megjegyzéseit, melyekkel téziseim pontosítását és továbbgondolását egyaránt segítette.

A klasszicista poétika rendszerezése azonban hosszú távon éppen a líra-kategória stabilizálódása ellen hat, egyfelől a kategorizálásban tapasztalható elméleti és módszertani következetlenség (illetve kifejtett műfaj- és műnem-elméleti kiindulópont hiánya), másfelől az esztétikai tisztaság homogenizálásra törekvő elve, valamint az ebből következő preskriptív és regulatív jelleg miatt (lásd Welles–Warren 2002: 236–241). A klasszicizmus műfajelmélete nem alkalmazható a modernség plurális szemléletű, a hagyományos határokat megbontó és újradefiniáló poétikájára, így a modern műfajelmélet szükségszerűen leíró jellegűvé válik, ennek következtében azonban ismét megjelenik az egységes lírakategória megalapozottságával szembeni szkepszis. A modern genológiában a műfaj ugyanis bizonyos esztétikai eszközök konvencionalizálódó mintázataként határozódik meg, a líra pedig továbbra is gyűjtőfogalom marad: mindazon mintázatok összessége, amelyek nem jellemzőek epikai és drámai alkotásokra.

A romantikából eredő lírafelfogás, amely a szubjektum (ön)teremtő aktusát helyezi a középpontba, sem válhat általános érvényűvé, hiszen redukcionizmus jellemzi, miközben a huszadik században rendre megkérdőjeleződik a szubjektum ontológiai és episztemológiai önállósága mind a filozófia, mind a pszichológia, mind a nyelvelmélet terén. A hegeli esztétikára a medialitás elmélete felől reflektáló hermeneutikai irodalomtudomány (lásd Lőrincz 2002: 5–12) rámutat arra, hogy Hegel – az Esztétikai előadások előfeltevéseinek részben elmentmondóan – felismeri a lírai műalkotások nyelviségének jelentőségét, és olyan líraelmélet alapjait rakja le, amelyben a lírai szövegek nyelvi megalkotottsága, valamint az ebből következő receptív struktúrákat (megértési módokat), illetve a részvétel és az eltávolítás kettős perspektíváját helyezi előtérbe.

Ez a vázlatos áttekintés felismerhetővé teszi, hogy az esztétikai alapokon álló poétikaelmélet nem tudja a maga összetettségében jellemezni a líra kategóriáját: azt a másik két műnemhez képest negatív módon (lásd Tátrai 2008), heterogén gyűjtőkategóriaként, továbbá egyetlen monolit és autonóm szubjektumfogalomra visszavezetve képes megragadni. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az esztétikai hagyománytól eltávolodva, a kognitív poétika elméleti kiindulópontjából kezdeményezzen egy nyelvtudományi orientációjú, ugyanakkor az irodalomtudomány, különösen a prágai strukturalizmus, az irodalmi hermeneutika és a medialitás fogalmaira, háttérfeltevéseire is reflektáló líraelméletet, amelynek legfőbb feltevése, hogy a líra jellegadó tulajdonsága a nyelv lehetőségeinek sajátos performativizálásában (Lőrincz 2002: 13) érhető tetten.

A vállalkozást tehát az egyes diszciplináris kiindulópontok diskurzusba hozása jellemzi: a líra poétikai kategóriáját nem az esztétika felől közelíti meg,

hanem a nyelv általános funkcionálása, illetőleg annak mentális és szociokulturális háttere felől. E tekintetben a lírai megnyilatkozások jellegadó jelenségei a nyelvi szimbólumoknak a hétköznapi nyelvhasználathoz képest sajátos, de attól alapvetően nem elválasztható alkalmazásba vételeként (lásd Steen–Gavins 2003: 2; Simon 2011), közelebről specifikus konstruáló, jelentésképző műveletekként, illetőleg szemantikai szerkezetekként válnak leírhatóvá. A líra műneme a prototípuselv mentén szerveződő kategóriaként, több tulajdonság összetett viszonyrendszereként értelmezhető (lásd Stockwell 2002: 27–34; Tátrai 2008: 50). Ezek alapján a tanulmány elsődleges célkitűzése, hogy a prototipikus lírai megnyilatkozásra jellemző nyelvi megoldásokat a kognitív nyelvészet fogalmi apparátusával tegye megközelíthetővé.

Fontos előfeltevése a kutatásnak, hogy a műnem a műfajhoz mint alapszintű kategóriához képest generikusabb, egyben absztraktabb fogalmi struktúra. Éppen ezért jellemzéséhez a funkcionális pragmatika kiindulópontjának (lásd Tátrai 2011) határozott érvényesítése is szükséges, ezáltal ugyanis a prototipikus lírai megnyilatkozás a nyelvi tevékenység általános keretei között jellemezhető. A pragmatikai perspektíva révén belátható ugyanis, hogy azok a konstruálási műveletek és nyelvi szerkezetek, amelyek prototipikusan jellemzik a lírai megnyilatkozást, és ily módon elérő mértékben és különböző variációkban (a családi hasonlóság alapján) minden lírai műalkotásban megtalálhatók, mindenekelőtt abból a nyelvhasználati szituációból következnek, amelyben a lírai megnyilatkozás funkcionál. Mindez egyrészt azt jelenti, hogy a kognitív poétika a lírai beszédhelyzet kialakulását és jellemzőit középpontba helyezve adhat általános érvényű leírást a líra kategóriájáról. Másrészt a kognitív poétikai és a funkcionális pragmatikai kiindulópont összehangolása a nyelvhasználat felől teszi motiválttá a líra műnem kategóriáját, rámutatva a különböző műfajokba sorolható lírai megnyilatkozások közös nyelvi jellemzőire.

Érdemes végezetül előrevetíteni, milyen elméleti hozadéka lehetnek a kiindulópontok diskurzusát megvalósító kognitív poétikai kutatásnak. Egyfelől az egyes nyelvtudományi kiindulópontok körületekintő, reflektált összehangolása, továbbá az ennek révén kifejtetté tett előfeltevések következetes érvényesítése lehetővé teszi a líra kategóriájának egységes, holisztikus jellemzését a poétika számára. A kutatás tehát kognitív nyelvészeti orientációja révén pótolhatja azt a hiányt, amelyet az esztétikai alapozottságú poétikai hagyomány nem tudott betölteni. Másfelől a szépirodalmi megnyilatkozások befogadásának, értelmezésének mint jelentésképzésnek a középpontba helyezése visszaigazolhatja hétköznapi és szépirodalmi nyelvhasználat kontinuumát, miközben rálátást enged

azok összetett viszonyára egymással és a kogníció más területeivel. Végezetül, mivel a műfajok és a műnemek a nyelvhasználat szociokulturális közegében formálódnak és funkcionálnak, jelen kognitív poétikai kutatás tovább erősítheti a kognitív nyelvészet társas és kulturális irányultságát. Mindezek alapján egy kognitív poétikai líraelmélet kidolgozása nagyban hozzájárulhat a fiatalnak mondható tudományterület, a kognitív poétika stabilizálódásához és tényleges interdiszciplinaritásához (vö. Brône–Vandaele 2009: 22–25).

2. A lírai diskurzus jellemzői

Az iménti problémafelvetés szerint a kognitív poétika a lírai alkotások verbális szerveződését helyezi a figyelem középpontjába, a líraiság poétikai kategóriáját elsősorban nyelvi szerkezetek működésmódjából emergáló fogalmi struktúrának tekintve. A vizsgálat perspektívájának illetően kijelölése nem csupán abból a belátásból következik, hogy a költészet esztétikai hatása, akárcsak a megértés eseménye nyelvi konstituáltságú (Gadamer 2003: 509). A műfajelmélet történetében Mihail Bahtyin szemléletmódja tekinthető előzménynek, amely éppen a nyelvi jelleg mentén tartja egységesen megközelíthetőnek az egymástól elkülönítetten vagy éppen egymással szembeállítva értelmezett műfajokat. Eszerint a lírai műalkotás – összetett beszédműfajként is – verbális megnyilatkozás, „közös verbális (nyelvi) alap” (Bahtyin 1988: 247) köti össze más (hétköznapi) megnyilatkozásokkal. Következésképpen a szépirodalmi megnyilatkozásokat egyfelől specifikus szimbólumhasználat jellemzi, másfelől azonban ez a specifikusság modellálható a konvencionális nyelvi szerkezetekből kiindulva, azok működését alapul véve. A jelentés konstruálása felől tekintve a szépirodalom nem teljesen új, a hétköznapi nyelvhasználatban ismeretlen, attól idegen minőségekkel, hanem inkább különböző mértékű fokozati eltérésekkel jellemezhető. Jól ismert jelenség a hétköznapi nyelvhasználat metaforikussága (lásd Kövecses–Benczes 2010: 79–94; Tolcsvai Nagy 2013: 208–227); ahhoz viszonyítva a szépirodalmi megnyilatkozások dinamikusabban, erőteljesebben kezdeményezik a sematikus és konvencionális jelentések metaforikus rekonstruálását (lásd Simon 2012), a jelentésképzés azonban alapvetően azonos folyamatokkal modellálható.

Ebből következik az a lehetőség, hogy a lírai szövegeket a nyelvi tevékenység általános feltételrendszerében, illetőleg annak funkcionális pragmatikai modelljében vizsgáljuk. Miközben a nyelvi szimbólumoknak a lírai megnyilatkozásokban kibontakozó sajátos referencialitása rendre előtérbe kerül, kevés figyelem irányult eddig ezen szimbólumok interszubjektív, intencionális és perspektivikus jellegére (lásd Tátrai 2011: 29–33), vagyis arra a tényre, hogy a műalkotások

megértése során végbemenő jelentésképző műveletek minden összetettségük mellett is diszkurzív megalapozottsággal jellemezhetők. A lírai szöveg megalkotása és befogadása nyelvi tevékenység, amely tehát feltételezi a résztvevők mentális körülhatárolhatóságát és egymásra irányuló figyelmét (interszubjektivitás és intencionalitás), továbbá e figyelem különböző kiindulópontokból történő irányulását, más szavakkal az értelmezés során végbemenő aktív kontextusalkotási műveleteket és a nyelvi szimbólumok semleges vagy kontextusfüggő kiindulóponthoz történő viszonyítását (perspektivikusság).

A lírai megnyilatkozások megértése során végbemenő bonyolult referenciális aktusok tehát éppen azért teljesíthetők, mert a diszkurzív kontextus e megnyilatkozások esetében is biztosítja a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezését. E tekintetben a lírai műalkotások más megnyilatkozásokkal azonos módon működtethetők, ugyanakkor lényeges különbség, hogy míg a hétköznapi nyelvhasználatban a jelentésképzés diszkurzív feltételrendszerére nem vagy csekély mértékű figyelem irányul, addig a költői alkotások esetében ezen feltételrendszer megteremtése kiemelkedő jelentőségű művelet. A köznapi kommunikáció során a nyelvi szimbólumok alkalmazásának diszkurzív beágyazottságát csak azokban az esetekben tudatosítjuk, amikor a diskurzusvilág bizonyos összetevőire irányítjuk a figyelmünket (általában rámutatással, azaz deixissel kísérve), illetve amennyiben a résztvevők interperszonális viszonyrendszere kerül a közös figyelem előterébe. A lírai megnyilatkozások befogadása során azonban magát a diskurzusvilágot is a befogadónak kell létrehoznia, elméjében kidolgoznia, így az arra irányuló tudatos figyelem mértéke és intenzitása megnövekedik. Másként megfogalmazva, e műalkotások megértésének folyamatában a diskurzusvilág régiója a tudatos figyelem előterében marad, e régió és a (közösen megfigyelt) referenciális jelenet közti határ elmosódik.

A lírai megnyilatkozások diszkurzív feltételrendszerének sajátos kidolgozása mellett azok dialogikussága is figyelmet érdemel. Ismét Bahtyin szavaira támaszkodva megállapíthatjuk, hogy a lírai megnyilatkozás nyelvi produktumként nem önmagában áll – választ vár és válaszként értelmezhető: „[a] műalkotás, ugyanúgy, mint a dialógus replikája, a másik (mások) válaszreakciójára, aktív viszontmegértésére van ráhangolva” (Bahtyin 1988: 259). Egy nyelvtudományi líraelmélet alapvető felismerése lehet, hogy a költői művek esetében a diszkurzív kontextualizáció aktív műveletei a hétköznapi nyelvhasználathoz képest nagyobb fokú mentális erőfeszítéseket, (pragmatikai) tudatosságot várnak el, ezért a nyelvi tevékenység diszkurzív alapjaira a hétköznapiakban megszokottnál intenzívebb figyelem irányul. Ez a diszkurzív jellemző alapul szolgálhat a lírai megnyilatkozások

sajátosságainak a leírásához nemcsak a hétköznapi, hanem az epikai és a drámai megnyilatkozások viszonylatában is. Az utóbbiaknál ugyanis saját referenciális igénnyel és teljességgel jellemezhető szövegvilág épül ki (Emott 1999 kifejezésével élve kontextuális keretet épít ki a befogadó), így a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése e szövegvilág régiójában megy végbe, a diszkurzív kontextus pedig csak olyan esetekben kerül a figyelem előterébe, ha a szövegvilág egyik szereplője (egyfelől az elbeszélő, másfelől a mű cselekményének valamely szereplője) megszólítja a befogadót, megjegyzést intéz hozzá (gondoljunk akár Gogol revizorjának utolsó mondataira a nevető közönség irányába), vagy ha narratív szintátlépés (metalepszis) révén az elbeszélő maga is résztvevője lesz az elbeszélt események világának. Ezek a megoldások azonban nem szükségszerű, így nem jellegadó tulajdonságai az epikai és drámai diskurzusoknak. Ezzel szemben a lírai diskurzusokban a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezéséhez nemcsak a közös figyelmi jelenet fikciójának megteremtése szükséges (biztosítva az interszubjektivitást), hanem aktív konstruálásának fenntartása is, a nyelvi szimbólumok poétikai szerveződésének autentikus értelmezése céljából.

Ahhoz tehát, hogy a poétikai struktúrák hatása érvényesüljön az értelemképzésben, minden szépirodalmi megnyilatkozás fiktív diszkurzív kontextusát meg kell alkotni (legyen az egy eseménysor végbemenésének megfigyelése, egy elbeszélő szolamának befogadása vagy egy szubjektum megnyilatkozásának „meghallgatása”). Egyedül a lírai diskurzusokra jellemző azonban, hogy a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése is szükségessé teszi a diszkurzív kontextualizálást. Mindez nyilvánvaló azokban az esetekben, amikor a lírai megnyilatkozó, a poétikai szubjektum (a fogalomról lásd Simon 2013) és a befogadó közötti fiktív interszubjektív dialógus nyelvileg is kifejtetté válik, mint az (1)–(2) példákban, Kosztolányi ismert versében.

- (1) Elmondanám ezt néked. Ha nem unnád.
- (2) Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?

Nemcsak a lírai diskurzus interszónális viszonyrendszerének feldolgozása érdekében lényeges azonban a beszédesemény mentális reprezentálása, hanem magában a szövegvilágban való tájékozódáshoz is. Tekintsük a fenti idézetek közvetlen kotextusát az alábbiakban.

- (3) Múlt éjszaka – háromkor – abbahagytam
a munkát.

- (4) Te ismered a házam
 s ha emlékezni tudsz a
 hálósobámra, azt is tudhatod,
 milyen szegényes, elhagyott
 ilyenkor innen a Logodi-utca,
 ahol lakom.

E példákban számos olyan kifejezés található, amelyek értelmezéséhez a kontextus tér- és időbeli viszonyrendszerét kell reprezentálni: *múlt éjszaka, házam, hálósobámra, innen, Logodi-utca, ahol lakom*. Egy drámai vagy epikus megnyilatkozásban az ilyen kifejezések a szövegvilág fiktív-imaginatív kontextusában válnak értelmezhetővé, referencialitásuk a szövegvilág összetett mentális modelljében megvalósítható. Ez a szövegvilág olyan beágyazott kontextuális viszonyrendszer, amely az epikus és a drámai diskurzusok esetében többé-kevésbé függetleníthető a diszkurzív kontextustól. A lírai megnyilatkozások azonban nem kezdeményeznek ehhez hasonló beágyazott kontextualizációt, ezért a nyelvi szimbólumok referencialitása csak úgy dolgozható ki, hogy a diskurzus (szintén fiktív) mentális modelljét is folyamatosan reprezentálnia és rekonstruálnia kell a befogadónak.

Funkcionális pragmatikai terminusokkal élve úgy is fogalmazhatunk, hogy míg az epikus és a drámai diskurzusokban az összetett jelenetsor, amelyre a közös figyelem irányul, önmagában is világszerűséggel jellemezhető, és megfelelő közeget biztosít a nyelvi szimbólumok megértéséhez, addig a lírai diskurzusokban a referenciális jelenet és a közös figyelmi jelenet közötti határ elmosódásával a diskurzusvilág két régiója együtt és egymást feltételezve képezik a szövegvilág kontextusát. Mivel ezekben a diskurzusokban a közös figyelmi jelenet (a megértett és feldolgozott beszédhelyzet, tehát az alap, a ground) mentális reprezentálása során a befogadó saját valóságának tér-idő rendszere is érvényesül bizonyos mértékig, a lírai diskurzusok elemi jellemzője a közvetlenség és az interszubbektivitás. Ezt a felismerést nemcsak azoknál az alkotásoknál szükséges hangsúlyozni, amelyek nyelviileg is szimbolizálják az interszubbjektív kontextust (mint a fenti példákat adó Kosztolányi-mű), hanem minden lírai megnyilatkozás értelmezésének kiindulópontjává kell tenni.

Már csak azért is, mert a nyelvi szimbólumok intencionális jellege is feltételezi, hogy azok alkalmazásba vétele egy másik, a megnyilatkozóhoz hasonló mentális állapotokkal és folyamatokkal jellemezhető résztvevőre irányul. A lírai diskurzusokban ez az intencionalitás nem függesztődik fel, sőt nagyobb fokú

összetettségben valósul meg. Egyfelől lehetővé teszi a lírai megnyilatkozó (lírai én, lírai alany, poétikai szubjektum) körülhatárolását és a vele való interszubjektív kapcsolat fikciójának a kialakítását. Másfelől a nyelvi szimbólumok lírai diskurzusban kettős intencióval (célzatossággal) bírnak: a megszólított entitásra (legyen az a nyugati szél, a kedves, a nemzet közössége vagy Isten alakja) és a befogadóra egyaránt irányulnak. Következésképpen a befogadó akkor is aktív részese lesz a lírai diskurzusnak, ha látszólag nem neki szánja a fiktív megnyilatkozó a szavait, hiszen a befogadó lesz az, aki e szavak mentén a közös és kölcsönös jelentést kialakítja. A műalkotások nyelvi megformálásának sajátos intencionalitására már a Prágai iskola teoretikusai is felfigyeltek: Mukařovský (1988: 163) szerint az intencionalitás olyan szemantikai energia, amely lehetővé teszi a jelentésképzés kumulatív megvalósítását. Ez a korai felismerés a jelen tanulmány horizontjából úgy fogalmazható át, hogy a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vétele a költői alkotásokban feltételezi a befogadó értelemképző műveleteit (azaz neki szánt, rá irányuló alkalmazásról beszélhetünk), hiszen a konvencionális diskurzusokhoz képest összetettebb referencialitás mint poétikai hatás is e műveletekben bontakozik ki.

Összegezve az eddigieket: a lírai diskurzusokban két dimenzióban megy végbe a fikcióképzés. Az egyik dimenzió a lírai dikció fiktív beszédhelyzete, a másik a poétikai szubjektum és egy entitás közötti viszonyrendszer. E két dimenzió az epikus szövegekben is kibontakozik, ám míg az epikus diskurzusokban az elbeszélő szabadon alakíthatja viszonyát az elbeszelt cselekmény világához, tehát nem kell bevonódnia az utóbbiba, addig a lírai diskurzusokban a poétikai szubjektum mindkét dimenzióban közvetlenül részt vesz. Mindeközben a befogadó az egyik dimenzióban aktív résztvevő, a másikban tevékeny megfigyelő. Miként a poétikai szubjektum esetében, a befogadó esetében sem különül el egyértelműen és élesen a két diskurzív szerep. Ezek a sajátosságok a lírai diskurzusokat sokkal inkább a hétköznapi diskurzusokhoz teszik hasonlatossá, egyben pedig olyan teoretikus modell kidolgozására adnak módot, amely a két fikcióképző kiindulópont együttes körülírásával, továbbá a lírai alkotások értelmezésének e két összetett műveletével, a részvétel és a távolítás poétikai struktúráival és folyamataival egyaránt számot tud vetni.

3. A lírai diskurzus modellálása

Az eddigiekben körvonalazódó elméleti kiindulópont azért termékeny, mert összehangolható mind a funkcionális nyelvelméleti kiindulópontú pragmatika, mind pedig a hegeli esztétikára és a medialitás elméletére egyaránt reflektáló

hermeneutika előfeltevéseivel, mégpedig olyan módon, hogy az utóbbi kettős perspektíváját a bahtyini műfajelmélettel összekapcsolva érvényesíti az elméletalkotásban. Eszerint a lírai beszédhelyzetben a részvétel és a távolítás, a participáció és a distanciáció együttesen, egymást feltételezve valósul meg, tehát a lírai megnyilatkozások sajátossága, hogy a nyelvben rejlő lehetőségeket két prototipikusan különböző (egyszerű és összetett, spontán és tervezett, hétköznapi és irodalmi stb.) nyelvhasználati mód egyidejű, sőt egymásra épülő megvalósításában aktualizálja, és teszi hagyományozhatóvá. Ebben a modellben a befogadó egyszerre aktív résztvevő és „kihallgató”, „közreműködő”, „leskelődő”. A továbbiakban kísérletet teszek mindkét diszkurzív kiindulópont és szerep általános jellemzésére és vizsgálati lehetőségeinek felvázolására.

3.1. A részvétel nézőpontja

A lírai megnyilatkozás aktív viszontmegértésre van hangolva, a befogadótól tevékeny részvételt vár el, ez pedig a referenciális jelenet interszubjektív konstruálásának fogalmi és nyelvi-szimbolizációs műveletei, illetve szerkezetei mentén jellemezhető. Ez mutat mindenekelőtt a ritmus és a rím, sőt általában a hangzás irányába. Ezen tényezők mégoly szisztematikus nyelvtudományi magyarázata, kognitív poétikai modellálása sem vezethet el önmagában a líra kategóriájának újraértelmezéséhez, amennyiben nem vesszük tekintetbe, hogy e poétikai szerkezetek nem pusztán a műnembe sorolás szükséges kellékei, és nem is a költészet éteri, a köznapi nyelvhasználattól eltávolodó, azt a megértés folyamatából kiiktató poétikai megoldások (miként azt a múlt század első felében a formalista poétikaelméletek felvetették, lásd Simon 2012b), hanem éppen a közös és kölcsönös poétikai jelentésképzés közegét biztosító struktúrák. Olyan figyelemirányító és fogalmi aktivációs műveletek kezdeményezői, amelyek révén a befogadó aktív és konstruktív módon működik közre a lírai világtapasztalat megosztásában, interszubjektívvé tételében. Miként Žilka Tibor megjegyzi, „az olvasó a ritmus szökkenő áradásával, funkcionálisan megokolt egyhangúságával a kognitív (gondolati) tartalmakat is magáévá teszi” (Žilka 2011: 28). Tehát a hangzástényezőknek tekintett ritmikopoétikai struktúrák a kognitív szemléletű poétikai líraelméletben új szempontú értelmezést kaphatnak: egyfelől a sűrített referencialitású lírai világtapasztalat megértésében, fogalmi feldolgozásában közreműködő, azaz eredendően a jelentés felől motivált szerkezetekként, másfelől e világtapasztalat megosztásában, közössé és kölcsönössé tételében funkcionáló megformáltsági tényezőkként modellálhatók.

Mindez egyfelől szükségessé teszi a klasszikus lírapoétikai szerkezetek kettős perspektívájú, a poétikai hatás újszerűsége mellett a részvétel, az ismerősség

kibontakozását is tematizáló magyarázatának a kidolgozását. Másfelől arra is felhívja a figyelmet, hogy egy kognitív poétikai líraelméletnek a korábbiaknál rugalmasabb kategóriahatárokkal kell dolgoznia: miként arra már Jakobson is felhívta a figyelmet az „alkalmazott vers” fogalma kapcsán (Jakobson 1969: 225–226), a költészet nyelvi megvalósulása és a köznapi rímes-ritmusos megnyilatkozások (populáris költészet, dalszövegek, rigmusok, reklámok) közé a poétikai kutatás nem vonhat éles határt. Ez a kognitív szemléletű nyelvészeti poétika célkitűzéseivel is találkozik (lásd Stockwell 2002, Tsur 2002: 281, Vandaele–Brône 2009: 24, Turner 1996). Fontos azonban, hogy míg a poétikai megoldások köznapi alkalmazásba vétele inkább a kreativitás fogalma alá vonható, addig a költészet területén e szerkezetek sajátos referencialitás megvalósulásával jellemezhetők, amelyet a poétikusság fogalmával tartok megragadhatónak (l. részletesebben a 3.2-es részben).

Másfelől a részvétel kiindulópontja kapcsán mindenképpen szólni kell a lírai szövegekre jellemző nyelvi-konstruálási szerkezetek, műveletek konvencionalizálódásáról, hagyományozódásáról, amely lehetővé teszi, hogy a részvétel mintegy függetlenedjen a befogadás idejétől, az idő- és térbeli távolságtól. Ennek több következménye is van. A lírai megnyilatkozás mindig képes aktív viszontválaszt kezdeményezni, ez a válasz pedig maga az értelmezés, a befogadás. A lírai szövegek tehát csak a folytonos értelmezés állapotában funkcionálhatnak, azaz mindig aktuális (jóllehet részleges) értelemképzést várnak el (ez az a „hallgatag megértés”, amelyet Bahtyin [1988: 253] a lírára jellemző válasznak tekint).

Mindez azt is maga után vonja, hogy a lírai megnyilatkozások értelmezésekor – mint arra a korábbiakban rámutattam – a létrejövő szövegvilág „aktualitása” kiemelkedő jelentőségű, mert a referenciális jelenet konstruálásában, illetve referenciális feldolgozásában az aktuális diskurzusvilág sokkal nagyobb mértékben szolgál háttérként. Ezzel szemben az epikus művekben a befogadó idomul a reprezentált referenciális jelenetekhez, tehát mintegy belép a szöveg által felkínált diskurzusvilágba. E belátás lehetővé teszi, hogy a lírai megnyilatkozások poétikai jellemzőinek kognitív nyelvészeti magyarázatában a narratológiában megszokott keretjellegű tudásstruktúrák helyett inkább állványzatokat azonosítsunk. Míg az előbbi fogalmi szerveződések tartósabb és holisztikusabb reprezentációk, amelyek a szövegvilág kontextuális viszonyrendszerének leképezését és alakítását segítik, az állványzatok sokkal inkább olyan nyitott struktúrák, amelyek a jelentés létrehozásának elemi kognitív műveleteit (figyelemirányítás, fogalmi aktiváció) kezdeményezik, így módon nem annyira reprezentációs közeget biztosítanak az értelmezéshez, mint inkább a diskurzusvilág folyamatos mentális letapogatását irányítják.

Ebben a líraelméleti megközelítésben a lírai szövegek megformáltságának jellegzetes szerkezetei nem kötelező formális műfaji elvárásokként jellemezhetők, hanem olyan szimbolizációs technikákként, amelyek a diskurzus közvetettsége, azaz a távolítás ellenére is lehetővé teszik az aktív részvételt. Ez, valamint az előző észrevétel indokolja líra és procedurális (műveleti) tudás összekapcsolását (l. a rím kapcsán Simon 2013b), azzal a megszorítással, hogy a különböző közös tevékenységekben való részvételre vonatkozó tudás a diskurzusvilágban kerül felhasználásra, vagyis minden közös cselekvés nyelviileg reprezentálódik, e reprezentációk kezdeményezik a cselekvések fiktív-imaginatív végrehajtását, mint az megfigyelhető az (5) példában, Radnóti versében.

- (5) Eső esik. Fölszárad. Nap süt. Ló nyerít.
Nézd a világ apró rebbenéseit.

A példában a *nézd* kifejezés a megnyilatkozó poétikai szubjektummal való közös figyelemirányítási cselekvésre szólít fel, megképezve a szövegvilág cselekvési kontextusát. Tehát mind a közös figyelem középpontjába helyezett entitások, mind maga a közös figyelmi jelenet a megnyilatkozás megértésével dolgozható fel, mutatva a líra diszkurzív kettősségét. Ez a kettősség tetten érhető a rím működésében is: a felelő rím (*rebbenéseit*) anaforikusan összefoglalja az első verssor elemi jeleneteit a hívó rím (*ló nyerít*) antecedensként történő funkcionálásán keresztül, miközben tevőlegesen is kezdeményezi a figyelem visszafelé irányulását, mintegy a szövegvilágban történő fókuszálást, amelyre a *nézd* ige hív fel. Ezt egészíti ki a második sor ritmikai nívója az elsőhöz képest: míg az első sorban a ritmikai tagolódást az elemi mondatok intonációs elkülönülése uralja, a második sor időmértékes lüktetése (– U U – | – – | – U | – U | –), amely ráadásul 4/7 (2+5) tagolódású ütemhangsúllyal is kiegészül, egységbe szervezi a korábban részekre osztódó poétikai struktúrát, szimbolizálva a világ lírai megfigyelésének egységteremtő, harmonizáló célzatosságát.

Az így értelmezett poétikai megoldások mint lírai performációs stratégiák miatt a költői megnyilatkozások legtágabb, legáltalánosabb értelmezési tere a kumulatív kulturális kogníció (Sharifian 2008) dimenziója, nem pedig az egyén, individuum, szubjektum „belső” tere. Egyfelől, mert a lírai megnyilatkozás elsődleges célja az individuális világtapasztalat interszubjektívá tétele a nyelvi jelentésképzés aktusain keresztül. Másfelől ennek az interszubjektivitásnak a megvalósítása a befogadótól is nagyfokú mentális erőfeszítéseket vár el: olyan ismeretek mozgósítását, amelyek korábbi irodalom- és költészetértési

tapasztalataiból emergálnak, és válnak a kumulálódó kulturális hagyomány megismerésének eszközévé, illetve közegévé. A befogadónak nem kell minden lehetséges poétikai megoldást ismernie és felismernie, hiszen a kulturális megismerés heterogén megoszlású és emergens jellegű (azaz a közösség tagjai nincsenek teljes mértékben birtokában a közösség kulturális hagyományának), ugyanakkor a lírai világtapasztalat aktualizálódásához, rekonstruálásához e poétikai állványzati struktúrák bizonyos mértékű feldolgozása szükséges. Másként fogalmazva, a lírai megnyilatkozás megértésekor a megnyilatkozás poétikai szerveződésén keresztül kulturális kontextusalkotási folyamatokat is kezdeményez, ezt pedig ismételten a befogadó realizálja, valósítja meg saját kulturális megismerési folyamatainak háttére előtt. Ezen megfontolások alapján egy pragmatikai beágyazottságú, kognitív szemléletű nyelvtudományi líraelméletnek a jövőben határozottan el kell távolodnia a lírafogalom szubjektumcentrikus hagyományától, és a lírai diskurzus sajátos interszubjektivitásának mintázatait kell előtérbe helyezni a poétikai struktúrák vizsgálatában.

3.2. A távolítás nézőpontja

Az eddigiekben a lírai diskurzusok jellegadó tulajdonságaként azok interszubjektív természetére irányítottam a figyelmet, egyrészt a részvételi perspektíva kiemelkedő jelentőségének demonstrálása céljából, másrészt mert rá kívántam mutatni olyan elméleti megközelítés lehetőségére, amely közös előfeltevésekből kiindulva képes megragadni a lírapoétikai tényezők működésének jellemzőit, ráirányítva a figyelmet a korábban elkülönítetten magyarázott jelenségek átfogó modellálásának a lehetőségére.

Ugyanakkor a lírai szöveg nem áll önmagában tágabb értelemben sem: maga is válasz más megnyilatkozásokra, a megfogalmazás konkrét és általános értelmében egyaránt. Egyszerre alkalmazza a lírai szövegek konvencionális nyelvi struktúráit és a hétköznapi szövegek konstrukcióit (megvalósítva nyelvi síkon a távolítás és a részvétel kettősségét), illetve egyszerre fordul a befogadóhoz és fordul el tőle. Következésképpen a távolítás perspektívája ad módot az aposztrofé mint lényegi lírai alakzat, valamint a poétikusság fogalmának tágabb értelmezésére.

Ezzel összefüggésben mindenképpen tekintetbe kell venni, hogy egy hétköznapi megnyilatkozás esetében a tényleges címzett, illetve az, akinek a megnyilatkozás válaszol, egybeesik (lásd Bahytin 1988: 274), ezért a hétköznapi diskurzusokban szerepmegkettőződéssel számolhatunk. A líraelmélet középpontjába helyezett perspektivikus kettősség következtében azonban egy lírai diskurzusban a szerepek elkülönülnek: a tényleges címzett, a befogadó az, akitől

választ vár a megnyilatkozás (ez a részvétel nézőpontja), míg az aposztrofé (ebben a vonatkozásban nemcsak elfordulás, hanem másik címzetthez történő odafor-
dulás, lásd Tátrai 2012) címzettje az, aki számára a megnyilatkozás válaszként
született (ez távolítás nézőpontja).

Ez a fajta tiszta kettősség persze legfeljebb prototipikus jellemzője a lírai szö-
vegeknek, a költészetben tapasztalható variabilitás ugyanis e két címzett, szerep
különböző mértékű közeledéseként, összeolvadásaként is értelmezhető (mozgal-
mi dal: az aposztrofikus címzett a tényleges befogadó, az elfordulás csupán jel-
képes, ezzel szemben gondolati költészet: az aposztrofikus címzett kerül előtérbe,
tőle vár választ a megnyilatkozó, ekkor a befogadó csak kihallgató/leskelődő).
A prototipikus lírai diskurzus tehát két fikcionális dimenzióban bontakozik ki
(miként arra korábban rámutattam): a lírai beszédhelyzet fikcionális közegében
és az aposztrofikus fikció dimenziójában. E két dimenzió egymást feltételezve
alakul ki, megkülönböztetésük tehát csak elméletileg lehetséges. A lírai diskur-
zusok sajátosságának tekinthető, hogy a két fikcionális dimenzió kontinuumot
alkot: az aposztrofikus fikció referenciális lehorgonyzásához reprezentálni kell
a fiktív lírai beszédhelyzetet, ugyanakkor még a leginkább közvetlen lírai beszéd-
helyzetben (mint amilyen például a már idézett Kosztolányi-versé, a *Hajnali
részségé*, vagy a közösségi ódáké, például a *Szózaté*) is megfigyelhető bizonyos
mértékű elfordulás a megszólított befogadótól egy másik entitás felé (a *csillagok,
azúr*, amely maga is megszólítottá válik a mű világában, illetve a *nagy ismeret-
len Űr*, vagy a másik esetben: *ez a föld, itt/itten, e hazán*, illetve *nagyvilág*, amely
átmenetileg a kibontakozó aposztrofikus fikció megszólítottja lesz – *hozzád
bátran kiált*). Oda- és elfordulás sajátos elegye jellemzi tehát a lírai diskurzust,
még hozzá megjósolhatatlan variabilitásban, így e két aspektus aránya a lírai
diskurzustípusok körülhatárolásában segíthet.

Úgy tűnik az eddigi kutatások alapján, hogy a rím, a ritmus, és egyéb hangzás-
tényezők, formai megoldások elsődlegesen a részvétel poétikájához tartoznak,
míg a metafora, metonímia és más figuratív kifejezések elsősorban az aposzt-
rofikus fikció kibontakozásában funkcionálnak. Ez utóbbi ugyanis csak azáltal
bontakozhat ki, hogy a befogadó eltekint nyelvi megismerési tevékenységének
fiziológiai és diszkurzív meghatározottságától (Tátrai 2012: 206), ebben pedig
kiemelkedő jelentőségük van a konvencionális jelentéseket megmozgató, azok
sematikus jelentését a konstruálás során rekonfiguráló figuratív szerkezeteknek.
Tekintsük példaként a következő szövegrészetet:

(6) zavaros, bölcs és nagy volt a Duna

A példa nem klasszikus aposztrofé, a *Duna* nem válik megszólítottá az idézett szövegben. Ugyanakkor mindhárom melléknévi jelentés konstruálásakor olyan referenciális komplexitás lép fel, amely lehetővé teszi a folyam intellektuális jellemzőkkel történő felruházását. Ennek konceptuális feldolgozása már önmagában összetettebbé teszi a megnyilatkozás diszkurzív viszonyrendszerét, elmozdítva ezzel a fikcióképzést az aposztrofé irányába. A példában szereplő, illetve azokhoz hasonló figuratív szerkezetek nemcsak hozzáférhetővé tesznek fogalmilag egy entitást vagy jelenetet, hanem annak referenciális gazdagságát is növelik, eltávolítva a befogadót hétköznapi valóságának összefüggéseitől. Ezáltal válik poétikussá a megnyilatkozás, azaz nem pusztán a világról való ismereteinket újszerűen megmozgató (kreatív) megoldássá, hanem egyben a saját világismeretünkre történő reflexiókat is kiváltó poétikai organizációvá (lásd Simon megjelenőben). A poétikusság itt javaslatba hozott értelmezésének lényegi jellemzője, hogy a világról kialakuló konvencionális ismeretek referenciális meg többszörözésével (ahogyan a *zavaros* jelző esetében a fizikai és az intellektuális dimenzióban történő értelmezhetőség) teszi megragadhatóvá a poétikai struktúrák mentén végbemenő értelemképzést.

Ezen a ponton egy további észrevétel szükséges. Miként a két fikcionális dimenzió nem különül el a lírai diskurzusban, egymást feltételezve bontakoznak ki, úgy a részvétel és a távolítás poétikai megoldásai sem különülnek el egyértelműen. Az egyes szerkezetek közelítő vagy távolító poétikai hatása inkább előtér-háttér elrendeződésben értelmezhető: mind a hangzástényezők, formai megoldások, mind pedig a figuratív kifejezések funkcionálhatnak egyaránt a lírai beszédhelyzet és az aposztrofikus fikció poétikai konstruálásában. Erre látunk példát a következő – Adytól származó – részletben:

- (7) Most tél van s szegény mag-magam
 Megnémítva és behavazva
 Rendeltetés hitével
 Öröm meg tavaszra,
 Igazimnak sarjadásáig.

A példa figyelemre méltó szerkezete a *mag-magam* kifejezés: első olvasatra a töismétlés bevett megoldásának tűnhet, ám a fonológiai ismétlődés egyfajta fiktív etimológia kialakítását kezdeményezi, amelynek értelmében a *mag* főnév és a *magam* névmás közös etimonra lenne visszavezethető. Ezáltal a szerkezet a hangzásbeli nyomatékosításon túl a *mag* és a megnyilatkozó poétikai

szubjektum közötti referenciális kapcsolatot (azonosítást) ikonikusan képezi le. Ezt a metaforikus azonosítást dolgozza ki a versszak további része. Figyeljünk fel a példa kapcsán arra, hogy míg a jövőendő ígétét hordozó *mag*, illetve annak metaforikus megfelelői (*hős emberségem, jós és jó magyarságom*) az aposztrofikus fikció dimenziójában jönnek létre (annak címzettjeiként, vö.: *váramozz, szép álmokat aludj*), a poétikai szubjektummal történő referenciális azonosulásuk ezt a komplex figuratív szerkezetet a lírai beszédhelyzet dimenziójában horgonyozza le, azon keresztül teszi hozzáférhetővé. Megállapítható tehát a példa értelmezése kapcsán, hogy a lírai diskurzus két perspektívája, a lírai fikcióképzés két dimenziója együttesen lép mozgásba az értelemképzésben. Következésképpen a részvétel és a távolítás prototipikus poétikai struktúráinak meghatározásával, valamint azok dinamikus működésének leírásával válik maga a líra nyelvtudományi kiindulópontból megragadhatóvá.

4. Összegzés

A tanulmányban a líra fogalmának újraértelmezésére tettem kísérletet a kognitív nyelvészet teoretikus kiindulópontjából. Az itt bemutatott elméleti megközelítést egyfelől funkcionális pragmatikai beágyazottság jellemzi: a lírai megnyilatkozások poétikai sajátosságait a lírai diskurzus átfogó modelljéből kiindulva tartom magyarázhatónak. E modell értelmében a lírai megnyilatkozások olyan diszkurzív kontextusba ágyazódnak, amely a közvetlen beszédhelyzet fikciójaként épül ki, ugyanakkor a hétköznapi nyelvi tevékenység fiziológiai és diszkurzív kötöttségein való átlépést kezdeményezi az aposztrofikus fikció megképzésével. E tekintetben a lírai diskurzusok a hétköznapi nyelvhasználat felől válnak értelmezhetővé.

Mindemellett a lírai megnyilatkozások sajátossága, hogy a két fikcionális dimenzió egymástól nem válik el, kölcsönösen meghatározzák egymás reprezentációját. A lírai diskurzusban megfigyelt jelenet referenciális értelmezhetősége a lírai beszédhelyzet kontextuális viszonyrendszerében megy végbe, miközben az aposztrofikus fikció poétikus jellege magát a lírai beszédhelyzetet is átpoetizálja. Ez a legmarkánsabb különbség a lírai és más szépirodalmi (epikus, drámai) megnyilatkozások között.

Ilyetén módon körülhatárolva a lírára jellemző nyelvi tevékenység sajátosságait mind a hétköznapi, mind a lírától eltérő szépirodalmi diskurzusok viszonylatában, egy kognitív poétikai líraelmélet elsődleges célkitűzése a kettős perspektívátság nyelvi mintázatainak bemutatása, vagyis annak megragadása, hogy az egyes poétikai struktúrák mely fikcióképzési műveletekben funkcionálhatnak,

és ez miként modellálható a kognitív nyelvtudomány eszközeivel és módszereivel. Fenntartva mindvégig, hogy a részvétel (interszubsztitívitás) és a távolítás (apoztrofikusság) műveletei előtér-háttér viszonyban állnak egymással, és kerülnek megvalósulásra a nyelvi szerkezetek feldolgozásának folyamatában. Mindez a kognitív poétika elsődleges diszciplináris célkitűzését valósítja meg: az irodalom mint specifikus megismerésmód nyelv felőli értelmezését, illetve az egyéni-intuitív interpretációk szisztematikus magyarázatát.

Irodalom

- Bahtyin, Mihail 1988. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 246–280.
- Brône, Geert – Vandaele, Jeroen 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In: Brône, Geert – Vandaele, Jeroen (eds.): *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–29.
- Emott, Catherine 1999. Embodied in a constructed world. Narrative processing, knowledge representation, and indirect anaphora. In: Van Hoek, Karen – Kibrik, Andrej – Noordman, Leo (eds.): *Discourse studies in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 5–28.
- Givón, Talmy 2007 (1995). Coherence in text vs. coherence in mind. In: Van Dijk, Teun (ed.): *Discourse studies*. Vol. 2. Sage, London, 258–303.
- Jakobson, Roman 1969. Nyelvészet és poétika. In: Uő.: *Hang–Jel–Vers*. Gondolat Kiadó, Budapest, 211–257.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincz Csongor 2002. *A líra medialitása. Hang, szöveg és intertextualitás a 20. századi lírai művekben*. Anonymus, Budapest.
- Mukařovský, Jan 1988. Szándékosság és szándékoltanság a művészetben. In: Bojtár Endre (szerk.): *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 58–185.
- Sanders Ted – Spooren, Wilbert 2001. Text representation as an interface between language and its users. In: Sanders, Ted–Spooren, Wilbert (eds.): *Text representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1–25.

- Sharifian, Farzad 2008. Distributed, emergent cultural cognition, conceptualization and language. In: Frank, Roslyn M. – Dirven, René – Ziemke, Tom – Bernárdez, Enrique (eds.): *Body, language and mind*. Vol. 2. Sociocultural situatedness. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 109–136.
- Simon Gábor 2011. Referenciális állványzatépítés – a rím pragmatikai motivált-ságáról. *Magyar Nyelvőr* 135: 286–313.
- Simon Gábor 2012. Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 175–193.
- Simon Gábor 2012b. Utak a rímhez – a rímfogalom alakulása a huszadik században. In: Parapatics Andrea (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain*. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. (Tálerum 2.) 189–202.
- Simon Gábor 2013. A líra interszubjektivitása. Az én mint poétikai konstrukció Ady költészetében. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 320–340.
- Simon Gábor 2013b. A rím anaforikus működésének kognitív szemantikai leírása. *Magyar Nyelvőr* 137: 314–336.
- Simon Gábor megjelenőben. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Steen, Gerard – Gavins, Joanna 2003. Contextualizing cognitive poetics. In: Gavins, Joanna, Steen, Gerard (eds.): *Cognitive poetics in practice*. Routledge, London, New York, 1–12.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics*. An introduction. Routledge, London, New York.
- Tamás Attila 1972. Líra. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon*. 7. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 319–323.
- Tátrai Szilárd 2008. Narratív távolság – lírai közvetlenség. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 49–55.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Tátrai Szilárd 2012. Az aposztrofé és a dalszövegek líraisága. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 197–207.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tsur, Reuven 2002. Aspects of cognitive poetics. In: Semino, Elenea – Culpeper, Jonathan (eds.): *Cognitive stylistics. Language and cognition in text analysis*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 279–324.
- Turner, Mark 1996. *The literary mind*. Oxford University Press, New York, Oxford.
- Vandaele, Jeroen – Brône, Geert 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In: Brône, Geert – Vandaele, Jeroen (eds.): *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–29.
- Wellek, René – Warren, Austin 2002 [1972]. *Az irodalom elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Žilka Tibor 2011. József Attila *A Dunánál* című költeményének ritmuselemzése. In: Boros Oszkár – Érfalvy Livia – Horváth Kornélia (szerk.): *Ritmikai és retorikai tradíció a kortárs magyar lírában*. Ráció Kiadó, Budapest, 27–35.

SIPTÁR PÉTER

A FONOLÓGIAI ELMÉLETEK TÖRTÉNETÉBŐL¹

Amennyire tudható, a *fonéma* (*phonème*) terminus bevezetését A. Dufriche-Desgenettes javasolta először egy 1873-ban, a Párizsi Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában, mégpedig a német *Sprachlaut* (illetve a francia *son du langage*) helyett, vagyis körülbelül 'beszédhang' értelemben. A szót más párizsi nyelvészek is gyorsan felkapták, s maga Saussure is használta már a *Mémoire*-ban (Saussure 1879), bár más, látszólag a maihoz közel álló jelentésben („egy fonológiai rendszer eleme, amelyben, bármilyen legyen is pontos artikulációja, minden más elemtől különbözőnek ismerjük fel”; részletesebben lásd de Mauro 1997: 288). Általános nyelvészeti munkáiban azonban (így például a *Cours de linguistique générale* megfelelő helyein, Saussure 1916) világos, hogy abban az értelemben használta ő is a *phonème* szót, amelyre ma a *fonetikai szegmentum* vagy a *beszédhang* terminust alkalmaznánk, beszédesemények legkisebb, tovább nem szegmentálható egységeire. „Noha a saussure-i szóhasználat a későbbiekben nem gyökeresedett meg, mégis el kell ismernünk, hogy a nagy svájci nyelvész jelentős hatással volt a fonológia kialakulására, mégpedig elsősorban tanításának néhány általános alapelvével: a nyelv és a beszéd, valamint a szinkrón és történeti nyelvelírás következetes elválasztásával, és mindenekelőtt a nyelv rendszer voltának hirdetésével, a különbözőségek és oppozíciók szerepének hangsúlyozásával a nyelv mechanizmusában” (Péter 2001: 12).

Ebben az írásban röviden áttekintjük a *fonéma* fogalmának későbbi sorsát a fonológiai elméletek történetének viszontagságai között.

1. Jan Baudouin de Courtenay

1870 decemberében a szentpétervári egyetemen tartott habilitációs előadásában Baudouin de Courtenay a hangtani tanulmányok két tárgyát határozta meg:

¹ A jelen előadás egy korábbi változata *A fonéma tündöklése és...* címmel elhangzott 2006. május 11-én, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya által „Ferdinand de Saussure és hatása – az első száz év” címmel, a 2006. évi akadémiai közgyűlés keretében megrendezett tudományos ülésszakon. Nyomtatásban megjelent: *Magyar Nyelv* 102 (2006): 408–420.

a hangok tisztán fiziológiai szempontú vizsgálatát, valamint a hangok szerepének vizsgálatát a nyelv mechanizmusában, jelentésüket a nyelvérzék számára. Ez a „jelentés” azonban nem mindig egyezik a hangoknak fizikai tulajdonságaik által meghatározott kategóriáival; ez utóbbi típusú vizsgálat a hangoknak a morfológia, illetve a szóalkotás szempontjából történő elemzése. Ennek megfelelően Baudouin megkülönböztette az **antropofonikát** (ma ezt nevezzük fonetikának) és a **fonetikát** (vagyis a mai értelemben vett fonológiát).

Az 1880/81-es tanévben a kazanyi egyetemen tartott előadásaiban fejtette ki a homogén hangok elméletét. Homogéneknek nevezte a „közös eredetű” hangokat; egy nyelven belül ezeket komparens, míg a rokon nyelvek közötti megfelelések tagjaiként korrespondens hangoknak nevezte. Az egy nyelven belüli komparens hangok lehetnek divergenssek, ha valamely működő fonetikai szabály következtében jöttek létre, illetve korrelatívak, ha különbségük valamely már nem működő fonetikai szabály következménye volt. Ez vezette 1881-ben első fonémameghatározásához: „A fonéma a szó meghatározott fonetikai része általánosított antropofonikus tulajdonságainak összessége, amely oszthatatlan az egy nyelven belül megállapított korrelatív, valamint a több nyelv vonatkozásában fennálló korrespondens kapcsolatok tekintetében” (idézi Péter 2001: 13).

Baudouin a nyelvet nem önálló organizmusnak, hanem az emberi organizmus funkciójának tekintette. Ebből viszont egyenesen következett, hogy csupán az egyes ember nyelvének tulajdonított reális létezését. Saussure-rel ellentétben Baudouin a nyelv **társadalmi** oldalát tekintette változékonny és ideiglenes jellegűnek, mivel az csak az egyének nyelvi érintkezése során jelentkezik.

Mindebből következően munkásságának második, szentpétervári szakaszában a fonéma morfológiai-etimológiai szempontú megközelítését pszichikai szempontúval váltotta fel. Így nevezetes második fonémadefiníciója: „A fonéma a fonetika területéhez tartozó olyan egységes képzet, amely egy és ugyanazon hang kiejtéséből származó benyomások egybeolvadása által jön létre a lélekben – a nyelv hangjainak pszichikai ekvivalense” (1894, idézi Péter 2001: 14).

2. A prágai iskola

Nyikolaj Szergejevics Trubeckoj elméleti alapvetésének (Trubetzkoy 1939) kiindulópontja fonetika és fonológia elhatárolása, ami végső soron a nyelv és a beszéd – Saussure-nél és Baudouin de Courtenay-nél egyaránt fellelhető – megkülönböztetéséből ered. Eszerint a mindig egyszeri és egyéni beszéddel szemben a nyelv állandó és általános természetű. Az adott nyelvközösség minden egyes tagjának tudatában létező nyelv alkotja az alapját a korlátlan számú konkrét

beszédaktusnak. Nyelv és beszéd tehát szorosan összefüggnek egymással, és a nyelvi jelenségek teljességének (a saussure-i értelemben vett *langage*-nak) két oldalát jelentik. Mivel a nyelv jelrendszer, a *langue*-on és a *parole*-on belül is meg kell különböztetnünk a *signifiant* és a *signifié* oldalát:

	Jelölő oldal	Jelölt oldal
Beszéd	Konkrét fizikai hangfolyam	Konkrét közlemény
Nyelv	A hangfolyamot rendező szabályok	Absztrakt grammatikai és lexikai szabályok

Minthogy a jelölő oldal természete más a nyelvben, mint a beszédben, Trubeckoj – akárcsak korábban Baudouin – kétféle hangtan szükségességét hirdette. A beszéd jelölő oldalát vizsgáló tudományág, a **fonetika** a nyelvi jelentéstől elvonatkoztatott fizikai egységekkel foglalkozik, és ennek megfelelően természettudományos módszereket alkalmaz. Ezzel szemben a nyelv jelölő oldalát vizsgáló **fonológia**, amely a nyelvi egységeket és ezek rendszerét tanulmányozza, alapvetően társadalomtudományi módszereket használ (Péter 2001: 17).

Trubeckoj elméletének középpontjában – Saussure nyomán – az **oppozíció** (szembenállás) fogalma állt. Fonológiai vagy disztinktív oppozícióknak nevezte az olyan hangkülönbségeket, amelyek az adott nyelvben képesek két szó hangtestének megkülönböztetésére. A fonológiai oppozíció két tagját (amely nála nem feltétlenül szegmentumnyi, hanem bármilyen hosszú lehetett) **fonológiai egység**nek nevezte. Első fonémameghatározása ennek alapján így szólt: „Azokat a fonológiai egységeket, amelyek az adott nyelvben nem oszthatók még kisebb, egymás után következő egységekre, nevezzük fonémáknak” (Trubetzkoy 1939: 34).

A fonéma fogalmát azonban, ugyancsak a *Grundzüge*ben, más oldalról is megközelítette: „A fonéma az adott beszédhang fonológiaiilag releváns jegyeinek összessége” (Trubetzkoy 1939: 35). Mivel a beszédhang fonológiaiilag irreleváns jegyeket is tartalmaz, a meghatározásból két további következtetést vonhatunk le: egyfelől a fonéma nem azonos a beszédhanggal, másfelől ugyanazon fonémát különböző beszédhangok képviselhetik (ezek az adott fonéma **variánsai**). A prágaiak fonológiai nézeteiről részletesebben l. Vachek (1966); Péter (2001: 16–22).

3. Az amerikai strukturalista (deskriptív) fonológia

Míg Trubeckojnál a fonetika és fonológia szétválasztása a saussure-i *langue-parole* szembeállításán alapult, az amerikai deskriptivisták ezt a szétválasztást

arra a bloomfieldi (illetve végső soron szintén saussure-i) tételre vezették vissza, hogy nyelvi formát csak hangzás és jelentés **kapcsolata** alkot, de sem a hangzás, sem a jelentés önmagában nem tárgya a nyelvtudománynak (Bloomfield 1929). Ennek megfelelően a fonetika (akárcsak a szemantika) náluk nem tartozott a nyelvtudomány vizsgálódási körébe, csupán nyelvészeti „előtanulmánynak” számított. A nyelveírás a fonológiával kezdődött, amely a fonémák meghatározásával és osztályozásával foglalkozó **fonémikából** (*phonemics*) és a fonémák kapcsolódási szabályait leíró **fonotaktikából** (*phonotactics*) állt (lásd Swadesh 1934; Twaddell 1935).

A fonémaazonosítás klasszikus ismérvei (lásd még Durand–Siptár 1997: 19–21):

(i) **Szembenállás (oppozíció)**: Végy két beszédhangot. Ha az egyik helyére behelyettesítjük a másikat és más szótári egységet kapunk eredményül, a két beszédhangot két különböző fonémához soroljuk.² Ahhoz, hogy ez a próba működjön, rendszerint **minimális párokkal** dolgozunk, azaz olyan szópárokkal, amelyek egyetlen szegmentumukban különböznek egymástól. Így például a *géz*, *kéz*, *méz*, *néz*, *réz* szavak közül bármelyik kettő minimális párt alkot, és ennek alapján felvehetjük a /g/, /k/, /m/, /n/ és /r/ fonémákat.

(ii) **Kiegészítő eloszlás (komplementáris disztribúció)**: Ha két beszédhang mindig csak egymást kölcsönösen kizáró környezetekben fordul elő, feltételesan ugyanazon fonémához sorolhatjuk őket. Például a magyar dentális és veláris nazális (*inda* : *inga*), a palatális approximáns és a zöngés meg a zöngétlen palatális réshang (*tej* : *térj* : *tépj*), vagy a glottális meg a veláris réshang (*hó* : *doh*) kiegészítő eloszlást mutatnak, ennek alapján rendre az /n/, a /j/, illetve a /h/ fonéma **allofónjainak** tekinthetők.

(iii) **Fonetikai hasonlóság**: Az előző két ismerv önmagában nem zárja ki a téves fonémaazonosítás lehetőségét. Például a veláris nazális nemcsak a dentális nazálissal, hanem a glottális [h]-val, sőt a kétféle palatális réshanggal is a kiegészítő eloszlás viszonyában van, mégsem soroljuk sem a /h/-hoz, sem a /j/-hez, hanem csakis az /n/-hez.³

² Ezt szokás a fonémák „jelentésmegkülönböztető szerepének” nevezni, de persze nem **jelentések** megkülönböztetéséről van itt szó, hanem különböző alakok, szavak megkülönböztetéséről, legfeljebb annyi a jelentés szerepe, hogy gyakorlatilag erről tudjuk megállapítani, hogy valóban különböző szavakról van szó: hogy mást jelentenek.

³ A fonetikai hasonlóság persze ebben a formában meglehetősen körvonalazatlan fogalom, de pontosabbá tehető a megkülönböztető jegyekre való hivatkozással, amelyekre hamarosan visszatérünk.

(iv) **Szabad váltakozás:** Ha két beszédhang ugyanazon környezetben egymással helyettesíthető anélkül, hogy a szóban forgó szótári elem azonossága veszélyben forogna, ugyanazon fonéma szabad változataival állunk szemben. Például a magyarban a szóvégi zárhangok felpattanási zörejjel és felpattanás nélkül egyaránt ejthetők, az angolban ezen kívül még hehezettel és glottalizáltan is, míg például a franciában mindig szabályosan felpattannak. A magyar vagy az angol különféle szóvégi *t*-ket a /t/ fonéma szabad változatainak nevezzük.⁴

A strukturalista irodalomban az iménti tesztek egyébb fogalmakkal egészítették ki, például a rendszerszerűség, a gazdaságosság és a kimerítőség ismérveivel. Ezeket a tesztek felfedező eljárásokként fogták fel: úgy gondolták, hogy egy nyelv fonémarendszerének nyitjára a szembenállás, a kiegészítő eloszlás és a többi ismérv mechanikus alkalmazásával rá lehet találni. Ráadásul a hangrendszer leírását a nyelvi rendszer egyéb összetevőire való hivatkozás nélkül kellett elvégezni.⁵ Mindebből következik most már a deskriptív fonológia fonémameghatározása:⁶ „A fonéma olyan allofónok osztálya, amelyek a kiegészítő eloszlás viszonylatában állnak egymással és bizonyos fonetikai hasonlóságot mutatnak” (idézi Péter 2001: 24). Feltűnő, hogy a funkcionális szempont (azaz a disztinktív képesség) nem szerepelt a fonéma ismérvei között, noha a jelentés burkoltan jelen volt a fonológiai elemzés folyamatában: a funkcionális ismérv kimondását rendszerint az a megállapítás helyettesítette, hogy a fonémák a **kont-raszt** viszonylatában állnak egymással.

Ez a felfogás egyébként közel áll Daniel Jones angol fonetikus nézetéhez, aki a hangok olyan „családjának” tekintette a fonémát, amelynek tagjai fizikailag hasonlítanak egymásra és egyikük sem fordulhat elő ugyanabban a fonológiai környezetben, mint a hangcsalád bármely más tagja. Jones szándékosan mellőzte a fonéma funkciójára való utalást, minthogy szerinte különbséget kell tennünk aközött, hogy **mi a fonéma**, és hogy **mi a dolog** (Jones 1957).⁷

⁴ Többen rámutattak (pl. Labov 1971: 432–7), hogy az úgynevezett szabad változatok közötti választást gyakran szociolingvisztikai tényezők befolyásolják, azaz a szó szoros értelmében vett szabad felcserélhetőségről nincs szó, tehát a hagyományos elnevezés félrevezető. Ez igaz ugyan, mégis hasznos megkülönböztetnünk a hangsor adott pontján fellépő nem disztinktív változatokat az allofónok közötti, helyzettől függő különbségektől.

⁵ „Nem engedhető meg a körben járás; mivel a grammatikai elemzés a fonológiai elemzésre támaszkodik, az utóbbi semmiképpen nem támaszkodhat az előbbire” (Hockett 1942).

⁶ A deskriptív fonológiában használatos további fonémameghatározásokról l. Hamp (1957: 44–45).

⁷ Figyeljük meg, hogy Trubeckojnál a fonéma a beszédhangnál kisebb terjedelmű dolog, az egyes változatok közös része, **metszete**, míg a bloomfieldianusoknál vagy Jonesnál hangok osztályáról vagy családjáról van szó, tehát a fonéma nagyobb mint a beszédhang, az allofónoknak nem a metszete, hanem az **uniója**.

A korai **generatív fonológia** programját a strukturalista leírási elvekkel való szembehelyezkedés láza fűtötte. Noam Chomsky a *Current issues*ban megsemmisítő kritikával illette a posztbloomfieldianusok módszertani elveit (1964). A klasszikus strukturalizmus nézeteinek jó részét azonban átvette a generatív fonológia is (Chomsky–Halle 1968).⁸ Például az az elképzelés, hogy a fonológiai ábrázolások lényegében szegmentumok sorából állnak, amelyek úgy követik egymást, mint a gyöngyök a zsinegen, ebből a korábbi felfogásból öröklődött át. Más iskolák (például a Firth-féle prozodikus fonológia) eredményeit többé-kevésbé figyelmen kívül hagyták, és csak jóval később, az **autoszegmentális fonológia** keretében sikerült ezt jóvátenni (lásd Durand–Siptár 1997: 126–154).

Az amerikai strukturalista fonológia a történet csúcspontja: a fonéma fogalmának „tündöklése” (Siptár 2006) ehhez az időszakhoz köthető. Azóta azonban a szakirodalomban a klasszikus fonémafogalom egyre több összetevőjét kérdőjelezték meg és vetették el, úgyhogy mára szinte semmi nem maradt (maradéktalanul) érvényes belőle. A továbbiakban a fonémafogalom három fő összetevőjének későbbi sorsát tekintjük át: a fonéma **oszthatatlanságának**, a **kontrasztnak** és **magának a szegmentális szerveződésnek** a kérdéskörét.

4. A fonéma oszthatatlansága, avagy: mik a fonológia alapelemei?

A hagyományos válasz erre az, hogy a fonológiai szerkezet végső, tovább már nem osztható elemei, tehát azok az egységek, amelyek a morféimákat felépítik és egymástól megkülönböztetik: a fonémák.

Már az ókori görög filozófusok is úgy vélték, hogy azok a hangegységek (*sztoikheia*), amelyek a jelentéssel bíró hangsorokat alkotják, a beszéd oszthatatlan, végső összetevői. Ez a felfogás annyira meggyőzőnek számított, hogy Démokritosz, amikor a fizikai világ atomokból való felépíttetésének megvilágítására hasonlatot keresett, a sztoikheiaira hivatkozott, mint a beszéd minimális összetevőire (lásd Jakobson–Waugh 1979: 10).

Ma inkább fordítva mondanánk: a fonémák ugyanúgy oszthatatlanok, akár csak az atomok (mármint az ókori felfogás szerint, ahogy a nevük is mutatja). Csakhogy időközben az atomokról is kiderült, hogy mégis kisebb részecskékből tevődnek össze; nos, ugyanígy a fonémák is.

⁸ Mi több, mindannak a legnagyobb része, ami később a generatív fonológia gyökeres újításaiként vonult be a köztudatba, már a negyvenes évek végén készen állt egyes amerikai strukturalisták írásaiban. Ilyen például Rulon S. Wellsnek a *Language* folyóiratban megjelent tanulmánya (Wells 1949), amely a maga idejében nem túl sok visszhangot keltett, pedig lényegében mindazt tartalmazta (legalábbis csírájában), amitől a *Sound Pattern of English* szűk két évtizeddel később a fonológia-történet oly látványos fordulatát jelentette. Erről részletesebben l. Goldsmith (2008).

Ha ugyanis azt a nézetet, hogy a fonémák a fonológiai szerkezet végső, oszthatatlan egységei, erős (azaz szigorúan veendő, következményekkel járó) elméleti állításként fogjuk fel, könnyen belátható, hogy tarthatatlan. A legtöbb fonológiai megállapítás ugyanis nem egy-egy fonémára vonatkozik, hanem fonémák kisebb-nagyobb csoportjaira, természetes osztályaira. Az ilyen megállapításokat formálisan azonban csak úgy tudnánk kimondani – ha a fonémák oszthatatlanok lennének –, hogy az osztály minden egyes tagjára külön-külön fogalmaznánk meg őket. Vagyis valahányszor valamely folyamat leírásában olyan tulajdonságra kell hivatkoznunk, amely a fonémák valamely csoportját együtt jellemzi, az egész listát fel kellene sorolnunk, ha ragaszkodnánk ahhoz a feltevéshez, hogy a fonémák nem oszthatók tovább. A fonémák atomisztikus elméletéhez való szigorú ragaszkodás esetén minden egyes ilyen esetben minden egyes érintett szegmentumot fel kellene sorolnunk. Pedig általános alapelv, hogy minél nagyobb, tehát minél általánosabb osztályról van szó, a jelölésmódnak annál egyszerűbbnek kell lennie. Ennek pontosan az ellenkezője következik be, ha a fonémák oszthatatlanok. Mindez annyira nyilvánvaló, hogy a mai olvasó szinte csodálkozik, miért nem vették észre korábban. Valójában az ilyen esetekből – amelyeket persze észrevettek – nem azt a következtetést vonták le, hogy a fonémákat szisztematikusan és kimerítően le kell bontani megkülönböztető jegyekre, hanem csupán azt, hogy egy-egy nyelv fonémái különféle fonetikai osztályokba tömörülnek. Például Daniel Jones, aki a fonémákat a fonológiai szerkezet alapegységeiként kezelte, így írt (1956: 42): „a legtöbb mássalhangzó természetes módon jól körülhatárolt osztályokba sorolódik, olyanokba, amelyek a szomszédos osztályoktól világosan elkülönülnek, képzési helyüket vagy képzésmódjukat érintő lényeges különbségek révén”.

Maga Bloomfield sem volt mindig következetes. Amikor azt írta (1933: 79), hogy „a megkülönböztető jegyek csomókban vagy nyalábokban fordulnak elő, amelyek mindegyikét egy-egy fonémának nevezzük”, látszólag a mai értelemben használta a *megkülönböztető jegy* kifejezést. Csakhogy nála a mai értelemben vett megkülönböztető jegyek, úgy tűnik, nem voltak részei annak, amit „strukturális leírás”-nak nevezett.

A mai fonológiában a fonológia alapegységei a jegyek, és a fonémákat megkülönböztető jegyek halmazainak *rövidítéseként* használják csupán. Ez a felismerés, illetve ennek első részletes kidolgozása mindenekelőtt Roman Jakobson nevéhez fűződik. Jakobson, a prágai nyelvész kör egyik alapítója, már korai munkásságában arra törekedett, hogy a fonológiai elemzés során ne álljon meg a fonémánál, hanem eljusson azon legkisebb, megkülönböztető képességgel rendelkező elemi

egységekig, amelyek alapul szolgálhatnak a nyelvi hangalak leírásához. Már 1932-ben úgy határozta meg a fonémát (egy lexikonszócikkben), mint olyan hangtulajdonságok együttesen jelentkező halmazát, amelyek az adott nyelvben képesek eltérő jelentésű szavak megkülönböztetésére. Voltaképpen ezt a gondolatot vette át Trubeckoj is, amikor úgy határozta meg a fonémát, mint „az adott beszédhangra jellemző fonológiaiilag releváns jegyek összességét”. Az elmélet első részletes kidolgozása Jakobson–Fant–Halle (1951). Lásd még Jakobson–Halle (1968); Péter (2001: 27–32).

A kiindulási pont itt is a minimális párok szembeállítása, akárcsak az amerikai strukturalistáknál. Jakobson számára azonban egy *kéz* : *géz* pár nem csupán annyit bizonyít, hogy a /k/ és a /g/ két különböző fonéma, hanem azt is, hogy ami *valójában* megkülönbözteti őket, az egyetlen jegy, a zöngéesség eltérő értéke. Ráadásul ugyanez igaz a *por* : *bor*, *tél* : *dél*, *fél* : *vél*, *szűr* : *zűr*, *seb* : *zseb* stb. párokra. Tehát a következtetés az, hogy a zöngéesség a magyarban megkülönböztető jegy.

Jakobson, Fant és Halle megkülönböztetőjegy-rendszere a jegyek **akusztikai** definícióin alapul és következetesen **bináris** (azaz minden jegynek + és – értéke lehetséges). A klasszikus generatív fonológiában visszatértek a hagyományosabb artikulációs megközelítésre, de kitartottak a binaritás elve mellett. A fonológia-elméletek későbbi történetében találkozunk következetesen unáris (egyértékű jegyes) megoldásokkal és kevert unáris-bináris rendszerekkel, valamint inkább akusztikai alapú és inkább artikulációs alapú rendszerekkel. Ezek részletezésébe itt most nem tudunk belemenni, de annyi bizonyos, hogy ma már szinte egyetlen fonológiai elmélet sem létezik (az ún. analógiás elméleteket most nem tekintve), amely a fonéma oszthatatlanságát hirdetné, azaz amelynek ne valamilyen jegy- vagy elemrendszer lenne az alapja, amely a fonológiai kontrasztivitást hordozza.

5. Kontrasztivitás

Csakhogy magának a kontrasztivitásnak mint alapelvnek is megingott az egyeduralkodó az utóbbi időben. Először is: az amerikai strukturalisták klasszikus fonémafogalma a **felszíni** kontrasztokra épült, és ezen belül is a „once a phoneme, always a phoneme” elvére: azaz, ha valamely szembenállás akár csak egyetlen környezetben kontrasztívnak bizonyul, akkor minden más esetben is ilyennek tekintendő. Például az angolban az alveoláris nazális és a veláris nazális szembenállása (szó elején és) mássalhangzó előtt megjósolható (pl. *mint* 'pénzverde' : *mink* 'nerc'), de magánhangzó előtt és szó végén kontrasztív; ezért ez a kétféle

nazális ebben a keretben **minden** helyzetben két külön fonémának minősül. Ezzel szemben a klasszikus generatív fonológiában közös mögöttes ábrázolásra megy vissza mindkét nazális, és ahol a felszínen kontraszt látszik lenni, az a g-törlés szabályának köszönhető.

Azt, hogy a felszíni kontrasztra épülő fonémadefiníció inkább gátja, mint segítője a helyes fonológiai ábrázolások és általánosítások megállapításának, Halle (1959) bizonyította először és igen meggyőzően az orosz zöngességi hasonulás példáján. Az oroszban történetesen nincs önálló *dzs* fonéma, a felszíni *dzs*-k a *cs* zöngességi hasonulásból származó allofónjai. Ennélfogva klasszikus strukturalista keretben, ahol a fonémából fonémát létrehozó morfofonológiai szabályok élesen el vannak választva a fonémából allofónt létrehozó allofonikus megállapításoktól, nem lehet kimondani azt a szabályszerűséget, hogy minden zörejhangkapcsolat nem utolsó tagja(i) zöngesség tekintetében hasonul(nak) az utolsó taghoz (akárcsak a magyarban), hanem két külön szabályra van szükség: egy morfofonológiai szabályra, amely szerint minden zörejhang hasonul, **kivéve** a *cs*-t, és egy allofonikus szabályra, amely szerint **egyedül** a *cs* hasonul egy rákövetkező zöngés zörejhanghoz. A probléma oka az úgynevezett **fonémaszint**, amely alatt és fölött szükségképpen más szabályszerűségeknek kell érvényesülniük. Ennek alapján a korai generatív fonológia kereken tagadta a fonémaszint (és ezzel együtt a fonéma fogalmának) létezését, olyannyira, hogy egy-két évtizedig a fonológiai munkákban még maga a „fonéma” szó sem szerepelt. Az újabb generatív irodalom azonban már nem ódzkodik a *fonéma* terminus használatától, csakhogy immár nem az amerikai deskriptív iskola értelmében vett (taxonomikus) fonémákra gondolva, hanem egyszerűen a „mögöttes szegmentum” szinonimájaként használja a *fonéma* szót.⁹

Később, a Lexikális Fonológia keretében valamelyest rehabilitálódtak a felszíni kontrasztok, pontosabban valamely, a mögöttes és a fonetikai ábrázolás közötti releváns fonológiai szint, amely azonban csak emlékeztet a klasszikus fonémaszintre, de nem azonos vele.¹⁰

Viszont a legutóbbi időben maga a kontraszt mint a fonológiai leírás alapelve került támadások kereszttüzébe. Az a kérdés merült fel, hogy vannak-e olyan fonológiai minták, amelyek következetesen különböznek egymástól, de nem annyira, hogy megbízható módon megkülönböztethetők lennének. Vagyis vannak-e olyan minták, amelyek átfedésben vannak egymással, mégpedig nemcsak

⁹ A (klasszikus) generatív fonológia további részletes tárgyalására itt nem térünk ki; lásd Siptár (2009)-et és az ott idézett irodalmat.

¹⁰ A Lexikális Fonológiáról részletesebben lásd Durand–Siptár (1997: 92–125)-öt és az ott idézett irodalmat.

véletlenszerűen, a produkció vagy a percepció során keletkező „zaj” következtében, hanem következetesen, lényegük szerint átfedésben vannak fontos artikulációs jellemzőik tekintetében? Azt gondolhatnánk, hogy ilyen esetet szinte lehetetlen találni, mindazonáltal számos ilyen esetet találtak számos nyelvben. Ezek közül a legjobban körüljárt, legismertebb eset a német szótagvégi helyzetben bekövetkező **nem teljes neutralizáció** esete. Hagyományosan úgy szokták tartani, fonológusok (Moulton 1962) és fonetikusok (Sievers 1876) egyaránt, hogy a szótag végi zöngés zár- és réshangokban – mint például a *Bund* 'szövetség' és *bunt* 'tarka' esetében – neutralizálódik a zöngésségi kontraszt a zöngétlen mássalhangzó irányában. Tehát bár a toldalékolt *Bunde* és *bunte* kontrasztot mutat az alveoláris zárhang zöngéssége tekintetében, a *Bund* és *bunt* kiejtése azonosnak látszik: mindkettő [bont]. Az a baj, hogy ezeket a beszélők nem ejtik **teljesen** egyformán (Dinnsen–Garcia–Zamor 1971; Fourakis–Iverson 1984; Port–O'Dell 1986; Port–Crawford 1989). Ezek a hangsorok valójában csekély mértékben különböznek, amint eszközfonetikai módszerekkel világosan megállapítható. A mögöttesen zöngés mássalhangzó előtt a magánhangzók (illetve a szonoráns mássalhangzók) következetesen kissé hosszabbak, ugyancsak kissé hosszabb a magánhangzó/szonoráns zöngéjének a zárperiódusba való „belelógása”, viszont rövidebb a zárperiódus és gyengébb és rövidebb a felpattanási zöreje. Vagyis a valóban zöngés zörejhangokra jellemző kísérőjelenségek – jóval szerényebb mértékben, de – az ilyen zöngétlenedett szegmentumokban is fellelhetők. Egyszerű meghallgatással ezek az apró időzíti különbségek tudatosan nem észlelhetők. Mégis léteznek, és nem is csupán az eszközfonetikai regisztrátumokon láthatók.

Hiszen ha ezek a mássalhangzók (illetve az őket tartalmazó szekvenciák) valóban egyformák lennének (és nemcsak nagyjából egyformának **tűnnének**), akkor egy hallás utáni diszkriminációs kísérletben 50%-ban helyes válaszokat kellene kapnunk, azaz tiszta találgatási eredményt (mint mondjuk a magyar *fojt* és *folyt* hallás utáni megkülönböztetése esetében). Ha viszont a különbség kontrasztív, akkor legalább 99%-os helyes találati arányt várnánk jó akusztikai körülmények között, együttműködő kísérleti személyektől (mint a magyar *falt* és *fojt* vagy éppenséggel mint a német *Bunde* és *bunte* példákra). Ehelyett a két szóban forgó alak, a *Bund* és a *bunt* éppen annyira különbözik egymástól, hogy a kísérleti személyek 60–70%-os találati aránnyal tudják eltalálni, melyiket hallották (Port–Crawford 1989). Ez a váratlan eredmény azt mutatja, hogy az ilyen szópárok tagjai nem azonosak, de nem is különböznek egymástól disztinkt módon.

A zöngésségi kontraszt tehát majdnem neutralizálódik ebben a környezetben, de ha eléggé közelről nézzük, mégsem teljesen. A különbségek eszközfonetikai módszerekkel kimutathatók, de a kétféle mintához tartozó értékek igen erősen átfedésben vannak egymással. Ha a mérési adatokat a lehető legügyesebben kombináljuk egymással, ugyanúgy 60–70%-os helyes elkülönítést lehet elérni, mint a lehallgatási tesztekben (Port–Leary 2005: 947–948).¹¹

Mármost, ha mindez így van, egy súlyosabb következtetés is adódik, mint a kontrasztivitás kérdésének relativizálódása. A fentiek azt is jelentik egyben, hogy fonológiai elemzéseinket többé nem alapozhatjuk egymás (vagy elődeink) fül utáni transkripcióira (még kevésbé a sajátjainkra). A fonetikai átírás, mint bármely más introspektív elemzés, nem teljesen megbízható, és nem szolgálhat a nyelvészeti kutatás kizárólagos alapjául.

6. Szegmentumok?

És ha már a fonetikai átírásnál tartunk, ezzel nemcsak az a baj, hogy amit nem hallunk megbízhatóan, azt nem is tudjuk hitelesen átírni. Az átírás legnagyobb problémája az, hogy **alfabetikus**, vagyis szegmentumokban ábrázol egy olyan folyamatos jelenséget, amely természete szerint nem szegmentumokból áll. Azt már régóta csak a legnaivabbak gondolják, hogy beszédünk a szó szoros értelmében **beszédhangokból** tevődik össze. Magában a konkrét fizikai hangfolyamban nincsenek elkülönülő szegmentumok, legfeljebb a – szegmentumok soraként elgondolt – fonológiai ábrázolásokat a hangfolyamatra visszavetítve lehetséges többé-kevésbé ezeknek megfelelő szakaszokat kijelölni benne. Ettől azonban még igaz (lehetne), hogy a beszélők nyelvtudása, fonológiai kompetenciája szegmentumnyi egységekben szerveződik.

Saussure (1997: 67–68) szerint például – és ezt azóta is nagyon sokan így gondolják – a beszéd alfabetikus rendszer szerinti szegmentálása egy természeti tény felfedezése, és az e rendszerben szereplő fonémák ténylegesen használt, létező egységek a beszédészlelésben (ha a beszédprodukciónban nem is). Ennek ellentmond azonban egyre több olyan kísérleti eredmény, amelyek szerint a szegmentálás nem velejárója a szófelismerésnek és a beszédértésnek. Lássunk néhány példát Kas (2013) irodalmi összefoglalója nyomán.

Egy kísérletben például Portugália egy elmaradott részén élő, írástudatlan, illetve olvasásban jártas felnőttek teljesítményét hasonlították össze. A feladat *m*, *p* vagy *s* hangok valamelyikének törlése vagy hozzáadása volt a kísérletvezetőtől

¹¹ Port és Leary mindebből azt a következtetést is levonja, hogy a formális fonológia az efféle esettel nem tud mit kezdeni. Ezt azonban cáfolja pl. van Oostendorp (2008).

hallott szóból kiindulva. Az írástudatlan csoport egyik műveletre sem volt képes, míg az olvasásban jártas csoport tagjainak a feladat nem okozott gondot. A konklúzió az volt, hogy a szegmentumokkal való explicit műveletvégzés nem spontán képesség, hanem az olvasástanulással összefüggő tanult készség. Ezt erősítette meg az az ellenpróba is, hogy egy nem alfabetikus írásrendszer ismerete nem teszi képessé beszélőit a szegmentálásra. A csak a kínai képirást ismerő felnőttek ugyanúgy nem tudtak mássalhangzókat hozzáadni vagy törölni szavakból, mint az analfabéta portugál földművesek (Morais–Kolinsky 1994).¹²

Egy másik vizsgálatban 4, 5 és 6 éveseket mértek össze egy olyan tesztben, amelyben hallott megnyilatkozások szótag-, illetve fonémaszámát kellett jelezni az asztalt ütögetve. A 4 évesek közül senki, az 5 évesek 17%-a, a 6 évesek 48%-a tudott fonémákra szegmentálni, míg szótagolni majdnem mindenki (Lieberman et al. 1974).¹³ Más kutatásokból kiderült, hogy a gyengén olvasó gyerekek egyébb, szegmentális elemzést kívánó feladatokban is alulteljesítettek. Magyar gyermekekkel végzett vizsgálataiban hasonló eredményre jutott Kassai Ilona (1983; 1999a) és Gósy Mária (személyes közlés) is.¹⁴

Mindebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy „a fonológiaelméletek által egységesen feltettekkel ellentétben a szegmentumok nem eleve adott alapelemek, a természetes, naiv nyelvi funkciók feltehetőleg nem vagy nem kizárólag ezeken alapulnak. A nyelvi feldolgozásban éppúgy, mint a produkcióban az esetek többségében ennél nagyobb, szótag vagy szó méretű egységekkel való műveletvégzés zajlik. A szegmentumok olyan késői fejlemények, melyek a tudatos nyelvi funkciók, így az olvasás és az írás tanulása során, a természetes nyelvi reprezentációk feletti általánosítások eredményeképpen jönnek létre mint mentális realitás” (Kas 2013: 231). Elvileg vitatkozhatnánk azon, teszi hozzá Kas Bence, hogy ezt

¹² Amint azonban Szende Tamás felhívta rá a figyelmemet, a kísérlet eredményének helyes értelmezését megnehezíti, hogy benne a szegmentumokkal végzett műveletek tárgynyelvi és metanyelvi aspektusai nem különülnek el világosan. Nem lehet kizárni azt sem, hogy a szegmentumokkal való explicit műveletvégzés a metanyelvi tudatosság miatt eltérő kognitív folyamatokra épül, mint az implicit fonológiai kompetencia részeként végzett műveletek. Ezt megerősíteni látszik az is, hogy kínai afázisiaknál ugyanúgy regisztráltak észleléssel is összefüggő feladathelyzetben szegmentális nagyságrendű parafáziákat (törlést, helyettesítést, perszeverációt), mint az alfabetikus írásrendszerű nyelvek afáziáinál (Naeser–Chan 1980).

¹³ Megjegyzendő, hogy a vizsgálatot olyan országban végezték, ahol 5 éves korban kezdődik az olvasástanítás.

¹⁴ Gósy Mária egy vizsgálatában a négyéves magyar gyermekek 10%-a, az ötévesek 30%-a, a hatéveseknek pedig 60%-a volt képes szegmentálást kívánó feladatot teljesíteni, és még a hétévesek sem értek el 100%-os eredményt. A kísérleti személyek teljesítménye a szegmentumok típusától is függött.

a lényegében **metanyelvi** tudást az emberi nyelvi képesség részének tekintsük-e, a legtöbb érv azonban ez ellen szól.

Meg kell itt említenem Szilágyi N. Sándor (2004) javaslatát a nyelvi jelenségek (a saussure-i értelemben vett *langage*) vizsgálatának két szintje közötti alapvető különbségtételről. Szerinte elkülönítendő a nyelvi produktumokban megfigyelhető rendezettségnek, illetve a nyelvhasználat valós folyamatainak és az ezeket megalapozó mentális reprezentációknak a vizsgálata. Az előbbit a **beszédmű**, az utóbbit a **beszédtevékenység** nyelvészetének nevezi. Előbbi lenne a nyelvész, míg az utóbbi a pszicholingvista felségterülete. És bár maga Szilágyi a beszédmű fonológiáját szegmentum- (sőt egyenesen beszédhang-) alapúnak tartja, ilyenként gondolja el, maga a megkülönböztetés is igen hasznos (részletesebben lásd Siptár 2005).

Ám az elméleti, nem pszicholingvisztikai kiindulású fonológiai kutatásokban is egyre hátrébb szorul a szegmentumelvűség az utóbbi időben. A megkülönböztető jegyek értelmezési tartományáról ma már igen kevesen gondolják, hogy egybeessen a szegmentumméretű egységekkel. Számos nyelvi jelenség utal ugyanis arra, hogy a jegyértékek nem maradhatnak bezárva a szegmentumméretű cellákba, hanem különböző nagyságú tartományokra kell értelmezve lenniük (szótagrészekre, egész szótagokra, ütemekre, szavakra stb.). Ez az ötlet egyáltalán nem új: a John Rupert Firth nevéhez fűződő „londoni iskola” felfogása pontosan ebből indult ki már az 1940-es években. Az utóbbi három és fél évtizedben ezeket a gondolatokat fejlesztette tovább és formalizálta az **autoszegmentális fonológia** néven ismertté vált irányzat, John Goldsmith (1976; 1990) és mások úttörő munkája nyomán (lásd Durand–Siptár 1997: 126–154). S bár az autoszegmentális elemzés eredeti és intuitíve legmeggyőzőbb példái a tonális jelenségek köréből származtak, ma már a különféle jegygeometriai modellek keretében gyakorlatilag minden hangtulajdonság, minden megkülönböztető jegy autoszegmentális szervezettségű, azaz nincs többé bezárva a szegmentumméretű cellákba.

7. Kitekintés

De még az autoszegmentális fonológia is elvont időzítési egységekhez társítva ábrázolja a különféle hangtulajdonságokat, úgyhogy bizonyos értelemben még mindig kötődik a szegmentális szervezettséghez. A kétezres évek óta azonban egyre inkább hallatszanak olyan hangok is, hogy a formális nyelvelméletnek, elsősorban a fonológiai elméletnek valós idejű jelleget kellene adni.¹⁵ A nehezen

¹⁵ Ennek az elképzelésnek is megvannak az előzményei a korábbi szakirodalomban: a nyolcvanas és kilencvenes években különféle szerzők, kutatócsoportok és kutatási programok tűzték maguk

vagy egyáltalán nem formalizálható viselkedésbeli részletekről is számot kell adni ahhoz, hogy a szófelismerési folyamatokban, az artikulációs gesztusokban, a beszédemlékezetben és más területeken megnyilvánuló nyelvi viselkedést adekvát módon tudjuk leírni. A nyelvészek e szerint a felfogás szerint többé nem tagadhatják a folyamatos időben lezajló események relevanciáját, ha az emberek nyelvi viselkedését a maga valóságában akarják modellálni. A *Language* című folyóirat 2005 decemberi számában Robert F. Port és Adam P. Leary egyenesen a következőket írja:

„Csak egy út marad nyitva azok számára, akik a hagyományos generatív fonológiát kívánják művelni továbbra is, s csupán valamely nyelv absztrakt hangszerkezeteit kívánják tanulmányozni, tagadva az artikulációs, akusztikai és auditorikus részletek relevanciáját. Azt mondhatják: »Bennünket nem érdekel a nyelvi viselkedés, csak a nyelvi tudás«. De egyáltalán nem lehetnek biztosak abban, hogy a nyelvi tudás koherens statikus leírása lehetséges csak azért, mert éppen ezt akarják tanulmányozni. Azt kockáztatják, hogy módszertani okokból ezt a vállalkozást a következőképpen tudják csak nyélbe ütni: »Egyedül azzal törődünk, hogyan lehet papírra vetni egy nyelv leírását«. Csakhogy ez felettébb kétes célkitűzés, mivel azt tükrözi, legalábbis részben, hogy nagyon kényelmesen megvagyunk a nyelvek alfabetikus alapú leírásával. Ha tényleg a nyelvi viselkedésről szeretnénk számot adni, föl kell hagynunk azzal a kíváncsisággal, hogy nyelvészeti leírásainkat a szó szoros értelmében le is tudjuk írni” (Port–Leary 2005: 958–959).

Irodalom

- Antal László (szerk.) 1982. *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény II.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- Baudouin de Courtenay, Jan 1894. Próba teorii alternacji fonetycznych. *Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii, Umiejętności w Krakowie* 20: 219–364.
- Bloomfield, Leonard 1929. A set of postulates for the study of language. *Language* 2: 153–164.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York, Holt.
- Chomsky, Noam 1964. *Current issues in linguistic theory*. The Hague, Mouton.
- Chomsky, Noam – Morris Halle 1968. *The sound pattern of English*. New York, Harper & Row.

elé azt a célt, hogy a fonológiai leírásból ne csupán a szabályokat és a levezetéseket, hanem magukat a fonológiai **szegmentumokat** is eltávolítsák; lásd például Local (1992) tanulmányát és az ott idézett irodalmat.

- Dinnsen, Dan – Maria Garcia-Zamor 1971. Three degrees of vowel length in German. *Journal of Linguistics* 4: 111–126.
- Dufriche-Desgenettes, A. 1873. Sur la nature des consonnes nasales. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 2/8: 63.
- Durand, Jacques – Siptár Péter 1997. *Bevezetés a fonológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Fourakis, Marios – Gregory Iverson 1984. On the ‘incomplete neutralization’ of German final obstruents. *Phonetica* 41: 140–149.
- Goldsmith, John A. 1976. *Autosegmental phonology*. PhD-értekezés, MIT. Nyomtatásban megjelent: New York, Garland, 1979.
- Goldsmith, John A. 1990. *Autosegmental & metrical phonology*. Oxford, Basil Blackwell.
- Goldsmith, John A. 2008. Generative phonology in the late 1940s. *Phonology* 25: 37–59.
- Halle, Morris 1959. *The sound pattern of Russian*. The Hague, Mouton.
- Hamp, P. Eric 1957. *A glossary of American technical linguistic usage 1925–1950*. Utrecht/Antwerp, Permanent International Committee of Linguistics, Committee for Terminology.
- Hockett, Charles F. 1942. A system of descriptive phonology. *Language* 18: 3–21.
- Jakobson, Roman – Gunnar Fant – Morris Halle 1951. *Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates*. Cambridge, MA, The MIT Press.
- Jakobson, Roman – Morris Halle 1968. Phonology in relation to phonetics. In: Bertil Malmberg (ed.): *Manual of phonetics*. Amsterdam: North-Holland, 411–449. Magyarul: Fonológia és fonetika. In: Roman Jakobson, *Hang–Jel–Vers* (2., bővített kiadás). Budapest, Gondolat, 1972, 11–65.
- Jakobson, Roman – Linda R. Waugh 1979. *The sound shape of language*. Brighton, Harvester Press.
- Jones, Daniel 1956. *An outline of English phonetics*. Cambridge, Heffer.
- Jones, Daniel 1957. The history and meaning of the term “phoneme”. Supplement to *Le maître phonétique*. London, 1–20.

- Kas Bence 2013. A fonológia a nyelvészeti elméletekben és a beszélők mentális valóságában. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Kádár Edit (szerk.): „...hogy legyen a víznek lefolyása...” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 225–233.
- Kassai Ilona 1983. A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 107: 420–423.
- Kassai Ilona 1999. Szótaghatárok és fonológiai jólformáltság nagycsoportos óvodások intuitív szótagolásában. In: Kassai Ilona (szerk.): *Szótagfogalom – szótagrealizációk*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 131–142.
- Labov, William 1971. Methodology. In: William O. Dingwall (ed.): *A survey of linguistic science*. College Park, University of Maryland, 412–497.
- Liberman, Isabelle – Donald Shankweiler – William Fischer – Bonnie Carter 1974. Reading and the awareness of linguistic segments. *Journal of Experimental Child Psychology* 18: 201–212.
- Local, John 1992. Modelling assimilation in nonsegmental, rule-free synthesis. In: Gerard G. Docherty – Robert Ladd (eds.): *Papers in laboratory phonology II. Gesture, segment, prosody*. Cambridge, Cambridge University Press, 190–223.
- Mauro, Tullio de 1997. Jegyzetek. In: Saussure 1997: 249–349.
- Morais, José – Régine Kolinsky 1994. Perception and awareness in phonological processing: the case of the phoneme. *Cognition* 50: 287–297.
- Moulton, William 1962. *The sounds of English and German*. Chicago, University of Chicago Press.
- Naeser, Margaret A. – Stephen W.-C. Chan 1980. Case study of a Chinese aphasic with the Boston Diagnostic Aphasia Exam. *Neuropsychologia* 18: 389–410.
- Oostendorp, Marc van 2008. Incomplete devoicing in formal phonology. *Lingua* 118: 1362–1374.
- Péter Mihály 2001. Strukturális fonológia. In: Siptár Péter (szerk.): *Szabálytalan fonológia*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 9–36.
- Port, Robert F. – Penny Crawford 1989. Pragmatic effects on neutralization rules. *Journal of Phonetics* 16: 257–282.
- Port, Robert F. – Adam P. Leary 2005. Against formal phonology. *Language* 81: 927–964.

- Port, Robert F. – Michael O'Dell 1986. Neutralization and syllable-final devoicing in German. *Journal of Phonetics* 13: 455–471.
- Saussure, Ferdinand de 1879. *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes*. Leipzig.
- Saussure, Ferdinand de 1916. *Cours de linguistique générale*. Paris, Payot.
- Saussure, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Sievers, Edouard 1876. *Grundzüge der Lautpsychologie*. Leipzig, Breitkopf und Härtel.
- Siptár Péter 2005. Beszédmű-fonológia (Szilágyi N. Sándor: Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára). *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 315–333.
- Siptár Péter 2006. A fonéma tündöklése és... *Magyar Nyelv* 102: 408–420.
- Siptár Péter 2009. Chomsky, a fonológus? *Magyar Tudomány* 2009/9: 1059–1061.
- Swadesh, Morris 1934. The phonemic principle. *Language* 10: 117–29. Magyarul: A fonemikus elv. In: Antal 1982: 188–200.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Trubetzkoy, Nikolai S. 1939. *Grundzüge der Phonologie*. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7. Harmadik kiadás, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1962.
- Twaddell, William Freeman 1935. *On defining the phoneme*. Language Monograph 16. Magyarul: A fonéma definíciója. In: Antal 1982: 201–42.
- Vachek, Josef 1966. *The Linguistic School of Prague*. Bloomington, Indiana University Press.
- Wells, Rulon S. 1949. Automatic alternations. *Language* 25: 99–116.

SVINDT VERONIKA

NONVERBÁLIS KOMPENZÁCIÓS STRATÉGIÁK AFÁZIÁBAN

1. Bevezetés

Tanulmányomban afáziás személyek rendelkezésére álló nonverbális kompenzációs stratégiák módozatait, funkcióit, alkalmazási formáinak egy szűk körét vizsgálom. A pragmatikai szempontokat is figyelembe vevő afáziaterápiák egyik legfontosabb eleme azon kommunikációs lehetőségek kiaknázása, amelyek a sérült produkciós folyamatok számára kompenzációs stratégiaként szolgálhatnak, és segítik a sérült percepció működését.

Alapvetésként megállapíthatjuk, hogy minden afáziás személy – az afázia súlyosságától függetlenül – jobban kommunikál, mint ahogyan beszélni tud, vagy mint ahogyan azt állapotának ismeretében várnánk (Carlomagno 1994: 49). Ezt a nonverbális kifejezőeszközök alkalmazása segíti elő. Közhely, hogy a nonverbális kommunikációnak az egészséges nyelvi tevékenység során is igen fontos szerepe van. Igaz, itt elsősorban nem kompenzálásra, hanem bizonyos jelentéstöbblet (modalitás, attitűd, módosult jelentés) kifejezésére használjuk. Ezen eszközök használatának segítségével értjük meg például a viccet, az iróniát vagy a Sarkasmust (Becker 2001: 37). De az afáziás személyekhez hasonlóan szökecső stratégiáinkat is gyakran egészítjük ki gesztikulációs vagy prozódiai elemekkel.

2. Problémafelvetés, elméleti megalapozás

A nyelvi tevékenység nonverbális csatornáin olyan implicit információkat tartalmaznak a hallgató számára, amelyekből releváns következtetéseket vonhat le a beszédhelyzetre, a résztvevőkre vagy az elhangzott megnyilatkozásra nézve. Ezek az eszközök soha nem függetlenek a nyelvtől és a verbális szemantikai tartalomtól. Az afáziás személyek nonverbális kommunikációjával való foglalkozás

egydős a modern afaziológiával: már Broca és Wernicke kutatásaiban is találunk erre vonatkozó megjegyzéseket (Herrmann 1988: 42). Általánosan elfogadott megállapítás, hogy az afáziás páciensek nonverbális képességei rendszerint legalább részben, de nemritkán teljesen megtartottak. Ha pedig ezek a feltételek rendelkezésre állnak, akkor az afáziás személy nagy valószínűséggel képes lesz bármilyen jellegű nyelvi deficitjének kompenzálására mind a produkció, mind a percepció oldalán (Becker 2001: 39). Fontos kérdés ezért, hogy hogyan működtetik ezeket a stratégiákat az afáziások, milyen funkciókban, milyen folyamatok segítségével használják őket, valamint hogy milyen kognitív és neurális feltételek teljesülése szükséges egy nem nyelvi eszköz kompenzációs szerepben való megjelenéséhez.

Mivel az egyes elméletek nem értenek egyet már a nonverbális kommunikáció, különösen pedig a gesztusok felosztásában és kategorizációjában sem, így a kutatások eredményei a teoretikus és definitív kérdésekben való alapvető eltérések miatt csak megszorításokkal vethetők össze (vö. Ahlsén 1985; Cicone et al. 1979; Cocks et al. 2007; Feyereisen–Seron 1982; Feyereisen – de Lannoy 1991; Fex–Mänsonn 1998; Gainotti–Lemmo 1976; Goodwin 2000; Hermann et al. 1988; Hogrefe–Goldenberg 2010; McNeill–Duncan 2005; Scharp et al. 2007). Annak megfelelően, hogy a kutatók ezen eszközök kommunikációs szerepét, működését, funkcióját vagy a használat jellegét és gyakoriságát tekintik a felosztás alapjának, vagy elméleti nézőpontból közelítik ezt meg, más-más felosztásokkal találkozhatunk. Különbség van a kutatók között abban is, hogy a nonverbális kommunikációs eszközöket a kommunikációs folyamat integráns részének tekintik-e, vagy pusztán a szótalálást kiegészítő vagy elősegítő eszköznek, valamint szünetkitöltő aktusnak vélik (Scharp et al. 2007: 2).

Tanulmányomban az elméleti és gyakorlati szempontok szintézisére töreksem, és a Hogrefe–Goldenberg-szerzőpáros által publikált, alapvetően funkcionális szempontokat érvényesítő felosztását igyekszem egyesíteni más – a fenti felsorolásban említett, nagyrészt – funkcionális megközelítésekkel, valamint az inkább leíró jellegű, de széles körben elfogadott elméletekkel. Hogrefe és Goldenberg felosztása szerint a nonverbális eszközök jellegük szerint prozódiai, szemantikai és pragmatikai kategóriákba sorolhatók. Megjegyzendő, hogy a prozódiai eszközöket itt mint a megnyilatkozáshoz jelentéstöbbletet (vagy súlyosabban sérült afáziás esetén gyakran magát a jelentést) hozzáadó tényezőt tekintjük, amely ebből a szempontból nonverbális kommunikációs eszközként tartható számon.

3. Kompenzációs stratégiák

A kompenzációs stratégiák feladata minden olyan beszédprodukción vagy -percepción tényező egyértelművé tétele, kiegészítése vagy helyettesítése, amely a korlátozott nyelvi és grammatikai képességekkel rendelkező beteg számára nem vagy csak nehezen kivitelezhető, illetve értelmezhető. A beteg szintaktikai, szemantikai, emocionális vagy diskurzusszervező tartalmakat is kifejezhet a megfelelő stratégia vagy stratégiák alkalmazásával, ezek ugyanis a nyelvi tevékenységnek azon elemei, amelyek produkciója – a percepciótól részben függetlenül – a leginkább sérült. Az emocionális tartalmak nonverbális eszközökkel történő kifejezése is fontos az afáziás páciensek számára, mivel a megfigyelések szerint ezeket a tartalmakat rendszerint igen nehezen vagy egyáltalán nem tudják produkálni, miközben többnyire jól megértik az ilyen jelentéstartalmakat (Ahlsén 2006: 103; Svindt 2011: 1).

Fontos továbbá annak figyelembevétele, hogy a legtöbb afáziás személy számára könnyebb a hosszabb – verbális és nonverbális – szemantikai egységek megértése, hiszen egy hosszabb közlésben több, a megértést segítő kulcsszó akad (Ahlsén 2006: 98). Eközben produkciójuk során szinte minden esetben a minél gazdaságosabb megnyilatkozási formákat részesítik előnyben. Ilyen gazdaságos kifejezési forma a nonverbális eszközök használata, mivel ez „megkíméli” a beteget a verbális eszközök használatától. A kompenzációs szerephez elengedhetetlen továbbá, hogy a nonverbális eszköz az adott kontextusban adekvát módon és tartalommal jelenjen meg, vagyis a hallgató számára érthetővé tegye a beszélő szándékolt megnyilatkozását.

4. Nonverbális kommunikáció

A nonverbális-verbális dichotómia körül élénk vita zajlik a tudományban: elválasztható-e ez a két funkció egymástól, mi tartozik az egyik és mi a másik kategóriába, hogyan értelmezendő maga a kifejezés? Noha a verbális és a nonverbális kommunikáció párhuzamosan működő folyamatok, mégsem tekinthetjük őket elválaszthatatlannak abban az értelemben, hogy szükségszerűen csak együtt működhetnek. A nyelvi tevékenység során az artikulációs és a (mikro)kinetikus mozgásainkat szinkronizáljuk (Feyereisen–Seron 1982: 218). A nonverbális aktusok ugyanis egyenrangú, egyszerre működő, de a verbálistól különböző tényezői a kommunikációnak (vö. Scharp et al. 2007: 2). A gesztusok – és ezzel együtt más nonverbális eszközök – már a kommunikáció legkorábbi szintjein is jelentős szerepet kapnak a megnyilatkozásnak és közvetlen kontextusának

értelmezhetőségében (McNeill 2005: 125). Több kutató is vitatja, hogy a súlyos afáziás páciensek képesek-e a nonverbális eszközök által biztosított csatornán adekvát információkat közölni (Herrmann et al. 1988). Vizsgálatomban ezért arra teszek kísérletet, hogy az afáziás nyelvi tevékenységben a nonverbális kommunikációt mint az adekvát megnyilatkozás működőképes eszközt mutassam be. Az adekvát működésnek azonban elengedhetetlenül fontos tényezője az, hogy az afáziával élő emberek gesztusait az információátvitel indikátoraiként értelmezzük, amelyek az adott kommunikációs kontextusban nyernek értelmet (Glosser et al. 1986: 347).

Kutatásom során a kompenzációs szereppel bíró nonverbális kommunikációs eszközöket jellegük szerint fonetikai, szemantikai és pragmatikai csoportba soroltam (vö. Hogrefe–Goldenberg 2010). A **fonetikai** eszközök közül nonverbálisnak elsősorban csak az intonáció nyújtotta lehetőségeket tekintem, azt is abból a szempontból, hogy hogyan ad hozzá új információt vagy jelentéstöbbletet a szigorúan vett verbális megnyilatkozáshoz. Noha a normál beszédben a beszédsszünet és a beszédtempó is jelentésteremtő és -módosító funkcióval bír, ezeket az eszközöket nem elemzem, mivel afáziás személyek esetében e tényezők kompenzáló szerepének vizsgálati relevanciája erősen megkérdőjelezhető.

Fex és Månsonn kutatása azt mutatja, hogy azokban az esetekben, ahol a szemantikai tervezés sérült, az afáziás páciens nonverbális kommunikációja szignifikánsan relevánsabb, mint más esetekben (Fex–Månsonn 1998: 193). Ez a megállapítás szintén a nonverbális eszközök kompenzációs szerepben való működését bizonyítja. A **szemantikai** eszközök közé a gesztikuláció és a mimika különféle típusait soroltam, négy különböző alcsoportba szervezve. A deiktikus eszközök közé a gesztus vagy mimika segítségével létrehozott tér-, idő- és személydeixis megnyilvánulásait soroltam. A diskurzusdeixis segítségével kifejezett jelentéstöbbletet a pragmatikai csoportba soroltam, mivel az ide tartozó mozgások elsősorban pragmatikai tartalommal bírnak. A szemantikai eszközök közé tartozó pantomimikus csoportba egy konkrét esemény vizuális vagy kinetikus jellemzőjének utánzása, megjelenítése tartozik (Glosser et al. 1986: 347).

A **pragmatikai** csoportba a szituációs kontextus és a nyelvi tevékenység szervezése szempontjából releváns eszközöket soroltam. A nyelvi tevékenység szervezése alatt a diskurzusszervező elemeket, az önellenőrzési, szókeresési és visszacsatolási folyamatokhoz tartozó lehetőségeket értem (vö. Ahlsén 1985: 6). Egyes kutatások a szókereső és visszacsatolást segítő gesztusokat a kommunikáció melléktermékeinek tartják, noha funkciójuk és referenciájuk az afáziás beszédben minden esetben meghatározható, akkor is, ha maga a jelentés nem egyértelmű (vö. Glosser 1986).

Megjegyzendő, hogy az afáziás személyek gesztusaiknak rendszerint nagyobb kommunikációs értéket tulajdonítanak, mint az egészséges beszélők (Carlomagno 1994: 22). Kompenzációs szerepben való megjelenésükhöz pedig feltétlenül szükséges, hogy a nyelvi tevékenység során nagy biztonsággal előhívhatók legyenek a verbális tartalom összetettségétől függetlenül, valamint hogy ezen nonverbális eszközök produkciója a betegeknél többnyire sérült munkamemória „kikerülésével” is adekvát maradjon. A vizsgált nonverbális kifejezési formák más jellegű koncentrációt igényelnek, produkciójuk viszonylag kevés figyelmet igényel, és jobban automatizált folyamatok, mint a nyelvi – elsősorban szintaktikai – eszközök (Carlomagno 1994: 26).

5. Módszer és korpusz

5.1. A vizsgálati személyek

Kutatásom során afáziás vizsgálati személyek spontán beszédét elemzem videofelvételek segítségével. Az Afáziások Egyesületének összejövetelein készült felvételek csoportterápiás félspontán és spontán beszélgetéseiből 2 fluens és 2 nonfluens páciens produkciójából válogattam személyenként mintegy félórányi anyagot. Vizsgálatomban azért részesítem előnyben a több résztvevős társalgásokat a négyszemközti beszélgetésekkel szemben, mert ezekben a helyzetekben a betegeknél nagyobb esélyük van a megfelelő és hatékony pragmatikai stratégiák alkalmazására (vö. Carlomagno 1994: 39).

1. táblázat. A vizsgálati személyek

Név	Nem/életkor	Afázia típus	Kísérőtűnet
R.	nő (31)	fluens, anomikus	jobb oldali hemiplégia
Zs.	férfi (45)	nonfluens, Broca	jobb oldali hemiplégia
V.	nő (55k)	fluens, Wernicke	látótérkiesés
M.	férfi (60k)	nonfluens, globális	részleges hemiplégia

Megjegyzendő, hogy M. spontán beszédében az *igen* és a *nem tudom* szavakon kívül nem találni értelmezhető hangsort. Zs. a vizsgálat elején súlyos Broca-afázias volt, a vizsgálat végére azonban rendkívül sokat fejlődött beszédében, és a 2–3 szavas megnyilatkozásoktól eljutott a 6–7 szavas mondatokig is. Bár R. beszéde rendkívül szaggatottnak és ezért nonfluensnek tűnik, valójában fluens afáziás, szaggatott beszéde csupán kísérőtűnet. V. tipikus Wernicke-afázias.

Mivel a felvételek eredetileg nem fonetikai kutatás céljára készültek, ezért a prozódiai jellemzők műszeres fonetikai vizsgálata nem lehetséges, mivel

a videofelvétel nem rendelkezik külön hangsávval. A prozódiai kérdésekben ezért jelen vizsgálat keretei között egyszerű empirikus megfigyeléseket teszek.

5.2. Módszer

A nonverbális eszközök használatának vizsgálata során mind a verbálisan bármilyen szempontból problémás (szemantikailag és/vagy szintaktikailag hibás), mind a nem problémás (hibátlan) megnyilatkozásokkal együtt járó kifejezőeszközökre is figyelmet fordítok (vö. Ahlsén 1985: 9). Ezért a nonverbális elemeket tartalmazó megnyilatkozásokat az alábbi csoportokba soroltam az adott nonverbális eszköznek a megnyilatkozásban betöltött funkciója szempontjából:

- támogató (amikor a beteg működő, meglévő produkció mellett alkalmaz nonverbális jelet);
- kiegészítő (amikor a beteg félig meglévő produkcióját valamilyen nonverbális formával teszi teljessé);
- magyarázó (amikor a beteg egy-két szavas félbemaradt produkciója nem érthető, azt a nonverbális eszköz alkalmazása teszi érthetővé);
- helyettesítő (amikor a nonverbális eszköz sikertelen produkció helyett áll).

A meglévő, és minden szempontból adekvát produkciót támogató nonverbális eszközök kivételével a kiegészítő, a magyarázó és a helyettesítő eszközök is kompenzáló szerepet töltenek be, mivel a verbális megnyilatkozáshoz tesznek hozzá a megnyilatkozást relevánssá formáló elemet.

Tartalmuk szerint a nonverbális eszközöket a fent említett három nagy kategóriába soroltam, vagyis megkülönböztettem a fonetikai, szemantikai és pragmatikai eszközöket. A fonetikai eszközöknél fontos megjegyezni, hogy bár a többlet többnyire szemantikai vagy pragmatikai jellegű, mégis külön csoportba tartoznak a többlettől eltérő kifejezőeszköz miatt. A megfelelő intonációs forma kompenzálhatja például a kérdő vagy felszólító mondatok hibás szintaxisát (Carlomagno 1994: 20), de egy jól eltalált jellegzetes hanglejtésforma akár az értelmetlen hangsort is egyértelműsíti az adott kontextus ismeretében. A megfelelő gesztikuláció és a mimika szerepe pedig abban áll, hogy a betegek a beszélgetőpartner számára vizuálisan értelmezhető információk segítségével kerülnek interakcióba a beszédesemény résztvevőivel és a világgal (vö. Coulson 2006: 246).

A szemantikai kifejezőeszközök közé a deiktikus (a diskurzusra reflektáló nonverbális deiktikus elemeket kivéve), az ikonikus (mint a kézzel a levegőbe rajzolás, írás vagy számolás), az emblematis (az igen/nem jelzése, valamint minden olyan elem, amelynek egyértelmű, többnyire egyszavas verbális referenciája van), valamint a pantomimikus (komplex, eseménymesélő gesztus)

eszközök tartoznak, amelyeket gesztikulációval, vagyis a kéz és kar mozgásával vagy mimikával és más kinetikus eszközökkel (pl. fejmozgások, vállrándítás) valósítanak meg. A pragmatikai eszközök közé a diskurzusszervező, a fordulóváltó, a diskurzusra közvetlenül reflektáló elemek, a diskurzusdeixis nonverbális formáit, a magyarázó és a szókereső gesztusokat soroltam.

Mivel az egyes eszközök össze is kapcsolódhatnak egymással, valamint a verbális tartalom jellege is meghatározhatja a hozzáadott jelentéstartalom milyenségét, ezért a nonverbális eszközök kategóriába sorolása nem mindig egyértelmű, így vizsgálatomban mindig a vezető, vagyis az elsődlegesen alkalmazott nonverbális eszköz csoportjába sorolom a megjelenő aktust.

6. Eredmények

A korpusz alapján mértem fel a vizsgálati személyek beszédének szó / nonverbális kifejezőeszköz arányát, amely összefüggést mutat a fluens-nonfluens dichotómiával is. A kiejtett szószámhoz képest a legtöbb gesztust a nonfluens globális afáziás M. produkálta, 3,9 szó / nonverbális eszköz aránnyal. Őt követte a szintén nonfluens Broca-afáziás páciens eredménye 7 szó / nonverbális eszközzel. Majd a két fluens vizsgálati személy következett, a Wernicke-afáziás páciens 8,1 szó / gesztussal, a legkevesebb nonverbális kifejezőeszközt pedig az anomikus beteg produkálta, az ő eredménye 10,5 szó / gesztus. Ezen eredményt a pontosság végett két további megfigyeléssel érdemes kiegészíteni: a Wernicke-afáziás személy beszédét követő nonverbális eszközök között rendkívül magas a pantomimikus jelenetek száma, amelyek jóval komplexebbek és hosszabbak is, mint a többi nonverbális kifejezőeszköz. Ezzel szemben a másik 3 beteg beszédében egységesen az igen mélyen rögzült, szinte teljesen automatikus emblemikus gesztusok aránya a legmagasabb, amelyek többnyire rövidek (mint például az igent jelölő bólintás vagy a nemet jelző fejrázás, illetve az ezekhez tartozó kézmozdulatok). Jelen tanulmányban azonban nem térek ki a gesztusok hosszának vizsgálatára, bár az időtartam bevonása tovább árnyalhatná a képet. Számos kutatás eredménye azt mutatja, hogy a beszéd fluenciája nem függ össze a gesztikuláció mennyiségével és hosszával, statisztikai különbséget nem találtak a betegek között ebből a szempontból (lásd például Feyereisen–Seron 1982: 221; ezek összefoglalása: Fex–Mänsonn 1998; az egészséges beszélőkre nézve lásd Gósy 2002: 192).

A nonverbális kifejezőeszközök egyes kategóriáinak eredményeit a könnyebb átláthatóság kedvéért célszerű csoportonként bemutatni.

2. táblázat. A nonverbális kifejezőeszközök részletes felosztása

	Prozódiai	Szemantikai				Pragmatikai
		Deiktikus	Ikonikus	Emblematikus	Pantomimikus	
M.	8%	9%	1%	48%	29%	5%
Zs.	14%	15%	3%	34%	8%	26%
R.	0%	21%	2%	51%	11%	15%
V.	6%	22%	8%	20%	29%	15%
A betegek összteljesítménye	7%	17%	4%	34%	19%	17%

6.1. Fonetikai jellegű kompenzációs stratégiák

Az összes nonverbális kommunikációs eszköz mintegy 7 százalékát teszik ki a prozódia segítségével létrehozott új vagy kiegészítő jelentéstartalmak. A két fluens páciens produkciójában ez a stratégia fordul elő legkevesebbeszer. Az eredmény azért meglepő, mert a szakirodalom nagyjából egyetért abban, hogy a nonfluens betegek intonációja messze elmarad a fluens betegekétől (vö. Fex–Mänsson 1998). Négy adat természetesen nem elegendő messzemenő következtetések levonására, ám az eredmény továbbgondolásra és további kísérletek elvégzésére okot ad.

3. táblázat. A prozódiai eszközök használatának megoszlása az eszköz funkciója szerint

	Nem kompenzációs	Kompenzációs
M. (globális)	0%	100%
Zs.	32%	68%
R.	0%	0%
V.	38%	62%

Azt, hogy a prozódia hogyan képes a sérült verbális produkció kompenzációs eszközeként funkcionálni, célszerű néhány példával illusztrálni. A példákban félkövérrel szedtem azokat a nyelvi elemeket, amelyekben a prozódia kompenzációs szerepben jelent meg. A verzál szedés a nyomatókat jelzi. Szögletes zárójel jelzi a megjelenő gesztusok elejét és végét, kerek zárójelben a gesztus jellege.

(1) Zs: Érdekes, hogy ez. Minden megy. Amikor [ezek-TÖL] (magyarázó) [a... a...] (szókereső) [szavakon mik,] (deiktikus) [azt nem.] (emblemikus).

(2) M: Én [sem voltam] (emblematis), [NE-EM] (pantomimikus: kezével a szemüvegéhez nyúl, igazgatja, majd a fejére mutat, közben magyarázólag a feleségére néz) [Én sem voltam] (emblematis).

Sem az (1), sem a (2) példa nem érthető a kontextus nélkül. (1)-ben a beteg arról beszél, hogy ha szólás, közmondás vagy más begyakorlott frázis produkcióját várják el tőle, az sikerül (*Érdekes, hogy ez. Minden megy*). Ám amikor konkrét tárgyak megnevezésére, vagy személyek nevének kimondására kéri, az nem sikerül.

A globális afáziás páciensről származik a (2) példa. A kontextus: a páciens felesége a beszélgetést vezető terapeutának a férje megromlott látásáról és látótérkieséséről beszél. M. megnyilatkozásainak igen nagy százaléka a rendszerint jelentés nélküli repetitív *én sem voltam, én sem tudom* elemekből áll. Jelen megnyilatkozásában ezen két elem mellett csupán egyetlen szót találunk, amelyre azonban egy teljes gondolatmenet kifejezése hárul. Ezt a beteg heves gesztusokkal és az azokhoz kapcsolódó, azokat értelmezni kívánó élénk intonációval igyekszik a hallgatóság számára érthetővé tenni.

A prozódia eszközének jelentésteremtő vagy -módosító szerepű használata az eseteknek mindössze a 31%-ában volt nem kompenzáló szerepű, további 31%-ban kiegészítette a félig létrehozott megnyilatkozást. Meglepő, hogy az egyáltalán nem sikerült produkciót az esetek negyedében próbálták a betegek a prozódia segítségével kompenzálni.

6.2. Szemantikai kompenzációs stratégia (gesztikuláció és mimika)

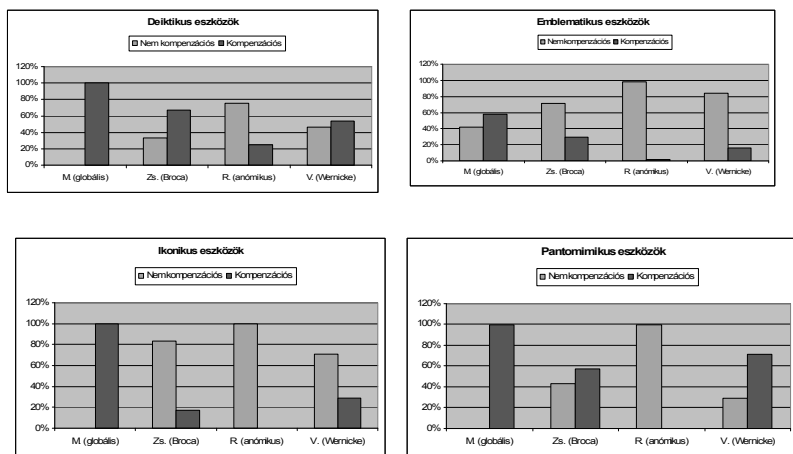
A társalgásokban a beszélő szigorúan vett verbális produkcióját kísérő nonverbális eszközök vizsgálata azért is különösen fontos, mert ezek olyan információkat hordoznak, amelyek a verbális üzenettel konzisztensek, de a csak nonverbális formában megjelenő hozzáadott tartalom a verbális kifejezésben nem található (Scharp et al. 2007: 718). Ily módon tehát magához a jelentésstruktúrához tesznek hozzá a megnyilatkozás szempontjából releváns elemeket (Goodwin 2000: 87).

A vizsgált korpuszban a szemantikai eszközök az összes nonverbális kommunikációs eszköz 76 százalékát teszik ki. A szemantikai kategóriát a fentebb is említett négy csoportra osztottam, vagyis megkülönböztettem a deiktikus, az ikonikus, az emblematis és a pantomimikus eszközöket.

4. táblázat. A szemantikai eszközök megoszlása csoportonként

Deiktikus	17%
Ikonikus	4%
Emblematikus	36%
Pantomimikus	19%
Szemantikai eszközök összesen	76%

Feltűnő az emblematikus eszközök igen magas aránya. A négy páciens közül háromnál az emblematikus gesztusok alkalmazása volt a legjellemzőbb, ám mindhárom betegnél működő adekvát produkciót támogató – azaz nem kompenzációs – funkcióban jelentek meg döntően. Megjegyzendő, hogy bár a globális afáziás személynél több a kompenzációs szerepű emblematikus eszköz, mégis ez az általa alkalmazott összes nonverbális eszköz közül az egyetlen, amelyet nem kompenzációs szerepben is használt. Ahlsén kutatásai szerint az afáziások igen-nem jelentésben használt emblematikus kifejezései semmilyen szempontból nem térnek el a normál használattól (Ahlsén 1985). Ezt a megállapítást vizsgálatom eredményei – vagyis a nem kompenzációs szerepben való ilyen magas arányú alkalmazás – is alátámasztják.

1. ábra. A szemantikai eszközök használata

A globális afáziás páciens adekvát emblematikus eszközöket tartalmazó produkciójára érdemes egy példát is bemutatni:

- (3) M: [nee igen] (bólogat) kko ssee [neeeem nem] (kezével fejével nemet int)
[neejtőő sssem] (egyet mutat az ujjával, rázza a fejét)

A beteg már megnyilatkozása legelején – ahol az elnyújtott *nee* szót mondja – is bólogat, majd nem adekvát mondanivalóját adekvátra javítja, miközben nonverbális kommunikációja mindvégig adekvát marad.

A Wernicke-afáziás beteg volt az egyetlen, akinél az emblematiskus gesztusok nem első, hanem csupán harmadik helyen álltak a deiktikus és a pantomimikus gesztusok után. Megjegyzendő, hogy ő az egyetlen beteg, aki – már – nem küzd hemiplégiával, ennek következtében a nagyobb mozgásos tevékenységet kívánó két gesztuskategória számára könnyebben kivitelezhető. Társai inkább a kar mozgását kevésbé igénybe vevő, pusztán a fej mozgásával is kivitelezhető emblematiskus eszközöket részesítették előnyben. Az emblematiskus eszközök döntően nem kompenzációs szerepben való alkalmazása, valamint a globális afáziás páciens produkciója azt mutatja, hogy ez a leginkább automatikusan működő, leginkább begyakorlott, ezért a legkevesebb erőfeszítést igénylő eszköz. Ezzel az eredménnyel egybevág, hogy a témában folytatott más kutatások is, amelyek többnyire egyetértenek abban, hogy az *igen* és a *nem* használata még a súlyos afáziás pácienseknél is adekvát marad (Fex-Mänsonn 1998: 196).

Szintén a Wernicke-afáziás személy volt az, aki a legtöbb ikonikus gesztust alkalmazta. Ez a jelenség azért érdekes, mivel összefügg az írás, olvasás és számolás képességével, amely azonban mind a Broca-afáziás, mind az anomikus személynél is rendelkezésre állt. A kielégítő magyarázat megtalálása további kutatásokat igényel. V. produkciójában gyakori jelenség, hogy maga a verbális produkció, az ikonikus gesztus, valamint a kontextus kizárólag együttesen teszik érthetővé a megnyilatkozást. A páciens az alábbi példában arról beszél, hogy sokszor hiába látja a buszok elején található számokat, és tudja, hogy az adott járművek hova mennek, mégsem tudja kimondani magát a számot. Ezért gyakran összekavarodik, és nem tudja, melyik buszra szálljon fel.

- (4) V.: Úgy mártam, hogy úgy [nézegettem az (hármát mutat az ujjával) embe-
reket tudod. Há mondom ez nem létezik] (négyet mutat az ujján), há mondom
akkor nem jó, mert az útján [láttam, hogy (mutatja, ahogy látta, olvasta) kettő
(kettőt rajzol a levegőbe) nulla (nullát rajzol) hetes] (hetest rajzol, először rossz
irányba kanyarintja, aztán javítja).

Figyelmet kell fordítani továbbá az egyes nonverbális eszközkategóriák alkalmazási gyakorisága és az afázia súlyossága közötti összefüggésekre. Általánosan elfogadott megállapítás, hogy a nonverbális eszközök komplexitása és az afázia

súlyossága fordítottan arányos értékek (Glosser et al. 1986: 345). Ennek részben ellentmondani látszik a globális afáziás M. produkciója, akinél – a könnyen kivitelezhető emblematisz eszközök után – a leggyakrabban alkalmazott kompenzációs stratégia a pantomimikus eszközök használata. Összes nonverbális megnyilatkozásának 29%-át teszik ki ezek az eszközök, amelyeket a kontextussal összhangban adekvátan és rendkívül kifejezően használ, miközben verbális produkciója a *ssem tudom* szavak ismételtetésében merül ki.

(5) M.: (bólint) Ott szsem tudom [naaaa hööö] (beszélgetőpartnerének mutat valamit az asztalon, vállat rándít) [sem tudom] (fölemeli a bal kezét, és maga elé nyújtja egyenesen) [igen hááát] (bólogat, majd szétárja a kezét) [**kosssem** tudom] (magyarázó, nyomatékos hangsúly, bólint hozzá, Jobb kezét mozgatja) [igen] (bólint, tovább mozgatja a jobb kezét) sem tudom [sss félre] (közben bal kezével rámutat a jobb kezére) és ööö [kel tutom] (bólint, majd a lábára mutat)

Ahhoz, hogy erre a jelenségre megfelelő magyarázatot találhassunk, további adatok felvétele szükséges.

6.3. Pragmatikai kompenzációs stratégia

Fontos eleme még a vizsgálatnak a kompenzációs stratégiák adott kontextusban való működésének, adekvátságának elemzése, a beszédgémára, a beszélgetőpartnerekre és a szituációs kontextusra való reflektálás bemutatása. Ez ugyanis egyrészt megerősíti, hogy valóban kompenzáló szerepről van szó, másrészt információt nyújthat számunkra a rejtetten működő beszédprodukciós folyamatokról is. A nonverbális eszközök közül pragmatikaiként vizsgáltam a tágan értett diskurzusra való reflektálást, az önellenőrzési és visszacsatolási folyamatok nonverbális megnyilvánulásait, valamint a szókereső stratégiákat.

Az anomikus afáziás személy produkciója volt az egyetlen, amelyben a pragmatikai eszközök kizárólag támogató, azaz nem kompenzációs szerepben jelentek meg, itt is döntően a diskurzusra reflektálva. A globális afáziás személy beszédében pedig éppen fordított helyzetet látunk: minden pragmatikainak tekinthető kifejezőeszköze kompenzációs stratégiaként funkcionált, és minden esetben szókereső stratégia volt. Emellett nála jelenik meg a legkevesebb pragmatikai stratégia, amelynek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy a diskurzus tágan értett kontextusának percepciója meglehetősen nehézséget jelent a súlyosan sérült beteg számára: sem munkamemóriája, sem figyelemi és koncentrációs képességei nem teszik lehetővé, hogy a diskurzusban aktívan részt vegyen. A legtöbb pragmatikai kompenzációs eszközt a Broca-afáziás páciens produkálta: beszédéhez kétszer annyi esetben tartozott kompenzáló, mint nem kompenzáló

szerépű kifejezőeszköz. Ő leggyakrabban kétféle funkcióban alkalmazta ezeket az eszközöket: szókereső és magyarázó stratégiaként.

(6) Zs.: Hát öö én a... én szóval a [nem nagyon szerettem személy szerint] (magyarázó gesztus) a sódert szóval [a a aa az ilyen ö] (szókereső gesztus) [még ezelőtt] (deiktikus) [tehát két évvel ezelőtt] (magyarázó gesztus) cik [ööö ugyeee...] (szókereső gesztus) visszaemlékezve hát [én hát én nem nem nem nem] (rázza a fejét) tornázni.

A példából jól látható, hogy a beteg megnyilatkozása szinte kizárólag szókereső elemekből áll – függetlenül attól, hogy ezek tartalmas szavak-e –, és mindegyik elemhez tartozik valamilyen, többnyire pragmatikai gesztus.

A Wernicke-afáziás vizsgálati személy beszédében hasonló arányokat találunk, bár ott a nem kompenzáló szerépű kifejezőeszközök aránya kevesebb, mint fele a kompenzáló eszközöknek.

Úgy tűnik tehát, hogy a diskurzusra, annak résztvevőire és a világról való tudásra reflektáló pragmatikai eszközök kompenzáló jellegű használatának mértéke is egyenes arányban áll az afázia súlyosságával: minél súlyosabb a sérülés, annál kevesebb pragmatikai eszközt számolhatunk össze, és annál jellemzőbb a kompenzáló használat.

6. táblázat. A pragmatikai eszközök használata

	Nem kompenzációs	Kompenzációs
M. (globális)	0%	100%
Zs. (Broca)	33%	67%
R. (anomikus)	100%	0%
V. (Wernicke)	26%	74%

7. Összegezve

A vizsgált esetekről megállapítható, hogy az afázia súlyosságával szoros kapcsolatban áll a nem kompenzációs kontra kompenzációs szerepben álló nonverbális kifejezőeszközök használata. A súlyos globális afáziás páciens beszédében 20% volt a támogató eszközök használatának aránya és 80% a kompenzációs szerépű eszközöké. Ezzel szemben a már csak maradványtüneteket produkáló enyhén sérült afáziás személy beszédében az arány fordított: 94% az adekvát verbális produkciót támogató és 6% a kompenzációs jellegű eszközök aránya. Emellett megjegyzendő, hogy a globális afáziával rendelkező páciens nem kompenzáló

szerepű nonverbális megnyilvánulásai kivétel nélkül mind emblematikus eszközök voltak, azon belül is 90 százalékban az igent jelző fejbólintást, 10 százalékban pedig a nemet jelző fejrázást jelentették. A két hasonló súlyosságú afáziával rendelkező személy pedig körülbelül fele-fele arányban produkált kompenzációs és nem kompenzációs kommunikációs eszközöket.

7. táblázat. A vizsgálati személyek nonverbális kifejezőeszközeinek szerepe

	Nem kompenzációs szerep	Kompenzációs szerep
M.	20%	80%
V.	46%	54%
Zs.	48%	52%
R.	94%	6%

A különböző nonverbális eszközök nem kompenzációs vs. kompenzációs szerepét mutatja összegezve a következő táblázat, amelyben nem vettem figyelembe az egészséges beszélőkhöz nagyon hasonló produkciót nyújtó R. beszédét, mivel a kompenzációs stratégiák szempontjából így kevésbé releváns képet kapnánk.

8. táblázat. A nonverbális eszközök szerepének összefoglaló táblázata

	Nem kompenzációs	Kompenzációs
Prozódiai	34%	65%
Deiktikus	37%	63%
Ikonikus	71%	29%
Emblematikus	66%	34%
Pantomimikus	23%	77%
Pragmatikai	29%	71%

Érdekes jelenség, hogy minden kifejezőeszköz esetében 1/3 – 2/3 arány áll fenn valamely felhasználási szempont előnyére. Sötét háttérszínnel emeltem ki a kompenzációs szerepű kifejezőeszközöket, vagyis a prozódiai, a deiktikus, a pantomimikus és a pragmatikai eszközöket. Az ikonikus és az emblematikus kifejezőeszközöknek a kompenzációban való alacsony részvételére legalább két-féle magyarázat kínálkozik: az emblematikus eszközök, ahová a direkt verbális jelentéssel bíró gesztusok és kinetikus mozgások tartoznak, igen mélyen rögzült, a nyelvelsajátítás legkorábbi szakaszában tanult, ezért automatikus eszközök.

Valószínűsíthető, hogy a fejrázás és a bólogatás kivitelezéséhez nem szükséges semmilyen verbális erőfeszítés, és nem mozgat meg semmilyen, a verbalitással összefüggő – és ezért az afáziás személyeknél jó eséllyel sérült – kognitív folyamatot. Az ikonikus eszközök használatának vizsgálatánál figyelembe kell venni azt is, hogy ez az a nonverbális eszköz, amelyet a legkevesebbszer, vagyis az összes előfordulás 4%-ában alkalmaznak az afáziások. A levegőben való írás és a számolás ugyanis szorosan összefüngenek a valódi számolási, írási és rajzkészséggel, ezzel együtt a térlátással, amely tényezők igen gyakran sérülnek. Ebből tehát az következik, hogy az afáziás személy, aki képes ezeket a gesztusokat alkalmazni, annak minden bizonnyal nem vagy csak kevésbé sérültek a számolással és írással összefüggő képességei, ezért ezen eszköz használata során nem kompenzációként, hanem működő produkcióját támogató alkalmazzza a megfelelő gesztust.

8. Következtetések

Reprezentatívnak nem tekinthető vizsgálatomból az alábbi következtetések vonhatók le a vizsgált afáziás személyekre vonatkoztatva. Csak olyan kognitív képesség funkcionálhat kompenzációs stratégiaként, amely

- nincs közvetlen kapcsolatban a sérült verbális képességekkel;
- feltételezi bizonyos nem nyelvi kognitív képességek meglétét;
- előhívása kisebb erőfeszítést igényel, mint a legenyhébben sérült funkció működtetése;
- nincs közvetlen kapcsolatban a sérült nem nyelvi képességekkel (például nem vizsgálható a beszédszünet és beszédtempó, valamint a hemiplégiás betegeknek a kinetikus eszközök egy része sem);
- nem függ sem a verbális, sem a vizuális munkamemóriától;
- a nem nyelvi, vagyis a vizuális gondolkodással összefüggő sémákhoz kapcsolódnak.

Emellett megállapítható, hogy a kísértőtünet(ek) jellege (hemiplégia, alexia, agráfia, más motoros problémák, akalkulia) meghatározza a nonverbális eszközök használati körét. Azok a betegek, akiknél nem áll fenn alexia, agráfia vagy akalkulia, képesek az ezen képességeket igénybe vevő nonverbális eszközök használatára is, ám elsősorban nem kompenzáló, hanem az adekvát megnyilatkozást kísérő helyzetben.

Irodalom

- Ahlsén, Elisabeth 1985. The nonverbal communication of aphasics in conversation. *Gotheburg papers in theoretical linguistics* 48.
- Ahlsén, Elisabeth 2006. *Introduction to neurolinguistics*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Angeleri, Romina – Bosco, Francesca M. – Zettin, Marina – Sacco, Katiusca – Colle, Livia – Bara, Bruno G. 2008. Communicative impairment in traumatic brain injury. A complete pragmatic assessment. *Brain and Language* 107/3: 229–245.
- Becker, Anne 2001. *Pragmatik und Aphasie. Konversationsanalytische Verfahren in der Aphasiediagnostik*. Peter Lang.
- Carlomagno, Sergio 1994. *Pragmatic approaches to aphasia therapy*. Whurr Publishing, London.
- Cicone, Michael – Wapner, Wendy – Foldi, Nancy – Zurif, Edgar – Gardner, Howard (1979). The relation between gesture and language in aphasic communication. *Brain and Language* 8: 324–349.
- Cocks, Naomi – Hird, Kathryn – Kirsner, Kim 2007. The relationship between right hemisphere damage and gesture in spontaneous discourse. *Aphasiology* 21/3–4: 299–319.
- Coulson, Seana 2006. Constructing Meaning. *Metaphor and Symbol* 21/4: 245–266.
- Duncan, Susan – Pedelty, Laura 2007. Discourse focus, gesture and disfluent aphasia. In: Duncan, Susan et al. (eds.): *Gesture and the dynamic dimension of language*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 269–284.
- Feyereisen, Pierre – Seron, Xavier 1982. Nonverbal communication and aphasia: a review. *Brain and Language* 16: 191–236.
- Feyereisen, Pierre – de Lannoy, Jacques-Dominique 1991. *Gestures and speech: psychological investigations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fex, Bibi – Mänsonn, Ann-Christin 1998. The use of gestures as a compensatory strategy in adults with acquired aphasia compared to children with specific language impairment (SLI). *Journal of Neurolinguistics* 11. 1–2: 191–207.
- Gainotti, Guido – Lemmo, Maria Assunta 1976. Comprehension of symbolic gestures in aphasia. *Brain and Language*, 3/3: 451–460.

- Glosser, Guila – Wiener, Morton – Kaplan, Edith 1986. Communicative gestures in aphasia. *Brain and Language* 27/2: 345–359.
- Goodwin, Charles 2000. Gesture, aphasia and interaction. In: McNeill, David (ed.): *Language and gesture: window into thought and action*. Cambridge University Press, Cambridge, 84–98.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–203.
- Herrmann, Manfred – Reichle, Thomas – Lucius-Hoene, Gabriele – Wallesch, Claus – Johannsen-Horbach, Helga 1988. Nonverbal communication as a compensative strategy for severely nonfluent aphasics – a quantitative approach. *Brain and language* 33: 41–54.
- Herrmann, Manfred 1991. Nonverbale Kommunikation bei Aphasie. In: Blanken, Gerhard (Hrsg.): *Einführung in die linguistische Aphasologie: Theorie und Praxis*. Hochschulverlag, Freiburg, 349–380.
- Hogrefe, Katharina – Goldenberg, Georg 2010. Aphasie und Gestik. In: Blanken, Gerhard – Ziegler, Wolfram (Hrsg.): *Klinische Linguistik und Phonetik*. Hochschulverlag, Aachen.
- McNeill, David 2005. *Gesture and thought*. University of Chicago Press, Chicago.
- Nelissen, Natalie 2010. Gesture discrimination in primary progressive aphasia: the intersection between gesture and language processing pathways. *The Journal of Neuroscience* 30/18: 6334–6341.
- Paradis, Michael 1998. The other side of language: Pragmatic competence. *Journal of Neurolinguistics* 11: 1–10.
- Perkins, Michael 2005. *Clinical pragmatics. An emergentist perspective*. Clinical Linguistics and Phonetics, 19/5: 363–366.
- Scharp Victoria L. – Tompkins Connie A. – Iverson, Jana 2007. Gesture and aphasia: helping hands? *Aphasiology* 21/6–8: 717–725.
- Svindt Veronika 2011. A gesztikuláció szerepe és működése afáziás betegeknél. In: Parapatics Andrea (szerk.): *Félúton 6. A hatodik Félúton konferencia (2010) kiadványa*. ELTE, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/>.
- Thiel, Alexander et al. 2006. From the left to the right: how the brain compensates progressive loss of language function. *Brain and language* 98: 57–65.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A SZECESSZIÓS STÍLUS¹

1. A szecesszió kialakulása, jellemzése és a szecessziós

1.1. A szecesszió eredete és elnevezése. – A szecesszió a tágabb értelemben vett századfordulón ható stílusirányzat, amely a festészetben, az építészetben és az iparművészetben bontakozott ki, de hatott a zenére, és megmutatkozott a szépirodalomban. Mindamellet a szépirodalmi szecesszió körül sok a bizonytalanság és kétely. Ez azzal magyarázható, hogy a szecesszió stilisztikai sajátosságainak és kifejezőeszközeinek a rendszere nem határolható úgy körül, mint más irányzatoké. Ezenkívül nagyobb mértékben jelentkezik más izmusokkal, elsősorban a szimbolista és az impresszionista stílus vonásaival keveredve. Ennek ellenére számolnunk kell vele.

A szecesszió gyökereit minden valószínűség szerint a 19. század közepe táján az angol preraffaeliták körében kell keresnünk. Ezek a művészek a Raffaello előtti, kora reneszánsz formavilágot követték: a szépséget és a technikai megvalósítást akarták összekötni. Az első, szecessziósnak mondható mozgalom Belgiumban alakult ki Henry van de Velde alkotó- és tervezőtevékenységének eredményeként. Van de Velde (1863–1957) olyan családi otthonot alakított ki, amelyben ő maga tervezte a házat, a bútorokat, az evőeszközöket stb., és ő festette a képeket is. Korán csatlakozott a mozgalomhoz a kor két nagy költője: Maurice Maeterlinck és Emile Verhaeren. Ezután számos folyóirat egyengette a szecesszió útját Franciaországban, Németországban, Ausztriában stb. Franciaországban hat a szecesszióra a régi francia gobelinművészet, továbbá a keleti, elsősorban japán művészet is. A szecesszióba torkolltak továbbá az úgynevezett neostílusok, azaz neogótika, neobarokk stb. Aztán beolvadtak ebbe a stílusirányzatba a nemzeti vagy népi, népművészeti hagyományok is (például nálunk Lechner Ödön építőművészete, a gödöllői művésztelep, illetve Kós Károly munkássága).

¹ Megjelent a *Hogyan elemezzünk verset?* című kötetben. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2011, 73–94.

Érthető, hogy a szecesszió elsősorban mint képző- és iparművészeti irány hatott, de a szépirodalmon kívül érvényesült a zenében is, főleg a szokatlan hangszerelése a feltűnő (Richard Strauss, Schönberg, a fiatal Bartók).

A 'kivonulás, kiválás' jelentésű latin eredetű *szecesszió* szó kezdetben egy bécsi művészcsoporthoz nevezte, amely az akadémizmustól való elkülönülésre utalt. Ez a név azonban csak a német nyelvterületen és főként Ausztriában élt, onnan került a magyarba is (és minden bizonnyal a lengyelbe és a csehbe). Egyébként a szó kezdetben a fennálló társadalommal szemben bizonyos lázadást jelentett, ezért írta Ady: „Az én szecesszióm a haladás harca – a vaskalap ellen.” A szecesszió neve más nyelvekben: francia *art nouveau*, angol *modern style*, német *Jugendstil*, olasz *stile floreale*; és hívják még így is: *belle époque*, *fin de siècle*, *dekadencia*, *új romantika* stb. Számos egykori gúnynevét is feljegyezték, például a *pávafarok esztétikája*, a *vonalak balettja* stb.

1.2. A szecesszió eszmei alapja a századfordulóra jellemző csalódottság, kiábrándulás és ebből következően bizonyos menekülési vágy volt. A szecesszió által követett ideálok a következők voltak.

a) Életkultusz, életigenlés. Ezzel függhet össze egyrészt a lázadás az „új” érdekében, másrészt az erotika, illetve a polgári kényelem kedveltsége, valamint a halál, a betegségek megszüntetése stb.

b) Szépségkultusz. Széppé tenni a legkülönbébb díszítésekkel, motívumokkal a külső világot (az épülettől a burkolaton át az evőeszközökig és könyvborítókig), de bemutatni a lelki finomságokat is. És igen gyakran stilizált, illetve mesevilágot teremteni.

c) Egyéniségkultusz. A fő cél: különbözni másoktól, mindenkitől, és ezzel összefügg a különösnek, a bizarrnak a kedvelése, valamint a képzelet előtérbe állítása.

3. A szecesszió fő stílus eszközei. – Első helyen kell említenünk a díszítő, dekoratív jelleget. Aztán jellemző rá a hangulati telítettség – ahogy Szabó Zoltán megjegyzi (Szabó 1982²: 254): „...a szelíd melankóliától és álomszerűségtől, naroktikus állapottól a valóban ideges szorongásig elmenően sok mindent, sokféle árnyalatot magába foglal”. És természetesen előtérbe lép az egyéni stílus, mind a témaválasztásban, mind szinte valamennyi stílus eszköz használatában.

A szecesszió közvetlen stílus eszközei tehát a következők: a díszítő motívumok. Különösen ezekbe a jelentéskörökbe tartozó szavak kapnak ilyen szerepet: a) a művészetek szakszavai, szakkifejezései; b) természeti jelenségek

(pl. növény- és állatnevek emberre és emberi tulajdonságokra utaló szavakkal összekapcsolva); c) érzéki érzetek szavai (színnevek, továbbá a könnyedségre, finomságra, bájosra stb. utaló fogalmak nevei, mint például *cukor, gyöngy, hab, csipke* stb.); d) illúziót keltő szavak (az álom- és mesevilág, a szerelem, valamint a bohém és a frivol életszemlélet szavai stb.). Gyakoriak a stilizálás eszközei, továbbá az indázó, hullámzó, kígyózó vonalra emlékeztető, bővülve tovahullámzó szerkezetek, hosszú, kanyargó mondatok. A felsorolt jelenségek egyszersmind a zeneiségnek is eszközei. Ezekon kívül a szecesszió kedvelte a már-már bravúroskodó alliterációkat és a virtuóz, játékos rímtechnikát.

Bár a szecesszió hozott újat szemléletben, eszközökben, és hozzájárult az expresszionizmus, illetve az absztrakt művészet kialakulásához, mégis „stilizált, mesterkéltné világ” maradt.

2. Ady Endre: Valaki útravált belőlünk

Unatkozók s halálra-untak,
Bolondosan furcsák vagyunk,
Fájdalmasak és búcsuzók
S milyen furcsán nézzük magunkat
S milyen furcsán néznek most minket.
Csalódás-kő ránk nem zuhant
S mégis sújtódottan, szédülten,
Sustorgó ázott-fák a tűzben,
Panasszal égünk, hangtalan.

Mint elárvult pipere-asztal,
Mint falnak fordított tükör,
Olyan a lelkünk, kér, marasztal
Valakit, ki már nincs velünk,
Ki után ájult búval nézünk.
Egy régi, kényes, édes dámát,
Kegyetlen szépet siratunk,
Bennünk sarjadtat: asszony-részünk.
Valakit, kiért hiúk voltunk,
Apródok s cifra dalnokok
S kit udvarunkban udvaroltunk.

Ingunk s mint rossz tornyok, bedőlünk,
Nagy termeink üresen kongnak,
Kölykösen úszók szemeink:
Valaki útravált belőlünk
S nem veszi észre senki más,
Milyen magános férfi-porta
Lett a szemünk, lett a szívünk,
Szemünknek és szívünknek sorsa,
Mert asszony-részünk elhagyott.

Nem tudjuk szeretni magunkat
És nem hisszük el, hogy szeretnek,
Ákombákomos szépeket
Idegen, váró embereknek
A régi tussal nem irunk,
Mert mi csak magunknak bókoltunk,
Asszony-énünkért, szertelen,
Érte voltunk jók, ha jók voltunk
És kacérok és hűtlenek
És most sírva megözyegyedtünk.

Ezer óh, jaj, baj, ejnye, nyüg
Siránkozik pityergő szánkon
S omladozó árva szívünk
Ezer fájást talál, hogy fájjon
S ezeregy fájás fáj nekünk.
Kopott az arcunk, kopott minden,
Kopott a világ s a szívünk
S minden világ a szemeinkben:
Mi hírért, sikerért szalasszon,
Ösztönzőnk, igazi valónk,
Kiszakadt belőlünk az asszony.

2.1. A *Valaki útravált belőlünk* című – szerintem szecessziós, sőt bizonyos értelemben tipikusan szecessziós Ady-vers – 1913-ban *A Magunk szerelme* című kötetben jelent meg. Egyébként 1912 áprilisában íródott, alig egy hónappal a Lédával való végleges szakítás előtt, mint az asszony, a nő megtartani akarásának

és ugyanakkor az eltávozó kedves siratásának, valamint az előrevetülő elhagyatottságnak, magányossá válásnak a verse. (A szöveg értelmezésére itt már aligha van szükség. A szokatlan és különös kifejezésekre a stílusesszókörök vizsgálatában térünk ki.)

Mire utal a sajátos körülírási cím? Az Adynál szokásos háromszavas mondat határozatlan névmású alanya: a *Valaki* itt még ismeretlen személyt jelöl, mintha azonban valamelyest belejátszana jelentésébe a szónak a következő két értelme is: 'jelentős személy', továbbá a „van valakije” birtokos személyjeles kifejezésben szereplő 'valakinek a kedvese, választottja, szerelme' (lásd ÉrtSz., ÉKsz²). Nagyon szokatlan egyéni alkotású alak az *útravált* igés összetétel, nemcsak az egybeírás, hanem a többféle értelmezési lehetőség miatt is. Az *útravált*-nak a *vált* eleme tudniillik lehet a *válik* ige ('valamivé változik') múlt ideje. Efelé mutat a „valami valóra válik” kifejezés, illetve a népiesnek és régiesnek jelzett 'valamilyenre válik' jelentés (pl. „kékre-zöldre vált”), továbbá a „darabokra vált” 'darabos lett' szókapcsolat. Az *útravált* ilyenformán azt jelentené, hogy 'útnak indult, útnak eredt' (lásd a *válik* igét: ÉrtSz., ÉKsz²). Az is lehetségesnek látszik azonban, hogy az *útravált* szóalakban a *vált* ('változtat, megváltoztat') ige jelen idejű formája rejlik. Ezt a feltevést támogatják az ige következő jelentései: '(állat) irányt változtatva megy valahová, például „Az őz a sűrűbe váltott”; továbbá a „valamit valóra vált”, illetve a régies „keletnek vált” 'keletre tér, eltér' kifejezés. Ebben az esetben is hasonló lenne Ady összetett igéjének az értelme, csak jelen időben: 'útnak indul'. Hozzátehetjük még: az *útravált* asszociálja az *elválik valakitől, kiválik valahonnan* szókapcsolatot is.

Stílusértéke van annak is, hogy a költő egybeírta az *útra* határozót azzal az igével, amelyikkel szintagmát alkot. Ezt okozhatta az a tény, hogy – mint ismeretes – Ady általában háromszavas címet adott verseinek, de beleérezzük, beleérezhetjük azt is, hogy ezzel mintegy igekötővé – tehát elvontabb jelentésű határozóvá – változtatta az *útra* szóalakot (vö. pl. *útra kel*, tehát különírva). Ismeretes, hogy az igekötők – amelyek nyelvünknek igen nagy nyereségei, mert rövid szóval nagyon sok jelentésárnyalatot képesek megéreztetni – lényegében helyet jelölő főnevek határozóragos alakjaiból fejlődtek ki, és igekötővé válásukat az egybeírás is jelzi (pl. *egybeír, félreáll, hátranéz*, de: *sorra vesz, számba vesz, útra kel*).

Még a *belőlünk* többes számú forma is tartogat többletértéket. A versben tudniillik kiderül, hogy egyetlen emberről van szó: magáról a költőről. A többes számú alak egyrészt mintha valamelyest méltóságot adna az „én” névmásnak. Másrészt általánosít is: nemcsak a költőre, hanem a férfiakra, a férfira is vonatkozathatja a címbe állítást.

2.2. A címben már a különös megfogalmazás, a többféle értelmezés, a belőle áradó letörttség és a benne sejthető erotika a szecesszió felé mutat. Az „útravált” kedves tulajdonképpen nem jelenik meg a versben, mégis ott érezzük minden sorban, az öt szakasz ugyanis valójában a távozása miatti elhagyatottságnak a „körüljárása”, hogy a vers végén a költő az eltávozott asszony nélkülözhetetlenségére így mutasson rá:

Mi hírért, sikerért szalasszon,
Ösztönzőnk, igazi valónk,
Kiszakadt belőlünk az asszony.

Egyébként az egész költeményben mindig a költői én (többes szám első személyű formában) érez, lát, gondolkodik, emlékezik, beszél – vagyis az egész vers a költő reflexióit tartalmazza, mégpedig a szecesszióra jellemző felsorolásokkal, bővülve tovaullámzó szerkezetekkel, sajátos képekkel, szóképekkel, kifejezésekkel. Az első versszakban a *bolondosan furcsa, ezer fájást* érző, a csalódástól lesújtott költő szól. – A második szakaszban – igazi szecessziós szókapcsolattal – egy *régi, kényes, édes dámát* sirat a költő, akire immár az *elárvult pipere-asztal* és a *falnak fordított tükör* emlékeztet. – A harmadik szakasz első két sora – rejtetten, de azért nagyon is célzatosan – a hét évvel előbb, 1905-ben írt *A vár fehér asszonya* című jellegzetes versnek a címben jelzett egyik főszereplőjére: a költői lelket megtestesítő *ódon, babonás vár-ra* utal (a vers elemzését lásd Szathmári 1990: 142–151). Itt a bedőlt vártorony és az üresen kongó termék jelzik a magányt. A továbbiakban a költőt felidéző *szem, szemek* szóval találkozunk, mint Ady szerelmi lírájának egyik központi kísérő motívumával. De a következő formában: *magános férfi-porta Lett a szemünk*. – A negyedik versszak a „megözvegyedés”-t taglalja: minden jó és rossz – jelzi a költő – *asszony-énünk-ért* volt. Az utolsó szakasz mintegy összefoglalásként is a szecesszióra jellemző eltűzött érzelmeknek megfelelően a férfi *ezer fájás-át, siránkozás-át* emeli ki. Az *omladozó árva szívünk* kifejezés *omladozó* jelzője ismét visszautal *A vár fehér asszonya* című versben szereplő várra.

2.3. Kérdés: a szecesszió jellegzetes sajátosságai milyen mértékben és hogyan tükröződnek az elemzett költeményben?

a) Életigenlés, életkultusz. – Ezek nem foglalnak el központi helyet a versben, de itt is megjelenik a polgári kényelem (lásd a második versszakot, különösen az 1., 2. és a 6. sort), utal a költő az arisztokratikus szépségű asszonyra

is (lásd a második versszak 7–11. sorát), illetve az asszonyra, aki hírnévre, sikerre ösztönöz (lásd az ötödik versszak utolsó 3. sorát).

b) Életunalom, enerváltság. – Az elemzett versre – már a témája miatt is – inkább ez utóbbi a jellemző: az egész költemény férfitpanasz, sőt sírás, siráncokzás az asszony távozása miatt (ezt mutatják a következő sorok: *Ezer óh, jaj, baj, ejnye, nyűg / Siráncokzik pityergő szánkon*; vö. *pityereg*: 'főként gyermek, ritkán nő [...] szipogással vagy kényeskedve, nyafogva [...] sír', l. ÉrtSz.).

c) Nő, szerelem, erotika. – A mű középpontjában az élet értelmét jelentő nő, asszony áll (vö. a negyedik versszakot és az ötödik utolsó 3. sorát). Szólnunk kell még *A vár fehér asszonya* című versben és itt is előkerülő „szem”, „szemek” szerepéről (lásd a harmadik és az ötödik versszakot). A szem a lélek tükre, a szerelmi érzésnek is jelképévé vált. Adynak – mint a Székely Aladár által készített fénykép is megőrizte – nagy, sokatmondó szemei voltak. Király István a sok közül hét olyan verset sorol fel, amelyben az említett szemek megjelentek (Király 1970: I. 422).

Arról sem feledkezhetünk azonban meg, hogy Léda itt mint „régi, kényes, édes dáma” és mint „kegyetlen szép” mutatkozik. Egyébként Léda asszony igazi szecessziós egyéniség volt. Király István részletesen jellemzi monográfiájában (Király 1970: I. 434–436), kiemelve a művészetek iránti érdeklődését; azt a módot, ahogyan lakását, környezetét kialakította; ahogyan öltözködött; jelzi továbbá örökös belső nyugtalanságát, elégedetlenségét; valamint az Ady–Léda-viszony megváltó és ugyanakkor lehetetlen voltát stb.

Az eddig említett három szecessziós vonás határozza meg az egész elemzett vers hangulati telítettségét, amelynek lényege: a nő (Léda) „megdicsőítése” és – még inkább – a távozása miatti teljes levertség, kilátástalanság.

d) Szépségkultusz. – Ezt képviseli mindjárt a távozó kedves leírása (lásd a második versszakot, különösen a már idézett 6. és 7. sorát), valamint a költői én lelkiállapotának a részletező rajza, illetve az egész versre jellemző rendkívül választékos nyelv, sőt sajátos stílus.

e) „Én”-kultusz. – Ami pedig az „én”-kultuszt illeti, a költő szecessziós önfeltárulkozását emelhetjük ki: ahogyan – többes szám első személyben – részletezi a „halálra unt”, az „ezer fájást érző” „én”-nek a lelkiállapotát. És megmutatkozik ez a feltűnően egyéni stílusban, a csak Adyra jellemző stílusesszók használatában is.

2.4. Lássuk a vers közvetlen nyelvi-stilisztikai eszközeit.

a) Verselés és zeneiség. – A vers akusztikai felépítésére a különös, a bizzar a jellemző. Király István azt írja monográfiájában, hogy Ady az *Új versek*,

a *Vér és arany* ciklusokban „különködni” akart a verseléssel (Király 1970: II. 578). Úgy látszik azonban, hogy később is találkozunk ezzel a „különködéssel”. Mi a különködő ebben a versben? Mindjárt a vershossz: az első és a harmadik versszak 9, a negyedik 10, a második és az ötödik 11 soros. Aztán a sorok szótagszáma szintén változik, versszakonként is: lehet 8 vagy 9 szótagú. Találkozunk benne tiszta jambikus sorokkal: ilyen például az első versszak 1., 2. sora, a második versszak 6., 7. sora, amelyek természetesen „átjátszhatók” 2, 3, 4 ütemű magyaros verselésbe. A nagyobb hányad azonban inkább magyaros verselésűnek mondható, egy-két jambikus verslábbal. A rímelés is szokatlan: az egészet inkább a rímtelenség jellemzi, de például a második szakasz 1. és 3. sorában 2 szótagú tiszta rím található („pipere-asztal”: „marasztal”), hasonlóan e versszak 9., 11. sorában („vultunk”: „udvaroltunk”). A versnek körülbelül egyharmadában van igen változatos módon megjelenő rím, egyébként nemegyszer már-már prózának hat a vers egy-egy részlete, például a harmadik versszak 5. sora vagy a negyedik versszak a maga egészében.

A közvetlen zenei eszközök közül megjelennek a versben a hangutánzó szavak (a hangulatnak megfelelően inkább mély hangrendűek, és szomorúságot fejeznek ki): *zuhan, sustorgó, sirat, kong, siránkozik, pityergő*. Megjelenik a hangszimbolika is (például az *e* és *é* magas hang kiemeli a sorok tartalmát: „*Egy régi, kényes, édes dámát, / Kegyetlen szépet siratunk*”). Találkozunk továbbá alliterációkkal (pl. „*Mint fálnak fordított tükör*”, „*Magános férfi-porta / Lett a szemünk, lett a szívünk, / Szemünknek és szívünknek sorsa...*”), aztán figura etimologicákkal, amelyek szintén a kiemelést és szokatlanságuknál fogva a feltűnést szolgálják („*S kit udvarunkban udvaroltunk*”, „...szívünk / Ezer fájást talál, hogy fájjon / S ezeregy fájás fáj nekünk”). Végül akad példa enjambement-okra is (a talált négyből kettőt idézek: „... kér, *marasztal / Valakit...*”; „... magános *férfi-porta / Lett a szemünk...*”).

b) Szó- és kifejezőkészlet. – A szecesszió legigazibb területe a szó- és kifejezőkészlet. Annál is inkább, mivel a szecessziós művek esetében – mint itt is – gyakran reflexiókról van szó. Ennek következtében a legtöbb szó és kifejezés az unalmat, az enerváltságot, a lelki fájdalmat jelentők közül kerül ki. Idevonható az első és a záró ötödik versszak a maga egészében; csupán néhány példa: *unatkozó, halálra-unt, furcsa, fájdalmas, csalódás-kő, sújtódott* stb., illetve *óh, jaj, baj, ejnye, nyűg, siránkozik, pityergő, omladozó árva szívünk, fáj, kopott* stb. De a többi három szakaszban is efféle lexikai elemekkel találkozunk: *elárvult, ájult búval, sirat, magános, elhagy, megözevedik* stb.

A különös, sőt bizarr stílus kedvelése szintén tükröződik a szó- és kifejezés-készletben. Valójában az egész verset idézhetnénk, mégis kiemelem, hogyan gazdagítja Ady egy-egy szó jelentését (például az első versszakban ezt írja: „Bolondosan furcsák vagyunk, / *Fájdalmasak és búcsuzók*”; a *fájdalmas* szó jelentései az ÉKsz.² szerint: 1. 'fájdalmat okozó', pl. „Fájdalmas a műtét.”; 2. választékos: 'fájdalmat kifejező', pl. „fájdalmas arc”; a versben azonban a szó inkább ezt jelenti: 'fájdalmat érző'). Sajátos, ahogyan a költő új szavakat képez (pl. „*Kölykösen úszó szemünk*”: a *kölyök*-ből képzett melléknévnek a módhatározós alakja minden bizonnyal a kamasz fiúk érzékeny viselkedésére utal; l. még *sújtódottan, ákombákomos, megözvegyedik*). Aztán Ady szívesen hoz létre új szóösszetételeket, amelyeket szokása szerint kötőjellel ír: *halálra-unt, csalódás-kő, ázott-fák, asszony-részünk, asszony-éniünk, férfi-porta*. A *halálra unt* például azt jelenti, hogy a két szó nem alkalmi szókapcsolat, hanem már szinte egy fogalmat alkot. De a legsajátosabbak az Ady által létrehozott egyes szintagmák, olyan jelzős, határozós, tárgyas szerkezetek, amelyek azelőtt nem léteztek, a két-két szó olyan módon nem kapcsolódott össze. Példák: „*Bolondosan furcsák vagyunk*”; „*Panasszal égünk hangtalan*”; „*Ki után ájult búival nézünk*”; „...*asszony-részünk elhagyott*”; „*Ezer óh, jaj, baj, ... Siránkozik...*”.

A vers stílusának különösségéhez hozzájárul az is, hogy Ady különböző stílusrétegbe tartozó lexikai elemeket állít egymás mellé. Találkozunk választékos vagy éppen irodalmi, költői szavakkal, kifejezésekkel. Ilyenek az előbb említetteken kívül például az első három sor egyes elemei:

Unatkozók s halálra-untak,
Bolondosan furcsák vagyunk,
Fájdalmasak és búcsuzók...

Ilyen a *dáma* szó is jellegzetes szecessziós sorokban:

Egy régi, kényes, édes dámát,
Kegyetlen szépet siratunk...

A *dáma* egyébként régi választékos szó, a jelentése: 'hölgy, úri nő' (ÉKsz.²). Hasonló továbbá az *óh* indulatszó az utolsó versszakban, éppen *h*-s írásmódjánál fogva (ÉKsz.²).

Megjelennek archaikus jelenségek is. Például a második versszak végén:

Valakit [ti. siratunk], kiért hiúk voltunk,
Apródok s cifra dalnokok
 S kit *udvarunkban udvaroltunk*.

Az *apród* jelentése: 'főurak szolgálatában nevelkedő nemes ifjú'. Az *udvarol* szó eredetileg a következőt jelentette: 'az uralkodónak vagy főúrnak hódolatát, tisztelétét fejezi ki' (ÉKsz.²). Régies továbbá a rövidebb *ki*, *mi* vonatkozó névmás (a *ki* a második versszakban háromszor, a *mi* az ötödikben egyszer fordul elő).

Találkozunk továbbá hétköznapi szavakkal, kifejezésekkel is (pl. *falnak fordított tükrő*, *férfi-porta*, *pityergő* szánk), egyes sorok pedig valósággal prózaként hatnak, például:

S milyen furcsán nézzük magunkat
 S milyen furcsán néznek most minket.

Három, szavakon alapuló szójátékot is itt sorolok fel:

Valakit, kiért hiúk voltunk,
Apródok s cifra dalnokok
 S kit *udvarunkban udvaroltunk*.

S omladozó árva szivünk
 Ezer *fájjást* talál, hogy *fájjon*
 S ezeregy *fájás* *fáj* nekünk.

Kopott a *világ* s a szivünk
 S minden *világ* a szemeinkben

Ez utóbbi *világ* szó jelentése nyilván 'világosság, fény, látóképesség', sőt 'értelmi, szellemi világosság'; még azt is megjegyezhetjük, hogy a szónak ez a használata népies és régies. (ÉKsz.²)

c) Képek, szóképek. – Ady képei, szóképei – mint az említett lexikai elemek – egyrészt teljesebbé teszik az elhagyatottság és fájdalom hangulatát, másrészt ezek szintén a költőnek nagyon is egyéni stílusát, képi látását példázzák. A költő saját lelkiállapotát (többes szám első személyben) például ilyen képpel jellemzi:

Milyen magános *férfi-porta*
Lett a szemünk, lett a szívünk...

Nem mondhatunk mást a megszemélyesítésekről sem. Néhány példa: *elárvult* pipere-asztal, *újult* búval, *pityergő* szánk. Ugyanezt a hangulatot árasztják a hasonlatok, például:

Mint elárvult pipere-asztal,
Mint falnak fordított tükör,
Olyan a lelkünk...

Adyra jellemző, hogy a *lelkünk, szívünk, szánk*, sőt a *szemünk* szóalak szinekdoché módjára az „én”-t, vagyis magát a költőt helyettesíti, sajátos konnotációval. A tíz példából egy:

Kopott a világ s a *szívünk*
S minden világ a *szemeinkben*...

Valójában – mint tulajdonképpen a szecesszió maga is – az egész vers csupa túlzás, már tudniillik, ami az asszony távozása miatti bánat érzékeltetését illeti. De megjelenik a szűkebb értelemben vett túlzás, sőt fokozás is, például:

Ezer óh, jaj, baj, ejnye, nyüg
Siránkozik pityergő szánkon
S omladozó árva szívünk
Ezer fájást talál, hogy fájjon
S ezeregy fájás fáj nekünk.

d) Mondattani jelenségek. – Igazán ingázó mondatokkal a versben nemigen találkozunk, de hosszú, összetett, jobbra kapcsolatos mellérendelésű kijelentő mondatokkal igen. A 9 soros harmadik versszak például egyetlen (9 tagmondatból álló) mondat, de a többi szakaszban is nemegyszer 5 sor alkot egy mondatot. Megjelennek aztán a felsorolások:

Egy régi, kényes, édes dámát,
Kegyetlen szépet siratunk,
Bennünk sarjadtat...

Az első sor jelzőhalmozás, a másik két kiemelt rész a hangsúlyozást is szolgáló értelmező. (Lásd még az 5. versszak 1–2., valamint 9., 10. sorát.) Arra is rá kell mutatnunk, hogy valójában több versszak mintegy több oldalról való „körüljárása” egy-egy érzésnek (például az első szakasz a „halálra unt”-ságnak), ezért szinte felsorolásnak hatnak. Találkozunk bővülve hullámszó mondatokkal, például:

S omladozó árva szívünk
Ezer fájást talál, hogy fájjon
S ezeregy fájás fáj nekünk...

Megemlítem még, hogy az egy kissé választékosabb s kapcsolatos kötőszó csaknem tízszer fordul elő, mégpedig jobbára sor elején, de kétszer (a negyedik szakasz végén) a beszélt nyelvhez közelebb álló és tölti be ugyanezt a szerepet.

e) Szövegtani jelenségek. – Ezen a területen legérdekesebbnek tartom, hogy szinte a posztmodern megelőzéseként is tetten érhető az intertextualitás bizonyos formájának a megjelenése. A harmadik szakasz 1–2. sorára („Ingunk s mint rossz tornyok bedőlünk, / Nagy termeink üresen kongnak...”) és az ötödik szakasz 3. sorára („S omladozó árva szívünk...”) gondolok. Ezek a sorok – mint már említettem – *A vár fehér asszonya* című versre utalnak vissza. Szövegtani jelenségnek tekinthető, hogy ellentét vonul végig a versen, tudniillik az asszony távozása előtti boldog korszak és a távozása utáni fájdalmas állapot közötti ellentmondás. Mint láttuk, persze a hangsúly ez utóbbira esik.

f) Extralingvális eszközök. – Ady kötőjeles összetételeiről már szóltunk. A ket-tőspontnak itt is fontos szerepe van: az utána jövő megállapítás vagy következtetés, vagy valamilyen lényeges dolognak a kimondását tartalmazza, és így mindig kiemel (lásd a második versszak 8., a harmadik szakasz 3. és az utolsó 8. sorát). Ezenkívül a költő sokszor (11 esetben) nem választja el vesszővel a mellérendelő tagmondatokat. Ez jelentheti esetleg a mindennapi nyelvhez való közelítést, vagy egyszerűen azt, hogy a költő nem kedvelte az írásjeleket.

3. Ady Endre: Sóhajtás a hajnalban

Óh, pírban fürdő
Szépséges világ,
Pihent testeknek
Boldog, lomha kéje,
Rejtelmes, fényes,
Ezer puha fészkü
Gyönyörű város.
Óh, szent hajnal-zengés:
Élet szimfóniája,
Csodálatos Élet,
Be jó volna élni.
Mennyi öröm zúg
És mind a másé,
Mennyi arany cseng
És mind a másé,
Mennyi erő küzd
És mind a másé,
Mennyi asszony van
És mind a másé,
Mennyi új kéj zsong
És mind a másé,
Mennyi szándék tör
És mind a másé,
Mennyi minden van,
Mennyi szép minden,
Mennyi szent minden,
És mind a másé.

Az *Új versek* ciklusban megjelent költemény előzményeiről csupán az elemzés kapcsán szólok. A megértéséhez külön magyarázatra nincs szükség, de a költőnek egy-egy nehezebben érthető kifejezésére az elemzés során kitérek.

3.1. A vers címe. – A *Sóhajtás a hajnalban* jellegzetes Ady-cím. Nem elsősorban azért, mert három szóból áll (ezúttal a határozott névelőt is külön számítva), hanem inkább sajátos szerkezete és jelentése miatt. A szimbolista és impreszionista stílusban – Adynál meg különösen – gyakori az igéből -ás, -és képzővel

létrehozott elvont főnév. Az ilyen szóalak – mint a *sóhajtás* is – a cselekvést személytől elvonatkoztatva, általánosítva jelöli, éppen ezért a lényegét jobban kiemeli, továbbá sűrítettebb, nyomatékosabb és így hatásosabb.

Az „*a* hajnalban” időhatározóbeli névelő szemantikai funkcióját nem könnyű meghatározni. Gondolhatnánk arra, hogy – ’az elmúlt este’ jelentésű „*az* este”, az ’ezen a héten’ értelmű „*a* héten” kifejezéshez hasonlóan – a következőt jelenti: ’az elmúlt hajnalban’, ’ma hajnalban’. De lehet az *a* névelőnek – és talán ez a valószínűbb – kiemelő szerepe is, hogy tudniillik éppen „hajnal”-ról, a „hajnali idő”-ről van szó. És az sincs kizárva, hogy bele kell értenünk mindkét funkciót.

A címbe kifejeződik bizonyos ellentét is. A hajnal, a napfelkelte ugyanis a maga szépségével, újat kezdésével pozitív hatású, és így felidézheti valami szebbnek, jobbnak a képét. A *sóhajtás* viszont legfeljebb valaki, valami utáni vágyat, vágyakozást takar, amelyről nem tudjuk még, hogy beteljesül-e.

3.2. A vers szerkezeti felépítése. – A címbe jelzett – és a szecesszió felé mutató – „*sóhajtás*”-nak a tárgya, vagyis hogy mi mindenre vágyott a költő, a versben részletezve megjelenik.

A 27 soros, szakaszokra nem bomló, tehát a költő vágyait gyors egymásutánban előadó vers három szerkezeti egységre bontható. Az első 7 sorban a lírai én a hajnali fényben az élet szépségét, gyönyöreit megtestesítő város felé fordul. A következő 4 sor a hajnalnak és a „csodálatos Élet”-nek a dicsérete; a költő vágya tulajdonképpen: úgy élni, mint a város. A harmadik rész az élet akkor elképzelt örömeinek – szinte kamaszos életvágyról tanúskodó – szecessziós felsorolása, ami azonban magában rejt mindjárt a szintén szecessziósnak tekinthető lemondást is.

3.3. A vers szecessziós jellege. – Mi teszi alapjaiban szecesszióssá ezt a verset? Röviden: mindenekelőtt a mögötte lévő és szinte minden sorában, sőt szavában megnyilvánuló életszemlélet, életfelfogás.

Király István Ady-monográfiájában kifejti, hogy a költő az elemzett vers megszületése idején – egyfajta lázadásként is – arról a világról álmódott, „ahol csak egy igazság lesz: az élet... s ahol bűn lesz a boldogtalanság”. Emellett azonban hatott rá „a dekadens, bohó élvezetigenlés” is (lásd Király 1970: I. 321–325). Aztán „az ideges, a parfümös élet, a szép formáknak és új ingereknek nagyszerű, nem sejtett élete” vonzotta a költőt (i. m. 283). Továbbá „amit a magányos kereső a maga tehetetlenségében nem tudott elérni: úgy érezte, képessé teszi arra a pénz” (i. m. 378–381). Ugyanakkor azt is érezte, hogy mindez egyszersmind

elérhetetlen. Innen származnak tehát a *Sóhajvás a hajnalban* című vers fő szecessziós vonásai.

Nyilván legjellemzőbb rá az életkultusz. A nagybetűs és még a csodálatos jelzővel ellátott, már-már szimbólummá váló „élet” az emberi létnek, boldogságnak valamiféle teljességét jelenti. Ennek mintegy a kellékeit, alkotóelemeit – mint vágyott dolgokat – a harmadik rész sajátos ismétléses formájában fel is sorolja a költő: öröm, pénz, erő, asszony, kéj, szándék, és ezek – az utolsó sorok szerint – beletartoznak a „szép” és „szent” „minden”-be. De a sokszínű életet jelképezi a „pírban fürdő / Szépséges világ”, a „Rejtelmes, fényes, / Ezer puha fészku / Gyönyörű város” – egyébként a költő mintája minden bizonnyal Párizs volt és talán Budapest is –, továbbá a hajnalban meginduló mozgás zaja, a „szent hajnal-zengés”. És az így felfogott „élet” olyan, mint a szimfónia, vagyis magán hordozza ennek a nagyszabású, többtétéles zenekari műnek a sajátosságait, mindenekelőtt több hangnak kellemes hatású együttes zengését.

De jellemző a versre az erotika is. A „gyönyörű város” leírásának szinte minden sorában – rejtve vagy nyíltabban kimondva – ott találjuk:

Óh, pírbn fürdő
Szépséges világ,
Pihent testeknek
Boldog, lomha kéje,
Rejtelmes, fényes
Ezer puha fészku...

Aztán az élet pozitívumai között szintén ott van az „asszony” és a „kéj”: „Mennyi asszony van” és „Mennyi új kéj zsong”.

És az egész költeményt áthatja a szépségkultusz, hisz a költő valójában az általa elképzelt „város”-nak, a „hajnal-zengés”-nek, az „Élet”-nek a kellemes vonásait írja le. Mindezt maguk a jelzők jól érzékeltetik: *pírbn fürdő, szépséges, boldog, fényes, puha fészku, gyönyörű, szent, csodálatos, szép*.

Bizonyos álom- és mesevilág is megjelenik a versben: a „gyönyörű város” és a „csodálatos Élet” bemutatásában, még akkor is, ha ott szerepel az „És mind a másé”. Aztán a „város”, az „Élet” minden bizonnyal beletartozik Ady egyéni mítoszvilágába is.

Végül az „én”-kultust is felfedezhetjük a versben. Bár Ady nem első személyben beszél, de ahogy láttatja a várost, az életet, az nagyon is magáról, a költőről árulkodik. Az „És mind a másé” már-már ironikus, gúnyos megállapítás pedig közvetlenül a költő válasza az élet örömeit előszámoló felkiáltásokra.

3.4. A vers nyelvi-stilisztikai eszközei. – Az eddig mondottakból egyenesen következik, hogy a szecesszióra jellemző hangulati telítettségnek, a dekorativitásnak, a stilizálásnak, valamint az egyéni stílusnak számos jelenségét megtaláljuk a vers nyelvi-stilisztikai eszközei között.

Verselés és zeneiség. – A vers akusztikai felépítése korántsem szokványos. A kétütemű rímtelen 27 sor három szerkezeti egysége mintha a hangzásban is különbözne. Az első rész „megállapításai” sejtelmesen, „lomhán és kéjesen” hömpölyögnek. A következő négy sor ünnepélyesebb, amit az ezt lezáró – és a vers lényegét kifejező – óhajtó mondat is jelez: „Be jó volna élni”. A 12 soros litániaszerű ismétlés meg „a vádoló keserűség” (Király 1970: I. 338) ironikussá teszi. A litánia – mint ismeretes – párbeszédes formájú, hosszú, könyörgő ima. Nos, ebben a versben a *mennyi* ’milyen sok’ jelentésű és felkiáltó szerepű kérdő névmásból és az utána következő alanyból, valamint állítmányból összetevődő, az élet pozitívumait felsoroló felkiáltó mondatok („Mennyi öröm zúg”, „Mennyi arany cseng” stb.) magasabb hangfekvésben hangzanak, és bizonyos áradás, továbbá fokozás érvényesül bennük, ami aztán a „Mennyi minden van, / Mennyi szép minden, / Mennyi szent minden...” stilizált, bővülve tovahullámzó szerkezetben tetőződik. Itt mintha meg is gyorsulna a tempó, hogy aztán hetedszer hangozzék el az „És mind a másé” lemondó kijelentés és egyszersmind felkiáltás. Egyébként ezek a kissé mélyebb hangfekvéssel ejtett, szó szerint ismétlődő válaszok – a litániához hasonlóan – monotonná is változtatják a harmadik részt.

Megemlíthetjük még, hogy különösen az első szerkezeti egységben érvényesül a hangszimbolika, a mondanivalónak meghatározott hangokkal, hangkapcsolatokkal történő aláfestése. Aztán megjelenik több igen kifejező hangutánzó szó: „hajnal-zengés”, „öröm zúg”, „arany cseng”, „kék zsong”; és néhány alliteráció is: „És mind a másé”; „Mennyi minden van, / Mennyi szép minden / Mennyi szent minden”.

Szó- és kifejezőkészség. – Ebben a versben is igazolódik, hogy szecesszióknak a szó és a kifejezés a leghatásosabb eszköze: a kezdő *Óh*-tól a záró *másé* szóalakig szinte minden lexikai elem a költemény szecessziós jellegének a szolgálatában áll.

A szépségben, az élvezetekben való „tobzódást” mutatják – jelentésükkel, konnotációjukkal – a következő lexikai elemek:

- Főnevek: *pír* (’arcon, égbolton stb. piros szín’, irodalmi használatú szó, ÉKsz.²), *kéj* (’a beteljesült, kielégüléssel járó jó érzés, gyönyör’, ÉKsz.²), *öröm*, *arany*, *asszony*, *minden*.
- Melléknevek (jelzőként): *szépséges* (a *szép*-nek szecessziósan továbbképzett, választékos stílusértékű alakja), *boldog*, *rejtelmes*, *fényes*,

gyönyörű, szent (a legnagyobb erkölcsi megbecsülésben álló, illetve a legbecsesebb értékre irányuló vagy azt képviselő, ÉKsz.²), csodálatos, szép.

- Jelzős és egyéb szerkezetek, körülírások: „*pírban fürdő... világ*”, „*Pihent* testeknek / *Boldog, lomha kéje*” (ebbe az erotikus célzatú kifejezésbe még a *lomha* szó is belesimul, szinte pejoratív értelem nélkül), „*Ezer puha fészke... város*” (a *puha fészke* különösen sok mindent asszociál), „*szent hajnal-zengés*”, „*új kéj zsong*”, „*szép minden*”, „*szent minden*”.
- Igék: *fürdik, pihen, él, zúg, (arany) cseng, (erő) küzd, (asszony) van, (új kéj) zsong, (szándék) tör*. Az a tény, hogy a *tör* ige mellett hiányzik a vonzat – ez a költészetben és különösen Ady-nál nem ritka – valójában többféle értelmezést tett lehetővé (lásd Török 1974). Itt azonban (inkább) a „*tör valamire, valami felé*” kifejezésről van szó, amelynek a jelentése: 'nagy erővel igyekszik utat csinálni, eljutni valahová, illetve 'nagy erővel iparkodik valamit elérni' (l. ÉKsz.²).
- Indulatszók: még a kétszer előforduló *óh* és a *be* indulatszó is a szecesszió felé mutat. Az *óh* ugyanis (az *ó*-nak irodalmi használatú alakja) csodálkozást, tetszést, örömet fejez ki (l. ÉKsz.²). A *be* (valójában indulatszószerű határozószó) pedig ugyancsak a szépirodalomban fordul elő, és érzelmileg színezett mondatokban ezt jelenti: 'mily nagyon' (ÉKsz.²).

Képek, szóképek. – A szóképekről ugyanazt mondhatjuk el, mint a szó- és kifejezőkészletről. Egyébként ez utóbbiak oda is tartoznak, csak van valami többletük: a mögöttük rejtőző kép.

- Metaforák: a „*pírban fürdő...*” szerkezet második eleme – hasonlóság alapján – sok mindent asszociál; ugyanígy a „*puha fészke*” jelzős szerkezet jelzett szava (felidézi az „*otthon*”, „*a hálószoba*” stb. fogalmát). Valójában teljes metafora a hajnalban ébredő város jellemzéseként a *pírban fürdő / Szépséges világ* és a *Pihent testeknek / Boldog, lomha kéje*, illetve a *szent hajnal-zengés* kép. Ügyszintén ez az utóbbival megfeleltetett (kettőspont van utána) *Élet szimfóniája* és *Csodálatos Élet*. Egyébként tipikus – és szerencsés, mert kifejező – szecessziós eljárás más művészetek terminus technikusainak a bevonása: a *szimfóniá*-ra utalás például sok mindent megéreztet az ezerszínű életből.
- Színesztéziák: találkozunk a – szintén a szecesszióra valló – színesztéziákkal is (a színesztézia – mint ismeretes – különböző érzékterületeket összekapcsoló szókép): *hajnal-zengés*: az inkább színekben jelentkező

„hajnal”-nak és a zenei hangokat idéző „zeng”-nek az együtt szerepeltetése. Továbbá *öröm zúg, új kéz zsong*: mindkettőben valamilyen érzés kötődik egy nagyon kifejező hangutánzó igéhez.

- Megszemélyesítések: megszemélyesítésféle érződik a következő kifejezésekben: „*Pihent testeknek / Boldog, lomha kéje*”; „*Mennyi erő küzd*”; „*Mennyi szándék tör*”. Mivel azonban a *testek*, az *erő*, a *szándék* mögött emberek vannak, ezek a szóképek a metonímiák, illetve szinekdochék közé is besorolhatók.
- Szimbólumok: a nagy kezdőbetűvel írt *Élet* szimbólummá emelkedik: elvontabban és általánosabban, szinte filozófiai síkra állítva jelenti az életet.

3.5. Mondattani jelenségek. – A mondatépítkezés szintén a szecessziót jelzi. A kezdő hétsornyi szöveg egyszerre felkiáltás (erre utal az *Óh* indulatszó is) és megszólítás. Mintha valamilyen hegyről nézné a költő a hajnali pírban ébredni kezdő és gyönyörű(nek látott) várost. A mondat csupa névszóból áll (azaz nominális stílusú, lásd Brauch 1976) és hiányos mondat (bár éppenséggel ki lehetne egészíteni például a létige egyes szám második személyű alakjával; vö. Rácz 1968: 212). Nominális stílusú a következő három sorbeli szövegrész is, majd ezt követi a *Be*-vel kezdődő óhajtó mondat. A legtipikusabban szecessziós jelenség azonban a már tárgyalt litániaszerű ismétlés, illetve egyben indázó mondatépítmény, a végén bővülve tova hullámzó szerkezettel, amelyet még evokatívabbá tesz a *szép minden, szent minden* kifejezés, tudniillik a *minden*-nek nem szokott jelzője lenni.

3.6. Szövegtani jelenségek. – Az egész költeményen végigvonuló – már a címben is megtalálható – ellentétet emelhetjük ki. A szecessziós szépséggel és a „Csodálatos Élet”-tel szemben hétszer hangzik el: „És mind a másé.” És még az egész vers nyelvi-stilisztikai választékosságával szemben is ott van ennek a változatlanul megismételt sornak a hétköznapiabb jellege.

3.7. Nyelven kívüli (extralingvális) eszközök. – Már szóltunk az *Élet* nagy kezdőbetűjéről, továbbá a *hajnal-zengés* kötőjeléről. Megemlíthetjük még, hogy a 8. sor végén lévő kettőspont a teljes metafora két tagját: a kifejezendőt és a kifejezőt választja szét, pontosabban az állítmányi szerepben álló *Élet szimfóniája* szerkezetet emeli ki. Természetesen – mint Adynál általában – a felkiáltó és óhajtó mondat után nincs felkiáltójel (lásd Zolnai 1957: 99).

3.8. A vers hatása. – Ennek a tipikusan szecessziós költeménynek – és egyben jellegzetes Ady-versnek – a hatását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy minden bizonnyal az ismétlődő sorai visszhangoznak a „*Mennyi jó nő, és (vagy: de) mind a másé*”, inkább csak az alacsonyabb szintű társasági nyelvben használatos, általános polgárjogot nem nyert szólásban.

Irodalom

- Brauch Magda 1976. A nominális szerkesztésmód Kosztolányi Dezső műveiben. In: Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 140–162.
- Király István 1970. *Ady Endre I–II*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Németh G. Béla 1972. Király István: Ady Endre. 1970. I–II. *Magyar Nyelvőr* 96: 245–248.
- Pók Lajos 1972. *A szecesszió*. A bevezetést írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette Pók Lajos. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pór Péter 1992. Szecesszió. In: *Világirodalmi lexikon* 14. Budapest, 199–201.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1982². *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 1990. *Fejezetek a magyar költői stílus történetéből*. Folia Hungarica 5. Castrenianumin Toimitteita 38. Helsinki.
- Török Gábor 1974. *Lírai igefüggvények stilisztikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zolnai Béla 1957. A látható nyelv. In: *Nyelv és stílus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 53–107.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

A NYELVI VÁLTOZÁSOK ELŐREJELZÉSÉNEK LEHETŐSÉGE ÉS LEHETETLENSÉGE

1. Nyelvi változás és nyelvi megmaradás

A nyelv diakrón vizsgálata során természetesen irányítjuk figyelmünket a nyelvi változásokra, ezek leírását és magyarázatát tekintjük elsődleges kutatói feladatunknak. Pedig „a nyelv története megmaradás és változás [...] együttese” (Benkő 1998: 31), illetve: „A nyelv életére nemcsak a változás a jellemző, hanem a megmaradás is” (Mátai 1994: 13). A változásokat szem előtt tartva jellemzően kevés figyelmet fordítunk arra a kérdésre, hogy ami megmarad, hogyan és miért marad meg (különösen, ha ez a rendszer szabályainak felfüggesztése mellett történik), illetve amely változás elindult, alkalmasint miért torpan meg, illetve (ha rendszerépítésről van szó) miért marad torzóban. E jelenségek vizsgálata ugyanakkor nem ismeretlen a nemzetközi szakirodalomban. Egyetlen kiragadott példa: Bynon egy ógörög hangváltozás érvényre jutásának analogikus eredetű megakadályozásáról szól (1997: 49).

2. A kérdés és a módszer

A feltett kérdés, amelyre végső soron választ keresünk, a következő: Van-e a nyelvi változásoknak megjósolható vagy legalábbis tipikus iránya? Az alábbiakban egyelőre magát a kérdést járjuk körül, majd az ezután következő esettanulmányok segítségével gondolatmenetünk végén kívánunk összegző megállapításokat tenni.

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy mit értünk a *jósolhatóság* fogalma alatt. Mivel a kurrens nyelvtudományban a kifejezés jelentése nem feltétlenül egyértelmű, le kell szögeznünk, hogy a fogalom alatt a hagyományos nyelvtörténetírás azon szemléletét értjük, miszerint a változások iránya és/vagy megvalósulása előre jelezhető.

Ha a nyelvre mint rendszerre tekintünk, okkal gondoljuk, hogy egy – bármilyen okból – megindult változás (hadd fogalmazzunk ehelyütt általánosságban) a „hasonló” nyelvi elemeket a rendszerkényszer, illetőleg az analógia erejénél fogva magával sodorja. (Az analógia és a rendszerkényszer részleges elkülönítésére lásd Szentgyörgyi 2013a: 221–227.) Másfelől tudjuk, hogy a nyelvi változások mögött jellemzően határozott okrendszert kell keresnünk. Ha ismerjük az okokat – és feltéve, hogy nem lép fel az általuk kiváltott hatásmechanizmust módosítani képes egyéb hatás – az okozatot természetszerűleg vélhetjük jóslhatónak. Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy nem minden lehetséges változás (posszibilitás) valósul meg (realizálódik). Okok és okozatok összefüggésében azonban – azaz annak tükrében, hogy a lehetséges változási irányok csupán látszólag egyenrangúak (Benkő 1998: 118) – az erősebb ok által kiváltott okozat jóslható. Ekként a nyelvi változások előre jelezhetőeknek tűnnek.

Mindezzel szemben a hagyományos nyelvtörténetírás határozott nemmel válaszol a nyelvi változások jóslhatóságának kérdésére: „Jelezhető-e előre a nyelvi változások? Nem” (Kiss 2003: 51). Legföljebb (rendszeretani okokra visszavezethetően) csupán a nyelvi változások posszibilitásáról lehet határozottabban szólni, azaz arról, hogy „milyen változások nem lehetségesek, s melyek az elvileg lehetségesek” (Kiss 2003: 51). Ebből következően „a kutatás idejéhez képesti jövőre: »prediktív« folyamatvizsgálatot (magyarul egy változás jövőjének vagy egy új változás megindulásának előrejelzését) a tudományos nyelvészet nem vállalhat” (Herman 2001: 394).

Az ellentmondás (részleges) feloldása a nyelvi változások okainak természetében keresendő. Úgy véljük, igaz a jóslhatatlanság mindazon nyelvi változásokra, amelyeknek okai külsők, társadalmi természetűek. Amennyiben a nyelv (az adott nyelvi jelenség) „a társadalom változásait követve változik”, annyiban természetesen a változás előre nem jelezhető: „a társadalom jövője aligha számítható ki akárcsak megközelítő pontossággal” (Kiss 2003: 51). A nyelvre, mint rendszerre tekintve azonban – azaz a belső, nyelvi okokra visszavezethető nyelvi változásokat szemlélve – célszerű feltételeznünk a jóslhatóságot (legalább részlegesen), amennyiben a belső természetű nyelvi változások rendszerszerűek: márpedig jórészt ilyenek. Vizsgálatunkat (és a nyomukban megfogalmazandó összefüggéseket) ennek megfelelően **a belső nyelvi okokból fakadó változások** tanulmányozására szűkítjük.

Az efféle vizsgálatnak azonban módszertani akadálya van: amennyiben a vizsgálati jelen szinkroniájában bocsátkoznánk „jóslásokba”, hipotéziseink igazolására vagy cáfolatára belátható időn belül nem kerülhetne sor. Ezért vizsgálatunkat

a nyelvtörténeti múltba helyezzük. A múltbéli szinkronia (vagy szinkroniák) egyes jelenségeit – anakronisztikus módon, nyelvtörténeti habitussal felvértezve – vizsgáljuk, és teszünk kísérletet (rendszerbeli összefüggések nyomán) a nyelvi változások előre jelzésére. Az így, hipotézisként megfogalmazott jelzést pedig – ismét a jelenbe helyezkedve – szembesítjük mai nyelvtörténeti tapasztalatainkkal. Vizsgálatunkba a lezajlott nyelvi változások mellett a nyelvi változás elmaradására (nyelvi megmaradás), illetőleg megtorpanására vonatkozó eseteket is szemügyre veszünk.

Mindezek nyomán alapkérdésünket a következőképpen árnyaljuk: 1. Megjósolható-e, hogy változni fog, ami változhat? 2. Megjósolható-e, hogy a változások melyik lehetséges változata érvényesül? 3. Megjósolható-e, hogy a megindult változások befejeződnek?

3. Jósolható és jósolhatatlan változások

3.1. Jósolhatóság – meglehetősen bizonyossággal

Ablatívuszi irányú testes határozóragjaink (a delativus: *-ról/-ről*, az elativus: *-ból/-ből* és a tulajdonképpeni ablativus: *-tól/-től*) a korai ómagyar korban nem alkottak mikrorendszert. A delativus és az elativus eredendően középső nyelvállású magánhangzót tartalmazott. A delativus továbbá egy szótagos, illeszkedő toldalék (vö. [**raŋals>*] **royols > -ról*): KTSz. [*b*]inucrevl, míg az elativus két szótagos, nem illeszkedő agglutinálódott névutó: HB. *timnucebelevl*, ÓMS. *buabeleul*, KTSz. *mogzotbele[vl]*, *ag[be]levl*. Velük szemben a tulajdonképpeni ablativus ragja felső nyelvállású magánhangzóval áll, az illeszkedésre vonatkozóan pedig a korabeli íráskép nem nyújt támpontot: HB. *gimilcictul*, *gimilce tvl*, *gimilftwl*, *ifien tvl*, *ildetuitvl*, *kinzotviatwl*, ÓMS. *vylagum tvl*, KT. *kezdetuitul*, KTSz. *gukeritul*, [*ke*]ralatul. Ezen, alakilag egymástól igencsak különböző toldalékok mikrorendszerre a kései ómagyar kortól kezdődően csupán funkcionális hatóerők eredményeként épülhettek. A funkcionális összekapcsolódás a rendszer elemei között idővel alaki változásokat is indukált. (Nem elképzelhetetlen, hogy ez sietette például a *belől* egyalakú névutó agglutinálódását, illetve kései ómagyar kori „szabálytalan” illeszkedését: *-balól/-belől*, még a „szabályos” egy szótagúvá válás előtt.) A kései ómagyar korra bekövetkezett elmozdulások nyomán a következő („múltba vetített”) előrejelzés tehető: a mikrorendszer tagjai nem csupán funkcionálisan, de formailag is egymásra találnak: a rendszer vélhetően az egy szótagú, illeszkedő ragokban fog állandósulni. A kései ómagyar elmozdulások a nyelvállás szempontjából a felső és a középső nyelvállású ragsorban való megállapodást is előre jelezhetik. Mindezek a változások a középmagyar korban

az „elvárásoknak” megfelelően játszódtak le, az újmagyar korra – területi és társadalmi megoszlást mutatva – mind a felső, mind a középső nyelvállású ragsor rögzült. (A vonatkozó kutatásról részletesen lásd Szentgyörgyi 2013b.)

3.2. Jósolhatóság – átmeneti bizonytalansággal

A korai ómagyar korban egyes hangrendű szavaink egy csoportja – számos okra visszavezethetően – utolsó szótagjában magas hangrendű *i*-t, míg megelőző szótagjában, illetve szótagjaiban rendre hátul képzett (mély) magánhangzókat tartalmazott. Ilyen fonotaktikai szerkezetű szavak (nevek) leginkább kölcsönzés eredményeként váltak nyelvünk elemeivé: HB. *achscin*, *Lois*, *Maris*, *Martin* ~ *Martis*, *Udvornik*, *Ugrin* stb. Más eredetű, szláv redukált palatálisból származó *i*-t tartalmaz a TA. *balatin* névalakja, illetőleg veláris *š*-re megy vissza a török eredetű (*aršq* >) *arik*. A magánhangzó-harmónia érvényesülésének kívánalma az ómagyar korban meglehetősen erőteljes (vö. pl. szekunder ragjaink illeszkedését). E rendszerbeli sajátosság szövégen (lásd toldalékok) feltehetően még nagyobb hatókörű. Így tehát – visszahelyezkedve a múltba – előre jelezhető e szócsoporthangrendi kiegyenlítődése (a későbbi *u* > *o* nyíltabbá válás vizsgálatától ezúttal eltekintünk, de megjegyezzük, hogy ez is hasonló rendszerszerű változás eredménye):

1. táblázat

-i-	-u-	-o-
1165: <i>arich(-)</i>	1055: TA. <i>aruk</i>	1395 k.: <i>arok</i>
1195 e.: HB. <i>achscin</i>	1235 k.: <i>Asscun</i>	1367: <i>Azon(falua)</i>
1055: TA. <i>balatin</i> ~ <i>bolatin</i>	1211: TÖ. <i>Bolotun</i>	1420: <i>Balaton</i>
1255: <i>Lois</i>	1330: <i>Layus</i>	1423: <i>Layos</i>
950 k.: DAI. <i>Μορήση(ς)</i> ; 1231: <i>Moris</i>	1289: <i>Morus</i>	1324: <i>Maros</i>
1138/1329: <i>Mortin</i> , <i>Martin</i>	1211: TÖ. <i>Mortun</i> ; 1229: <i>Martun</i>	1251: <i>Morton</i> ; 1273: <i>Marton</i>
1055: TA. <i>mortis</i>	11. sz. vége: <i>mortus</i> ; 1358: <i>Mortus</i>	1438: <i>Marthos</i>
1180 k.: <i>Zolnic</i>	1369: <i>Zolnuc</i> ; 1213/1550: VR. <i>Zounuc</i>	1339: <i>Zolnoc</i> (Szolnok)
1055: TA. <i>u[gl]rin</i>	1211: TÖ. <i>Vgrun</i>	1334: <i>Vgron</i>
1138: <i>Wasil</i>	1256: <i>Wazul</i>	1437: <i>Wazol</i>
1001–1002: <i>Baluuanis</i> ; 1213: <i>Balvanis</i>	1211: TÖ., 1227: <i>Balvanus</i>	1432: <i>Balvanos</i>
1202–1203: <i>Horogis</i>	1211: TÖ. <i>Horogus</i> ; 1274: <i>Haragus</i>	1473: <i>Haragos</i>
1055: TA. <i>sumig</i>	1171: <i>Sumug</i>	1365: <i>Somog</i>

Figyelemre méltóak a második vastag vonal alatt felsorolt – analógiával alakult – szó- (illetve név-) alakok. Esetükben semmi nem indokolja az utolsó szótagbeli *i*-t: mind az *-s*, mind a *-dzs* (> *-gy*) képző előtt (a tövéghangzóra visszavezethetően) hátul képzett magánhangzót várnánk. Úgy tűnik tehát, hogy a korai ómagyar korban – új jövevénytiszavak egy jól körülhatárolható csoportja nyomán – kialakult és rövid ideig létezett egy olyan (vegyes hangrendű, utolsó szótagjában *i*-t tartalmazó lexémákból álló) részrendszer, amely átmenetileg felfüggesztette a magánhangzó-harmóniára törekvő nagyobb hatókörű tendenciáját. A kisrendszer pedig belső keletkezésű elemekkel továbbgyarapodott. A nagyobb, erősebb tendencia azonban idővel magával ragadta e mikrorendszer elemeit. Ami korábban analógia hatására épült fel, azt egy másik, nagyobb hatókörű analógia – nyelvtörténeti léptékkal mérve viszonylag rövid idő alatt – fel is számolta.

3.3. Jósolhatatlan változások

Köztudomású, hogy a nyelvi rendszerben átfogóan érvényesülő tendenciával szemben – sokkal gyengébb hatásfokkal – ellentétes folyamatok is megindulnak. Ilyen a korai affrikálódás ellenében fellépő deaffrikáció, a palatalizációval szemben ható depalatalizáció, illetőleg a mássalhangzó- és magánhangzó-elhasonulások. Mivel ezek a változások ellenhatásként jelentkeznek, kevésbé rendszerszerűen valósulnak meg, ezért jobbára nem jelezhető előre, mely nyelvi elemeket fogják érinteni. Nemigen tudunk magyarázatot adni például arra a kérdésre, miért éppen az alábbi (homogén fonotaktikai felépítésű) lexémákat érintette az ómagyar kori magánhangzó-elhasonulás: tör. *baqa* > *béka*, *ajándok* > *ajándék*, *fazokas* > *fazekas*, **royá* (vö. *-ról*) > *reá*, *gyortya* > *gyertya*, *hornyó* > *hernyó*, *tahát* > *tehát* stb.

3.4. Részösszegzés

Az eddigi eseteket nagyszámú további változás megfigyelésével folytathatnánk, amelyek nyomán megállapítható, hogy a nyelvi rendszer működését megismerve, az okok hatókörét, erejét feltérképezve a belső nyelvi okokra visszavezethető változások jó része erős valószínűséggel előre jelezhető. Az okok ereje és hatóköre azonban – tekintve, hogy a nyelv élő organizmus – nem törvényszerűségeként, hanem tendenciaként érvényesül. Az „előrevetített”, „elvárt” változással szembe forduló realizációk pedig – a fenti esetek tükrében – részint **időlegeseknek, átmenetieknek tűnnek, részint kivételekként jelentkeznek**. Ellenpróbaként fel kell tennünk a kérdést: vannak-e, lehetnek-e a változást indukáló mechanizmusoknak rendszerszerűen (tehát nem kivételekként) és maradandóan ellenálló, illetőleg ezeknek „nem engedelmeskedő” nyelvi egységek vagy folyamatok?

4. A diakrón megmaradás, megtorpanás és hezitálás esetei

Az alábbiakban olyan rendszerszerű összefüggéseket vizsgálunk, amelyek (egymástól is különböző módon) felfüggesztik az „elvárt”, „megjósolt” változás érvényét. Az első esetben egy, a rendszerkényszerrel kezdettől fogva dacoló, „befagyott” részrendszert mutatunk be (diakrón megmaradás). A második példa a nyelvi változás megtorpanását, torzóban maradását illusztrálja, míg a harmadik vizsgálat a lehetséges változási irányok (potencialitások) közötti hezitálás jelenségére világít rá.

4.1. A diakrón megmaradás esete

Míg az utolsó szótagjukban *i*-t tartalmazó, egyebekben veláris hangrendű szavak palatális *i*-jét rövid átmenet után felszámolta a magánhangzó-harmóniára való törekvés (lásd fentebb), addig már legkorábbi nyelvemlékeinkben is dokumentálható egy olyan lexémacsoport, amelyben ez a tendencia sohasem érvényesült: jelesül az első szótagjukban *i*-t, ezt követően azonban veláris magánhangzó(ka)t tartalmazó szavak csoportja, lásd pl. TA. *tichon*, HB. *tilutoa*, ÓMS. *sidou* stb. Ezekben az esetekben a nyelvi rendszer jellemzően sosem törekedett az egyebekben igen nagy horderejű magánhangzó-harmónia érvényesítésére. (Ritka, ám jellemző kivételek: HB. *milost* > *malaszt*, lat. *missa* > *mise* stb.)

Szókészletünk ide tarozó legrégebbi (alapnyelvi) elemei első szótagjukban minden valószínűség szerint mély hangrendű, veláris *ṣ*-t tartalmaztak, ezért – éppen a magánhangzó-harmónia érvényesülése okán – az egykori véghangzó is veláris hangrendű volt, ennek nyomán pedig a toldalékolás is (legkorábban a véghangzóknak a primer ragokhoz vonódásával) a veláris hangrendhez illeszkedett. Az első szótagi veláris *ṣ* palatalizációját (Abaffy 2003: 123–124, 126) azonban nem követte a véghangzó (illetőleg a toldalék) hangrend szerinti illeszkedése, így létrejött egy olyan nyelvi kisrendszer, amelyben a lexémák első szótagja magas hangrendű *i*-t tartalmaz, de mély hangrendűen toldalékolódnak (a hosszú magánhangzó a pótlónyúlást követő analógiával magyarázható): *ijat*, *inak*, *nyíllal*, *sírok* stb. A magánhangzó-harmóniára való erőteljes nyelvi törekvésnek „elvárás szerint” lassan le kellett volna bontania ezt a (fentebbi eset figyelembevételével átmenetinek jósolható) mikrorendszert, és létrehoznia az illeszkedett (avagy a magánhangzó-harmóniát másként mutató) neológ alakokat. E szócsoport esetében azonban nem ez történt.

A korai török, az átadó nyelvben ugyancsak veláris *ṣ*-t tartalmazó jövevényszavaink (palatalizálódva) már tökéletesen simultak bele az új rendszerbe:

írok, kínos. Ennek nyomán pedig arra is akad példa, hogy – dacolva a magánhangzó-illeszkedés általános törvényszerűségével – palatális *i*-t tartalmazó jövevényszó is (ahol fel sem merül a mély hangrendű *š* egykori jelenléte) toldalékolódhat velárian: például *hidak*. Ezáltal – úgy tűnik – megszilárdult ez a nagyobb tendenciával dacoló kisrendszer.

Kilépve a toldalékolt egytagú szavak köréből, e rendszert az ómagyar korban számos olyan újabb jövevényszó erősíti meg, amelyek első szótagjukban *i*-t tartalmaznak, és vegyes hangrendűek. Ezek az elemek – belesimulva a már rögzült kisrendszerbe – szintén dacolnak a magánhangzó-harmóniával: *iszák, izzóp, tinó, tisztá, viasz, zsidó* stb. Közöttük találjuk számos korai helynevünket: *Tihany, Bihar, Cikádor* stb. Még szintén az ómagyar korban bővül a kisrendszer a szó eleji mássalhangzó-torlódások „rendhagyó”, azaz nem illeszkedő feloldásával: *iskola, istálló, istráng, király* stb., illetve a szó eleji *jo-/ju-* > *i-* hangváltozás eredményeként: *ihász, iktat, inkább, irgalmaz, Iván* stb. E rendszer elemeit folyamatosan gyarapították belső keletkezésű, e rendszerrel harmonizáló származékszavak: *liba, pirkad, pislog, vihog, vijjog, zsibbad, zsíros, zsvaj* stb., illetőleg további, nagyszámú jövevényelemek: *cirkusz, mínusz, mirtusz, titulus; vihar, zimankó, zivatar; zsvány* stb., egészen a *pszichológus*-ig. Ez utóbbi csoportban különösen is figyelemre méltó az olyan típusú átvétel, amelynek során a magánhangzó-harmónia feladásával épül be e lexemacsoportba a jövevényelem, például *taberna ~ taverna > tivornya*.

E részrendszer meglétével a tudatos nyelvújítás is számolt. Kémiai szaknyelvünk megújítói a nyelvújítási *anyag* szóból elvont (illetve „képzőként” az *arany* főnévben felfedezni vélt) *-any/-eny* elemnévképzőt jellemzően a hangrendnek megfelelően illesztették a valós vagy általuk létrehozott fiktív tövekhez: *dárdany* ’antimon’, *hamany* ’kálium’ stb., illetve *éleny* ’oxigén’, *légeny* ’nitrogén’ stb. Az *i* magánhangzót tartalmazó szótövekhez azonban a képző veláris változatát kapcsolták: *iblaný* ’jód’, *pirany* ’stroncium’, *szikany* ’nátrium’, *timany* ’alumínium’, *vilany* ’foszfor’ stb., illetve a „nagy túlélő”: *higany* (Szentgyörgyi 2014: 293–294).

Ez a nyelvtörténeti korszakok előre haladtával egyre bővülő szócsoporthoz tartozott, tehát kezdettől fogva dacolt az egyebekben nagyobb horderejű magánhangzó-harmóniával (szemben az utolsó szótagban *i*-t tartalmazó vegyes hangrendű szavakkal), annak érvényesülését következetesen és szinte teljes mértékben felfüggesztette. Ez esetben a változás (pontosabban a megmaradás) anakronisztikus nyelvtörténeti módszerünk alkalmazása mellett is „megjósolhatatlannak” bizonyult. Az ok azonban, amire ez a megmaradás visszavezethető, nem tartozik a „kiindulási paraméterek” közé: a veláris *š* palatalizálódása után elmaradt a véghangzó illeszkedése. Ennek okát egyfelől a toldalék konzerváló erejében (*íja-k*, a toldalék

a véghangzót nem engedi változni: **fje-k*; vö. pl. *hala-k*, ahol a korán agglutinálódott toldalék alsó nyelvallású véghangzót konzervált ezzel szemben: *halu-k*), másfelől egyes véghangzóknek a toldalékokhoz vonódásában és ekként rögzülésében látjuk (vö. *fj-on*, pl. ezzel szemben: *gyors-an*). Az illeszkedés elmaradása egyúttal mintát teremtett egy új részrendszer számára, amely részrendszer elemeinek folytonos gyarapodása következtében egyre inkább megerősödött, nem engedve teret a magánhangzó-harmónia kényszerítő erejének.

4.2. A megtorpanás esete

A magyar nyelv három igei paradigmát ismer: általános, határozott és ikes paradigma. E három egyfelől (formailag) a legnagyobb jóindulattal is csupán kettő és fél (nyelvtörténeti vonatkozásban az általános paradigma torzóban maradt, az ikes paradigma pedig töredékes), másfelől (funkcionálisan) az egyetlen teljes paradigma mellett a másik kettő lényegében felesleges. Ez utóbbi sommásnak tűnő ítélethez: az ikes paradigma köztudottan funkciótlan, legfeljebb stilisztikai értékkel tudjuk felruházni, a határozott : általános viszony megkülönböztetésére pedig bőven elegendő a határozott névelő : határozatlan névelő (vagy névelőhiány) mint grammatikai eszköz (lásd az *újságot olvastam* : [*egy*] *újságot olvastam*). A kiépülés megtorpanása majd leállása, valamint a funkcióvesztés nyelvtörténetileg igen szorosan összefügg.

A korai analitikus szerkezetben végbement agglutinálódás eredményeként az alapnyelvi **mi*, **ti*, **si* személyes névmásokra, illetőleg később az egyes és a többes szám megkülönböztetésének igénye okán a **k* többesjelre visszavezethető, időben első igei ragsorunk a következő: *-m*, [*-t >*]-*d*, *-i* (v. *ø*); *-m•k* [*>-nk*], *-t•k*, *-ik* (v. *-øk*). (A toldalékokat érintő hangváltozások, illetőleg a rendszer kialakulásának további részletei magyarázatától eltekintünk, mindezekre lásd E. Abaffy 1991: 122–139; Sárosi 2003: 159–168.)

A magyar nyelvben kezdettől fogva alapvető (legkorábban a tárgyon kimutatható) igény a határozottság és a határozatlanság megkülönböztetése. A *-t* tárgyrag ugyanis a magyar nyelv legkorábbi szakaszában csupán a határozott tárgy formánsaként szolgált, a határozatlan tárgy sokáig jelöletlen maradt (vö. *fa vágó > favágó*). A hagyományos alapnyelvi szórendben (SOV) az alany, illetve a (jelöletlen) tárgy a mondatban elfoglalt helye alapján volt megkülönböztethető. Ha ez a szórend bármilyen okból megváltozott, avagy a két jelöletlen mondatrész egyike elmaradt, az alanyi, illetve a tárgyi funkció nehezen azonosíthatóvá válhatott. A problémát a nyelv egy új paradigma felépítésével kívánta orvosolni: erre szolgált (volna) az ikes ragozás. Az **Emberek fa törik* mondat alanyát elhagyva a **Fa törik* 'fát törik' mondat jelöletlen tárgya alannya értékelődhetett át: 'fa törik'.

Ezzel együtt az *-ik* személyrag egy új igei paradigma egyes szám 3. személyű ragjaként jelenik meg. (Csak zárójelben jegyezzük meg – gondolatmenetünk lényegét nem érinti –, hogy ez a magyarázat számos ponton ütközik nehézségbe, nem kizárt, hogy a mediális *törík* ige ragja esetleg mediális képzői eredetű.) Az új igei paradigma második eleme az E/2. *-l* személyrag. (Ezt a szakirodalom egybehangzóan képzői eredetűnek tartja, ez önmagában magyarázatra szorulna, könnyebb lenne a képzőátértékelődés magyarázata, ha az *-ik* ragot is képzői eredetűnek tekintenénk.) Az ikes paradigma kiépülése (jelen időben) ezen a ponton megtorpant, majd le is állt. (A mai paradigma E/1. *-m* ragja csak a későbbi általános ragozáshoz képest eltérő rag, valójában a folyamat leállása okán az első igei ragsor ragja rögzült ebben a paradigmában. A paradigma kiépülése pedig a többes számig már nem ért el.) Mindezek alapján ez a csonka vagy töredék paradigma – nyelvtörténeti megközelítésből szemlélve – csupán két tagból áll.

Miért állt le a folyamat? Mert a nyelv időközben talált egy jóval egyszerűbb megoldást az alany és a (jelöletlen) tárgy megkülönböztetésére: a *-t* tárgyragot utóbb minden tárgyra kiterjesztette. Ennek nyomán viszont okafogyottá vált az alany-tárgy megkülönböztetését egyértelművé tevő új (nézetünk szerint mediális) paradigma továbbépítése. A funkcióját veszített ikes ragozás örökségét ugyanakkor a nyelvi rendszer máig hordozza, annak felbomlása még ma is tartó, természetes folyamat.

Amit azonban az egyik oldalon nyertünk, elvesztettük a másikon. A *-t* tárgyrag minden tárgyra való kiterjesztése okán megoldódott ugyan az alany és a jelöletlen tárgy megkülönböztetésének problémája, mindazonáltal felszámolódott a határozottság-határozatlanság megkülönböztetésének a lehetősége. Mivel lenne orvosolható ez a hiány? Egy újabb paradigma kiépítésével. A csonkán maradt ikes ragozás fontos nyelvrendszer-tani tanulsága: képzők átértékelődhetnek igeragokká. Ezt a „nyelvi tapasztalatot” kiaknázva a nyelv elkezdte felépíteni új (általános) igei paradigmáját, amelynek a funkciója: a határozatlanság megkülönböztetése a határozottságtól (az ősi, névmási eredetű paradigma ekkor válik a határozottság kifejezőjévé). Az eszközára pedig a képzők csoportja. Az igei paradigma (itt is, mint korábban) lépésről lépésre, elemről elemre alakul ki. Az épülő rendszer új, képzői eredetű ragsora egyes számban (jelen idő): *-k*, *-sz*, *-n* (v. $\emptyset$). A többes szám harmadik személy még létrejön az E/3. *-n* személyragból a *-k* többesjel segítségével: *-n•k*, a másik két többes számú személyrag kialakítására azonban már nem kerül sor.

Miért állt le a folyamat? Mert a nyelv időközben talált egy jóval egyszerűbb megoldást a határozottság és határozatlanság megkülönböztetésére: a határozott

és határozatlan névelőt. A funkció kettős jelölése pedig redundáns, feleslegessé teszi ezt a paradigmát (is). Megjegyezzük, hogy a torzóban maradt rendszer (immár lényegében funkció nélkül) számos erőltet kísérletet tesz a két paradigma teljes szétválasztására néhány további grammatikai eszközzel: a két nyílt szótagos tendenciával (pl. *nézitek ~ néztek*); magánhangzó-rövidüléssel (pl. *adná ~ adna*), analógiával (pl. *vártok ~ várjátok* ← *várja* [> *várja*]; a minta: *nézi* → *nézi-tek*) stb. (A funkcióvesztett paradigmaépítés jellemző példája, hogy időközben az ősi, névmási eredetű ragsor két tagja „átigazol” az új paradigmába: *látunk* [őt → valakit], illetve *vártok* [őt → valakit].) A funkció elvesztése után a paradigmatisz homonimák felszámolása és a két paradigma következetes megkülönböztetésének rendszerkényszere sem rendelkezett elegendő hatóerővel ahhoz, hogy a paradigma teljes kiépülése befejeződjék. A két paradigma teljes szétválása a mai napig nem történt meg (mai közös alakok pl. *vártam őt/valakit; várnátok őt/valakit*), harmadik igei paradigmánk (is) torzóban maradt.

4.3. A nyelvtörténeti „hezitálás” esete

Az ómagyar kor elején a szóvégi veláris zöngés spiráns vokalizálódott, majd az így keletkezett diftongus monoftongizálódott (pl. *mezey* > *mezeü* > *mező*), míg ugyanez a spiráns magánhangzóközi helyzetben kiesett, a keletkezett hangűrt pedig hiátustöltő mássalhangzó szüntette meg (pl. *mezeyét* > *mezeét* > *mezejét*). E hangváltozások eredményeképpen egy szabályos tőtípus alakult ki: *fő* : *feje*, *mező* : *mezeje*, *nő* : *neje*, *szőlő* : *szőleje* stb.; veláris példákkal: *ajtó* : *ajtaja*, *aszó* : *aszaja*, *disznó* : *disznaja* stb.

E szabályosan alakult tőtípus azonban – a toldalék nélküli és a toldalékolt alakok jellemző különbözősége miatt – erősen eltért a nagyszámú elemmel képviselt („egyszerűbb”) *begy*: *begye*, *cse*: *csele*, *hely*: *helye*, *szék*: *széke* stb. típustól. Ezen egyszerűbbnek érzett, illetve jóval nagyobb hatókörű tőtípus analógiás eredetű hatást fejtett ki a vizsgált típus egyes elemeire, a toldalékolt alakokból hozva létre az új nominatívusi változatokat: *fő* : *feje* > *fej* : *feje*; lásd még: *nej*, *vej*, *nyj*. *disznaj* stb. E „szabályosító analógia” érvényesülésének hatására, illetve a *fej* : *feje* típusnak a nagy hatókörű *hely* : *helye* típusba való betagolódása által az egykori szabályos alakokból (*fő* : *feje*, *mező* : *mezeje* stb.) kivétel lett.

Az immár kivételesnek számító *mező* : *mezeje* tőtípus felszámolásának és a *hely* : *helye* típusba való betagolódásának folyamata azonban leáll. Nem jönnek létre **ajtaj*, **mezej*, **szőlej* stb. alakok. A folyamat leállásának magyarázata (hasonlóra több esetet látunk, vö. pl. feljebb, az igei paradigmát), hogy a neológ nominatívusoknak a toldalékolt alakokból történő „generálásánál” egyszerűbb eljárás kerül felszínre: a nominatívusi alak őrződik meg, és ebből jönnek létre újabb toldalékolt

alakok: *mező* : *mezeje* > *mező* : *mezője*; lásd még: *adója*, *csípője*, *szeretője*, *szőlője* stb. Ezt a változást egyben a birtokos személyjeles paradigma is (amelynek első és második személyű alakjait már korábban érintette az analógiás változás) erősíti: *mezőm*, *meződ*, *mezeje* (→ *mezője*), *mezőnk*, *mezőtök*, *mezejük* (→ *mezőjük*).

Ez az utóbbi változási folyamat máig nem fejeződött be. Ezt látszik igazolni, hogy az alakváltozatok „nyelvhasználati erőssége” egy skálán helyezhető el (az egykori „szabályos” alak leggyengébb mai nyelvi jelenlététől a legerősebb felé haladva): 1. *aszó* : *aszója* (R. *aszaja*); 2. *csípő* : *csípője* (nyj. *csipeje*, vö. *ada-ja*, *szereteje*), 3. *szőlő* : *szőlője* (vál. irod. nyj. *szőleje*, vö. még *disznaja*); 4. *mező* : *mezője* (vál. *mezeje*); 5. *ajtó* : *ajtója* ~ *ajtaja* (mindkettő köznyelvi), illetve (nyj. *vej* ~) *vő* : *vője* ~ *veje* (mindkettő köznyelvi, vö. *vőm* ~ *vejem*; nyj. területi megoszlást mutat). (E sorba nem vettük fel a részleges szóhasadás következtében elkülönülni látszó *fő* : *fője* ~ *fej* : *feje* szópárt, lásd alább.)

A két neológ változattípus – *fej* : *feje* és *mező* : *mezője* – közül a nyelvhasználók az utóbbit érzik „szabályosabbnak”. Ennek nyomán (és mivel a *fej* : *feje* mellett – R., vál., irod. nyelvhasználatban, illetve szóhasadás okán – a *fő* nominativus is felbukkan) a korábban egyalakúvá vált elemek ismét megmozdulnak: *fej* : *feje* + *fő* > *fő* : *fője*; *vej* : *veje* + *vő* > *vő* : *vője*; *nej* : *neje* + *nő* > *nő* : *nője*. Ezekben az esetekben a neológ alakok terjedésével a korábbi változatok nem számolódtak fel.

A bemutatott komplex folyamat a *nej* : *neje* ~ *nő* : *nője* teljes értékű szóhasadásban jutott (a köznyelvben) a legtovább. A diakrón változások során létrejött különböző tőváltozatokat az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

2. táblázat

mező : *mezeje*

szőlő : *szőleje*

megszűnőben

vál. irod. ill. nyelvjárási szinten

fej : *feje*

vej : *veje*

nem épül tovább,

elkülönülése a részrendszertől (vö. *hely*: *helye*)

megőrzi, ill. nyelvjárási szinten marad

mező : *mezője*

szőlő : *szőlője*

erősödik

a paradigmától is támogatva

nő : *nője* ~ *nej* : *neje*

új részrendszer jött létre,

feltehetően nem épül tovább

A szabályos hangváltozásokkal alakult *mező* : *mezeje* típus – az alakok jelentős különbsége okán – tehát nem szilárdult meg. Az analógiás kiegyenlítődés előbb a nominativusi alakot mozdította meg (*fej* : *feje*), de ez a változási mechanizmus megtorpant. Majd elindul a másik irányú változás, amely a személyjeles alakot „igazítaná” a nominativushoz (*mező* : *mezője*), de lassan, bizonytalanul, a típus elemeit tekintve eltérő hatásfokkal működik. Ez a változás ahhoz eléggé erős, hogy ismét „mozgásba lendítse” az ellenkező módon kiegyenlítődtől típust is (*fő* : *fője*), ahhoz viszont erőtlén, hogy a korábbi formákat (*fej* : *feje*) felszámolja. A folyamatban az analogikus hatások együttesen, illetőleg egymás ellenében is érvényesülnek. Ezek következtében az eltérő hatásfok, a megtorpanás, a más irányba induló változás összetett hatásmechanizmusai egyfajta diakrón bizonytalanság, „hezitálás” képét mutatják, és ennek eredményeként lazult meg a tőtipus egykor zárt kategóriája.

5. Összegzés

Vizsgálatunk elején a belső (rendszerbeli) okokra visszavezethető nyelvi változásokra vonatkozóan három kérdést tettük fel, ezekre a következő válaszokat adhatjuk:

1. Megjósolható-e, hogy változni fog, ami változhat? – Igen, megjósolható, ha ismerjük a rendszert, a benne működő mechanizmusokat és törvényszerűségeket, különös tekintettel az ok-okozati összefüggésekre. Az előrejelzések azonban nem feltétlenül teljesülnek. Ehhez két szempontot célszerű figyelembe venni: 1. A nem teljesülő (vagy nem az elvárt irányban teljesülő) változások részint kivételes jellegűek. Ezek gyakorta erős tendenciák ellenhatásai. Erre példaként a magánhangzó-elhasonulást említettük. 2. Léteznek nem teljesülő rendszerszerű változások is. Ezek azonban logikai értelemben nem tekinthetők jósolhatatlannak, mivel nem a kezdeti paraméterek ok-okozati összefüggései nem érvényesülnek, hanem a folyamat közben változnak meg a kiindulási feltételek, amelyek okozatukkal fölülírják az előre jelzett vagy már folyamatban lévő mechanizmusokat. A *Tihany* típusú szócsoporthoz ugyanúgy fel kellett volna számolnia a vegyes hangrendűséget, amint az *balatin* > *Balaton* típusban megtörtént. A palatalizációt követően azonban (okait láttuk fentebb) elmaradt a magánhangzó-illeszkedés, ezáltal kialakult egy „szabálytalan” kisrendszer, amelyet elemeinek folyamatos bővülése „szabályossá”, mintaadóvá módosított. Az igei paradigmák kiépülése is időközben megváltozott feltételek okán torpant meg: a funkciót a nyelv a változási folyamat közben egyszerűbb nyelvi eszközökkel váltotta ki. A diakrón hezitálás okait is menet közben fellépő (egymásnak akár

szembe is feszülő) analógiás hatások fellépésének tulajdoníthatjuk. Amint látjuk, a rendszerszerű „teljesületlenség” esetében szó sincs esetlegességről, véletlenszerűségről. Pontos, de a kiindulási paraméterek közül még hiányzó ok-okozati összefüggések avatkoznak be az eredetileg „jósolt” változás folyamatába.

2. Megjósolható-e, hogy a változások melyik lehetséges változata érvényesül? – Igen, a teljes rendszer vagy az adott részrendszer szempontjából nagyobb hatóerejű. Erre a megállapításra is igaz a kivételes eltérés lehetősége (ellenhatás), illetőleg a rendszerszerű változások esetében a befolyásoló hatások erejének (szintén ok-okozati feltételekkel magyarázható) időben történő módosulása.

3. Megjósolható-e, hogy a megindult változások befejeződnek? – Igen, ha azzal számolunk, hogy nem lép fel a folyamatot befolyásoló későbbi hatás (más irányú változást vagy a folyamat leállását kiváltó erősebb ok, illetőleg egyszerűbb nyelvi megoldás).

Mindez a külső nyelvi okokra (a társadalom, a műveltség stb. változásaira) visszavezethető nyelvi változásokról természetesen nem állítható. Ezekre (de csak ezekre) vonatkozóan továbbra is érvényesnek tekintjük az előrejelzés lehetetlenségét, a „jósolhatatlanságot”, hiszen „a társadalom jövője aligha számítható ki akárcsak megközelítő pontossággal” (Kiss 2003: 51).

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. (Ősmagyar kor.) In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 106–128.
- Benkő Loránd 1998. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből.* Osiris Kiadó, Budapest, 389–407.
- Kiss Jenő 2003. A nyelvi változás. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 23–68.
- Mátai Mária 1994. *Nyelvünk élete.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. (Ősmagyar kor.) In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 129–172.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013a. Analógia – diakrón szemmel. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Analógia és modern nyelvreírás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 215–234.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013b. Ablatívuszi típusú határozóragjaink mikrorendszérének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 151–168.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014. Terminológia és (nyelv)politika. A magyar kémiai nomenklatúra születése, tündöklése és bukása. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 291–297.

TÁTRAI SZILÁRD

FUNKCIONÁLIS PRAGMATIKA ÉS KOGNITÍV NYELVÉSZET¹

1. Bevezetés

Az utóbbi évtizedek nyelvészeti diskurzusairól nem csak az mondható el, hogy bennük a pragmatikai kérdések egyre inkább előtérbe kerültek, és ezzel összefüggésben a nyelvészeti pragmatikai kutatások is egyre kiterjedtebbé váltak. A fellendülő pragmatikai kutatásokat a megközelítések sokfélesége legalább annyira jellemzi (lásd erről pl. Verschueren–Östman–Blommaert eds. 1995; Verschueren–Östman eds. 2009). A pragmatika egymástól eltérő, sőt esetenként bizonyos pontokon egymásnak ellent is mondó felfogásai közötti különbségek legfőképpen azzal magyarázhatók, hogy eltérő nyelvelméleti háttérfeltevéseket érvényesítenek. És mivel a különböző pragmatikafelfogások másban látják a nyelv lényegét, a nyelv használatához kapcsolódó problémákat is másképpen jelenítik meg, illetőleg a nyelv használatának is más jelentőséget tulajdonítanak a nyelv leírása tekintetében. E rövid áttekintésben – a saját pragmatikai kutatásaim elméleti kiindulópontjára, illetőleg egyik meghatározó kutatási irányára reflektálva – egyfelől a funkcionális kognitív pragmatika elméleti háttérfeltevéseit (2.), másfelől a hagyományosan pragmatikai kulcsproblémaként megjelenő deixis funkcionális kognitív kiindulópontú fogalomértelmezését (3.) vázolom fel. Az áttekintés jellemző vonása tehát, hogy a pragmatika helyével, szerepével és jellegével kapcsolatos kérdéseket – mind általánosságban, mind a deixis nyelvi műveletével összefüggésben – a kognitív nyelvészet kiindulópontjából fogalmazza meg (lásd még erre Tátrai 2011).

2. A nyelvi tevékenység szociokulturális és kognitív feltételei

A kognitív nyelvészet a formális nyelvészeti irányok alternatívájaként megjelenő funkcionális nyelvészet egyik nagy hatású irányzata, pontosabban

¹ Megjelent: Magyar Nyelv 109. évfolyam, 2013: 197–204. A tanulmány az OTKA K-100717 (Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás) pályázat támogatásával készült.

irányzategyüttese (a funkcionális nyelvészetről lásd Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008, a kognitív nyelvészetről lásd Kövecses–Benczes 2010, további szakirodalommal). A kognitív nyelvészeti modellek funkcionális karaktere abból következik, hogy – szemben a jellegadó formális irányokkal – a nyelvtant nem autonóm rendszerként értelmezik, hanem a beszédtevékenység felől közelítik meg. A nyelvi rendszer elemeinek működését a mindenkor beszélő nézőpontjából, természetes diszkurzív közegükből kiindulva, a jelentésképzésben betöltött szerepüket előtérbe helyezve mutatják be (Tolcsvai Nagy 2010: 11–13). A kognitív nyelvészeti modellek tehát olyan használatalapú modellek (lásd erről Barlow–Kemmer eds. 2000), amelyek elutasítják a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat dichotomikus szembeállítását. Mindez lényegileg érinti a pragmatika státuszát is, hiszen a pragmatika létrejöttét éppen a rendszer és használat dichotomikus szétválasztása motiválta. E formális kiindulópontból a pragmatika olyan nyelvészeti részdiszciplínaként nyert értelmezést, amely a nyelv használatához kapcsolódó, ennél fogva az autonómnak tételezett nyelvtan határain kívül eső jelenségeket írja le, illetőleg az ilyen szempontokat vonja be a nyelvészeti kutatásba, újabban egyre nagyobb hangsúlyt helyezve rendszer és használat dinamikus viszonyára (vö. Kiefer 1983, valamint Németh T. 2006, további szakirodalommal). A nyelvtan autonómiáját határozottan elutasító funkcionális nyelvtanokban viszont – ahogy fentebb szó esett róla – már eleve nem válnak el élesen egymástól a grammatikai és a pragmatikai szempontok. Így a kognitív nyelvészet is abból indul ki, hogy a nyelvi tevékenységet folytató emberek elméjében a nyelvhasználat és a nyelvi rendszer szorosan, elválaszthatatlanul összekapcsolódik egymással. A pragmatika szempontjából mindez olyan következményekkel is járhat, amely akár annak feloldódásához is vezethet, olyan értelemben, hogy a pragmatika a szemantika integráns részévé válik (lásd erre Langacker 1987, 2008).

Am a kognitív nyelvészeti diskurzusban az ezredforduló környékén és azt követően több olyan elméleti munka is megjelent, amelyek – elsősorban bizonyos társas-lélektani belátások hatására – a nyelv funkcionális kognitív leírásában a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyeztek a nyelvi megismerés társas (interakcionális, illetőleg interszubjektív) alapjaira, illetve annak következményeire (lásd pl. Tomasello 1999/2022, 2003, 2009/2011; Sinha 1999, 2005, 2009; valamint Croft 2009, Verhagen 2007). E hangsúly-áthelyeződés jelenik meg a kognitív nyelvészet alapelveinek William Croft (2009: 413–414) általi újrafogalmazásában is:

- a) A grammatikai szerkezetek és műveletek az elmében nem egyszerűen az általános kognitív képességeknek, hanem az általános társas kognitív képességeknek a megvalósulásai.
- b) A nyelvtan szimbolikus, de nem egyszerűen a forma és a jelentés kapcsolatából jön létre, hanem azokkal együtt a jelentést konvencióként működtető közösség „szemiotikai háromszögéből” áll össze.
- c) A jelentés nem egyszerűen enciklopédikus, hanem megosztott (shared) is egyben.
- d) A jelentés fogalmi konstruálással jár együtt, ám e konstruálás lényeges jellemzője, hogy a kommunikációs igények kielégítését célozza meg.

Ahogy a fentiekből látható, a nyelvi megismerés társas jellegének hangsúlyozása a pragmatikai szempontok erőteljesebb érvényesítését is jelenti egyben. Így a crofti értelemben vett társas kognitív nyelvészet (Croft 2009) termékenyen tudja hasznosítani annak a funkcionális pragmatikafelfogásnak az eredményeit, amely a pragmatikát mint a nyelvi tevékenységet a maga komplexitásában átfogó szemléletmódot (perspektívát) értelmezi (lásd Verschueren 1999, vö. még Clark 1996, valamint Tátrai 2006). E funkcionális pragmatikai nézőpont jellegadó tulajdonsága ugyanis, hogy a nyelvhasználat kognitív és szociokulturális feltételeit együttesen, sőt kölcsönösen egymásra vonatkoztatva látta, és a nyelvhasználatot társas megismerő tevékenységként írja le. Mindez természetesen nem csupán azt jelenti, hogy a pragmatikai szemléletmód érvényesítése nagy hasznára lehet a kognitív nyelvészeti kutatásoknak. A kognitív nyelvészet eredményei ugyancsak termékenyen hasznosíthatók a funkcionális pragmatikai kutatásokban, amely a kognitív nyelvészeti szempontok határozott(abb) érvényesítését vonja maga után (lásd erre pl. Sandra–Verschueren–Östman eds. 2009).

A *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés* című munkámban (Tátrai 2011) a fentebb vázolt lehetőségeket igyekeztem kiaknázni. A kötet – a funkcionális kognitív nyelvészet jelzett háttérfeltevéseit érvényesítve – abból indul ki, hogy a nyelv működése felfogható olyan epigenetikus interakcióként, amely az emberi elmék és a környezeti tényezők között jön létre. Így – elismerve a genetikai alapok fontosságát – a nyelvi képességek kibontakoztatásában és kamatoztatásában döntő szerepet tulajdonít a fizikai és a társas környezetnek is. Hangsúlyozza, hogy a nyelvi megismerés lényegileg függ attól, ahogy az emberek a saját testükből kiindulva megtapasztalják az őket körülvevő világot, ám azt is kiemeli, hogy a világ fiziológiai megtapasztalása beágyazódik

abba a szociokulturális praxisba, amelyet az emberek közös, diszkurzív tevékenysége alakít ki. A nyelvi megismerésnek e kettős, fiziológiai és diszkurzív megalapozottságával magyarázza azt, hogy az emberek képesek a világról szerzett tapasztalataikon megosztózni, és e közös cselekvések révén az egyéb cselekvéseiket összehangolni. Így a jelentést sem mentális objektumként, hanem dinamikus folyamatként értelmezi. Olyan interszubjektív aktusként, amely a figyelemirányítás triadikus viszonyrendszerével jellemezhető. Ezzel összefüggésben azt is hangsúlyozza, hogy az interszubjektív figyelemirányítás során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok a dolgok és események megfigyelésének, megértésének egy adott perspektíváját is magukban foglalják. Pragmatikai szempontból pedig különösen fontosnak tartja, hogy a nyelvi szimbólumok perspektivikusságát a diskurzus megnyilatkozói a saját kontextusfüggő perspektívájukat érvényesítve aknázzák ki. Mégpedig annak érdekében, hogy adaptív módon kielégítsék saját maguk és a másik kommunikációs igényeit.

3. A deixis és az episztemikus lehorgonyzás

Amennyiben az interszubjektív figyelemirányítást és a kontextusfüggő kiindulópontok érvényesülését a nyelvi megismerés jellegadó tulajdonságaként értelmezzük, a deixis nyelvi művelésének központi szerepet kell tulajdonítanunk a jelentésképzés dinamikus folyamatában (Tátrai 2011: 126–150; Laczkó–Tátrai 2012: 232–239; továbbá lásd még Tátrai 2008, 2010; valamint vö. pl. Marmaridou 2000: 65–116; Sidnell 2009). E funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból – amely termékeny diskurzusba hozható a kognitív nyelvtan szemantikai motiváltságú deixismagyarázatával (lásd erre Langacker 2002; Brisard 2002; továbbá vö. Stockwell 2002: 41–57) – a deixis szorosan összefügg az episztemikus lehorgonyzás művelésével. Így a deixis olyan nyitott, prototípuselvű kategóriaként nyer értelmezést, amely a beszédesemény fizikai és társas világával (tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyaival) kapcsolatos ismereteket mozgósító, azokat előtérbe helyező prototipikus deiktikus kifejezések (*én, te, itt, ott, most, tegnap* stb.) mellett azokat a nyelvi elemeket is magában foglalja, amelyek a főneveket és az igéket a diskurzusvilágban lehorgonyozzák. Főnevek esetében az azonosítás, a határozottság és a határozatlanság, illetve a mennyiség jelölői, igék esetében az idő és a mód jelölői funkcionálnak lehorgonyzó elemekként. E lehorgonyzó nyelvi elemek – hasonlóan a prototipikus deiktikus kifejezésekhez – kontextusfüggő viszonyítási pontok (referenciapontok) kijelölését teszik lehetővé a diskurzus résztvevői számára, mégpedig annak érdekében, hogy az alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokat (konstrukciókat) azokra a világbeli tapasztalatokra

(az ún. referenciális jelenetre, illetve annak határolt részeire) vonatkoztassák, amelyekre a közös figyelmük irányul. Ám a prototipikus deiktikus kifejezések és a főneveket, illetve igét le Morgonyzó nyelvi elemek működése között akadnak lényegi, egymástól közel sem független különbségek is (lásd Tátrai 2011: 144–150, Laczkó–Tátrai 2012: 232–239):

- a) A prototipikus deiktikus elemek használata tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremt a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között – a főneveket és igét le Morgonyzó elemek alkalmazása viszont önmagában nem hozza létre, illetőleg nem profilálja ezt a relációt.
- b) A prototipikus deiktikus elemek értelmezése megköveteli a résztvevők fizikai és társas világából származó kontextuális ismeretek feldolgozását – a le Morgonyzó elemek viszont csupán mentális kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet résztvevői és a le Morgonyzott entitások között a referenciális jelenetben szereplő dolgok és események megfigyelését, megértését illetően.
- c) A prototipikus deiktikus elemek a referenciális jelenet térbeli, időbeli és személyközi viszonyait (dimenzióit) teszik hozzáférhetővé – a le Morgonyzó elemek viszont nem a referenciális jelenet körülményeinek, hanem dolgainak és eseményeinek megjelenítésében, hozzáférhetővé tételében kapnak szerepet.

E problémakörhöz szorosan kötődik az a Laczkó Krisztinával közös kutatásunk, amely arra keresi a választ, hogy a deiktikus kifejezésekként funkcionáló, ám a kategória prototipikus elemei közé mégsem sorolható harmadik személyű névmások (*ő, ők*), valamint a dologra mutató névmások (*ez, az; ezek, azok*) működésének milyen sajátosságai figyelhetők meg a magyar nyelvben, és hogy működésük hogyan értelmezhető egyfelől a prototipikus deiktikus kifejezések, másfelől az úgynevezett nominális, azaz le Morgonyzott főnévi szerkezetek működéséhez képest (lásd Laczkó–Tátrai 2012). A kutatás eddigi eredményei szerint e nyelvi elemek jellemzően nem funkcionálnak sem prototipikus deiktikus kifejezésekként, sem prototipikus le Morgonyzó elemekként:

- a) A harmadik személyű deiktikus kifejezések (névmások és inflexió-s morfémák) – szemben az első és második személyű deiktikus kifejezésekkel – azért nem prototipikus példányai a társas deixis

kategóriájának, mert sikeres referenciális értelmezésük általában vagy geszturális vagy anaforikus (illetve kataforikus) használatot követel meg. Amíg a gesztussal kísért használatban – éppen a gesztus használata által – profilálva van a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti, tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat, addig az anaforikus (és kataforikus) használat – a személyt jelölő nominális szerkezetekhez hasonlóan – nem profilálja ezt a kapcsolatot. A harmadik személyű formák ugyanis egyszerűen csak a beszédeseményen kívül eső szubjektumo(ka)t jelölnek.

- b) A szintén geszturális vagy anaforikus (kataforikus) használattal jellemezhető dologra mutató deiktikus kifejezések ugyancsak nem prototipikus példányai a térdeixis összetett kategóriájának, már csak azért sem, mert – szemben a középpontban álló helydeixissel (*itt, ott, ide, oda* stb.) – nem képesek explicitté tenni azt a kontextusfüggő referenciapontot, amelyből kiindulva a referenciális jelenet térbeli, időbeli, valamint személyközi viszonyaira vonatkozó deiktikus kifejezések értelmezhetővé válnak (*én, itt, most*). Ennek legkézenfekvőbb magyarázata a nyelvi megismerést lényegileg meghatározó szubjektum-objektum szembenállás. A dologra mutató névmások a szubjektumokhoz közel, illetve tőlük távol lévő, de rajtuk mindenképpen kívül eső objektumokat jelölnek. A dologra mutató névmások önálló használatban a nominális (lehorgonyzott főnévi) szerkezetekhez hasonlóan működnek, ugyanakkor lehorgonyzó elemként a magyarban csak korlátozottan jelennek meg (lásd erre az *e szék, ezen szék, eme szék, azon szék, ama szék* konstrukciókat), sokkal inkább jellemző az a használatuk (lásd *ez a szék, az a szék*), amellyel lehorgonyzott főnevek téri specifikációját hajtják végre.

A harmadik személyű névmások, valamint a dologra mutató névmások működése tehát azt mutatja, hogy a deixis és az episztemikus lehorgonyzás prototipikus megvalósulásai közötti átmenetként célszerű kezelni őket.

4. Konklúzió

E rövid és rendkívül vázlatos áttekintés a lehetőségekhez mérten a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontját és a deixis e kiindulópontot érvényesítő értelmezését tette reflexió tárgyává. Ám emellett arra is érvet kívánt hozni, hogy a pragmatikafelfogások már-már zavarba ejtő sokszínűségéből következő

nehézségeket nem feltétlenül a kiindulópontok szintetizálása (rosszabb esetben az egyéb kiindulópontok negligálása), hanem a különböző kiindulópontok termékeny diskurzusba hozása, eredményeik dinamikus egymásra vonatkoztatása teheti kezelhetővé, amelyhez pedig nélkülözhetetlennek tűnik a saját kiindulóponthoz történő reflexív viszonyulás.

Irodalom

- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne eds. 2000. *Usage based models of language*. CSLI Publications, Stanford, California.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton, Berlin, New York, xi–xxxiv.
- Clark, Herbert C. 1996. *Using language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 395–420.
- Kiefer Ferenc 1983. Szemantika vagy pragmatika? *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 5–22.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. ELTE, Budapest, 231–258.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális kognitív nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. I. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton, Berlin, New York, 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.

- Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 222–261.
- Sandra, Dominiek – Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola eds. 2009. *Cognition and pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 3. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Sidnell, JACK 2009. Deixis. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 1. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 114–138.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 223–255.
- Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhus University Press, Aarhus, 311–335.
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 289–310.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. Routledge, London, New York.
- Tátrai Szilárd 2006. A nagy esernyőcsel. A pragmatikai szemlélet alkalmazásának lehetőségei. *THL²* II/1–2: 29–35.
- Tátrai Szilárd 2008. Perspective and deixis in narrative discourses. In: Tolcsvai Nagy, Gábor (ed.): *Function and genres*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 257–270.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 311–332.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Tomasello, Michael 1999/2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language. A usage based theory of language acquisition*. Harward University Press, Cambridge MA.
- Tomasello, Michael 2009/2011. *Mi haszna az együttműködésnek?* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuycens, Hubert eds., *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.
- Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola – Blommaert, Jan eds. 1995. *Handbook of pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola eds. 2009. *Key notions for pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 1. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A NYELVI VARIANCIA KOGNITÍV LEÍRÁSA ÉS A STÍLUS

EGY KOGNITÍV STÍLUSELMÉLET VÁZLATA¹

1. Kutatástörténeti és elméleti áttekintés

A nyelvészeti strukturalizmus egyik legtermékenyebb időszaka stíluselméleti vitáinak lezárultával, az 1960-as évek végére a nemzetközi szakirodalomban a stílus értelmezhetősége több szempontból is körülhatárolódott. Nyilvánvalóvá vált, hogy az irodalomelmélet és a nyelvtudomány más nézőpontból írja le a stílus jelenségét, és ezáltal új, megválaszolatlan nehézségek támadtak. E szétkülönböztéstől részben függetlenül az is egyértelműsödött, hogy a nyelv értelmezése a stílus viszonyában alapvetően két nagy bölcséleti irány mentén történt meg a megelőző évszázadokban. Az egyik irány a retorikai hagyományra alapozva a stílust dísznek tekinti, amely az írótól, beszélőtől független, elsajátítandó norma. E felfogás a világot a szemlélő vagy beszélő embertől függetlennek tekinti, amely tárgyiasan leírható, méghozzá tartalom és forma kettősségében, vagyis duálisan. A másik irány a hermeneutikai hagyományra alapozva a stílust a nyelvről való tudás részének tekinti. E felfogás a világot a „világban-benne-lét” nézőpontjából tekinti, leírását a megértés közegében tartja lehetségesnek, amelyben lényeg és megjelenés elválaszthatatlan, vagyis a monista, egységes megközelítést érvényesíti. A modernizációs történeti korszakban (a felvilágosodástól kezdve) az első irány a klasszicizmusban egyértelmű elméleti kifejtést kapott, majd ezt tovább fejlesztette az összes pozitivistá alapú nyelvelmélet, többek között a strukturalizmus, továbbá a generatív elmélet lényegében hasonló elméleti alapokon helyezte saját keretén kívül a kérdéskört. A második irány a romantikában kapta meg elméleti

¹ A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlata). In: Büky L. (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.* Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2004, 143–160. című tanulmány bővített változata.

kifejtését, története pedig összekapcsolódott a Humboldt-féle nyelvelmélet történetével: a filozófiai és irodalmi hermeneutika érvényesülésével került újra előtérbe, illetve részben egyes, a megértésre is érzékeny strukturalisták (pl. Genette) leírásaiban. E történeti folyamatok áttekintésének igen kiterjedt szakirodalmában, vö. Szegedy-Maszák (1970), Gumbrecht (1986), Pfeiffer (1986/1995).

Az 1970-es évektől azután olyan stíluselméletek fogalmazódtak meg, amelyek egyre árnyaltabban közelítették meg a kérdéskört, kivált a fentebb jelzett tágas második irányhoz közeledve. A stilisztika és a stíluselmélet ekkortól számos elméleti irányt dolgozott ki a regiszterelmélettől (Halliday 1978, 1985) és szövegközpontú viszonyértelmezésektől (vö. Enkvist 1964, 1978; Péter 1974, 1978) az etnometodológiai alapú cselekvéseméletekig (vö. Sandig 1986) vagy az összetett stílustipológiai magyarázatokig (vö. például Carter–Nash 1990; Sandig–Selting 1997). Ezek az elméleti megközelítések már alapvetően elvetették a stílus fogalmának a zárt nyelvi rendszerből való levezethetőségét, és olyan pragmatikai, szövegtani és szociolingvisztikai szempontokat vontak be a stílus leírásába, amelyek korábban lényegében föl sem merültek. A mai stíluselméletekben több jellegzetes irány rajzolódik ki. Az egyik a Sandig-féle etnometodológiai keretet szöveg- és még inkább kommunikációtipológiai összetevőkkel egészíti ki (vö. Sandig–Selting 1997). A másik a Halliday-féle regiszterelméletet fejleszti tovább, elsősorban kognitív irányultságú nyelvtani (szintaktikai) alapokon. A harmadik a Labov-féle stílusmeghatározást módosítja: a beszédre fordított beszélői figyelemmel arányban álló bizalmas vagy formális jelleg merev és egyszerűsítő leírása helyett összetettebb megközelítést ajánlanak, mert a társadalmi kategóriák és a stílus közötti viszony nem adott, hanem inkább (ön)alkotó jellegű (vö. Eckert–Rickford eds. 2001). A negyedik a kognitív irány, amely van Peer (1986) dolgozatával jelentkezett a stilisztikai diszkurzusban, az előtérbe állítást (foregrounding; azaz a stílus esetében bizonyos szövegbeli elemek előtérbe állítását) mint hatást kiváltó műveletet bemutatva, majd a kognitív nyelvészet kifejlődésével a kognitív elvek (főképp leíró, elemző) stilisztikai alkalmazásával (vö. Semino–Culpeper eds. 2002).

A magyar stilisztikai kutatásoknak az 1990-es évek előtti leghatásosabb iránya, a funkcionális stilisztika még a szinonímián alapuló választás és elrendezés stílusmagyarázó kategóriáiból indul ki, vagyis egy erősen a langue-parole megkülönböztetést tartalmazó strukturalista magyarázatból (l. például Szathmári 1994).

A stílus és a nyelvi változatosság viszonyában két, meglehetősen eltérő szemléletű nyelvleírás, a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet tételeiből, azok

összefüggéseiből érdemes kiindulni. A szociolingvisztika alaptétele szerint nincsen homogén beszélőközösség és nincsen egystílusú beszélő (Labov 1982), legalábbis a mai európai típusú kultúrákban. A nyelvi variancia ekkor az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és az egyéb változatok közötti viszonyok leképezését és az önazonosság, a társadalmi szerepek kifejezését szolgálja. A kognitív nyelvészet a varianciát a jelentés felől közelíti meg. Alaptétele szerint a nyelvi kifejezések alkalmasak arra, hogy a világ dolgait, jelenségeit különböző módon és különböző nézőpontból konstruálják meg szemantikai szerkezetükben (nyelven belüli és nyelvek közötti különbségekre is rámutatva; vö. Langacker 1987).

A nyelvi variancia nem csupán társadalmi vagy területi nyelvváltozatok elkülönülésében mutatkozik meg. Sőt, elsősorban a nyelvi kifejezések dinamikus jellegében, abban, hogy a reprezentálandó tartalmakat milyen fogalmi, azaz szemantikai szerkezetekben képezi le egy-egy nyelvi kifejezés, méretétől és összetettségétől függetlenül is.

A nyelvi kategóriák a prototípuselv szerint írhatók le. Eszerint: a) az egyes nyelvi kategóriák (például a szófajok) nem teljesen zártak, a besorolás fokozat szerinti, b) a kategóriába tartozó példányok (például az igék) megvalósulásai önmagukban is variábilisak.

A nyelvi kifejezések jelentése fogalmi jellegű. A fogalmakkal a világbeli jelenségeket dolgozza föl és reprezentálja az emberi elme. A konceptus mentális kategória, amely tapasztalatokból vonódik el. Az absztrakció entitásokként értelmezhető tulajdonságokat különít el. A jelentés, például a szójelentés, így az ige jelentése elvont tulajdonságok (entítások) sematikus konceptuális szerkezete.

A nyelvi kifejezések (morfémák, szavak, nagyobb szerkezetek) prototipikus változatukban, sematikus részai a nyelvi tudásnak. A kifejezések a használati eseményekben (szövegben, megértett beszédhelyzetben, azaz szövegvilágban) mindig valamilyen többé-kevésbé specifikus módon valósulnak meg. A megvalósulások nem teljesen azonosak. A nyelvi variabilitásnak a séma-megvalósulás viszonyok adják az alapját.

A nyelvi variancia kialakulásának és teljes funkciótartományának még a körülhatárolása sem lehet tárgya az itteni vázlatnak. Annyi állapítható meg kiindulásként, hogy valamely nyelvi jelentésnek, funkciónak gyakran több nyelvi kifejezésmódja van. Duális felfogásban e megállapítás nem vet föl további kérdéseket: azonos funkciót vagy jelentést eltérő nyelvi formák fejeznek ki. Monista nézőpontból a többféle kifejezésmód azonos a bármilyen kismértékű funkcióbeli, jelentésbeli eltérésekkel. A hasonló vagy (nagyjából) azonos funkciók közül mindig egy része valamely szövegnek. Amikor ez az egy, valamely nyelvi kifejezésben

megvalósuló funkció a megértésben viszonyba kerül egy másik, a szövegben nem szereplő hasonlóval (kiterjedő aktiváció révén), akkor ez az egy kiemelkedik azáltal, hogy a háttérben ott marad egy vagy több más nem említett kifejezés.

Az előtér-háttér megkülönböztetés a kognitív nyelvészet egyik fontos model-láló összetevője. Eszerint a dolgokat nem pusztán önmagukban ismerjük meg vagy nevezzük meg, hanem más dolgok háttére előtt, valamely megismerési tartományban. Langacker egy ismert példájával az *átfogó* főnév nem egy pusztá vonalat nevez meg, hanem egy olyan vonalat, amely két másik vonallal meghatározott módon összekapcsolódva a figyelem középpontjába kerül, profilálódik, a kétdimenziós tér megismerési tartományában. Az *átfogó* tehát két *befogó* viszonyában érthető meg, egy derékszögű háromszög derékszöggel szembeni vonalaként kiemelkedve a figyelem számára, kétdimenziós térben. A profilálódást így értelmezve egy nyelvi kifejezésnek akkor van stílushatása, ha e kifejezés más, hasonló funkciójú kifejezések háttére előtt profilálódik a nyelvi variancia kognitív tartományában. Tehát a megformálás profilálódik, amely a világ valamely részletének (például a személyközi kapcsolatoknak, az említett dologgal vagy eseménnyel kapcsolatos beszélői véleménynek) a leképezése. Vitathatatlan, hogy a profilálódás viszonylag jó leírhatósága mellett a hasonlóság (vagy éppen különbözőség) mértéke, mentális hatóköre nehezen határozható meg, így további súlyos kérdéseket vet föl. Minderre az alábbi modell legalább részleges válaszokat kíván adni.

A stílus eddig vázolt kérdéskörét a következő megközelítésben vázolom. Először összefoglalom a Langacker-féle kognitív nyelvtan legfontosabb jellemzőit, majd a stílus fogalmát a nyelvi potenciál, a szociokulturális összetevők és a szövegszerkezethez hozzájáruló stílusszerkezet vonatkozásában írom körül, a már jelzett kognitív szemlélet keretében.

A Langacker-féle elmélet legfontosabb tételei a következők (vö. Langacker 1987; l. még Tolcsvai Nagy 2013): a nyelvtan nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, a nyelvtan a konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség által válik lehetővé, ezek: absztrakció/sematizáció és kategorizáció. A szimbolikus egység egy szemantikai és egy fonológiai szerkezet konstrukciója, amelynek automatizációja fokozat kérdése, konvencionális jellege a begyakorlottság mértékétől függ, és igen fontos összetevője a fogalmak elsáncolttsága, azaz mentális körülhatároltsága és ismertsége. A szemantikai egységek kognitív tartományok viszonyában írhatók le, amelyek elemi formájukban

tapasztalati alapúak, azaz a világról való tudás és a jelentés között kapcsolat van, a jelentés alapja a konceptualizáció. A tartalom konstruálásának dimenziói a következő csoportokba sorolhatók: hatókör, perspektíva, feltűnőség (prominencia), háttér, specifikusság.

Korábban megjelent elméleti és leíró összefoglalásomban a stílus belső szerkezete a következő jellemzést kapta (vö. Tolcsvai Nagy 1996):

a) szociokulturális változók	b) a nyelvi tartományok stíluslehetőségei	c) a stílus szerkezeti lehetőségei
magatartás	hangzás	szövegszerkezeti
helyzet	szó, szótár	stílusjellemzők
érték	mondat	
idő	jelentés	módosított
hagyományozott nyelvváltozatok		alakzatrendszer

E modellben a szociokulturális változók kapták a legnagyobb hangsúlyt. A korábbi magyar stilisztikai kutatások nyelvtani irányultsága miatt szükséges volt a nyelvi rendszer stíluslehetőségeinek és a stílus szociokulturális összetevőinek megkülönböztetése, valamint az utóbbi tartománynak a külön részletes elméleti megalapozása a magyar stilisztikai szakirodalomban. A nyelvi rendszer stíluslehetőségeinek leírása azonban némiképp beszorult a hagyományos grammatikai keretekbe. A későbbi megfontolások, illetve a fentebb említett nyelv- és stílusértelmezések hatására a stílust a következőképpen tartom megközelíthetőnek:

- a nyelvi potenciál (a nyelv önmagában vett varianciájából eredő stíluslehetőségek);
- a szociokulturális tényezők (amelyek a nyelv önmagában vett varianciájának történeti és kultúraspecifikus és közösségi behatárolását, e behatárolás egy részét elvégzik);
- a szöveg feldolgozási műveleteiből eredő, a szövegértelem részeként funkcionáló stílusstruktúra, amely mind a nyelvi potenciál, mind a szociokulturális tényezők stílusjellemzőit egymásra hatásukban egyesíti a szövegalkotás és a szövegmegértés interaktív folyamatában.

A modell osztoottsága és „alulról fölfelé” építkezése csupán módszertani eljárás, a holista funkcionális elvek szerinti analógiás összefüggéseket azonban az így elkülönített tényezők egyenkénti jellemzése után lehet leírni.

A stílus előzetes meghatározását a következőkben lehet megadni: a stílus valamely nyelvi megnyilatkozás megformáltságából eredő értelem-összetevő. A stílusról való legközvetlenebb tapasztalatok a stílushatásokból erednek, a stílusról való tudás e tapasztalatok elvonatkoztatásainak és kategorizálásainak eredménye. A stílushatásokhoz, ill. a belőlük eredő tapasztalatokhoz közvetlenül nem lehet hozzáférni. A stílushatás áttételes leírását tesztekkel kíséreltem meg (vö. Tolcsvai Nagy 2001b).

2. A nyelvi potenciál

A nyelv elvontan szemlélt konceptualizáló lehetőségeit egy tanulmányban természetesen csak vázlatosan lehet jellemezni. Az alábbiakban a főnév, az ige, a metafora és a kompozitumszerkezet (például a tagmondat) stílus szempontjából lényeges potenciálját említem, kognitív szemantikai leírásuk alapján.

2.1. A főnév

A főnév jelentése olyan kognitív tartományok (bázistartományok) sorából áll össze mátrixszá, amelyek az adott entitás valamely „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei[t]” (Langacker 1991: 4) tartalmazzák a figura-alap viszonyban (e viszony szakirodalmi megalapozására l. Chafe 1976; Talmy 1978; továbbá Langacker 1987). Egy fizikai tárgyat jelölő főnév (például az *asztal*, *ház*) jelentésében a méret tartományában a figura a prototipikus méret (a háromdimenziós tér alapján), az anyag tartományában a valamely meghatározott anyag a figura más szóba jöhető anyagok alapján (az asztal esetében például a fa), az alak tartományában a figura a négy lábon álló négyszögletes lap más alakok alapján, a funkció tartományában a figura a kanonikus funkció más funkciók alapján stb. A prototipikus főnév dolgot szimbolizál, tehát fizikai tárgyat profilál. A konceptuálisan kialakított prototipikus főnévre jellemző:

- fizikai tárgyat jelöl,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy anyagból van,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy térben létezik, a térben kijelölt helye van,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy kiterjedésében körülhatárolt,
- a főnévvel jelölt fizikai tárgy időben (viszonylag) állandó, atemporális, nincs időponthoz vagy időtartamhoz kötve.

Az így jellemzett jelentésmátrix a főnév prototipikus jelentését képezi le. Más, nem prototipikus jelentések esetén a bázistartományok egy része megváltozik, vagyis

az egyes kognitív tartományok háttéréből más figura profilálódik (más alak, más anyag, más méret stb.). A főnév kimondásakor vagy megértésekor általában nem a teljes jelentésmátrix aktiválódik, hanem annak valamely része, az aktív zóna. A jelentésmátrixban leképezett fogalom (kategória) körvonalai nem élesek, átfedésben lehetnek más fogalmakkal, illetve kiterjedő aktivációval más közeli kategóriákat is mozgósíthatnak, bár kisebb aktiváltsági szinten.

Az erősen begyakorolt, automatizált beszédben vagy megértésben sem a főnévi jelentés (a fogalom) belső szerkezete, sem az asszociált kategóriák nem játszanak komoly szerepet. Ez tapasztalható az alábbi lexikonszócikokban:

(1) **pince**: épület föld alatti helyisége vagy hegyoldalba vájt helyiség. A 18. sz.-tól gyakran építettek az igényesebb lakóépületek alá ~t. Ezek többnyire a ház egy-két, esetleg három helyisége alá kerültek beépítésre. Téglá vagy kő falazatúak, boltozatosak voltak. A 19. sz. vége felé előfordult vasgerendás poroszboltozatos lefedés is, századunk húszas éveitől a beton felhasználásával készített födémszerkezeteket is alkalmaztak. [...] A lakóházakba vagy a lakóház mellett felépített ~k nem csak a szőlészkeedés, bortermelés igényeinek kielégítését szolgálták. [...] (Magyar Néprajzi Lexikon 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 240–241.)

Más esetekben, kivált a főnév szerkezetileg kiemelt egyedülállóságában, a magyar nyelvben elsősorban a nominális mondatokban azonban ezek a jellemzők hozzá tudnak járulni a szöveg értelméhez, vagyis érthetővé válnak (valamilyen mértékig) a befogadó számára. A pusztá főnév jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílustényező nyelvi potenciálja révén:

- magában áll, nem egy ige valamely (például alanyi, ágens, topik szerepű) figurájának a kidolgozója, legfőljebb a létigéé;
- feltűnően több bázistartomány aktiválódik a megszokottnál;
- a prototipikus jelentés elsődleges tartományaitól különböző tartományok is aktiválódnak;
- kevésbé elsáncolt fogalmak vagy kognitív tartományok reprezentálódnak kevésbé konvencionált főnevekkel;
- egy főnév által leképezett fogalom kapcsán más fogalmak kevésbé szokásos módon aktiválódnak kiterjedő aktiváció révén;
- a főnév fogalmi tartalma szokatlan módon kapcsolódik más fogalmakhoz.

Babits Mihály *Messze... messze...* című versében igen sok főnév áll magában vagy felsorolásban nominális mondat szerkezetként.

(2)

Spanyolhon. Tarka hímű rét.
Tört árnyat nyujt a minarét.
Bús donna barna balkonon
mereng a bíbor alkonyon.

Olaszhon. Göndör fellegek,
Sötét ég lanyhul fülleget.
Szökőkut víze fölbuzog.
Tört márvány, fáradt mirtuszok.

Göröghon. Szirtek, régi rom,
ködöt pipáló bús orom.
A lég sűrű, a föld kopár.
Nyáj, pásztorok, fenyő, gyopár.

Svájc. Zerge, bércek, szédület.
Sikló. Major felhők felett.
Sötétzöld völgyek, jégmező:
harapni friss a levegő.

[...]

Ezek a főnevek többnyire névelőtlenek, gyakran többes számban állnak, esetleg egy-egy melléknév alkot velük jelentésszerkezetet. E főnevek általában alapszintű kategóriákat neveznek meg. Az alapszintű kategória az egy dologgal kapcsolatos hierarchia középtáján helyezkedik el. A hierarchia egyik végpontján a teljesen általános, a másik végpontján az egyedítő tudományos kategória áll. Az alapszintű kategória az a szint, amelyet a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább megtanulunk (már kétéves korban), ezen a szinten érzékeljük a legáltalánosabban a kategóriatagokat jellemző alakot (Gestaltot), ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés, a leggyorsabb azonosítás és a legtöbb kategóriatulajdonság (vö. Lakoff 1987: 5–67). A Babits-vers főnevei prototipikus fizikai tárgyak konceptusát aktiválják határozott névelő nélkül, többes számban, ezáltal a prototípuseelv szerinti kategóriában több, de nem specifikált példányt neveznek meg, illetve egy prototipikusat, amely esetleg csupán mentális reprezentációként létezik, tényleges dologként nem. E jelentéstani eljárás az ilyen főnevek gyakori nominális versbeli előfordulásával együtt a főnevekre, a főnevek jelentésszerkezetére való szokatlanul nagy figyelmet eredményezi, továbbá a kategórián belüli

meghatározatlanság és az episztemikus lehorgonyzás hiánya az impresszionista hatást. A Babits-vers stílushatásának, a megformáltságból eredő értelem-összetevőnek ez a lényegi jegye.

2.2. Az ige

Az ige stilisztikai potenciálját az ige általános jellemzőinek áttekintésével lehet vázolni. A stilisztikai potenciál a nyelvi varianciából ered. Mint fentebb szó volt róla, a nyelvi variancia nem csupán társadalmi vagy területi nyelvváltozatok elkülönülésében mutatkozik meg. Sőt, elsősorban a nyelvi kifejezések dinamikus jellegében, abban, hogy a reprezentálandó tartalmakat milyen fogalmi, azaz szemantikai szerkezetekben képezi le egy-egy nyelvi kifejezés, méretétől és összetettségétől függetlenül is. A fentebb idézett két korábbi magyarázat főképp az ige morfoszintaktikai jellemzőiből indult ki, és azokat hozta összefüggésbe egyes funkcionális összetevőkkel. Az itteni funkcionális kognitív megközelítés éppen e funkcionális összetevőkből indul ki, amelyek az ige szófaji kategóriájában nagyfokú variabilitást mutatnak (a fő források: Langacker 1987, 1991, 2008; Givón 2001; Hopper–Thompson 1985; Frawley 1992; Radden–Driven 2007).

A világban tapasztalt jelenségek egy csoportja, kategóriája az emberi megismerésben a folyamatok (másképp: események) kategóriája. Például szemmel észlelhető, hogy egy zászló leng a szélben, egy ember megy az utcán, valaki becsuk egy ajtót. Mind a három példa egy-egy folyamatként reprezentálódik az emberi megismerés számára. A folyamatokra elsősorban az időbeli lefolyás jellemző, a temporalitás. Az időben lezajló folyamat valamely dolgokkal, a folyamatban részt vevőkkel kapcsolatos: például egy tárgy mozog, egy személy megy valahová, egy személy tesz valamit egy tárggyal. Ezeket a folyamatokat, és megszámlálhatatlanul sok más további folyamatot fogalmi szerkezetként dolgozza föl az emberi elme. E fogalmak időbeli viszonyokat fejeznek ki résztvevők (dolgok) között.

A folyamatot a nyelvben ige fejezi ki: *leng, megy, becsuk*. Az ige a folyamatot nyelvenként meghatározott módon jelöli; a magyarban az ige jelöli az igeidőt, a módot, az egyik résztvevő (az alany) számát és személyt, a másik résztvevő (a tárgy) határozottságát.

Az ige jelentése több összetevőből álló szemantikai szerkezet. Az egyik összetevő maga a temporális viszony, a folyamat. A másik összetevő egy vagy jellemzően több szereplő, amely szereplők viszonya időben változva képeződik le. Például:

esik – valami

van – valami

van – valami, valahol

törík – valami

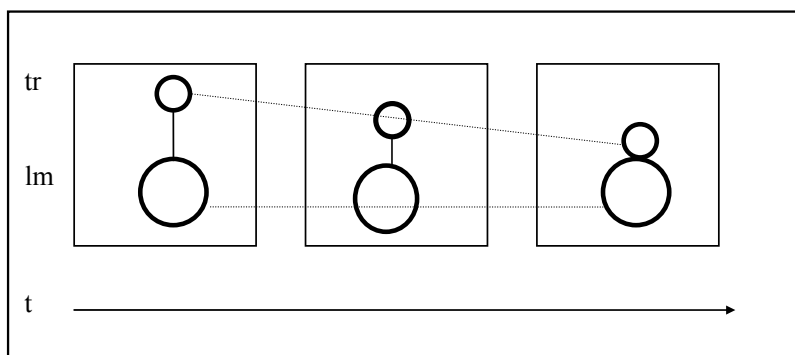
fut – valaki, valahová, valahonnan

olvas – valaki, valamit

A prototipikus ige jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki. A két résztvevő sematikusán, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A sematikus résztvevők figurák az ige jelentésszerkezetében. A figura olyan dolgot jelöl, amely csak sematikusán, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap kidolgozást az ige jelentésében. Például a *megy* ige jelentésszerkezetében résztvevő a VALAKI, VALAHOVÁ, VALAHONNAN. A VALAKI sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: cselekvő személy (emberi lény) vagy állat, aki vagy amely saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgásra képes. A VALAHOVÁ sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: meghatározott térbeli hely, amely távol van a másik figura (a cselekvő) pillanatnyi helyétől. A két résztvevő közül a figyelem a humán cselekvőre irányul, ez lesz az elsődleges figura. A két résztvevő közötti temporális viszony a következőképpen jellemezhető: az elsődleges figura felegyenesedett testhelyzetben, arccal előre, lépésekkel végrehajtott, közepes sebességű mozgást végez a másodlagos figura (egy fizikai térbeli hely) felé.

Az ige sematikus, általános jelentésszerkezetét összefoglalva: az ige jelentése relációs szerkezetű, egy elsődleges figura (a trajektor; tr) és egy másodlagos figura (a landmark; lm) viszonyának temporális feldolgozása. Az ige folyamatot fejez ki. A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. Vagyis az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli az ige. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges.

Az ilyen összetevőkből létrejövő fogalmi szerkezet szemantikai szerkezetként funkcionál, ha egy fonológiai szerkezettel szimbolikus viszonyba kerül.

1. ábra. A *megy* ige sematikus jelentésábrája (vö. Langacker 1987: 245)

A feldolgozható folyamatok igen nagy számának és fajtájának megfelelően sok és sokféle ige van. A különböző igék leírását a prototipikus ige bemutatásával érdemes kezdeni. A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több szereplő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár;
- egy eseményt elsődlegesen időben fejez ki;
- az eseményt időben körülhatárolt módon fejezi ki;
- egy esemény térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusán jelöli, egy esemény térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ;
- a szereplők meghatározható, prototipikus dolgok.

Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció (a Talmy-féle erődinamika elvének megfelelően), egy esemény, amelyben egy ágens valamit csinál egy pácienssel.

Az ige szemantikailag függő, mert egy folyamat igével való reprezentációja konceptuálisan kötött, az eseményt létrehozó, együtt cselekvő résztvevők konceptualizációja nélkül nem lehet a folyamatot konceptualizálni.

Az ige az időben lezajló folyamatot, eseményt prototipikusan, azaz jobban fejezi ki (például *fut*), míg például a főnévi igenév (*futni*) vagy az igéből képzett főnév (*futás*). A prototipikus ige és a prototipikus főnév áll a legnagyobb szemantikai kontrasztban. Hopper–Thompson (1985) szerint a szöveg információs kíváncsiságai motiválják a főnév és az ige kategorialitását, az eseményjelleg (eventhood) fokozatát. Ez elsősorban az igébe kódolt idővel, annak jellegével történik

meg – az ige nyílt grammatikai időjelölése redukálódhat, ha az ige a szövegben az információ szempontjából kevésbé fontos eseményt jelöl (serial verbs; lásd még főnevek inkorporációja)

A pusztá ige jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílustényező nyelvi potenciálja révén:

- magában áll, nem kapcsolódik hozzá valamely főnév mint az egyik figurájának a kidolgozója;
- az ige prototipikus jelentésének figuráit a megszokottól eltérő főnevek fejtik ki;
- egy ige egy elemi jelenetet a megszokottól eltérő módon képez le figuráival való viszonyában;
- kevésbé elsáncolt fogalmak vagy kognitív tartományok reprezentálódnak kevésbé konvencionált igékkel;
- egy ige által leképezett fogalom kapcsán más fogalmak kevésbé szokásos módon aktiválódnak kiterjedő aktiváció révén;
- az ige fogalmi tartalma szokatlan módon kapcsolódik más aktivált fogalmakhoz.

Babits Mihály Mozgófénykép című versében számos ige olvasható olyan felsorolásban vagy megszakított ige-főnév kapcsolatban, amelyekben az ige magában áll, figurái megnevezése nélkül, ezáltal az ige sematikus jelentésszerkezetében leképezett temporális reláció önmagában kerül a befogadó figyelmének előterébe, megértő műveleteinek középpontjába:

(3)

S már az öregnek a kocsija csusszan a – csusszan a jól kövezett uton át:

Követi, keresi, hőn lesi, nem leli – nem leli lánya nyomát.

[...]

Most oda – lám oda jönnek a – szöknek a – törnek a lány s a legény.

A kocsi mint csodaparipa ront oda, jaj neki – jaj bele vad kerekén

loccsan a – csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknek a tó fenekén.

A magában álló igék szemantikai eredetű hatását (tehát nyelvi potenciáljuk egy lehetséges megvalósulását) támogatja a sok mozzanatos ige, a felsorolás mellett a pusztá ismétlés, továbbá a vers időmértékes ritmizálásának lehetősége, amely különös és állandó feszültséget teremt a történet modern jellegével, és ikonikusan leképezi a mozgóképet, a film képeinek pergését.

A két szófaj nyelvi potenciáljához természetesen hozzájárul jelentésszerkezetük egyéb számos összetevője, morfológiai szerkezetük, továbbá más nyelvi kategóriákkal való kapcsolódási lehetőségeik (miképp Kiefer 2000 bemutatja).

2.3. A metafora

A metafora alapja a leképezés két jelentésmátrix, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között (vö. Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2002 további szakirodalommal). A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik meg. Ezáltal a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le.

A metaforikus leképezés eredendően a mindennapi tapasztalatra épül (történetileg és az egyedfejlődésben is elsőként a térbeli vizuális érzékelésre, amelynek így kiindulópontja az emberi test). A Lakoff-féle topológiai invarianciahipotézis szerint a metaforák megőrzik képiséma- (image schema) szerkezetüket, azaz például ösvény ösvényre képeződik le (*eszébe jut*: valami valahonnan valahová kerül), tartály tartályra (*szétveti a düh*: a düh lezárt tartályban levő forró folyadék), erő erőre, kapcsolat kapcsolatra (vö. Lakoff 1990). A metafora nem különleges „művészi” jelenség, hanem alapvetően meghatározza a nyelv reprezentáló (szimbolizáló) képességét. A metaforák nagy része szó szerinti metafora, azaz nincs olyan más szó szerinti kifejezés, amely helyett áll (pl. *az asztal lába*).

A metaforikus kifejezések jelentésánál összefüggnek más metaforikus kifejezésekkel, és az e csoportba tartozó kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy (nyelvileg ritkán kifejtett) fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A fogalmi metafora összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Ilyen fogalmi metafora például a MEGÉRTÉS LÁTÁS, amelynek igen kiterjedt kifejezésrendszere van a magyarban is: például *lát, átlát, belát, meglát, nézőpont, világos, homályos* stb. A Lakoff–Johnson-szerzőpáros a fogalmi metaforáknak három fő fajtáját különíti el: az egyik az orientációs metafora (például a FENT JÓ/SOK, A LENT ROSSZ/KEVÉS: *feldicsér; leszi; az árak, a részvények emelkednek, csökkennek*), a másik az ontológiai metafora (például AZ ÉRVELÉS ÉPÜLET: *érvet alátámaszt, az érveknek szilárd alapjuk van, az érvelés összeomlott* stb.), a harmadik a szerkezeti metafora (például a VITA HÁBORÚ fogalmi metafora szerkezetének összetevői a résztvevők: *a küzdő felek*, a vita lefolyása: *a vitázó felek hosszasan küzdöttek, győzködtek egymást*, a vita befejeződése: *a vita X fölényes győzelmével ért véget* stb.). Föltehető, hogy további típusok is elkülöníthetők, kivált az igei metaforák között. Lakoff és munkatársai továbbá kimutatták, hogy a fogalmi metaforák egy része még tágabb

kategóriákba, metaforarendszerekbe rendeződik el. Ilyen például a kommunikációs, az érzelem-, az állapot-, az eseménystruktúra-metaforarendszer.

Lakoff–Turner (1987) a fogalmi metaforák rendszerét az irodalmi szövegekre is kiterjesztette. Ennek keretében a kognitív elméletnek megfelelően bizonyos szemantikai műveleteket neveznek meg a poétikai metafora jellegzetességeiként, vagyis konceptuális erejüként. Ezek a következők: a kiterjesztés (a metafora kiterjed szomszédos fogalmakra is), a kidolgozás (a megszokottakon túl további kognitív tartományok és részesei a leképezésnek az adott fogalmi metaforán belül), a kritikus kérdés (a kérdés a metafora megszokott határaitra vonatkozik), a komponálás (több metafora konceptuális kapcsolatba hozása). E műveletek kétségtelenül erőteljesen jelen vannak a szépirodalmi szövegekben, de csak egy részükben, és ezzel együtt nem szépirodalmi szövegekre is jellemzők lehetnek, vagyis a szerzők minden szándékával ellentétben az irodalmi metaforák jelentés-tani feltételeit nem sikerült megadni.

A metafora jelentésszerkezete többek között a következő tényezők révén lehet stílustényező nyelvi potenciálja révén, azaz a metafora hatása függ a két jelentésmátrix közötti leképezés következő tényezőitől:

a)

- a leképezés mértéke („sűrűsége”: a szemantikai tartományegyezések mértéke);
- a jelentésmátrixok közötti szemantikai távolság mértéke (folkteória, azaz tapasztalat alapján);
- a fogalmi metafora kidolgozottsága és kiterjesztése;
- a metaforikus kifejezés konvencionáliságának mértéke (feltűnőségének mértékében: a legkonvencionálisabb, főképp térbeli metaforikus kifejezés metafora voltát a befogadó többnyire nem észleli, mert feldolgozása minimális elmebeli erőfeszítést kíván, a legkevésbé konvencionális metaforikus kifejezések viszont igen nagy mentális erőfeszítést váltanak ki, ezért feltűnőek);

b)

- a metafora hatóköre a szövegkörnyezetben;
- több metaforikus leképezés átfedésének mértéke;
- a metaforikus leképezés beépülése a szövegértelmebe.

József Attila Ősz (Tar ágak-bogak rácsai között) című versének első három szakasza igen szoros fogalmi és poétikai kapcsolatban álló metaforikus kifejezések értelemszerkezete, amely a második három versszakban megszakad, nem folytatódik.

(4)

Tar ágak-bogak rácsai között
kaparásznak az őszi ködök,
s vaskorlátun hunyorog a dér.

Fáradtság üli a teherkocsit,
de szuszogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, lompos, sárga lomb
tollászkodik és hosszán elborong.
A kövön nyirkos tapadás pezseg.

E három szakasz a folyamatos olvasásban először egyfajta leírásként jelenik meg a befogadó számára, amelyben egy körülhatárolható városi táj egyes részletei neveződnek meg, amelyben a természet tényezői (még) jelen vannak. A világ egyes dolgai saját főnévi megnevezésük révén reprezentálódnak (ág, köd, vaskorlát, dér, teherkocsi, mozdony, lomb), ellenben az igék és az állítmányi szerepű nyelvi egységek, a melléknevek mind metaforikusak a velük grammatikai (szigorúan szintagmatikus és mondattani) viszonyban levő főnevekkel kapcsolatba kerülve. E folyamatban a következő megértési orientáció válik uralkodóvá: A KÖD ÉLŐ-LÉNY, A DÉR ÉLŐ-LÉNY, A TEHERKOC SI EMBERI VAGY ÁLLATI LÉNY, A MOZDONY EMBERI VAGY ÁLLATI LÉNY, A LOMB MADÁR. Olyan szemantikai és grammatikai szerkezetek sorakoznak a versben meglehetősen következetesen, amelyek a befogadói figyelmet a főnevek által reprezentált entitásokra irányítják, vagyis ezek állnak a leginkább előtérben. A befogadás, a megértés e szakaszában az egyes metaforikus kifejezésekben a leképezés mértéke részleges, a konvencionáltság kismértékű, a szemantikai távolság forrás és cél között viszonylag nagy (főképp az első és a harmadik versszak metaforikus kifejezéseiben), az egyes kifejezések hatóköre szűk (egy tagmondatra korlátozódik), nincsenek átfedések, az egyes entitások saját semleges kiindulópontjukat érvényesítik a nézőpontoszerkezetben, míg beszélői kiindulópont nem tapasztalható.

A három versszak folyamatos feldolgozása során az először elkülönülő egyes metaforikus kifejezések fokozatosan megmutatják jelentéstani és fogalmi átfedéseiket, és a leképezéseknek ez a versszövegben ténylegesen nyelvi létező összjátéka az egyes metaforikus kifejezéseket visszafordítja forrás és cél leképezése viszonyában. A metaforikus igék fokozatosan szó szerintiekké, míg

az entitásokat jelölő főnevek fokozatosan metaforikussá válnak, a szöveg linearitásától eltekintő értelemszerkezetben, jelezve: a személyiség mindig valami mással viszonyban jelölheti ki (meg) önmagát, ha ez egyáltalán lehetséges. Ezért az összefüggő leképezések a következőképpen fogalmazhatók meg: AZ EMBERI LÉNY ŐSZI KÖD, HUNYORGÓ DÉR, FÁRADT TEHERKOCSI, SZUSZOGÓ MOZDONY, KEDVETLEN, LOMPOS MADÁR, NYIRKOS TAPADÁS. Bár ebben az értelmezésben a második versszak metaforikus kifejezései viszonylag konvencionáltak, kis szemantikai távolsággal, a megfordított leképezési viszonyban (kivált a köd, a dér és a tapadás esetében) igen nagy a szemantikai távolság, amely a megértés nagymértékű kognitív erőfeszítését és az imagináció nyitott konceptuális szerepét erősíti föl. (Részletesebben l. Tolcsvai Nagy 2003).

Érdemes megemlíteni a blinding (elegyítés, vegyítés) jelenségét is (Fauconnier 1994; Fauconnier–Turner 1998). E modellben nem konceptuális tartományok, hanem az azoknál kissé tágabb határú mentális terek kerülnek kapcsolatba egymással alapvetően folyamatszerűen: két mentális tér mint két input (bemenet) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és ekképp negyedik tartományként hozza létre részleges kivetítésekkel a blendet. Nem minden blend metafora, például jellegzetesen blend a jelzős főnév. A blindingben a bemenetek közötti konceptuális távolság, a kivetítések mennyisége, a blend koherens volta, szokatlanságának mértéke fontos potenciális tényező a stílus számára.

2.4. A kompozitumszerkezet és a mondat

A nyelvi egységek kapcsolata nem formális. Nem valamely egymáshoz viszonyított üres helyek betöltése révén kerülnek nyelvi viszonyba egymással, nem is valamely mögöttes szerkezet felszínivé alakításával, hanem jelentéstani összefüggések révén. A nyelvi egységek (morfémák, szavak) egymást szemantikailag kölcsönösen kidolgozó viszonyba kerülnek. E viszonyok szintén sematizálódhatnak, nyelvtani szerkezeteket absztrahálva.

A nyelvi egységek komponensszerkezetekként vesznek részt egy összetett struktúrában, azaz kompozitumszerkezetben. A kognitív nyelvtanban az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással. A jelentéstanilag összekapcsolódó jelentésszerkezetek komponensszerkezetekként funkcionálnak. Két komponensszerkezet jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódása hozza létre a magasabb rendű kompozitumszerkezetet. A két vagy több komponensszerkezet

és a kompozitumszerkezet együttesen adja sematikusan, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. Langacker (1987: 277–326) valenciaviszonyokkal írja le a grammatikai szerkezeteket, méghozzá a következő viszonyösszetevők alapján.

- Megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak; többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között.
- Profilmeghatározottság: egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemezhetőséget, a felismerhetőséget)
- Konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában.
- Konstituencia: a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következve kombinálódnak, és előre haladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

Ez a megközelítés az összetett nyelvi egységeknek olyan beláthatatlan sokféleségét nyitja meg, amelyek egy tanulmányban nem részletezhetők. Ezért itt csak az egyszerű mondat nyelvi potenciáljával foglalkozom röviden. Az egyszerű mondat egy elemi jelenet fogalmi leképezését elvégző szemantikai szerkezet. A prototipikus egyszerű mondatban (SVO) az alany az elsődleges figura, vagyis a trajektor a profilált viszonyban a mondaton belül, a tárgy vagy határozó a másodlagos figura, vagyis a landmark. Az alany ágens, a profilált fizikai cselekvéslánc feje, aktív résztvevője egy aszimmetrikus interakciónak. A mondat az ígéhez hasonlóan elsődleges és másodlagos figurák egymáshoz való viszonya, hiszen a mondatbeli ige az ezek – mint trajektor és landmark – közötti viszonyt profilálja. Az alany mint nominális profilja megegyezik a mondat trajektorával, vagyis a mondat elsődleges figurájával.

Mind a főnevek, mind az igék episztemikusan lehorgonyzott összetevők, azaz nominálisok és temporális relációk. Az episztemikus lehorgonyzásban egy (igen elvontan értelmezett) entitás elhelyezkedése specifikálódik egy jelenetben a beszélő és a hallgató ismereteihez képest (vö. Langacker 1987, 1991). Igék esetében az episztemikus lehorgonyzást az igeidő, a mód, a személy és a szám, valamint a határozottság, főnevek esetében a határozott/határozatlan specifikáció végzi el. A résztvevők feltűnőségének kognitívan természetes és egyben hierarchikus rendje kijelölhető: elsődleges figura (alany), másodlagos figura (tárgy), alap (eseményszituáció).

Az egyszerű mondat jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílusteremtő nyelvi potenciálja révén:

- a prototipikus szerkezeti sémától való távolság (főképp a megfelelések, a profilmeghatározottság, a konstituencia vonatkozásában);
- a szerkezet begyakorlottságának és konvencionáltságának mértéke;
- a komponensszerkezetek közötti átfedések és megfelelések mértéke, megszokottsága vagy szokatlansága;
- a topik (elsődleges figura) konvergens kiterjedő aktivációval való szerkezetbeli konceptuális kidolgozásának mértéke;
- a topikhoz vezető kognitív ösvény jellege (hol helyezkedik el benne a topik), a kognitív ösvény és a megnevezett entitások feltűnőségének sorrendje;
- a profilált cselekvések mennyisége (egy vagy több);
- a mondatrészi szerep, a szemantikai szerep és a topikfunkció azonossága vagy különbözősége, együttállási minták;
- a kompozitumszerkezeten belüli kompozitumszerkezetek (például a jelzős, birtokos jelzős főnevek) bonyolultságának foka;
- az explicit és implicit összetevők aránya.

Ottlik Géza Iskola a határon című könyvének első részében, amelynek Az elbeszélés nehézségei címet adta, olyan mondat szerkesztéssel találkozunk az olvasó, amely az egész mű értelmezését meghatározza.

(5) Az elbeszélés nehézségei

Szeredy az uszodában, 1957-ben

Szeredy Dani motyogott valamit az orra alá, ahogy álltunk a Lukács-fürdő tetőteraszán, a kőpárkánynak támaszkodva, s néztük a sok napozó civilt. Mindig nagyon halkán beszélt, de én azért mindig értettem, hogy mit mond. Ezt már mondta egyszer, amikor fölfelé jöttünk a rossz kis lépcsőkön. Feleltem is rá valamit, szuszogva. „Hm? Hm...” – ilyesmit. Félórával ezelőtt pedig lent, a medence szélén azt mondta, hogy kutya meleg van.

– Baromi – feleltem. Vagy talán: – Az a jó – már nem tudom pontosan, hogy mit. Akkor még nem gondoltam, hogy ennyi beszélőnivalója lesz ma, noha már rég nem találkoztunk. Azazhogy gondoltam. Mindegy: tény az, hogy rendesen válaszoltam neki.

Csakugyan meleg volt ezen a júliusi napon, ezerkilencszázötvenhétben.

Néztük az emberek szép pucér hasát, de leginkább a lányokét. Tömerdek honfitársunk sütékérezett az uszoda három nagy napozóteraszán; a padok,

fekvőágyak mind el voltak foglalva persze. Egy csöppet sem utáltam ezt a nagy tömeget most. Fürdőnadrágos öregek, fiatalok ingerültség nélkül, sőt túlzott udvariassággal vártak sorukra a zuhanyozóknál. Csupa jóakaratot éreztünk egymás iránt. Mintha szinte a 5szeretetünket akar-nánk szégyenlősen álcázni ezzel a túlzott, nagyvilági udvariassággal. Ezért csodálkoztam, amikor Szeredy hirtelen goromba lett.

Előbb csak elnyomta a cigarettáját, és felém fordult:

– Mondom, összeköltöztem Magdával.

– Ühüm – feleltem. Most mondta éppen harmadszor. Nem néztem rá. Szeredy azonban egy pillanatnyi habozás után újrakezdte.

– Bébé? – szólt rám.

– No?

– Ide se figyelsz? – kérdezte szelíden.

Ez a halk „ide se figyelsz” most azt jelentette, hogy nyissam ki azt az ilyen meg olyan fületem, ha egyszer járátja a pofáját, mert így meg úgy, és az édesanyám meg ez meg az. Egyszóval súlyos gorombaság volt. Ámbár nemcsak ennyit jelentett; hiába írnám le a leírhatatlan durvasá-gokat, ennél is több indultatos szemrehányást fejezett ki Szeredy kérdése. Meg más is. Nehéz ezt megmagyarázni idegennek. A dolgok fontosságát s egyben a fontosság lényegtelenységét. Sok mindent, amit megtanultunk valaha együtt. A világ hülye valószínűtlenségét. Elvigyorodtam hát, és azt feleltem, hogy neked is, édes öregem, meg arra a kopasz fejedre, és megizélheted a micsodát; minthogy azonban mi már több mint har-minc esztendeje soha nem használtuk egymás közt, s Dani mások előtt sem, a mindennapi – legalábbis számunkra valaha mindennapi –, trágár katonai nyelvezetet, ez a feleletem csupán így hangzott:

– Ühüm. Tudom. Magdával.

– Tudod?

– Mondták.

Láttam, hogy élesen figyel az arcomat, füleli a hangsúlyomat, pedig nem néztem rá. Kitérő hallása volt.

– Mit nézel? – fordult aztán ő is a pillantásom irányába.

– Felszabadul egy ágy – mondtam.

A mondatok viszonylag rövidek, jóllehet inkább a tagmondatok az igazán elemi szerkezetek, közelítve a főtebb vázolt prototipikus mondathoz. Egy (tag)mon-dat e műben tehát egy ténylegesen elemi jelenetet képez le, és minden további

lényeges tudnivalót továbbad a következő tagmondatnak vagy mondatnak. Mindezt erősíti, hogy a topikok itt általában alanyok és cselekvők, és sokszor mondat eleji helyzetben vannak.

Az Iskola a határon mondatszerkesztésére a viszonylag rövid tagmondat és mondat jellemző, a tér- és időrendszer nyelvtani jelölése, a mondatszerkezet különböző síkú összetevőinek igen gyakran azonos helyzete, a prototipikus jelentés a szóhasználatban, a mondaton belüli és mondaton kívüli utalások átláthatósága, valamint az irodalmi nyelv társalgási megvalósulásának választékos és bizalmas vegyüléke. Az így jellemezhető mondatok kisebb egységeket alkotnak a szövegen belül, helyi értékű nyelvi megbízhatósággal, amely nyelvi bizonyosság a regénybeli elbeszélők egymással vitatkozó szemléletében állandóan viszonylagossá válik a teljes szöveg szintjén. Vagyis a nyelvjátékok rendszerében egy-egy jelenetben az elbeszélés nyelvi formája érvényes, más jelenetek elbeszéltségéhez vagy ugyanannak más elbeszéltségéhez viszonyítva azonban kétséggé válik.

3. A szociokulturális összetevők

A stílusnak vannak olyan összetevői, amelyeket közösségi és kulturális értékek határoznak meg. Ezek az értékek a nyelvi kifejezés, szöveg megformáltságának a kommunikációs helyzettel kapcsolatos összetevőire vonatkoznak. A szociokulturális tényezők a kommunikációs helyzet, a nyelvi interakció tapasztalataiból vonódnak el, és meghatározott nyelvi kifejezésekhez kapcsolódnak, a nyelvi variancia potenciálját kihasználva. A szocio- előtag a közösségben történő megismerést és kommunikációt jelöli, a kulturális utótag pedig a megismerés és kommunikáció kultúrspecifikus jellegét.

Langacker (1987) hangsúlyozza, hogy a szociolingvisztikai és egyéb értékek az adott kifejezés jelentésmátrixához tartoznak, ám ezeknek az értékeknek a kognitív (feldolgozási) tartománya különbözik a mátrix középponti részét adó bázisstartományoktól. Egyrészt a szociokulturális tényezők konceptuális szerkezete részlegesen különbözik például a szójelentés konceptuális szerkezetétől. Másrészt a szociokulturális tényezők konvencionálisának és elsáncoltságának mértéke nem feltétlenül egyezik meg ugyanazon kifejezések szűkebb szemantikai szerkezetének konvencionáltságával és elsáncoltságával.

A kognitív leírásban a szociokulturális tényezők kognitív tartományokban írhatók le a figura-alap viszonyban. A kognitív tartományok ezekben az esetekben azonban nem bázisstartományok, hanem elvont megismerési tartományok, amelyekben a figurák fogalmi metaforákban konceptualizálódnak, főképp

A GONDOLATOK TÁRGYAK fogalmi metaforában. Ezek a tartományok a komplex fogalmi szerkezetként feldolgozott nyelvi interakcióból származnak.

A stílus szociokulturális rétegzettségét az alábbi változók mentén részleteztem (vö. Tolcsvai Nagy 1996):

- a magatartás mentén: durva, bizalmas, közömbös, választékos;
- a helyzet mentén: informális, közömbös, formális;
- az érték mentén: értékmegvonó (ironikus, gúnyos), közömbös, értéktelítő (patetikus);
- az idő mentén: közömbös, régies, újszerű;
- a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok mentén: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diákn nyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei stb.

A szociokulturális tényezők stílusbeli szerepét az alábbiak szerint jellemzem. A szociokulturális tényezők a figura-alap viszonyokban mind a nyelvre vonatkoznak. Tehát például nem a magatartásnak általában van szerepe a stílus megjelenítésében, hanem a nyelvi kifejezések megformálására irányuló magatartásokénak. A tartományok különböző típusú kontinuumokat alkotnak, és minden tartományi kontinumban altartományok különíthetők el, amelyekben a megvalósulások sűrűbbek, mint másokban. Az altartományok átfedik egymást a nem éles határú széleken. Négy szociokulturális tényező tartományában el lehet különíteni közömbös altartományt. A stilisztikai közömbösség nem a stílus hiányát jelzi, hanem azt, hogy nincsen előtérbe helyezett összetevő abban a tartományban. Másképp kifejtve: a közömbösség esetén a közömbös altartomány a központi altartomány, vagyis a közömbösként megértett nyelvi kifejezés esetében nincs szükség más nyelvi kifejezéssel való összehasonlításra, illetve a közömbös nyelvi kifejezés nem aktivál kiterjedő módon más nyelvi kifejezés(ek)e)t, az aktuális megértésben a tartománybeli háttér üres.

A magatartás tartománya a beszélőnek a nyelvi kifejezések, a szöveg megformálására irányuló magatartását konceptualizálja, a hallgató értelmezésében. Tehát nem a beszélőnek a hallgatóra irányuló közvetlen magatartásáról van szó. A magatartás tartománya kontinuumot alkot, amelyben az altartományok a következők: durva, bizalmas, közömbös, választékos.

A helyzet tartománya a beszélőnek az aktuális kommunikációs szituációra vonatkozó értelmezését konceptualizálja a nyelvi kifejezések, szövegek megformálásában. A magatartás tartománya kontinuumot alkot, amelyben az altartományok a következők: informális, közömbös, formális.

Az érték tartománya a beszélőnek a nyelvben leképezett aktuális jelenetre, szereplőire, dolgaira, cselekvéseire vonatkozó értékeléseit konceptualizálja a nyelvi kifejezések, szövegek megformálásában. Az érték tartománya kontinuumot alkot, amelyben az altartományok a következők: értékmegvonó, közömbös, értéktelítő.

Az idő tartománya a beszélőnek a nyelvi kifejezésekre, szövegekre irányuló temporális viszonyát konceptualizálja a nyelvi kifejezések, szövegek megformálásában. Az idő tartományában nem az aktuális nyelvi interakció ideje (beszédidő) vagy a szöveg eseményideje érvényesül, hanem a nyelvi kifejezések, a szöveg történeti idővonatkozásai, a beszélő bemutatásában és a hallgató értelmezésében. Az idő tartománya kontinuumot alkot, amelyben az altartományok a következők: régies, közömbös, új (neológ).

A hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok tartománya kissé eltér az előző négytől, hiszen itt az altartományok nem skálaszerű kontinuumot alkotnak. A nyelvváltozatok nem stílustípusok önmagukban. Stílusbeli funkciójuk tekintélyi helyzetükből adódik, valamint az első három tartomány altartományaival való jellegzetes együttállásukból. Fontos altartományok: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diáknyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei.

Az egyes tartományok altartományai párhuzamosan érvényesülnek egy nyelvi kifejezés vagy szöveg stílusszerkezetében. Vannak jellegzetes együttállások, például viszonylag homogén stílusszerkezetek (az első négy tartomány mindegyikében közömbös jelleggel vagy a bizalmas, informális és értékmegvonó vagy közömbös együttállásban). Egy korábbi tanulmányomban befogadói válaszok alapján mértem a szociokulturális összetevők stílusbeli szerepét az alábbi két hírszövegen (vö. Tolcsvai Nagy 2001b).

(6) a) Lövöldözés Kalocsán

Fegyvert fogott a rendőrökre

A rendőrök csak figyelmeztető lövés után és testi kényszer alkalmazásával tudták megbilincselni szerdán a 64 éves K. István Pált, aki Slavia típusú légpuskájával előbb szomszédja házának ablakán lőtt be kétszer, majd a kiérkező járőrökre fogta fegyverét. A Vörösszállás gúnynevéű városrészben a riasztásra érkező rendőrök egy imbolygó férfialakot pillantottak meg, kezében egy „puskának látszó tárggyal”, amit rájuk fogott. Az egyik rendőr felszólította: dobja el fegyverét, majd a levegőbe lőtt. Társa pedig lefegyverezte az idős embert.

(Magyar Nemzet 1999. augusztus 6. 15.)

b) Zsarukra célzott

Puskával célzott zsarukra Kalocsa külterületén egy ember. Nem lőtték szitává, mert a figyelmeztetést követően eldobta a csúzlit, és megadta magát. A járőrt amúgy éppen a puskás ember miatt riasztották Kalocsán. Azt állította a telefonos bejelentő az ügyeletesnek, valaki fegyverrel lőtt be az ablakán.

A sötétben guruló rendőrautó aztán megtalálta a puskást. A fénycsóvába került ember nem sokat kecmecelt: vállához emelte a fegyvert, és célzott a zsaruk felé. Ám eldördült a figyelmeztető lövés. A fegyveres ugyan elhajította a csövest, viszont a bilincselésnek ellenállt, miközben egy hosszú kés is kikerült a zsebéből.

(Mai Nap 1999. augusztus 5. 32.)

A vizsgálat eredményeiből az alábbi táblázat mutatja be két szinonim szó szociokulturális jellemzőinek megoszlását a válaszok százalékában.

1. táblázat

	<i>rendőr</i>	<i>zsaru</i>
magatartás	84%-ban közömbös	76%-ban bizalmas
helyzet	63%-ban közömbös	79%-ban informális
érték	86%-ban közömbös	84%-ban értékmegvonó
idő	81%-ban mai	47/44%-ban mai/újszerű
nyelvváltozat	92%-ban sztenderd	79%-ban városi népnyelvi

4. A stílusszerkezet

A szöveg általános szerkezete a szöveg vehikulumának mint globális formának a szerkezete és e szerkezet hozzájárulása a szöveg értelméhez. A szöveg értelemszerkezete a szöveg jelentésének a megértésben kialakított elrendeződése. (Mindkét kategóriára részletesen lásd például van Dijk 1980; Tolcsvai Nagy 2001a.) A szöveg értelemszerkezete a szöveg strukturált értelme, „jelentése”. Az értelemszerkezet modellálása elválaszthatatlan a szövegalkotói és szöveg-megértői műveletektől és folyamatoktól. A szövegértelmezés tehát a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen összetett reprezentációban való elrendezése. Ez az elrendezés a szövegek legnagyobb részénél a hallgató/olvasó elméjében

történik meg, kisebb részénél kifejtett értelmezést kap, általában nyelvi formában, például mindennapi, tudományos (szövegteni, irodalomtörténeti, teológiai, hermeneutikai), jogi feldolgozó keretekben. A szövegértelmezés tehát a szöveg belső összefüggésrendszerének, műveleti sorainak a viszonylag állandó mentális szerkezetű alakított formája. A szöveg a beszélő és a hallgató által közösen kialakított (nagyjából azonos) szövegvilágban elhelyezett, egymástól függő entitások és események egy rendszert alkotó igazságát vagy hamisságát reprezentálja a szövegalkotó és szövegmegértő számára.

A stílusstruktúrát az alábbi kategóriapárokkal jelölt változókkal jellemeztem (részletesebben lásd Tolcsvai Nagy 1996: 107 k., 245):

feltűnőség	–	semlegesség
dominancia	–	kiegyensúlyozottság – hiány
azonosság	–	ellentét
egyszerűség	–	összetettség
linearitás	–	hierarchizáltság

Ennek megfelelően a szöveg stílusstruktúrája nem egyszerűen bizonyos nyelvi elemek egymás mellé helyezéséből ered, de nem is pusztán ezen elemek egymáshoz való (nyelvi) viszonyulásában (ahogy például Enkvist 1978 vagy Péter 1978 modellálja), hanem a nyelvi alapú stíluspotenciál, a szociokulturális tényezők és a szöveg általános szerkezete és értelemszerkezete összjátékából, illetve a szövegbeli stíluselemek stílusstruktúra-jellemzőiből.

Két modell állítható föl a szöveg stílusstruktúrájának általános jellemzésére. Az első modell szerint minden szövegnek van valamilyen stilisztikailag közömbös alapszintje (ez stilisztikailag közömbös, de nem stílus nélküli nyelvi elemek sorából áll), amelyből kiemelkednek a stilisztikailag feltűnő elemek. Ennek a modellnek a hátránya a közömbös elemek meghatározhatóságának bizonytalanságában van: nem biztos, hogy a közömbös kategória minden befogadó számára azonos. A második modell szerint a szöveg nyelvi elemei mintegy önmaguk hozzák létre a szöveg stílusát saját összjátékuk révén, természetesen valamely megértői műveletsorban, amelyben a korábbi tipizált ismeretek mind a stíluspotenciált, mind a szociokulturális tényezőket illetően működésbe lépnek, illetve az adott szöveg típusának megfelelő tipikus stílusstruktúra mint elvárás jelenik meg, de e tudás nem zárt normaként, hanem nyitott, prototípus jellegű tudásként érvényesül. A második modell bonyolultabb, de pontosabban közelíti meg az itt tárgyalt kérdéskört, mert arra a kognitív pszichológiai belátásra épít, hogy egy

nyelvi egység nagyobb mentális erőfeszítést kívánó feldolgozása (megértése) nagyobb stílushatást vált ki, mint a kisebb erőfeszítést kívánó.

A szöveg stílusstruktúrája emergens jellegű. A szövegbeli nyelvi egységeknek a befogadó által tulajdonított stílusa nem feltétlenül homogén, lehet akár igen vegyes is, illetve az esetek többségében tendenciaszerű: a nyelvi potenciál aktualizálódásának, az érvényesülő szociokulturális összetevőknek és a jellegzetes stíluszerkezeteknek valamely jellegzetes, gyakran tapasztalható tipikus együttállásaként. A stíluszerkezet emergenciaként az egyes egyedi stílustulajdonításokból új, gyakran egyedi minőséget hoz létre, kivált az irodalmi szövegek esetében.

A szöveg stíluszerkezetének rövid bemutatását Arany János *A lejtőn* című versének metaforarendszerén példázom.

(7)

Száll az este. Hollószárnya
Megrezzenti ablakom,
Ereszkedik lelkem árnya,
Elborong a múltakon.

[...]

Most ez a hit... néma kétség,
S minél messzebb haladok,
Annál mélyebb a sötétség;
Vissza nem fordulhatok.
Nem magasba tör, mint másszor –
Éltem lejtős útja ez;
Mint ki éjjel vízbe gázol
S minden lépést óva tesz.

Az Arany-vers stilisztikailag, poétikailag és értelemszerkezetét tekintve három nagy egységből áll: az első négy sor az első, a második négy sor és a második versszak a második és a harmadik versszak a harmadik. Az első négy sorban egy jelentésánál is sűrűn kialakított metaforarendszer szervezi a szövegértelmet és a stílushatást is a következő fogalmi metaforák által (a fogalmi metaforákra vö. Kövecses 2002):

AZ ESTE MADÁR

A LÉLEK MADÁR

AZ ESTE AZ ELMŰLÁS

E metaforasor mögött egy még alapvetőbb fogalmi metafora áll:

A LENT, LEFELE ROSSZ

A FENT, FELFELE JÓ

A négy sor stilisztikai hatását az adja, hogy egyik metafora sincsen kimondva, csupán részei vannak megnevezve.

A vers második része kilép ebből a metaforarendszerből, hasonlatokkal operál, tehát egészen más stíuselemeket tesz a szöveg részévé, mint ahogy másról is beszél. A poétikailag és stilisztikailag lazább szövegszerkesztés pontosan megfelel a vers tematikájának: a beszélő menekül jelene elől, a múlt szépségén medítál.

A harmadik rész visszatér az első rész alapmetaforájához, beépítve a címet is a szövegbe a lefelé mozgás általános negatív fogalmi tartalmával, de itt már kifejtőbb a szöveg, hiszen teljes metaforával fogalmilag is kifejezi: „Éltem lejtős útja ez”. Tehát a versben a következő szerkezeti párhuzamok mutathatók ki:

értelemszerkezet	jelen	múlt	jelen
	szembenezés	menekülés	szembenezés
stílusszerkezet	metafora	hasonlat	metafora

Vagyis a szöveg vázlatosan bemutatott stílusszerkezete jelentős mértékben hozzájárul a vers értelmezhetőségéhez. A már említett, teszttel végzett kutatásokban két, azonos eseményről tudósító napihír összehasonlító vizsgálatának eredményeként meg lehetett állapítani, hogy a szociokulturális tényezők jelentős eltérése a két szöveg teljes érthetőségi feltételeit megváltoztatta: az egyik hírszöveget az olvasók hírnek minősítették, a másikat viszont pletykának, szenzációnak, sztorinak (részletesen lásd Tolcsvai Nagy 2001b).

5. Összefoglalás

A stílus olyan elméleti modellálását, leíró módszertanát javasoltam a fenti részekben, amely a kognitív nyelvészet keretében a nyelvi variancia stílusbeli megnyilvánulását a nyelvi potenciálból eredezteti, amely nyelvi potenciált a szociokulturális tényezők árnyalják és körülhatárolják, és mindez mindig valamely aktuális szöveg stílusszerkezetében valósul meg emergens módon. A vázolt modell így a stílust a nyelvi interakcióban megvalósuló, a beszélők nyelvi tudására alapuló, történeti, művelti jelenségnek tekinti, a megformáltságból eredő viszonyjelenségnek, amely hozzájárul a szöveg értelméhez. A stílus így hozzájárul ahhoz, hogy a beszélő nyelvi kifejezésekkel leképezze a világ valamely jelenetét,

és ezzel együtt kiemelten a beszélőnek az ehhez és a hallgatóhoz való viszonyát. A stílus eszerint nem egyes nyelvi kifejezésekhez kötődő állandó tulajdonság, hanem a történetileg meghatározott beszélő vagy hallgató által valamely okból a nyelvi kifejezéshez rendelt értelem-összetevő. A nyelvi potenciál aktualizálódásának, az érvényesülő szociokulturális összetevőknek és a jellegzetes stílus-szerkezeteknek a gyakori tipikus együttállásaiból alakulnak ki a stílustípusok. Három protostílus különíthető el: a bizalmas, a közömbös és a választékos. A stílusra is vonatkozó nyelvi tudás (annak egy része) a szöveg megalkotásakor vagy megértésekor aktualizálódik, és az általa befogható horizonton belül létrehozza vagy értelmezi az adott szöveg megformáltságát (is), a voltaképpeni stílust, összeveti elvárásaival, amelyek általában a korábban már megismert, szituációban, cselekvésekben, kontextusban elhelyezett (azokhoz kapcsolódó) szövegeken alapulnak. Mivel a kész szöveg megértéséről könnyebb számot adni, mint a készülőnek a megalkotásáról, ezért a stílushatás a stílus leírásának egyik legfontosabb alapja, jóllehet a hatás nem azonos a stílussal. E leírással megkönynyíthető több kérdés megválaszolása. Ilyen kérdések a következők.

- Miképp lehetséges, hogy azonos szövegekhez azonos vagy eltérő stílusértéket rendelnek a hallgatók/befogadók?
- Milyen módszerrel lehet megállapítani és fogalmi keretben rögzíteni az eltérő stílustulajdonításokat, azaz milyen empirikus módszerrel lehet mérni a stílust?
- Mi a nyelvi rendszer és a stílus közötti viszony lényege, azaz miképp lehet ki-fejtően alkalmazni a kognitív nyelvészetnek azt a tételét, hogy a nyelvi egység egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus kapcsolata, és a szerkezet e kapcsolat dekontextualizációja révén alakul ki emergens módon?
- Milyen stílustipológia állítható föl az elméleti és empirikus vizsgálat eredményeképpen?
- Milyen összefüggés van a szövegtípusok és a stílustípusok között?
- Van-e különbség a mindennapi és a szépirodalmi szövegek stílusértékelése között?

Irodalom

- Carter, Ronald – Nash, Walter 1990. *Seeing through language: a guide to styles of English*. Basil Blackwell, Oxford.
- Chafe, Wallace 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view. In: C. N. Li (ed.): *Subject and topic*. Academic Press, London, 25–55.
- van Dijk, Teun A. 1980. *Macrostructures. An interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Eckert, Penelope – Rickford, John R. (eds.) 2001. *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Enkvist, Nils Erik 1964. On Defining Style. In: N. E. Enkvist – J. Spencer – M. J. Gregory (eds): *Linguistics and Style*. Longman, London.
- Enkvist, Nils Erik 1978. Stylistics and Text Linguistics. In: W. U. Dressler (ed.): *Current Trends in Textlinguistics*. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 174–90.
- Fauconnier, Gilles 1994. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge University Press, New York.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22/2: 133–187.
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume I. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 1986. Schwindende Stabilität der Wirklichkeit. Eine Geschichte des Stilbegriffs. In: Gumbrecht, H. U. – Pfeiffer, L. K. (Hg.): *Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements*. Suhrkamp, Frankfurt, 726–788.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*. University Park Press, London, Baltimore.
- Halliday, M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold, London.

- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. 1985. The iconicity of the universal categories “noun” and “verbs”. In: Haiman, John (ed.): *Iconicity in Syntax*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 151–183.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Kövecses, Zoltán 2002. *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Labov, William 1982. Building on Empirical foundations. In: W. P. Lehmann – Y. Malkiel (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia, 17–92.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George 1990. The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1/1: 39–74.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Turner, Mark 1987. *More Than Cool Reason*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Theoretical Foundations, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- van Peer, Willy 1986. *Stylistics and Psychology. Investigations of foregrounding*. Croom Helm, London.
- Péter Mihály 1974. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.): *Jelentés- és stilisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 458–463.
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasonlításról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XII. 221–31.
- Pfeiffer, Ludwig K. 1986/1995. Produktív labilitás. A stílusfogalom funkciói. *Helikon* 278–305.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.

- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Sandig, Barbara – Selting, Margret 1997. Discourse styles. In: T. A. van Dijk (ed.): *Discourse as Structure and Process*. Discourse Studies 1. SAGE Publications, London, 138–156.
- Semino, Elena – Culpeper, Jonathan (eds.) 2002. *Cognitive Stylistics. Language and cognition in text analysis*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1970. Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. *Helikon* 420–448.
- Talmy, Leonard 1978. Figure and Ground in Complex sentences. In: J. A. Greenberg (ed.): *Universals of Human Languages*. Stanford University Press, California, 625–649.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001a. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001b. Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói válaszok alapján. *Magyar Nyelvőr* 125: 299–319.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat. In: Bednánics Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Hang és szöveg. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben*. Osiris Kiadó, Budapest, 26–61.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. P. Lang, Frankfurt am Main.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.

A kötet szerzői

Bartos Huba PhD	bartos@nytud.hu
Farkas Tamás PhD	farkas.tamas@btk.elte.hu
Gósy Mária, a nyelvtudomány doktora	gosy.maria@nytud.mta.hu
Haader Lea, a nyelvtudomány kandidátusa	haader@nytud.mta.hu
Hámori Ágnes PhD	agnes.hamori@freemail.hu
Imrényi András PhD	imrenyi.andras@gmail.com
Ittész Nóra PhD	ittzes.nora@nytud.hu
Keszler Borbála, a nyelvtudomány doktora	keszler.b@t-online.hu
Kiss Jenő akadémikus	kiss.jeno@btk.elte.hu
Kugler Nóra PhD	kugler.nora@btk.elte.hu
Kuna Ágnes PhD	kunaagnes@gmail.com
Laczkó Krisztina PhD	laczko.krisztina@btk.elte.hu
Ladányi Mária, az MTA doktora	ladanyi.maria@btk.elte.hu
Mártonfi Attila PhD	martonfi@gmail.com
Petykó Márton doktorandusz	petyko1989@gmail.com
Prószéky Gábor, a nyelvtudomány doktora	proszeky@morphologic.hu
Simon Gábor PhD	simonga@vipmail.hu
Siptár Péter, a nyelvtudomány doktora	siptar@nytud.hu
Svindt Veronika PhD	deigratia825@yahoo.de
Szathmári István, a nyelvtudomány doktora	iszathmari@t-online.hu
Szentgyörgyi Rudolf PhD	szentgyorgyi.rudolf@btk.elte.hu
Tátrai Szilárd PhD	tatrai.szilard@gmail.com
Tolcsvai Nagy Gábor akadémikus	tnghu@hotmail.com